

Kasnosrednjovjekovni gradovi i utvrde na prostoru današnje Hercegovine u svjetlu arheološko-topografskih istraživanja

Čuljak, Nina

Doctoral thesis / Disertacija

2017

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:810979>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-08-17**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

SVEUČILIŠTE U ZADRU
POSLIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ
ARHEOLOGIJA ISTOČNOG JADRANA

Nina Čuljak

**KASNOSREDNJOVJEKOVNI GRADOVI I
UTVRDE NA PROSTORU DANAŠNJE
HERCEGOVINE U SVJETLU ARHEOLOŠKO –
TOPOGRAFSKIH ISTRAŽIVANJA**

Doktorski rad

Zadar, 2017.

SVEUČILIŠTE U ZADRU
POSLIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ
ARHEOLOGIJA ISTOČNOG JADRANA

Nina Čuljak

**KASNOSREDNJOVJEKOVNI GRADOVI I UTVRDE NA
PROSTORU DANAŠNJE HERCEGOVINE U SVJETLU
ARHEOLOŠKO – TOPOGRAFSKIH ISTRAŽIVANJA**

Doktorski rad

Mentor

prof. dr. sc. dr. h. c. Ante Uglešić

Zadar, 2017.

SVEUČILIŠTE U ZADRU

TEMELJNA DOKUMENTACIJSKA KARTICA

I. Autor i studij

Ime i prezime: Nina Čuljak

Naziv studijskog programa: Poslijediplomski doktorski studij "Arheologija istočnog Jadrana"

Mentor: prof. dr. sc. dr. h. c. Ante Uglešić

Datum obrane: 11. listopada 2017. god.

Znanstveno područje i polje u kojem je postignut doktorat znanosti: humanističke znanosti, arheologija

II. Doktorski rad

Naslov: Kasnosrednjovjekovni gradovi i utvrde na prostoru današnje Hercegovine u svjetlu arheološko-topografskih istraživanja

UDK oznaka: 904:725.96+726.8(439.56):71"13/15"

Broj stranica: 306

Broj slika/grafičkih prikaza/tablica: 284

Broj bilježaka: 728

Broj korištenih bibliografskih jedinica i izvora: 200

Broj priloga: 0

Jezik rada: hrvatski

III. Stručna povjerenstva

Stručno povjerenstvo za ocjenu doktorskog rada:

1. dr. sc. Željko Tomičić, red. prof. u miru, predsjednik
2. prof. dr. sc. dr. h. c. Ante Uglešić, član
3. izv. prof. dr. sc. Karla Gusar, članica

Stručno povjerenstvo za obranu doktorskog rada:

1. dr. sc. Željko Tomičić, red. prof. u miru, predsjednik
2. prof. dr. sc. dr. h. c. Ante Uglešić, član
3. izv. prof. dr. sc. Karla Gusar, članica

UNIVERSITY OF ZADAR
BASIC DOCUMENTATION CARD

I. Author and study

Name and surname: Nina Čuljak

Name of the study programme: Postgraduate (doctoral) university study programme
'Archaeology of the Eastern Adriatic'

Mentor: Professor Ante Uglešić, PhD

Date of the defence: 11 October 2017

Scientific area and field in which the PhD is obtained: Humanities, Archaeology

II. Doctoral dissertation

Title: Late medieval castles and forts in the territory of today – Herzegovina in the light of
archaeological topography research

UDC mark: 904:725.96+726.8(439.56):71"13/15"

Number of pages: 306

Number of pictures / graphical representations / tables: 284

Number of notes: 728

Number of used bibliographic units and sources: 200

Number of appendices: 0

Language of the doctoral dissertation: Croatian

III. Expert committees

Expert committee for the evaluation of the doctoral dissertation:

1. Professor (retired) Željko Tomičić, PhD, chair
2. Professor Ante Uglešić, PhD, member
3. Associate Professor Karla Gusar, PhD, member

Expert committee for the defence of the doctoral dissertation:

1. Professor (retired) Željko Tomičić, PhD, chair
2. Professor Ante Uglešić, PhD, member
3. Associate Professor Karla Gusar, PhD, member

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Nina Čuljak**, ovime izjavljujem da je moj **doktorski** rad pod naslovom **Kasnosrednjovjekovni gradovi i utvrde na prostoru današnje Hercegovine u svjetlu arheološko-topografskih istraživanja** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 9. studenoga 2017.

ZAHVALE

Zahvaljujem prije svega svom mentoru, prof. dr. sc. dr. h. c. Anti Uglešiću, na savjetima i velikoj podršci pri pisanju rada. Prilikom obilaska terena za potrebe izrade ovog rada od velike pomoći su mi bili prijatelji i kolege: doc. dr. sc. Dijana Pinjuh, Edita Vučić, Tino Tomas, Dijana Ivanković, mr. sc. Ivanka Miličević – Capek, izv. prof. dr. sc. Dijana Korać, mr. sc. Snježana Vasilj, Stanislav Vukorep, Mirko Vranić, Željka Pandža, Andrija Ljoljo, kao i brat Emil. Također zahvaljujem: prof. dr. sc. Željku Tomičiću, prof. dr. sc. Brunislavu Marijanoviću, izv. prof. Karli Gusar, doc. dr. sc. Tomislavu Fabijaniću, Tanji Lazić iz Muzeja Semberije, Ana Mariji Kovačević i mr. sc. Marku Kovačeviću, te brojnim drugim profesorima, kolegama, rodbini i prijateljima, koji su mi bili velika moralna potpora.

Svakako najveću zahvalnost dugujem svojim roditeljima: Stojanu i Ljiljani Čuljak, na njihovoj beskrajnoj ljubavi, nesebičnoj pomoći i podršci tijekom svih ovih godina.

Sadržaj:

UVOD	1
1. POVIJESNO-PROSTORNI OKVIR	7
1.1. Geografske odrednice	7
1.2. Od Humske zemlje do Hercegovine (ili Povijest Hercegovine u srednjem vijeku)	9
2. PREGLED ISTRAŽIVANJA SREDNJOVJEKOVNIH GRADOVA NA PROSTORU DANAŠNJE HERCEGOVINE.....	16
2.1. Problematika terminologije	20
3. TOPOGRAFIJA KASNOSREDNJOVJEKOVNIH GRADOVA I UTVRDA NA PROSTORU HERCEGOVINE.....	25
3.1. Čapljina.....	28
3.1.1. Gabela	30
3.1.2. Počitelj	37
3.2. Foča (dio Općine)	46
3.2.1. Vrtar/Vratac.....	47
3.3. Gacko.....	58
3.3.1. Ključ.....	59
3.4. Grude	65
3.4.1. Mukoš, Tihaljina	65
3.5. Kalinovik (dio Općine).....	69
3.5.1. Obalj.....	70
3.6. Konjic	76
3.6.1. Biograd.....	84
3.6.2. Bokševac	88
3.6.3. Črešnjevo ili Trešnjevac	101
3.6.4. Dbar.....	109
3.6.5. Grad kod Ribića	117
3.7. Ljubuški	124
3.7.1. Visoka	132
3.8. Mostar.....	136
3.8.1. Blagaj – Stjepangrad	141

3.9.	Nevesinje	157
3.9.1.	Vjenčac (Vinačac).....	161
3.9.2.	Hercegov grad – Zovi Do	165
3.10.	Prozor - Rama	170
3.11.	Stolac – Vidoški grad.....	179
3.12.	Široki Brijeg.....	184
3.12.1.	Kruševac.....	185
3.13.	Trebinje	194
3.13.1.	Klobuk.....	199
3.13.2.	Mičevac	206
3.13.3.	Zavala – Grad u Klisuri (Popovo, Popovski)	211
4.	NASTANAK GRADOVA I UTVRDA U GEOGRAFSKO-PROSTORNOM OKRUŽENJU	215
4.1.	Podgrađe i Trg	219
4.2.	Putovi.....	224
4.2.1.	Via Drine.....	231
4.2.2.	Via Narente / Via Chelmi	235
4.2.3.	Via Anagasti.....	243
4.2.4.	Ostali srednjovjekovni putovi	245
5.	ODNOS GRAD-UTVRDA I PRIPADAJUĆI DIJELOVI	252
5.1.	Dijelovi srednjovjekovnog grada.....	255
6.	MOGUĆNOSTI NEDESTRUKTIVNOG ISTRAŽIVANJA U OKVIRIMA ARHEOLOŠKE TOPOGRAFIJE I ARHEOLOGIJE ARHITEKTURE	265
6.1.	Preobrazba gradova po turskom osvajanju Hercegovine	275
	ZAKLJUČNA RAZMATRANJA.....	282
	IZVORI I LITERATURA	289
	SAŽETAK.....	302
	SUMMARY	304
	Životopis autora.....	306

PREDGOVOR

Primarni ciljevi istraživanja obuhvaćenog ovim radom su sintetiziranje sveukupnih saznanja o problemu kasnosrednjovjekovnih gradova na prostoru današnje Hercegovine, te stvaranje solidne baze podataka za definiranje potreba i mogućnosti daljnjih arheoloških istraživanja. Ovo je tema koja je bila zanemarivana s arheološkog aspekta desetljećima, jer se smatralo da izlazi iz okvira arheologije. Međutim, posljednjih desetljeća u znanosti se dogodio određeni iskorak. Došlo je do usavršavanja metoda nedestruktivnog arheološkog istraživanja, kao i tehnoloških mogućnosti sagledavanja lokaliteta i njihovog okruženja pomagalima koja su rezultirala metodom daljinskog snimanja¹, kao integriranom metodom istraživanja. Ova metoda nam je ponudila mnogo podataka, i omogućila sagledavanje kako samih lokaliteta, tako i njihovog okruženja, na način koji je istraživačima iz prošlog stoljeća bio nedostupan. Tim metodama ću se koristiti u skladu sa svojim mogućnostima, kao i metodama tzv. arheologije arhitekture (bar onim temeljnim, koje se odnose na utvrđivanje faza povijesti izgradnje građevine te utvrđivanje osobina tehnika izgradnje)².

Ambiciozna izvorna ideja je bila dati detaljniju analizu ovih gradova korištenjem metoda arheologije arhitekture (*archeologia dell'architettura*), međutim stanje na terenu (koje ću kasnije obrazložiti), kao i druge objektivne okolnosti, dopustile su samo djelomično korištenje ovih metoda. Također, tijekom istraživanja, obilazaka lokaliteta, i izrade samog rada, došla sam do zaključka da je jedini način iskorištavanja potencijala ove teme zapravo u kombiniranju segmenta različitih metoda, poput: *arheologije arhitekture*, *arheologije krajolika*, i prvenstveno arheološke topografije. Pri tome se elementi ovih metoda kombiniraju s novim načinom očitavanja i interpretiranja podataka, te se oblikuje jedan drugačiji metodološki pristup u proučavanju srednjovjekovnih hercegovačkih gradova, koji se nije ranije aplicirao prilikom proučavanja istih. Naime, trenutno imamo nekoliko monografskih sinteza na temu svih starih gradova Bosne i Hercegovine, no u njima se koncentriralo uglavnom na bosanske lokalitete. Oni koji su obrađivali i hercegovačke lokalitete su: donosili samo povijesne navode lokaliteta (i njih sam morala provjeravati, budući da su povjesničari ponudili pregršt novih informacija i novih datiranja), ili su dali opise lokaliteta, međutim bez iti jedne fotografije (tek ponekad uz osobne skice), i sl. Tako da se doista uočavao nedostatak jednog drugačijeg, prvenstveno arheološko - topografskog sagledavanja srednjovjekovnih gradova današnje Hercegovine.

¹ B. MARCOLONGO, 2014, 263-270.

² R. PARENTI, 2014, 44-52; G. P. BROGIOLO – A. CAGNANA, 2012, 25-59.

Ovdje se potrebno osvrnuti na trenutno stanje pristupačnosti i dostupnosti lokaliteta, koje sam nagovijestila navođenjem poteškoća i objektivnih prepreka potpunom istraživanju (na način na koji je to bilo originalno osmišljeno). Naime, nakon rata na prostoru Bosne i Hercegovine (1991-1995. god.), većina gradova obuhvaćenih ovim radom – bila je dodatno oštećena, područje oko njih često i minirano, a sela u kojima se nalaze nerijetko posve napuštena. Posljedice tih zbivanja su me zatekle na terenu i u periodu od 2013-2017. god. Nekim lokalitetima je zbog mina bilo nemoguće fizički pristupiti (bar ne u neposrednu blizinu), drugi su pak bili zarasli u raslinje u tolikoj mjeri, da se gotovo nisu mogli raspoznati u obliku u kojem su bili vidljivi primjerice 70-ih godina XX. st., te ih je bilo nemoguće obraditi bez arheoloških istraživanja. Nadalje, nekolicina lokaliteta se nalazi na tako nedostupnom prostoru, do kojeg nema niti valjane šumske staze. No većini lokaliteta sam ipak uspjela pristupiti, ponekad uz riskiranje vlastitog života.

Dodatna prepreka je bila gotovo potpuni izostanak arheoloških istraživanja ovih gradova, te oslanjanje na literaturu u kojoj su povjesničari pisali o njima, na osnovu povijesnih izvora, bez da su (u većini slučajeva) doista fizički obišli, i vidjeli realno stanje na terenu³. Usprkos preprekama, uspjela sam ipak ovom prilagođenom metodom doći do (nadam se) korisnih podataka i zaključaka koje ću prezentirati u ovom radu. Moje istraživanje baziralo se na proučavanju niza faktora i korištenju svih raspoloživih izvora i mogućnosti (poput zračnih snimaka dronom, ortofoto, satelitskih snimaka, proučavanju toponima, naziva i pružanja katastarskih čestica na obuhvaćenom prostoru, detaljnih obilazaka lokaliteta, proučavanja ostataka zidina, promatranje gradova u njihovom prirodnom okruženju, njihov odnos prema rijekama, putovima, itd., i naravno – uz korištenje svih raspoloživih objavljenih povijesnih podataka i rezultata arheoloških istraživanja.

Rad sadrži Uvodni dio u kojem se predstavlja problematika rada, osvrt na dosadašnje teorijske spoznaje, kao i obrazloženje korištene metode rada. U prvom poglavlju definiran je geografski prostor današnje Hercegovine, potom povijesni pregled nazivlja političko-upravnih oblasti koje su na njezinu prostoru egzistirale tijekom srednjeg vijeka, s posebnim osvrtom na pitanje Humske zemlje, kao okosnice današnje Hercegovine. Drugo poglavlje donosi osvrt na povijest istraživanja, te pitanje terminologije. U trećem poglavlju predstavljeni su svi meni dostupni hercegovački kasnosrednjovjekovni gradovi i utvrde, odnosno njihovi arheološki

³ Dokaz tomu je potpuni izostanak bilo kakve fotodokumentacije o pojedinim lokalitetima, o kojima se inače dosta pisalo, i zna se pouzdano gdje se nalaze (pr. utvrda Vratar, ili Obalj – ne postoji u relevantnoj literaturi niti jedna objavljena fotografija uslikana na vrhu, tj. na samom lokalitetu. To objašnjavam iznimno opasnim usponom na ove lokalitete u današnjem stanju "očuvanosti" staza (Obalj) i nepostojanju prohodnog puta zbog nekorištenja (Vratar).

ostatci, uz pripadajuće karte, snimke, crteže i sl. Gradovi su predstavljeni u okvirima današnjih općina kojima pripadaju, budući da je i u samom naslovu teme naznačen teritorijalni okvir današnje Hercegovine. U četvrtom poglavlju promatrani su gradovi u geografsko – prostornom okruženju, njihov smještaj u odnosu na srednjovjekovne putne pravce, podgrađa i trgove. Ovdje su predstavljeni i glavni putni pravci kroz kasnosrednjovjekovnu Hercegovinu: *Via Narente (Via Chelmi)*, *Via Drine* i *Via Anagasti*. U petom poglavlju analizirano je pitanje gradova / utvrda, kao takvih, te njihovi dijelovi. U šestom poglavlju donesen je osvrt na mogućnosti korištenja metoda nedestruktivnog istraživanja, kao i na preobrazbu gradova po turskom osvajanju. Na koncu su Zaključna razmatranja te popis korištenih izvora i literature. Radi praktičnih razloga i što jednostavnijeg praćenja teksta, ilustrativni prikazi su uklopljeni u sam tekst. Nadam se da će ovako razrađena tema rada doprinijeti boljem razumijevanju kasnosrednjovjekovnog života na prostoru današnje Hercegovine, promatranom kroz aspekt gradova i utvrda. Ona bi također trebala dati doprinos boljem shvaćanju razloga izgradnje ovih zdanja, izbora lokacija, pitanju njihova kontinuiteta, odnosa prema podgrađima/trgovima, komunikacijama i sl. Kroz sve to pokušat ću rasvijetliti važnost trgova/trgovine i putova u nastanku i opstanku gradova na prostoru kasnosrednjovjekovne Hercegovine, s posebnim osvrtom na najveći trg Drijeva.

Rezultati ovog istraživanja trebali bi ponuditi jednu solidnu osnovu za kasnija arheološka istraživanja hercegovačkih gradova i utvrda. Oni bi se također trebali moći primijeniti pri planiranju konzervatorskih i restauratorskih zahvata na njima. Na koncu, nimalo zanemarivo, izbor ove teme je značajan zbog velike zanemarenosti ovog aspekta hercegovačkog kulturnog nasljeđa i općenito preslabog interesa i stupnja informiranosti šire javnosti o toj problematici.

Kroz ovaj rad pokušat ću odgovoriti na nekoliko pitanja, a to su: zbog čega su podizani srednjovjekovni hercegovački gradovi, što je uvjetovalo njihovu gradnju točno na određenim lokacijama, kako je tekao njihov razvoj, a kada je uslijedilo napuštanje. Kakav je bio njihov odnos prema podgrađima, trgovima i putovima. Postoji li neki karakterističan opus zidanja upravo za ovaj period, odnosno može li se isti izdvojiti kada uzmemo u obzir kontinuitet korištenja i u turskom razdoblju. Što je to što o gradovima novo možemo doznati koristeći nedestruktivne metode istraživanja, kao i objavljene povijesne izvore. Ovo su pitanja kojima su se do sada uglavnom bavili povjesničari, koji jasno o tome i mogu mnogo reći, ali kroz ovaj rad nastojat ću, arheološko - topografskim pristupom, doći do novih podataka i spoznaja.

UVOD

Razlog odabiru ove teme bila je činjenica da su srednjovjekovni gradovi na prostoru današnje Hercegovine u velikoj mjeri zanemareni u smislu: istraženosti, konzervacije i održavanja, predstavljanja široj javnosti te uklapanja u turističku ponudu regije. Primarni cilj ovog rada je svojevrsna revizija stanja na terenu, s ciljem definiranja stanja pristupačnosti, očuvanosti, istraženosti i mogućnosti daljnjeg istraživanja srednjovjekovnih gradova na prostoru današnje Hercegovine. Također, cilj je da se na osnovu svih trenutno dostupnih podataka iz literature, kao i osobnih terenskih zapažanja, donesu nova promišljanja i zaključci o postanku i propasti ovih zdanja, kao i o ovisnosti njihovih lokacija o nizu geografskih, ali i drugih čimbenika. Uz ovo predviđen je pokušaj analize arheoloških ostataka gradske arhitekture, sagledavanje gradova u njihovom okruženju, njihov odnos prema podgrađima, trgovima i putovima. U fokusu je svakako prezentiranje stanja istraženosti ovih gradova, opis njihovog stupnja očuvanosti, kao i pristupačnosti, te predlaganje mogućnosti daljnjeg rada na njihovoj konzervaciji i prezentaciji. Dakle, svakako - skretanje pozornosti na ove vrijedne i reprezentativne spomenike naše srednjovjekovne povijesti. Konačna svrha rada je dobivanje potpunije slike o kasnosrednjovjekovnim hercegovačkim gradovima, prvenstveno služeći se metodama arheološke topografije, i drugim nedestruktivnim metodama arheoloških istraživanja.

Kasnosrednjovjekovni gradovi na prostoru današnje Hercegovine su građevine karakteristične za to vrijeme, izgrađene u specifičnim okolnostima, koje su diktirali nizovi čimbenika koji će biti pojašnjeni u nastavku teksta. Ovdje bih svakako željela podsjetiti na tradiciju trgovačke razmjene, koja je uvjetovana prirodnim bogatstvima (posebice Bosne) rezultirala privrednim razvojem kako bosanskih, tako i hercegovačkih prostora. Jedan od najvažnijih srednjovjekovnih povijesnih dokumenata Bosne i Hercegovine, *Povelja Kulina bana*, iz 1189. god.⁴, donosi podatke o slobodi trgovine dane Dubrovčanima i indirektno najavljuje budućnost ovih prostora, usmjerenu na intenziviranje trgovačke djelatnosti. Također svjedoči određenu povijesnu evoluciju ka novim granama gospodarstva, a samim tim i stvaranja izdvojene grupe, financijski i statusom nadmoćnije – plemstva, ali i sloja trgovaca, obrtnika, itd. Također, najavljuje novo razdoblje izgradnje srednjovjekovnih gradova i utvrda, koji su u takvim okolnostima neophodni, a što je u skladu sa onim što se događalo i drugdje

⁴ G. ČREMOŠNIK, 1957, 195.

diljem Europe. U ovoj Povelji i u narodu sačuvanoj poslovice: "Za Kulina bana i dobrih dana", vidimo određenu nit vodilju i kasnijim vladarima Bosne i Huma, da upravo u intenziviranju trgovačke razmjene (posebice s Dubrovnikom) i korištenju svojih prirodnih resursa, osiguraju bolju budućnost. Ovo, što promatramo u simboličkom smislu, u nekom realnom kontekstu je doista i nastupilo, a upravo će i ovaj rad dodatno potvrditi da je smještaj gradova u odnosu na podgrađa, trgove, carine, te putove (kojima se odvijao u kasnom srednjem vijeku intenzivan karavanski promet i trgovačka razmjena), zapravo ključ rješenju pitanja njihove izgradnje na ovom prostoru (sl. 1).

Međutim, mada u spomenutom dokumentu imamo najavu novog smjera razvoja, prve povijesne spomene srednjovjekovnih gradova na prostoru koji obuhvaća današnja Hercegovina, imamo još i mnogo ranije (sredinom X. st.), u djelu *De administrando imperio* bizantskog cara Konstantina Porfirogeneta.⁵ Tu se u sklopu župa - prastarih slavenskih teritorijalno – upravnih jedinica, spominju i gradovi od kojih su neki bili na prostoru današnje Hercegovine. U ovom djelu navedeno je pet gradova Travunije: Trebinje, Vrm, Risan, Lukavete i Zetlivi (dva posljednja nisu ubicirana). Također se navodi i pet gradova Zahumlja: Ston, Mokro, Ošlje, Dabar i Galumainik (nepoznat).⁶

O karakteru ovih naseljeni gradova zna se vrlo malo. U *Historiji naroda Jugoslavije* je zaključeno: "Svakako su u prvom redu bili tvrđave, vojni i upravni centri, ali su poneki po svoj prilici mogli imati i neku ekonomsku ulogu. Upadljiv je razmjerno veći broj "nastanjenih gradova" u Zahumlju i Travuniji. Te dvije oblasti bile su bliže romanskim primorskim gradovima, s kojima su rano došle i u ekonomske veze, naročito s Dubrovnikom, pa se proces raslojavanja društva u njima morao vršiti relativno brže nego u zagorskim oblastima."⁷ Gradovi Zahumlja posebno su zanimljivi, s obzirom da je u pitanju kraj koji predstavlja povijesnu okosnicu današnje Hercegovine. Pri tome je potrebno reći da još uvijek postoje određene sumnje oko ubiciranja gradova koje Konstantin Porfirogenet spominje, što je za ovu temu manje značajno. Naime, navodim ove podatke ovdje samo da bih ukazala na to da se gradovi ne javljaju kao istinska novina tijekom razvijenog i kasnog srednjeg vijeka, nego da su bili građeni i tijekom ranog srednjeg vijeka, mada je nerazjašnjeno o kakvim točno gradovima govorimo kada je u pitanju ranosrednjovjekovno razdoblje, no to je posebna problematika koja izlazi iz okvira ovog rada.

⁵ KONSTANTIN PORFIROGENET, 1994, 93-94.

⁶ B. GRAFENAUER – D. PEROVIĆ – J. ŠIDAK (uredn.), 1953, 246.

⁷ B. GRAFENAUER – D. PEROVIĆ – J. ŠIDAK (uredn.), 1953, 246-247. Zanimljivo je navesti i ovaj podatak: "Već od druge polovine IX. st. Dubrovnik je zahumskom i travunijskom knezu plaćao danak, kasnije nazvan mogoriš, od po 36 zlatnika za vinograde izvan gradskih zidina na njihovu zemljištu."

Ono što je važno naglasiti u pogledu određenih antičkih osnova koje su ipak zadržane, odnosno - naslijeđene u nekoj formi (od strane srednjovjekovnog stanovništva), su trase antičkih putova, od kojih neke, ako ne i većina posve sigurno ostaju i dalje u uporabi⁸. Već od kasne antike primjetna je tendencija ka podizanju utvrda na prirodno dominantnim kotama. Ovi položaji su ponekad korišteni i kasnije za gradnju kasnosrednjovjekovnih gradova. Upravo je možda u kasnom srednjem vijeku kulminirao proces čiji se zametak stvorio već u kasnoantičkom razdoblju⁹, naime - proces utvrđivanja gradova u kojem grad postaje – utvrda. I obratno.

O antičkom naslijeđu gradskog života govori i poneka starokršćanska crkva, koja je kasnije urušena, a doživjela je obnovu već u ranom srednjem vijeku i nastavila egzistirati kroz sva iduća stoljeća. Primjer za to je crkva Sv. Stjepana Prvomučenika u Gorici, gdje na istoj lokaciji imamo arheološke ostatke i kasnoantičke, i srednjovjekovne crkve i novovjekovne crkve.¹⁰

Kontinuitet samih utvrda teško je (uglavnom) proučiti bez pravih arheoloških istraživanja, međutim, korištenjem metoda tzv. arheologije arhitekture, moguće je u opusu zidanja, u kombinaciji s drugim istraživanjima, utvrditi postojanje različitih graditeljskih faza. To je primjerice vidljivo u slučaju grada Blagaja na Buni u blizini Mostara, u kojem postoji kontinuitet kroz cijeli niz stoljeća. O tomu će biti više riječi u odgovarajućem poglavlju.

No utvrđivanje graditeljskih faza nedestruktivnim metodama, poput prethodno spomenute arheologije arhitekture, znatno je otežano cijelim nizom faktora, od kojih je na prvom mjestu velika zapuštenost ovih spomenika, koja često potpunoma onemogućuje prilaz lokalitetu. Problem neistraženosti i često potpune nepristupačnosti ovih lokaliteta je nešto na što se također želi posebno skrenuti pozornost.

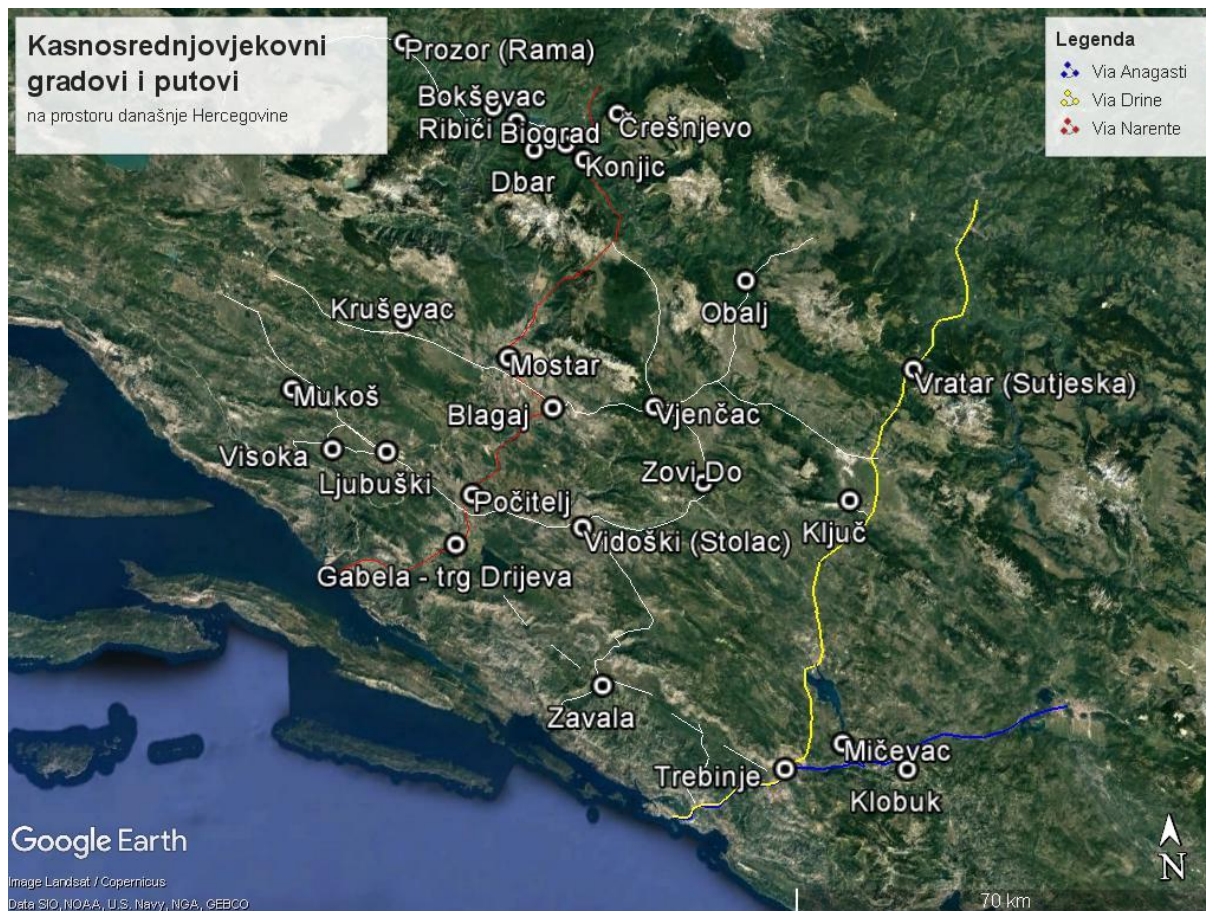
Gradovi obuhvaćeni ovim radom redovito su nastali uz važne prometne pravce, na mjestima koja su im jamčila vizualnu kontrolu nad određenim područjem, ali i mogućnost zaštite u slučaju opasnosti. Većina gradova se sastoji iz dva dijela: grada i podgrađa s kojim grad gotovo redovito vizualno korespondira. Sa intenziviranjem trgovine, osobit značaj dobivaju carine te trgovi (trgovišta) na kojima se vrši robna razmjena, ali i ubiru carine. Glavni trg na prostoru koji obuhvaća današnja Hercegovina u srednjem vijeku je bio trg

⁸ O rimskim cestama na području današnje Hercegovine vidjeti: I. BOJANOVSKI, 1974; E. PAŠALIĆ, 1960. Mišljenje o kontinuitetu korištenja rimskih komunikacija čak i u kasnosrednjovjekovnom razdoblju preuzeli su i povjesničari mediavelisti (pr. S. ĆIRKOVIĆ, 1964 b, 29).

⁹ O ovom procesu koji se očituje i u miješanju pojmova *πολις* i *κάστρον* u spisima iz šestog stoljeća detaljnije kod: Z. KOSTIĆ, 1993, 35.

¹⁰ T. GLAVAŠ, A. MARIĆ, 2006; T. GLAVAŠ, 2007.

Drijeva (kod današnje Gabele). Tu su se čuvale velike zalihe soli koje su se uvozile u unutrašnjost, a trg je bio neko vrijeme na lošem glasu zbog prodaje bosanskog roblja.¹¹

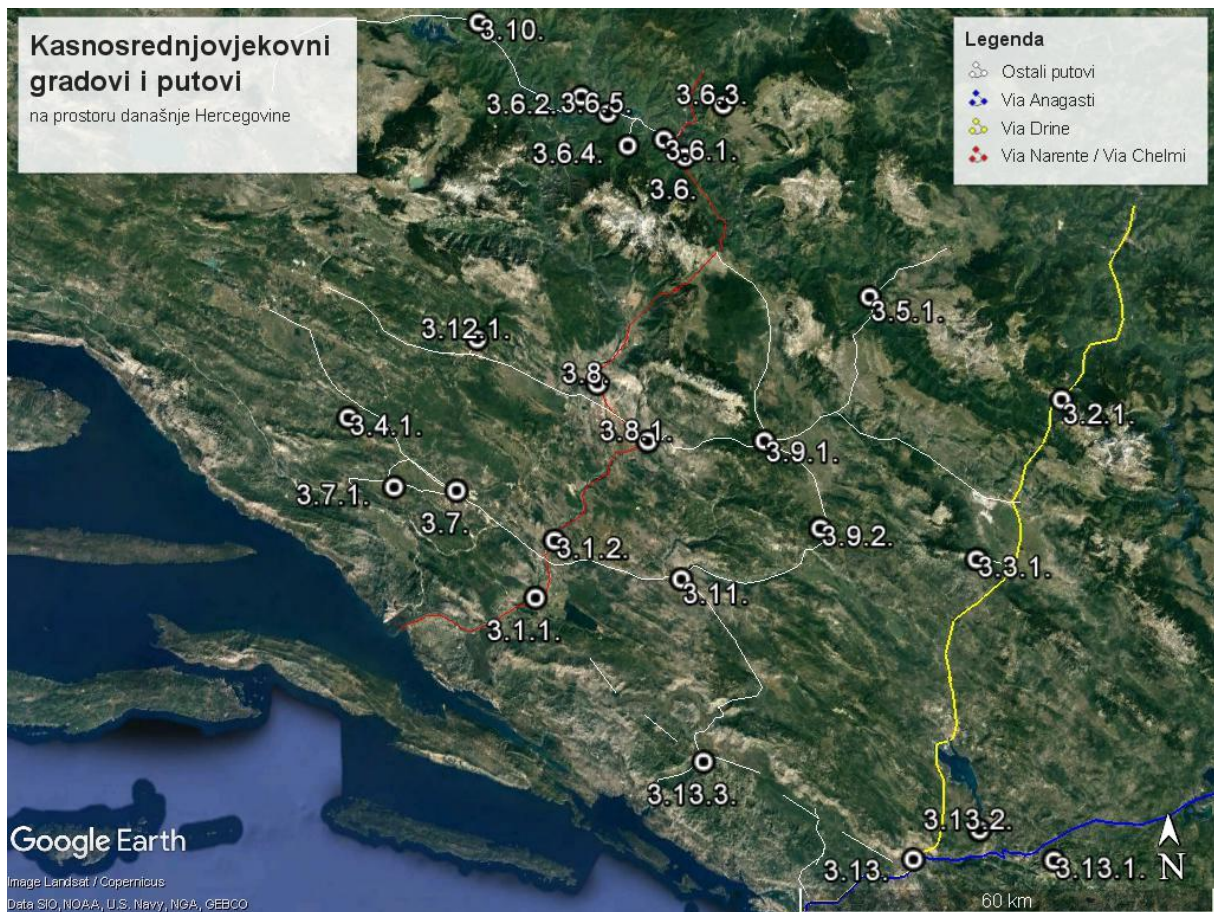

Slika 1a: Mapa gradova i glavnih putnih pravaca (izradila: N. Čuljak na predlošku satelitskog snimka *Google Earth*).

Centralni značaj za odvijanje komunikacije i života gradova, imali su putovi, kojima su prolazili pojedinci, vojske, a od glavnog značaja – trgovačke karavane. Kroz ovaj rad pokušat će se definirati osnovni pravci pružanja kasnosrednjovjekovnih putova te odrediti njihovu izravnu vezu sa gradovima – utvrdama. Teško je iz današnje perspektive doista shvatiti promet tog vremena. Karavane, za koje nisu postojale izrađene ceste (degradacija u odnosu na antičko razdoblje) kretale su se uhodanima stazama, u skupinama rijetko većim od nekoliko desetaka konja. Iznimno velike karavane od preko stotinu konja su bile doista rijetke i uglavnom su se odnosile na prijevoz soli. Inače, sol je bila od vitalnog značaja za balkansku unutrašnjost (radi stoke, ali naravno i ljudske ishrane, te sprečavanja kvarenja proizvoda), tako da se sol zapravo i najviše uvozila iz Dubrovnika, dok su se izvozile bosanske rude, meso, koža, vosak, itd.

¹¹ B. GRAFENAUER – D. PEROVIĆ – J. ŠIDAK (uredn.), 1953, 574-575.

Vrlo važno pitanje vezano uz kasnosrednjovjekovne gradove je ne samo pitanje njihovog postanka, odnosno izgradnje i okolnosti iste, nego i propasti, odnosno preoblikovanja, nadogradnje i dogradnje. Ovaj je proces za hercegovačke gradove uglavnom vezan uz početak turskog razdoblja, odnosno vrijeme pada Bosne (1463. god.) i Hercegovine (1482. god.) pod tursku okupaciju. Ovo je razdoblje veoma značajne prekretnice u povijesti naših krajeva općenito, a u urbanističkom smislu donosi neke novine o kojima će također biti riječi u odgovarajućem poglavlju ovog rada. Početno razdoblje turske okupacije predstavlja ujedno i gornju kronološku granicu ovog rada, koji se ponajviše i odnosi upravo na veoma zanimljivo (u povijesnom smislu) petnaesto stoljeće. To je stoljeće koje je obilježio oblasni vladar Stjepan Vukčić Kosača (1435-1466.). On je, usvojivši titulu hercega i nametnuvši svoju vlast na prostoru koji čak i premašuje teritorij današnje Hercegovine, ostavio u nasljeđe i naziv regiji, koja je kao "hercegova zemlja" tijekom turskog razdoblja postala i ostala do danas: Hercegovina.

Slika 1b: Mapa gradova i glavnih putnih pravaca. Naznačeni su gradovi: 3.1.1. Gabela, 3.1.2. Počitelj, 3.2.1. Vratar, 3.3.1. Ključ, 3.4.1. Mukoš, 3.5.1. Obalj, 3.6. Konjic, 3.6.1. Biograd, 3.6.2. Bokševac, 3.6.3. Črešnjevo, 3.6.4. Dbar, 3.6.5. Grad kod Ribića, 3.7. Ljubuški, 3.7.1. Visoka, 3.8. Mostar, 3.8.1. Blagaj, 3.9.1. Vjenčac, 3.9.2. Hercegov grad – Zovi Do, 3.10. Prozor, 3.11. Stolac – Vidoški, 3.12.1. Kruševac, 3.13. Trebinje, 3.13.1. Klobuk, 3.13.2. Mičevac, 3.13.3. Zavala (izradila: N. Čuljak na predložku satelitskog snimka *Google Earth*).

Za sudbinu naših srednjovjekovnih gradova, svakako su važnu ulogu odigrali i ugarski vladari, koji su često, pod krinkom branitelja katoličanstva, isticali tzv. herezu na ovim prostorima, a zapravo su na taj način željeli pridobiti naklonost pape i opravdati svoje osvajačke pohode na prostor Bosne i Huma.¹² Ovdje dolazimo i do pozadine postavljene 'kulise' mreže srednjovjekovnih gradova, a to je priča o svim onim ljudskim faktorima o kojima ponešto znamo, no većinu nikada nećemo saznati.

S jedne strane se divimo ostacima arhitekture iz razdoblja kasnog srednjeg vijeka ovog prostora, a s druge strane, svjesni smo da iza tih 'kulisa' kojima je vrijeme dalo posebnu, gotovo romantičnu patinu, postoji priča o teškim ratovima, stradanjima, iskorištavanju onih manje moćnih. Baš kao što iza lijepih 'kulisa' venecijanskog Mosta uzdisaja, koji se danas doživljava u posve drugačijem smislu, postoje priče tolikih uznika i žrtava Inkvizicije koji su mučeni u tamnici¹³ pored. Takvih priča je sigurno bilo vezanih i uz naše gradove: višestoljetne muke i stradanja običnog puka čijim su golim rukama podignuta sva ova velebna zdanja.

¹² Detaljno o ovoj problematici vidjeti u: D. KORAC, 2008, 11, 16.

¹³ L. MAMFORD, 2001, 225.

1. POVIJESNO-PROSTORNI OKVIR

1.1. Geografske odrednice

Hercegovina (u današnjem smislu) obuhvaća južni dio države Bosne i Hercegovine, pri čemu se prijevoj Ivan Sedlo (sjeverno od Konjica) općeprihvaćeno smatra granicom (ili radije poveznicom) Hercegovine i Bosne. Hercegovina zauzima južni, površinski manji dio države, a proteže se do planinskog vijenca koji oblikuju: Maglić, Zelengora, Treskavica, Bjelašnica, Bitovnja, Vranica, Raduša i Vran.

Geografski promatrano prostor Hercegovine čine: Visoka (planinska) Hercegovina (kao dio Regije visokog krša) i Niska Hercegovina. Visoka Hercegovina obuhvaća gornji i srednji tok rijeke Neretve te visinska polja: Nevesinjsko i Gatačko. Klima Visoke Hercegovine je planinska (subalpska), a dolina gornje Neretve ima umjerenu kontinentalnu klimu. Unutar ove mikroregije također razlikujemo krašku cjelinu Rudine, koja obuhvaća prostor istočno od Veleža, a južno od Crvnja, Zelengore i Lebršnika, do vrela Trebišnjice (kod Bileće) i Dabarskog polja. Rudine predstavljaju slabo naseljen kraj (ljuti krš). Vode (ponornice) imaju samo kraška polja, a stanovništvo se ovdje najviše bavilo stočarstvom.¹⁴ Niska Hercegovina je submediteranski prostor koji čini više manjih cjelina: Bijelo polje, Mostarsko polje (Bišće), Mostarsko blato, Bekija (jugoistočni dio Imotskog polja), Humina (između Ljubuškog i Ljubinja)¹⁵, Popovo polje te prostor oko srednjeg i dijela donjeg toka Neretve. Klima je izmijenjeno sredozemna, sa nešto hladnijim zimama, u odnosu na obalni prostor.¹⁶

Najveća rijeka Hercegovine je Neretva. To je jedina bosansko-hercegovačka rijeka koja pripada jadranskom slijevu. Već ta činjenica, tj. izravna veza s morem govori o povijesti ovog kraja koji je na određen način oduvijek bio usmjeren na Jadran. Među najstarijim pisanim izvorima u kojima se skreće pažnja na Neretvu kao na poveznicu Mediterana sa balkanskom unutrašnjosti (komunikacija, trgovina) je djelo Pseudo Skilaka (*Periplu*), u kojem već u IV. st. pr. Kr. nalazimo podatke o plovnom putu Neretvom prema unutrašnjosti.¹⁷ Tako da je u

¹⁴ *ENCIKLOPEDIJA JUGOSLAVIJE, s.r. Bosna i Hercegovina*, 1983, 73.

¹⁵ Preciznije pojašnjeno u knjizi koja tematizira upravo taj kraj: LJ. MIHIĆ, 1975, 16, u kojoj se navodi da se Huminom zovu najniži krajevi od Čapljine, Stoca, Popova, Ljubinja i Trebinja do 400 m nadmorske visine. Rudinama se zove potez od Trebinja, Ljubomora, Bileće i Plane od 400-800 m nadmorske visine.

¹⁶ *ENCIKLOPEDIJA JUGOSLAVIJE, s.r. Bosna i Hercegovina*, 1983, 74.

¹⁷ Dosta autora navodi ovaj podatak (pr.: M. ZANINOVIĆ, 1980, 173; S. VASILJ 1996, 1; H. MANENICA, 2012, 280.), i mada se očito odnosi najviše na vezu s Naronom, jasno da upućuje na plovidbu rijekom, odnosno komunikaciju duž njenih obala i malo dublje u unutrašnjost. Održano je nekoliko skupova na kojima su

literaturi već odavno uvriježeno mišljenje da je upravo Neretva još od prapovijesti glavna komunikacija jadranskog prostora sa kontinentalnom unutrašnjosti. To u širem smislu promatranja rijeke kao prirodne smjernice, orijentira, i uzimanjem u obzir arheoloških ostataka, svakako jeste relevantno, no upravo samo u širem smislu.¹⁸ Naime, dolina rijeke Neretve je bar jednim svojim dijelom gotovo neprohodna, tako da je teško zamisliti da bi se primjerice srednjovjekovni karavani s vrijednim teretom kretali tim putem, čak i ako su pojedini pješaci samostalno možda i prolazili.¹⁹ Uostalom, i iz srednjovjekovnih izvora i materijalnih ostataka, znamo da je glavna komunikacija od Jadrana do Konjica i dalje za Bosnu upravo zaobilazila određeni dio Neretve, te je išla drugim brdskim putovima, o čemu će biti više riječi u poglavlju o putovima.

Granice Hercegovine mijenjale su se tijekom povijesti. U srednjem vijeku se prostor današnje Hercegovine većim dijelom (ali ne u potpunosti) poklapa s prostorom Humske zemlje, koja je preteča Hercegovine i njeno jezgro. Ime Hercegovina potječe od prvog 'humskog' hercega²⁰, a to je bio Stjepan Vukčić Kosača, bosanski i humski vojvoda. Tu titulu su nosili i njegovi nasljednici. Dolaskom Turaka Hercegovina Zemlja se naziva Hercegovina²¹ i tako se novi naziv regije²² ustalio i zadržao do danas.

znanstvenici iznijeli svoje zaključke o kulturnim utjecajima s područja istočne obale Jadrana na njegovo zaleđe, pri čemu je u fokusu bila upravo 'uloga' rijeke Neretve. U tom smislu značajno je spomenuti skupove: *Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka* (održan u Metkoviću 1977. god.), te *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve* (održan u Metkoviću 2001. god.).

¹⁸ Na ovo je upozorio i B. MARIJANOVIĆ (2003, 321), u radu o Značenju Neretve u prostornom rasporedu prapovijesnih kultura, u kojem se također ne negira uloga Neretve, ali samo u širem smislu.

¹⁹ Bitno je spomenuti da se danas zapravo i ne može u pravom smislu doživjeti dolina rijeke Neretve, budući da je gradnjom hidroelektrane 50ih god. XX. st. jednim dijelom pretvorena u umjetno Jablaničko jezero, ili naprosto promijenjena izgled u smislu dubine i širine prostiranja. Tako da se iz današnje perspektive, i ne može u potpunosti sagledati njen tok onakav kakav je bio vidljiv i dostupan srednjovjekovnom stanovništvu.

²⁰ Titulu hercega je nosio još jedan vojvoda Bosanskog kraljevstva, a to je bio Hrvoje Vukčić Hrvatinić (no uz njegovu hercešku titulu pisalo je samo herceg splitski).

²¹ M. VEGO, 1957, 45. "Zemlje Huma, Travunije i Podgorja prozvale su se Hercegovinom 1448. god...Službeno se zemlja zvala *Ducatus Sancti Sabbae*. Turski izvori spominju Hercegovinu tek 1454. god. Hranići su vladali i Mileševom gdje je pokopano tijelo sv. Save. Valjda se i po tome zemlja prozvala *Ducatus Sancti Sabbae* ukoliko još i prije nije ta titula postojala." (M. VEGO, 1957, 45).

²² Spomen feudalne oblasti plemstva Kosača se pod nazivom Hercegovina spominje 1454. god. (J. MULIĆ, 2007, 21).

1.2. Od Humske zemlje do Hercegovine (ili Povijest Hercegovine u srednjem vijeku)

Hercegovina, kao jasno definiran teritorijalni dio države Bosne i Hercegovine, formalno ne postoji u njenom sadašnjem ustroju.²³ No bez obzira na to, Hercegovina se kao regija, sačuvala u potpunosti u svijesti njenih žitelja i susjeda. Jezgro današnje Hercegovine seže u srednjovjekovno Zahumlje²⁴ i Humsku zemlju²⁵, dok se pojam Hercegovina ustalio tek početkom novog vijeka. Okosnicu današnje Hercegovine u srednjem vijeku činila je Humska zemlja²⁶, koja je kao oblast, odnosno "zemlja"²⁷ u više navrata ulazila u okvir (ili bar u interesno polje) većih susjednih državno-političkih formacija²⁸, no usprkos tomu uspjela je zadržati određen stupanj autonomije do kraja srednjeg vijeka.²⁹

²³ M. ALILOVIĆ, 2015., 11.

²⁴ Zanimljiva je opaska P. Anđelića u kojoj se osvrće na Trpkovićevo mišljenje da najstariji izvori poznaju samo naziv Zahumlje. Anđelić kaže da treba imati na umu da se ime Humljani spominje već u X. st., a Humska zemlja najkasnije u XII. st., te da se već po tomu ne može reći da najstariji izvori poznaju samo naziv Zahumlje (P. ANĐELIĆ, 1981, 70, bilj.62).

²⁵ O izvornim granicama Humske zemlje vidjeti: P. ŽIVKOVIĆ, 1996, 11-38.

²⁶ Važno je naglasiti da se teritorij današnje Hercegovine i srednjovjekovne Humske zemlje samo dijelom poklapaju. Jednako tako Zahumlje i Humska zemlja nisu istovjetni zemljopisno – politički pojmovi. Još uvijek je znanstveno neutvrđeno kada se doista spajaju ova dva pojma. Konstantin Porfirogenet navodi podatak da je ključna riječ (zemljopisno) Hum (brdo) pa su oni koji stanuju iza brda - Zahumljani. On također navodi gradove u zemlji Zahumljana: Ston, Mokriskik, Ošlje, Galumainik i Dobriskik (M. VEGO, 1937, 40).

²⁷ P. ANĐELIĆ, 1984, 7. Tzv. zemlje su se dalje dijelile na određen broj župa. To je sustav koji se postupno transformirao s jačanjem feudalizma i reformama bana Stjepana II., te bana i kasnije kralja Tvrtka I., ali ga svejedno možemo pratiti i tijekom XIV. st.

²⁸ Te tendencije se prate od najranijeg vremena humske povijesti. Jedna od ranih uprava je bila i franačka, što se raspoznaje iz povijesnih izvora, a vezana za okolnosti pada Bara (871. god.), kada su između ostalih i Zahumljani prevezeni u južnu Italiju da se bore protiv Saracena, a za to vrijeme bizantska vojska im je opustošila domove, na što se bizantskom caru tužio franački car Ludovik jer su Zahumljani spadali pod njegovu vlast. (M. VEGO, 1937, 37). S ovim je u svezi i mišljenje je F. ŠIŠIĆA (1925.), koje prihvaća i M. BRKOVIĆ (2010.) da je gotovo svako ratovanje Neretljana u IX. i X. st. bilo u vezi s hrvatskim ratovanjem (pr. prethodno spomenuto u opsadi Barija), te promatra Neretljansku oblast "kao neki appendix Hrvatske" (F. ŠIŠIĆ, 1925, 413, f. 21).

²⁹ O povijesti Humske zemlje postoji opsežna literatura, mada se većinom odnosi na sumarne preglede u djelima koja tretiraju šire problematike, no postoji i nekoliko djela isključivo posvećenih humskoj povijesti. Historiografski ovu problematiku pratimo od *Istorije Srba I-II* (K. JIREČEK, 1911. – prvo izdanje), preko: F. ŠIŠIĆ, 1925., *Istorije Bosne I* (B. ĆOROVIĆ, 1940.), *Povijesti Hrvata u ranom srednjem vijeku, Srednjovjekovne Bosne* (N. KLAJČIĆ, 1975. i 1989.), *Istorije srednjovjekovne bosanske države* (S. ĆIRKOVIĆ, 1964.), *Povijesti Humske zemlje (Hercegovine) I.* (M. VEGO, 1937., 55, 57, 61, 82,), *Herceg Stefan Vukčić Kosača* (S. ĆIRKOVIĆ), *Pada Hercegovine* (V. ATANASOVSKI), u radovima M. ŠUNJIĆA (1966., 1967., 1983.), *Tvrtko II. Tvrtković* (P. ŽIVKOVIĆ), radovi M. DINIĆA (1935., 1940., 1955., 1967., 1878.), P. ANĐELIĆA (1957., 1958., 1965., 1975./76., 1976., 1981, 1982., 1983.), R. BONIĆ (1971.), N. BUDAK (1994.), V. TRPKOVIĆ (1964.), R. BONIĆ (1971.), Đ. TOŠIĆ (1987.), *Humska zemlja u srednjem veku* (S. MIŠIĆ, 1996.), *Na rubu Zapada* (M. ANČIĆ, 2001.), *Srednjovjekovna Bosna i Hum* (M. BRKOVIĆ, 2010.), *Vjera u Humskoj zemlji* (D. KORAĆ, 2008.), radovima E. KURTOVIĆA (pr. 2009.), *Religioznost humske vlastele u kasnom srednjem vijeku* (D. KORAĆ, 2015.). Također važno je spomenuti i zbornike radova sa znanstvenih skupova koji u manjoj ili većoj mjeri obrađuju humsku povijest, pr. *Hum i Hercegovina kroz povijest* (2012.).

Za razliku od tzv. "Stare Hercegovine", koja se neopravdano nameće kao drevno jezgro hercegovačkog kolektivnog identiteta, a koja je zapravo tek administrativno-upravna teritorijalna jedinica Osmanskog carstva i nikada nije urodila oblikovanjem zajedničkog identiteta, ali i za razliku od vremena oblasnih vladara Kosača, po kojima je Hercegovina kasnije i dobila ime, a koje je bilo prekratko za oblikovanje bilo kakvog zajedničkog identiteta, došlo se do spoznaje³⁰ da je upravo srednjovjekovna Humska zemlja, odnosno Humsko kneštvo ono jezgro u kojem je stvoren zajednički identitet, koji je ostavio snažan pečat i kroz kasnija stoljeća. Ovoj problematici se posebno posvetio M. Ančić te je predstavio i konkretne povijesne izvore koji govore o posebnoj humskoj jurisdikciji, pozivanju (pa i od strane Kosača, pr. Stjepanovog sina Vlatka) na tzv. humsko pitanje³¹, postojanju zemaljskog shoda/sabora Humskog kneštva, okupljanju "plemenitih Humljana", itd. Ovaj identitet na koji se pozivao u titulama i herceg Stjepan Vukčić Kosača "...gospodar humski", lagano je blijedio tijekom višestoljetne turske okupacije ovih krajeva, ali je djelomice i očuvan upravo kroz "svijest o zasebnosti jednog svijeta koji nikada nije doista integriran u osmanlijski sustav", što se očuvalo u njegovanju starijih kulturnih tradicija i kršćanske vjerske pripadnosti.³²

Poznati su povijesni izvori kasnog srednjeg vijeka u kojima se spominje Humska zemlja, pr. spomen "*in terra de Chelmo*"³³ u dokumentu iz 1405. god., u vezi spomena Bišća i drugih mjesta u Humskoj Zemlji.

Ovdje je potrebno navesti osnovnu shemu srednjovjekovnog teritorijalno – političkog ustrojstva na prostoru koji obrađujem. Prema P. Anđeliću³⁴ čine ga: zemlja, župa, seoska općina i vlastelinstvo. Pri tome je zemlja "političko – teritorijalna jedinica sastavljena prosječno od 10-tak župa".³⁵ U sklopu Humske zemlje postojalo je više župa/županija³⁶, koje spominje Grgur Barski u svom znamenitom Ljetopisu³⁷.

³⁰ Ovdje ukratko sumiram zaključke M. Ančića koji se osobito posvetio ovoj problematici. Detaljnije vidjeti: M. ANČIĆ, 1996, 129-143.

³¹ Procedura koja se tiče pravnog postupka protiv "plemenitog čovjeka" optuženog da je učionio "nevjeru" prema svom feudalnom gospodar, odnosno vladaru zemlje (M. ANČIĆ, 1996, 136).

³² M. ANČIĆ, 1996, 129-143.

³³ N. JORGA, 1899, 107.

³⁴ P. ANĐELIĆ, 1982, 9-11.

³⁵ P. ANĐELIĆ, 1982, 10.

³⁶ Oba termina podjednako se koriste u povijesnim izvorima, a u XV. st. pojavio se termin provincija za označavanje dijelova župe. Važno je naglasiti da se župski sustav postupno raspada te veliki broj župa ulazi u velike feudalne oblasti tijekom razvijenog srednjeg vijeka (P. ANĐELIĆ – T. ANĐELIĆ – M- SIVRIĆ, 1999, 11-12).

³⁷ LJETOPIS POPA DUKLJANINA, 1950, 75.

U sklopu župa Humske zemlje formirali su se i stasali gradovi o kojima će biti riječ dalje u tekstu. Autonomija Humske zemlje³⁸, čiji su stanovnici sami sebe nazivali Humljanima³⁹, očituje se već od vremena prvog poznatog humskog⁴⁰ kneza Mihajla Viševića⁴¹. On je uspješno ratovao s Mlečanima, a papa Ivan X. mu se obratio u pismu nazivajući ga »izvršnim knezom Humljana« (*Michael excellentissimo duci Chulmorum*) te također je sudjelovao uz kralja Tomislava na Splitskome crkvenom saboru 925. god. Jasno je da ovako ne bi mogao postupati, niti bi u povijesnim izvorima bio zabilježen na gore naveden način, vladar oblasti bez određene autonomije.

Oko roda Viševića i njihovog podrijetla, prije dolaska na prostor jugoistočne Europe još uvijek nije sve razjašnjeno. Osnovni oslonac je opis koji nalazimo u djelu Konstantina Porfirogeneta u kojemu se navodi: "Rod antipata i patricija Mihajla, sina Viševinog, arhonta Zahumljana, potiče od nekrštenih stanovnika na rijeci Visli koji su nazivani Litciki i naselili se na rijeci Zahlumi". P. Anđelić je proučavajući tu problematiku zaključio da bi podrijetlo Humljana i kneževskog roda Viševića trebalo tražiti na prostoru između Visle i njene pritoke Zapadnog Buga, oko lokacije starog grada Holma, gdje su se morale nalaziti poljske srednjovjekovne oblasti Holmščina i *Chelmska Ziemia*.⁴²

Slika 2: Grb hercega Stjepana Vukčića Kosače na velikom herceškom grbu (prema: P. Anđelić, 1975, 88).

³⁸ Jedna od zanimljivosti je da su Dubrovčani vjerojatno već od druge polovice IX. st. plaćali Zahumljanima porez koji se nazivao mogoriš, a koji su kasnije nastavili plaćati i bosanskim vladarima. (M. VEGO, 1937, 37).

³⁹ M. ANČIĆ, 2001, 150.

⁴⁰ Oko nazivlja Humljana kod različitih onovremenih naroda i uprava, vidjeti u: M. ANČIĆ, 2001.

⁴¹ Vjerojatno i prije njega. Naime kod Konstantina Porfirogeneta nagovješteno je da se "pod slabom vladom Mihajla II. (820.-829.) Zahumljani oslobodiše bizantskoga gospodstva i življahu samostalno pod svojim županima." (M. VEGO, 1937, 36).

⁴² P. ANĐELIĆ, 1981, 59-60. *Chelmska Ziemia* (čak je i poljski izgovor sličnozvučan onome: Humska zemlja).

Naziv Hercegovine dolazi od njemačkog naziva za vojvodu, *herzog*⁴³, kako sebe naziva Stjepan Vukčić Kosača nakon 1448. god. To je naziv koji se kasnije ustalio i do danas ostao sačuvan u imenu ove regije. Herceg Stjepan Kosača⁴⁴ u jednoj od povelja, izdanoj 1. ožujka 1455. god.⁴⁵ u Ključu 'našem gradu' (*datum Cluzie castri nostri*), sebe titulira: "Mi, Stjepan, milošću Božjom herceg Svetog Save, gospodar Humske zemlje i Primorja, knez Drine i veliki vojvoda Bosanskog kraljevstva". Ova povelja je zanimljiva i zbog navoda da herceg želi obred vjenčanja da bude u obredu i vjeri Svete Rimske Crkve.⁴⁶ Što je zanimljivo jer se u istom dokumentu sam naziva hercegom sv. Save, i pripravnikom za katolički brak, što njemu očito ne predstavlja nikakav problem. A poznato je i da se 1451. god. spominje bula pape Eugenija, kojom Stjepana prima u milost Sv. Stolice, kao dobrog katolika. Njegova veza sa sve tri crkve (katoličkom, pravoslavnom i crkvom bosanskom) bila je očito politički uvjetovana.⁴⁷

Spomen sv. Save nije neobičan izbor, jer je on, sv. Sava - kao Rastko (iz raške obitelji Nemanjića) od 1190. do 1192. god. bio knez Humske Zemlje, prije nego je postao monah.⁴⁸ Nasljeđe humskih kneževa i njihove rodbinske veze sa raškim vladarima očito ne uvjetuju totalnu podčinjenost Humske Zemlje, odnosno položaj bez ikakve autonomije. Ona je u tom smislu očito imala određene obveze prema Raškoj. Usprkos tomu, na određen stupanj humske autonomije upućuje više konkretnih činjenica: jedna od njih je i premještanje središta novoosnovane (1. pol. XIII. st.) humske pravoslavne episkopije iz Stona (tadašnji grad Humske Zemlje) u Polimlje, i to nakon samo par desetljeća egzistiranja u Stonu, što bi značilo

⁴³ Njemačka riječ *herzog* – u značenju vojvoda, poistovjećuje se sa latinskim *dux*, ali *dux* nije samo sinonim za hercega. Poznato je da je hercešku titulu (doduše hercega splitskog) nosio još jedan veliki vojvoda Kraljevstva bosanskog, Hrvoje Vukčić Hrvatinić (od 1403. god.), te se očito radi o tituli najuglednije vlastele, tituli koju je uvijek stavljao na prvo mjesto. No naravno da je i ta titula bila ispod one kraljevske. I Hrvoje je bio Tvrtkov namjesnik Donjih Krajeva. O tome detaljno kod R. MIHALJČIĆ, 2002, 308-341.

⁴⁴ U nastavku teksta donosim slike grbova hercega Stjepana Vukčića Kosače. Jedan potječe iz tzv. *Fojničkog Grbovnika*, koji je danas i digitalno dostupan. Datira se od XV.-XVII. st. U njemu se nalaze grbovi brojnih obitelji, ali također i grbovi zemalja, pr. Bosne, Hrvatske, Srbije, itd.). Drugi slikovno predstavljeni Kosačin grb je tzv. potpuni grb, koji se nalazi i na najvećem pečatu hercega Stjepana Vukčića Kosače. To je najstariji potpuni grb plemstva Kosača, a zajedno sa grbom plemstva Vlatkovića predstavlja najstariji potpuni grb srednjovjekovne Humske zemlje i prostora čitave Hercegovine (P. ANĐELIĆ, 1970, 69-80).

⁴⁵ Povelju je objavio E. FILIPOVIĆ, 2013, 7-19.

⁴⁶ E. FILIPOVIĆ, 2013, 10.

⁴⁷ S. ĆIRKOVIĆ, 1964, 108.

⁴⁸ Na ovo je prvi skrenuo pažnju M. Dinić (M. DINIĆ, 1955; S. ĆIRKOVIĆ, 1964, 108, bilj. 56). Riječ je naime o ugovoru sa Splitom, kojim veliki župan Stefan Nemanja dozvoljava Splićanima slobodan pristup "u moju zemlju, sina mi Rastka Humsku zemlju i sina mi Vuka u Zetu" (R. MIHALJČIĆ, 2002, 323). Kao drugi poticaj za titulu Sv. Save, M. Dinić je vidio u činjenici da je grob sv. Save u manastiru Mileševi za koji Stjepan Vukčić Kosača u jednoj povelji navodi "da je tamo jedan svetitelj koji čini velika čuda" (S. ĆIRKOVIĆ, 1964, 108). Bitno je i napomenuti da se manastir Mileševa sa moštima sv. Save nalazio na Kosačinom teritoriju (S. MIŠIĆ, 2002, 347).

da ni raški vladari nisu vidjeli Ston i Humsku Zemlju kao istinski dio vlastite 'države' da bi tu moglo ostati središte državne crkve.⁴⁹

Nadalje, na autonomiju Humske Zemlje⁵⁰ (bez obzira na njenu očitu vezu sa Raškom) upućuju i arheološki i kulturno-umjetnički dokazi, a oni se očituju u sakralnoj arhitekturi i skulpturi, koja jasno upućuje na utjecaj Zapada, a ne Istoka. Ovo se može vidjeti čak i u Crkvi sv. Petra u Polimlju koju je krajem XII. st. dao sagraditi humski knez Stjepan Miroslav⁵¹, a koja ide ka jasnim predromaničkim / ranoromaničkim stremljenjima⁵², kao i u oslikavanju tzv. Miroslavovog Evanđelja, gdje se u slikarskom smislu ponovno prate utjecaji Zapada. Premda je humski knez Stjepan Miroslav⁵³ bio brat raškog velikog župana Stefana Nemanje, ono što je kulturno-umjetnički dao izraditi jasno upućuje da on pripada jednoj odvojenoj cjelini, koja, mada obiteljski vezana za Rašku preko svojih vladara, u kulturno-umjetničkom smislu jasno stremi prema utjecajima Zapada, i samim tim potvrđuje popriličan stupanj autonomije.

Slike 3 i 4: Lijevo je grb Kosača iz Fojničkog grbovnika, a desno grb hercega Stjepana Vukčića Kosače sa kruništa jednog bunara u Dubrovniku (prema: *Fojnički grbovnik*, 2012 / P. Anđelić 1975, 87).

⁴⁹ M. ANČIĆ, 2001, 158.

⁵⁰ O Humskoj zemlji raspravu je otvorio V. TRPKOVIĆ 1964, a nastavili su je: R. BONIĆ, 1971, N. BUDAK, 1994 i dr. U definiranju iste znatno su pomogli radovi o srednjovjekovnim humskim župama posebno objedinjeni u monografiji *Srednjovjekovne humske župe* (P. ANĐELIĆ - T. ANĐELIĆ – M. SIVRIĆ, 1999).

⁵¹ Na luneti portala crkve Sv. Petra u Bijelom Polju u Polimlju (danas Crna Gora) stoji natpis: "U IME OCA I SINA I SVETOGA DUHA JA SIN ZAVIDIN A IMENOM RAB BOŽJI STJEPAN MIROSLAV KNEZ HUMSKI SAZIDAH OVU CRKVU SVETOG APOSTOLA PETRA".

⁵² ĐURIĆ, 1981, 282-283.; M. ANČIĆ, 2001, 157.

⁵³ Svakako ovdje upozoravam i na relativno rijetko spominjanu tzv. Blagajsku ploču (XII. st.), na kojoj stoji zapis o (vjerojatno) Miroslavovoj gradnji crkve Sv. Kuzme i Damjana (poveznica naziva lokaliteta Vračić – sa sv. Kuzmom i Damjanom te Orbinijevim navodom). Crkva je bila smještena na prostoru blagajskog Podgrađa, na lokalitetu Vračić, odakle je ploča prenesena na drugu lokaciju (blagajsko katoličko groblje). M. VEGO 1957, 15.

Humsku zemlju ili Humsko kneštvo bi napokon trebalo početi promatrati u tom svjetlu, kao cjelinu koja ima svoju posebnost⁵⁴ i određen stupanj autonomije⁵⁵ u odnosu na onodobne 'velike sile' iz susjedstva. Ovakva 'izdvojenost' se prati i nakon uklapanja Humske Zemlje u Srednjovjekovnu bosansku državu. Dokaz ovome je svakako i "pitanje humsko". Primjerice 1453. god. u jednoj povelji se herceg Stjepan Kosača obvezuje "da se humskoj vlasteli ne može učiniti nikakvo bezzakonje ili sužanjstvo, ili bilo kakva nepravda, dok god nekog ne bi sud i pitanje humsko osudilo po zakonu i načinu kako je bilo i za vreme vojvode Sandalja".

Detalji ovih pravila unutar Humske zemlje nisu poznati, no iz ovoga se vidi da su ih poštovali kako Sandalj, tako i Stjepan. Prava humskog plemstva još iz vremena prije dolaska Kosača na vlast očituje se pr. u dokumentu u kojem jedan Humljanin 1355. god. traži od bosanskog bana da mu "*faza raxion usanza de terra dee Chelmo*",⁵⁶ što svakako ukazuje na posebnost ustroja vlasti i prava na humskom prostoru. Ona bosansku vlast priznaje, ali i dalje Herceg Stjepan Kosača, u povelji izdanoj 1. ožujka 1455. god.⁵⁷ u Ključu, u početnom dijelu titule navodi upravo sebe kao gospodara Humske zemlje, što upućuje bar na bivšu slavu iste, ali u svakom slučaju i na daljnji vid prepoznatljivosti te oblasti u očima suvremenih stanovnika i susjeda.

Temelje moći obitelji Kosača postavio je svakako već vojvoda Vlatko Vuković, slavni vojskovođa kralja Tvrtka I. Kotromanića, poznat po pobjedi nad Turcima 1388. god. kod Bileće. Najmoćnija velikaška obitelj u Humu još nakon smrti kralja Tvrtka I. bili su Sankovići, čija propast u korist sve većem nametanju Kosača započinje nakon što su samostalno prodali Konavle (sa gradom Sokolom) Dubrovniku, na što su reagirali Vlatko Vuković i Pavle Radenović ponovnim osvojenjem i podjelom teritorija Konavala, dok je Radič Sanković završio u pritvoru. Nakon ovoga se dalje prati sve veća propast Sankovića i sve veće jačanje Kosača u Humu.⁵⁸

Obiteljski posjedi Kosača nakon smrti Vlatka Vukovića pripali su Sandalju Hraniću (1392-1435), koji je uspio znatnije proširiti oblast Kosača, te postao (uz Hrvoja Vukčića Hrvatinića) najmoćniji oblasni gospodar u zemlji kraljeva iz dinastije Kotromanića, *i.e.*

⁵⁴ N. BUDAK, 1994,128. Autor ovdje upravo skreće pažnju na potrebitu opreznost prilikom obrađivanja našeg srednjovjekovlja, koje je posve sigurno bilo raznolikije nego se često predstavlja u literaturi (tu se kao primjer navodi upravo humsko-duklijansko područje).

⁵⁵ M. ANČIĆ, 2001, u četvrtom poglavlju knjige *Na rubu Zapada*, pod naslovom Humsko kneštvo, autor obrazlaže važnost postojanja gospodara Humske Zemlje kroz povijest, kao i njenog "zemaljskog shoda" (sabora), koji je prema povijesnim izvorima iz 1306. i 1371. god. zasjedao kod "Bijele crkve", odnosno Crkve sv. Juraja u Brotnju (današnji Čitluk) za koji autor smatra da bi mogao predstavljati i središte cijelog Humskog Kneštva, odnosno Humske Zemlje (M. ANČIĆ, 2001, 162).

⁵⁶ S. MIŠIĆ, 2002, 345.

⁵⁷ E. FILIPOVIĆ, 2013, 7-19.

⁵⁸ S. MIŠIĆ, 2002, 343.

Kraljevstva bosanskog.⁵⁹ Postigao je to kao prvo na način da je posve uništio obitelj Sanković, nakon što je napao, zarobio, te na koncu i ubio Radiča Sankovića i preuzeo sve njegove posjede. Nakon određenih previranja, Sandalj je na koncu uspio osim istočnog, zaposjesti i veliki dio zapadnog Huma, tj. posjede Radivojevića - Vlatkovića, no oni su se uspjevali i dalje zadržati.⁶⁰

Kao i u njegovom slučaju (naslijedio je strica), i Sandalja je naslijedio njegov nećak – Stjepan Vukčić Kosača, koji sve do svog proglašenja hercegom koristi nasljeđene intitulacije svog strica: "Mi gospodin vojvoda Stjepan, milošću Božijom veliki vojvoda Rusaga bosanskog".⁶¹

Iz vremena oblasnih gospodara, za prostor koji obrađujemo, svakako je najvažnije ime hercega Stjepana Vukčića Kosače (sl. 2-4). Upravo je "hercegova zemlja" kasnije postala i ostala - Hercegovina. Do danas nije u potpunosti razjašnjeno pitanje titule hercega, odnosno načina na koji je ona pripala Kosači, no ipak, većina povjesničara danas smatra da je on samoinicijativno⁶² uzeo tu titulu u listopadu 1448. god., mada se dosta nagađalo da li mu je herceški naslov dodijelio kralj Fridrih III, bosanski kralj, papa, Venecija i aragonski kralj.⁶³ Naime, 17. listopada 1448. god., Dubrovčani su čestitali Stjepanovom poslaniku Radiču Zupkoviću *de nova dignitate cherzech acquisita*, nakon čega je Kosača počeo koristiti titulu hercega prvo u obliku "hercega humskog i primorskog", a potom u formi "hercega od Sv. Save" (od 1449. god.).⁶⁴

Povijest srednjovjekovne Humske zemlje, odnosno zemlje hercega Kosača, završava turskom okupacijom ovih prostora, 1482. god.

⁵⁹ R. MIHALJČIĆ, 2002, 317-318.

⁶⁰ S. MIŠIĆ, 2002, 343.

⁶¹ R. MIHALJČIĆ, 2002, 319-320.

⁶² Prvi je na to ukazao Aleksa Ivić 1905. god. Detaljnije prema: R. MIHALJČIĆ, 2002, 321.

⁶³ S. ĆIRKOVIĆ, 1964, 106-107.

⁶⁴ S. ĆIRKOVIĆ, 1964, 106.

2. PREGLED ISTRAŽIVANJA SREDNJOVJEKOVNIH GRADOVA NA PROSTORU DANAŠNJE HERCEGOVINE

Povijest proučavanja srednjovjekovnih gradova Hercegovine⁶⁵ neodvojiva je od povijesti proučavanja ostalih srednjovjekovnih gradova na prostoru cijele države Bosne i Hercegovine. Pri tome je važno naglasiti da je od samih početaka proučavanja srednjovjekovnih gradova Bosne i Hercegovine, interes uglavnom išao u smjeru proučavanja srednjovjekovnih gradova na prostoru današnje Bosne, što i nije neobično ako se uzme u obzir da je veliki broj bolje očuvanih srednjovjekovnih bosanskohercegovačkih gradova upravo na bosanskom području, a među njima neki kraljevski gradovi⁶⁶ koji su i danas reprezentativni primjerci onodobnog fortifikacijskog graditeljstva.

Povijest proučavanja srednjovjekovnih gradova možemo promatrati kroz nekoliko etapa od kojih prva obuhvaća razdoblje prije početka I. svjetskog rata. Iz ovog razdoblja potječu neki veoma značajni radovi poput C. Jiričekovog *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters*⁶⁷, u kojem je donio prvi ozbiljniji pokušaj bavljenja identifikacijom gradova, i naselja te trasama trgovačkih drumova. Potom monografija Ć. Truhelke pod nazivom *Naši gradovi - Opis najljepših srednjovjekovječnih gradova u Bosni i Hercegovini*, tiskana u Sarajevu, 1904. godine. Ovo je najstarije monografsko djelo u kojemu se autor detaljnije bavi isključivo bosansko-hercegovačkim srednjovjekovnim gradovima, sa osvrtom na sve bitne značajke oko njihovog smještaja, dijelova, itd. Nažalost u ovoj monografiji od hercegovačkih gradova zastupljen je samo jedan; Blagaj na Buni.

U periodu između dva svjetska rata, zbog nedostatnih sredstava, arheološka djelatnost se najviše fokusirala na rekognosciranje, u tom smislu, možda najveći doprinos ostavio je Đ. Mazlić sa svojim opisima starih⁶⁸ bosansko-hercegovačkih gradova, no i on se najviše koncentrirao na gradove sa prostora današnje Bosne. Vrijedno pažnje je djelo i M. Dinića, pod naslovom *Dubrovačka srednjevekovna karavanska trgovina* (Beograd, 1937. godine), u kojem se donose vrijedni podatci o trgu Drijeva i karavanskoj trgovini.

⁶⁵ U daljnjem tekstu, svaki spomen Hercegovine podrazumijeva teritorij današnje Hercegovine.

⁶⁶ Ovdje bih spomenula samo jedini potpuno arheološki istražen kraljevski grad: Bobovac (vidjeti kod: P. ANĐELIĆ, 1973).

⁶⁷ *Trgovački putevi i rudnici srednjovjekovne Srbije i Bosne*, Prag, 1879. god. (prijevod istog je iz 1957. god.).

⁶⁸ Ova sintagma 'stari gradovi' već dugo je uvriježena u bosanskohercegovačkoj arheološkoj terminologiji. Termin je uveo Ćiro Truhelka i odnosi se uglavnom na srednjovjekovne te gradove ranog novog vijeka.

Nakon drugog svjetskog rata, značajno je djelo M. Dinića naziva *Za istoriju rudarstva u srednjovekovnoj Srbiji i Bosni I* (Beograd 1955. godine). Kako navodi Kovačević – Kojić⁶⁹ ovo je djelo značilo početak novog razdoblja u proučavanju srednjovjekovnih gradova u Bosni i Hercegovini, jer su kroz obradu ove teme, zapravo obrađeni svi drugi aspekti srednjovjekovne Srebrenice, čime je dana cjelovita slika života jednog od najvećih rudnika ne samo Bosne, nego i cijelog Balkana. Razvoj hercegovačkih kasnosrednjovjekovnih gradova je u izravnoj vezi s razvojem rudarske djelatnosti u Bosni, o čemu će biti više riječi dalje u tekstu. O tomu je u više navrata pisala i D. Kovačević – Kojić⁷⁰. Otprilike u ovo vrijeme javljaju se i drugi vrijedni radovi koji se tiču kako bosanskih tako i hercegovačkih srednjovjekovnih gradova, trgovine, putova.

Ovo je vrijeme najvećeg uzleta bosanskohercegovačke arheologije, kada se i stvorio prvi profesionalni kadar arheologa – medievista, kada se na razini državnih institucija doista nailazi na razumijevanje za ulaganja u znanstveno – istraživačke projekte. Osobitu važnost u ovom razdoblju imalo je i osnivanje *Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulturne i prirodne baštine*, kojemu je uslijedilo i otvaranje područnih zavoda.⁷¹ Upravo oni u razdoblju od 1948. pokreću cijeli niz koraka s ciljem administrativne zaštite starih gradova, njihove konzervacije i istraživanja, koje su rađene u suradnji sa arheolozima.

Najznačajnija arheološka djelatnost u ovom razdoblju odvijala se kroz rad prvenstveno djelatnika *Zemaljskog muzeja* u Sarajevu kao temeljne institucije, čiji znanstveni časopis *Glasnik Zemaljskog muzeja* pismeno prati sva terenska istraživanja i najnovija znanstvena otkrića iz oblasti arheologije (za problematiku o kojoj pišemo, osobito značajan rad dvojice djelatnika ovog Muzeja: Đure Baslera i Pavla Anđelića), a s druge strane važnu ulogu su imali djelatnici *Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture* te područnih ureda te drugih manjih muzeja diljem iz Bosne i Hercegovine. Značajan je doprinos ovoj problematici ostavio i Marko Vego, svojim djelom *Naselja srednjovjekovne bosanske države* iz 1957. god. u kojem su sažeti svi njemu dostupni povijesni navodi, ali uključeni su i njegovi pokušaji ubikacije većine lokaliteta. Ovdje bih posebno naglasila veliki doprinos koji je ostavio Pavao Anđelić u smislu proučavanja srednjovjekovnih gradova sjeverne Hercegovine, prvenstveno prostora Konjica. Njegova monografija naslova *Historijski spomenici Konjica i okoline*, premda je napisana davne 1975. god., ni dan danas nije nadmašena. Ovdje ipak moram istaknuti dva

⁶⁹ D. KOVAČEVIĆ – KOJIĆ, 1978, 10.

⁷⁰ "La formation des villes à l'intérieur de la Serbie et de la Bosnie est étroitement liée au développement de l'industrie minière." (D. KOVAČEVIĆ – KOJIĆ, 1991, 10).

⁷¹ L. FEKEŽA – MARTINOVIĆ, 2012, 26.

veoma značajna članka, koja su prethodila kako člancima P. Anđelića (*Turski put od Ivan planine do Porima* iz 1957. god., te *Srednjovjekovni gradovi u Neretvi* iz 1958.), tako i izradi njegove prethodno spomenute monografije, a riječ je o radovima: Hamdije Kreševljakovića i Hamdije Kapidžića pod naslovom *Stari hercegovački gradovi*, iz 1954. god., te Đure Baslera, pod naslovom *Dolina Neretve od Konjica do Rame* iz 1955. god. Doprinos H. Kreševljakovića i H. Kapidžića počiva i u tomu što su autori uključili neke nove turske izvore, dotad nepoznate, te bacili novo svjetlo na poznavanje hercegovačkih starih gradova.

Uz pitanje proučavanja hercegovačkih gradova, svakako je povezano i pitanje rasprostiranja srednjovjekovnih humskih župa, i župskih centara, a time su se posebno bavili: Tomislav i Pavao Anđelić, te Marijan Sivrić. O tomu su napisali niz radova, koje su u periodu poslije posljednjeg rata na ovom prostoru, objedinili u jednoj knjizi naslova *Srednjovjekovne humske župe* iz 1999. god. Časopisi u kojima su najviše objavljeni radovi vezani uz tematiku o kojoj pišemo su: *Glasnik Zemaljskog muzeja* u Sarajevu, *Tribunia* (Trebinje), te *Hercegovina* (Mostar).

Po pitanju arheološkog istraživanja srednjovjekovnih gradova (na prostoru Hercegovine), njih su vodili: Pavao Anđelić, Tomislav Anđelić, Đorđe Odavić, Aleksandar Ratković i Mirsad Sijarić. Možemo reći da je arheološka istraženost srednjovjekovnih hercegovačkih gradova ispod svake razine. Jedva da uopće možemo govoriti i o djelomičnoj istraženosti ovih zdanja. Govorimo isključivo o sondiranju manjeg opsega (uz iznimku istraživanja Mičevca i Grada na vrelu Lištice) i često nepotpuno objavljenim rezultatima istih. Ta provedena istraživanja odvijala su se uglavnom u okviru raznih znanstvenih projekata, primjerice: na Bokševcu kod Konjica, Stjepan gradu kod Blagaja, potom u Gradu na vrelu Lištice (Široki Brijeg). Istraživanja na Bokševcu kod Konjica izvršena su 1969. godine⁷², suradnjom Pavla Anđelića sa Tomislavom Anđelićem ispred *Muzeja Hercegovine*. Istraživanja Grada na vrelu Lištice organizirali su *Muzej Hercegovine* i *SO Lištica* 1975. i 1976. godine, pod vodstvom Tomislava Anđelića.⁷³ Istraživanje srednjovjekovnog grada Mičevca ispred Muzeja Hercegovine u Trebinju proveo je Đorđe Odavić 1983. i 1984. god. Novijeg datuma su istraživanja Aleksandra Ratkovića na Klobuku 2006. god., koja su publicirana, te istraživanja M. Sijarića na Blagaju i Stocu, čiji rezultati nisu publicirani.

Posljednji rat koji se na prostoru Bosne i Hercegovine odvijao u periodu od 1991. do 1995. godine, značio je novo razdoblje stagnacije za pitanje bilo kakvog znanstveno - istraživačkog rada, posebice na polju arheologije. Srednjovjekovni gradovi su tada još

⁷² P. ANĐELIĆ, 1975, 250-260.

⁷³ L. FEKEŽA – MARTINOVIĆ, 2012, 26.

dodatno stradavali pod utjecajem razaranja uslijed vojnih sukoba te općeg nemara i nebrige za povijesnu baštinu. Takav odnos se nastavlja i u poratnom periodu. Nakon smirivanja stanja u poslijeratnom periodu, započinju radovi na sanaciji i konzervaciji nekih srednjovjekovnih gradova, rade se detaljni opisi istih i njihova *web* baza podataka, započinje se sa proglašavanjem srednjovjekovnih gradova nacionalnim spomenicima da bi se na taj način zaustavila njihovo daljnja uništavanja, prije svega od ljudskih aktivnosti, bespravni gradnji, odnošenja materijala i sl.

Velike zasluge za ove aktivnosti pripadaju *Povjerenstvu/Komisiji za očuvanje nacionalnih spomenika*⁷⁴. Osobit doprinos ove institucije konkretno vezan uz srednjovjekovne gradove jest prije svega uvrštavanje velikog broja srednjovjekovnih gradova na listu nacionalnih spomenika, čime su odmah stavljeni u status zaštićene kulturne baštine, te izrada velike virtualne baze podataka o svakom od nacionalnih spomenika pojedinačno, čime se napravio vjerojatno i najveći korak u očuvanju ovih spomenika u cijelom poslijeratnom periodu Bosne i Hercegovine.

⁷⁴ Institucija Bosne i Hercegovine, osnovana 2001. god., koja donosi odluke o proglašenju pokretnih i nepokretnih dobara nacionalnim spomenicima te radi na promociji i zaštiti istih. Više na službenoj web stranici: <http://kons.gov.ba/>.

2.1. Problematika terminologije

Suočena sa činjenicom da u domaćoj stručnoj literaturi postoji dosta nesuglasja glede samog nazivlja vezanog uz utvrđno graditeljstvo (posebice ovo kasnosrednjovjekovno), smatram korisnim osvrnuti se na tu problematiku.

Lujo Margetić u radu "Srednjovjekovni pojam grada" kaže: "Ukratko, "grad" se u smislu teritorijalne urbane organizacije u srednjovjekovnoj latinskoj terminologiji zove *terra*, s time da pojedini gradovi nose specifičan naslov *civitas*, *città*."⁷⁵ On dalje otvara pitanje razlikovanja grada – tvrđave, od grada – urbane aglomeracije na primjeru utvrde Grobnika i grada Rijeke te pritom zaključuje: "Pa ipak, upravo je grad Rijeka lijep primjer prerastanja pojma "utvrde" u grad kao urbanu aglomeraciju."⁷⁶ Prema L. Margetiću trenutak prijelaza utvrde u grad je fluidan, teško ga je fiksno označiti, međutim mišljenja je da grad postaje 'pravim' gradom "onda kada je to formalnopravno potvrđeno od nadležne vlasti i kada se može utvrditi da je neka samoupravna urbana aglomeracija dokazala svojom praksom da je riječ o "gradu".⁷⁷

U arheologiji međutim gradove gledamo kroz preostatke gradnji, ali i kao odraze ljudskih djelatnosti u njima. Potom – promatramo ih kao pokušaje utvrđivanja - zaštite od neprijatelja, kao ključne nadzorne točke koje su značile život i sigurnost. Promatramo ih kao objekte u prostoru, ali i njihovu ulogu u životu suvremenika. Dakle, uvažavajuću izvore kojima raspolažemo, potrebno je osmisliti matricu koju ćemo koristiti pri distinkciji ovih objekata, čak i onda kada odgovarajućih pravnih potvrda nemamo.

O ovoj problematici nalazim korisnim rad Ane Deanović pod nazivom "Glosar naziva u upotrebi srednjovjekovnog i renesansnog vojnog graditeljstva u Hrvatskoj"⁷⁸, u kojem autorica obrađuje termine vezane uz utvrđno graditeljstvo, prema domaćim i stranim izvorima, uočavajući i određene razlike u korištenju tih pojmova na dalmatinskom prostoru, i na prostoru sjeverne Hrvatske, a ja ću tomu pridodati i određene specifičnosti hercegovačkog prostora. Također, u ovom radu autorica je iznijela jedno zapažanje u kojem kaže da "značenje feudalnog grada, kao što ima oblik piri u srpskom nema riječ *burgus* ni na obalnom području ni u kontinentalnom dijelu Hrvatske. Možda smo stoga, s nepravom unijeli termin burg u našu stručnu terminologiju u želji da razlikujemo feudalni grad od naselja, zanemarujući

⁷⁵ L. MARGETIĆ, 2007, 898.

⁷⁶ L. MARGETIĆ, 2007, 899.

⁷⁷ L. MARGETIĆ, 2007, 899.

⁷⁸ A. DEANOVIĆ, 1978, 35-48.

upravo našu slavensku riječ grad: ona je poput *castruma* značila i utvrđeno naselje i feudalni grad"⁷⁹ No upravo opažam sve veću zastupljenost korištenja termina burg u novijim radovima⁸⁰ hrvatskih znanstvenika koji se bave problematikom srednjovjekovnog utvrđnog graditeljstva. Z. Horvat je u uvodu svoje knjige *Burgologija* pojasnio razlog korištenja tog termina u kojem navodi da prema njegovom mišljenju izraz grad nije jednoznačan, pa se odlučio za termin burg koji su rabili i stariji autori.⁸¹

Termin burg je također uobičajen naziv u njemačkoj literaturi o srednjovjekovnoj fortifikacijskoj arhitekturi⁸², s tim da se u njemačkoj, kao i u francuskoj literaturi nastoji terminološki razlikovati manje utvrde, strateški dobro pozicionirane, sa primarno vojnom namjenom – te ih se označava kao *Burg*, odnosno francuski *château-fort*, dok se utvrde primarno utvrđenog rezidencijalnog karaktera označavaju kao *Schloss*, odnosno franc. *château*. Ali, niti kod njih ne postoji potpuna dosljednost u korištenju tih termina.⁸³

S druge strane, Englezi termin *castle*, kao i Talijani i Španjolci *castello* koriste u oba navedena slučaja.⁸⁴ U srpskoj je pak literaturi uobičajen naziv *srednjovekovni grad*, dok istraživači poput Marka Popovića upozoravaju na potrebu izdvajanja i korištenja termina *zamak*⁸⁵ za utvrde primarno rezidencijalnog karaktera u funkciji vladarskog ili plemićkog dvora.⁸⁶

Grad je staroslavenska imenica kojom Slaveni po doseljenju nazivaju utvrđenja bez razlike jesu li ona organizirana naselja uz utvrdu, ili sama utvrda (tvrđava). Izvedenica iz riječi grad je i ograda, što upućuje na funkciju zaštite.⁸⁷

Govoriti o tipovima srednjovjekovnih gradskih naselja isključivo na prostoru današnje Hercegovine (tj. glavnini srednjovjekovnog Huma), bez sagledavanja situacije u nekim većim i bolje organiziranim političko-teritorijalnim tvorevinama iz susjedstva, je nemoguće. Primjerice, usporedbom sa Ugarskom⁸⁸ jasno je da dosta konfuzna situacija oko spajanja

⁷⁹ A. DEANOVIĆ, 1978, 37.

⁸⁰ Navest ćemo samo neke, pr.: Z. Horvat, T. Tkalčec, M. Šimek, itd.

⁸¹ Z. HORVAT, 2014, 12.

⁸² Kratki pregled najvažnije literature na tu temu kod: G. P. FEHRING, 2004, 29-33, te 124-125 i 160-164.

⁸³ M. POPOVIĆ, 2006, 191.

⁸⁴ M. POPOVIĆ, 2006, 191.

⁸⁵ M. POPOVIĆ, 2006, 189-207.

⁸⁶ Vidjeti pr. u monografijama novijeg datuma o srednjovjekovnim srpskim gradovima poput: M. POPOVIĆ, 2012 (*Maglički zamak*), ili M. BRMBOLIĆ, 2009 (*Vršački zamak*), dok pr. kod D. MINIĆ – O VUKADIN, 2007 (*Srednjovekovni Stalać*) još ne postoji ova terminološka usklađenost.

⁸⁷ B. V. ZARKOVIĆ, 2012, 60.

⁸⁸ Svakako je zanimljivo spomenuti da postoje određene poveznice među razvojem gradova na prostoru Ugarske i Bosne. Naime od prvih desetljeća XIV. st. obje ove zemlje prolaze, kako Lovrenović navodi poces "spektakularne urbanizacije", koji se ne podudara samo kronološki, već se također i bazira na sličnim počelima,

određenih razlikovnih termina u onodobnim dokumentima sa konkretnim naseljima, i nije tako neobična, jer ima sličnih primjera i u mnogo razvijenijim sredinama.

Prema D. Jelašu, na području Ugarske je vidljivo je ustaljivanje pojmova od početka XV. stoljeća. Tzv. *Decretum minus* je dokument kojim je kralj Žigmund donio određene naputke (pr. o potrebi utvrđivanja gradova – *civitates*). Te također navodi da je *civitas* (posebno istaknuto višeg ranga u odnosu na sljedeća dva), *oppidum* i *libera villa* kao tri tipa gradskih naselja, dok su njima u suprotnosti naselja koja se spominju kao *possessio* i *villa*.⁸⁹ U Werböczyjevom *Tripartitumu* iz 1514. god., može se pronaći preciznija definicija grada, pri čemu on gradom (*civitas*) smatra "utvrđeno mjesto sačinjeno od mnoštva kuća i ulica u kojem je stanovništvo privilegirano te ističe kako je grad kolektivni entitet (*civium unitas*), jedinstvena organizirana zajednica građana s pravima pojedinaca."⁹⁰

U svakom slučaju neki od suvremenih pokušaja usustavljenja tipologije naselja su ona od pr. Andrása Kubinyija⁹¹ (na deset ključnih kriterija, poput: sjedište vlastelinstva, sudsko središte, financijsko središte, crkvene ustanove, uprava, tražnice i sajmovi, etc.), ili Nevena Budaka⁹² (pet kategorija: grad, trgovište, trg, urbana jezgra, purga).

Na području bosanskohercegovačke medijevalistike, među prvima se na problematiku terminologije osvrnuo Ćiro Truhelka⁹³, u svom pionirskom djelu o srednjovjekovnim gradovima na prostoru Bosne i Hercegovine. On navodi temeljnu podjelu koja vrijedi i za rimske gradove, a tiče se podjele gradova na *castella* i *castra*, prema kojoj su *castella* gradovi namijenjeni da budu samo stražarnice, a *castra* gradovi namijenjeni "da budu utvrđenim taborom za cijelu vojsku"⁹⁴. Ovoj podjeli još za srednji vijek pridodaje i pojam utvrđenog dvora, "u kome je stanovao vlastelin grada"⁹⁵.

naime u slučaju Ugarske na proizvodnji i izvozu zlata te uvozu luksuzne robe, a u slučaju Bosne na proizvodnji i izvozu srebra te uvozu luksuzne robe (D. LOVRENOVIĆ, 2006, 421).

⁸⁹ D. JELAŠ, 2012, 4.

⁹⁰ Prema: D. JELAŠ, 2012, 4. Ovdje Jelaš ukazuje na bitnu činjenicu – da to je da je već sam podatak da i Žigmund i Werböczy pokušavaju usustaviti pravne norme – dokaz da su u stvarnosti postojale posve neujednačene prakse. On također naglašava složenost grada, kao društvene pojave čiji se urbani razvoj ne očituje samo u pravnom položaju, nego svakako treba uvažiti i druge čimbenike, poput onih ekonomskih, topografskih, demografskih i socioloških. Pr. izgled i veličina naselja - jer bi grad za razliku od trgovišta trebao imati razvijeniju urbanu infrastrukturu (str. 8-9). Navodi također i ideju koju je u znanost uveo Jacques Le Goff, naime o tomu da i prisutnost prosjačkih redova također ukazuje na činjenicu da je neko mjesto grad (iz očitih razloga povezanih sa životom takvih zajednica, njihovim uzdržavanjem ali i duhovnim radom – propovijedanje većem broju ljudi). Vidjeti detaljno: u J. LE GOFF, 1968, 335-352.

⁹¹ Prema: D. JELAŠ, 2012, 10.

⁹² N. BUDAK, 1994, 23-25; D. JELAŠ, 2012, 12-13.

⁹³ Ć. TRUHELKA, 1904, 5-11 (i dalje u obradi pojedinih gradova).

⁹⁴ Ć. TRUHELKA, 1904, 5.

⁹⁵ Ć. TRUHELKA, 1904, 5

Na prostoru cijele današnje Bosne i Hercegovine u srednjem vijeku pod terminom grada oduvijek se podrazumijevao fortifikacijski objekt, privremenog, ili stalnog karaktera. Prema funkciji ovih gradova, ali i njihovim razvojnim fazama mogu se razlikovati tri skupine gradova. Prvoj pripadaju gradovi utvrđeni jednom ili dvjema kulama, koji povremeno ili stalno služe u obrambene ili refugijalne svrhe. Drugoj skupni pripadaju gradovi u kojima je glavna kula ujedno i stalno mjesto boravišta zapovjednika ili vlasnika, te je ovaj grad politički centar okoline. Trećem tipu pripadaju gradovi koji svojim utvrdama opasuju i gradsko naselje, mjesto stanovanja trgovaca, zanatlija, posade, a redovito imaju i podgrađe, odnosno vid satelitskog naselja ispod gradskih bedema. Ovo su gradovi u kojima su često smješteni i dvorovi političkih vladara zemlje, oni često imaju sakralne objekte unutar i izvan zidina, te predstavljaju ne samo ekonomski, nego i vjerski centar šireg prostora.⁹⁶

U kronološkom smislu ove razvojne faze se prate od gradova koji su bili utvrde (XIII. st.), preko gradova – političkih centara (XIV. st.) do gradova sa naseljima (od XV. st.), koji predstavljaju posljednju fazu razvoja srednjovjekovnih gradova na prostoru Bosne i Hercegovine.⁹⁷

Navedenu definiciju grada, prvenstveno u značenju grada – političkog centra i grada s naseljem i ja prihvaćam u izradi ovog rada, u čijem su fokusu gradovi razvijenog srednjeg vijeka, dok termin utvrda koristim upravo u općenitom smislu, ili tamo gdje je nejasno da li je utvrđenje postojalo kao samostalna utvrda, ili je dio neke cjeline koja još nije istražena.

Pokušala sam u ovom radu, kroz predstavljanje svakog pojedinačnog grada, navesti što detaljnije njegove spomene u suvremenim izvorima, navodeći u originalnu navode, onako kako ih nalazim u objavljenim srednjovjekovnim zbirkama povelja i dokumenata. U tom smislu su mi osobito bili od pomoći radovi L. Thallóczy-ja⁹⁸, N. Jorge⁹⁹ i dr., u kojima sam pronašla tekstove izvornih dokumenata sa spomenom određenih gradova na prostoru koji obrađujem, sa točnim nadnevkom, iz čega također mogu donijeti određene zaključke, primjerice da li se grad spominje kao *castrum*, ili *civitas* i sl. U tom smislu od presudnog značaja za razumijevanje konkretno posjeda hercega Stjepana Kosače su tri povelje, aragonsko – napuljskog kralja Alfonsa V. (1444. i 1454. god.), i njemačkog cara Friedricha III. (1448.), u kojima hercegu potvrđuju posjede nad tim gradovima. Ove je povelje prvi objavio upravo L. Thallóczy, te predstavljaju osnovu za sva daljnja proučavanja rasprostriranja

⁹⁶ P. ANDELIĆ, 1988, 81-82.

⁹⁷ P. ANDELIĆ, 1988, 81-82.

⁹⁸ L. THALLÓCZY, 1914.

⁹⁹ N. JORGE, 1899.

zemlje hercega Stjepana Vukčića Kosače. Osnovni zadatak povjesničara i arheologa je bio precizno ubiciranje svih spomenutih lokaliteta na terenu. U tom smislu urađene su kod starijih autora i neke kardinalne greške, kojih je dosta ispravio M. Dinić u svom radu iz 1939. god., no i on je bio kasnije ispravljan i nadopunjen terenskim istraživanjima drugih znanstvenika. Budući da su ovi navodi gradova često dolazili u kombinaciji sa navodom srednjovjekovne župe, i da su navedeni određenim geografsko – logičnim redoslijedom, za većinu ih nije bio problem odrediti točnu lokaciju, no postoji par lokaliteta koji ni dan danas nisu precizno ubicirani, a to je posljedica slabe istraženosti.

Problematiku terminologije zaključujem konstatacijom Zorislava Horvata¹⁰⁰ na istu temu, a koja se može primijeniti i na prostor koji obrađujem, a to je da ova tema ne mora biti dovršena, odnosno, da još treba 'domisliti' odgovarajuću domaću terminologiju.

¹⁰⁰ Z. HORVAT, 2014, 33.

3. TOPOGRAFIJA KASNOSREDNJOVJEKOVNIH GRADOVA I UTVRDA NA PROSTORU HERCEGOVINE

Proučavanje hercegovačkih kasnosrednjovjekovnih gradova bilo bi nemoguće bez konzultiranja objavljenih pisanih dokumenata i dostupne kartografske i druge pisane građe. U tom smislu dosta korisnih podataka pronađeno je u objavljenim dokumentima iz dubrovačkog Arhiva, ali i drugim objavljenim povijesnim dokumentima koji su na određen način ponudili mogućnost razumijevanja onodobnog života i značaja gradova kao takvih. Primjerice podatci o pljačkama u podgrađu nekog grada, ili nabranjanja gradova u posjedu hercega Stjepana Kosače, pri čemu vidimo čvrstu svezu grada i župe kojoj je pripadao, i sl. Sve to povezano sa osobnim terenskim zabilješkama i iskustvima, doprinijelo je boljem razumijevanju problematike o kojoj je riječ.

Kartografska građa nažalost nije ponudila očekivani doprinos, budući da prostor obuhvaćen ovim radom nije bio prikazivan (bar ne u smislu spomena konkretnih gradova) sve do druge pol. XV. st., kada se javlja na karti Fra Maura (1459. god.)¹⁰¹. Na ovoj karti primjerice imamo zabilježenu rijeku Neretvu, grad Nevesinje (*Ceresigne*), te naznaku *Provincia de Stephano* (pokrajina Stjepana Vukčića Kosače).¹⁰² Nekolicina znanstvenika se posebno pozabavila prikazima Hercegovine na starim mapama, od kojih su najviše preslika izvorne kartografske građe ponudili M. Marković¹⁰³ i u novije vrijeme M. Alilović¹⁰⁴, no nažalost, proučavanjem ovih zbirnih pregleda dotične građe došlo se do potvrde da je prostor Hercegovine doista bio potpunoma zanemaren od strane srednjovjekovnih i ranonovovjekovnih kartografa, pa čak i one mape koje nude više informacija o konkretnim gradovima - često su rađene s netočno ucrtanim lokacijama i drugim manjkavostima te svjedoče o općoj slaboj informiranosti o hercegovačkim gradovima i njihovim položajima.

Hercegovina je doista za većinu kartografa bila svojevrsna *terra incognita* te se doista ne možemo pouzdati na označene položaje gradova. Ipak, i ovi su nam izvori bitni, jer tu vidimo koji se gradovi među prvima počinju pojavljivati u novovjekovnoj kartografskoj građi i koji su gradovi često zastupljeni, što također može ponuditi neke osnove za daljnje interpretacije. Ipak, u tom smislu također postoje određene poteškoće, jer karte su se često radile po starijim dostupnim predlošcima, tako da nisu uvijek uključivale nove informacije o tom terenu. Ipak,

¹⁰¹ M. MARKOVIĆ, 1998, 29.

¹⁰² M. MARKOVIĆ, 1998, 29.

¹⁰³ M. MARKOVIĆ, 1998.

¹⁰⁴ M. ALILOVIĆ, 2015.

može se reći da je dosta često (gotovo redovito) ucrtavana (s manje ili više točnosti u smislu prostiranja) rijeka Neretva (njen gornji tok je ponegdje upisan kao Viševa, odnosno *Visseua*). Potom hercegovački gradovi poput: Ljubuškog, Gabele - često kao dva grada turski Čitluk i Gabela, ili Sedislam i Gabela (pri čemu je Gabela redovito smještena na mjesto stare Drijeve, odnosno na lijevu obalu Neretve, a odmah do nje na desnoj obali turski Čitluk/Sedislam), Počiteljja (koji je ponekad posve proizvoljno ucrtan), Blagaja i Mostara. Na prostoru sjeverne Hercegovine redovito je ucrtan samo Konjic. U istočnijem dijelu redovito je ucrtano Nevesinje, Trebinje, Cernica, Klobuk. Rama je često ucrtana kao mnogo veća oblast, koja nadilazi čak i župne okvire.

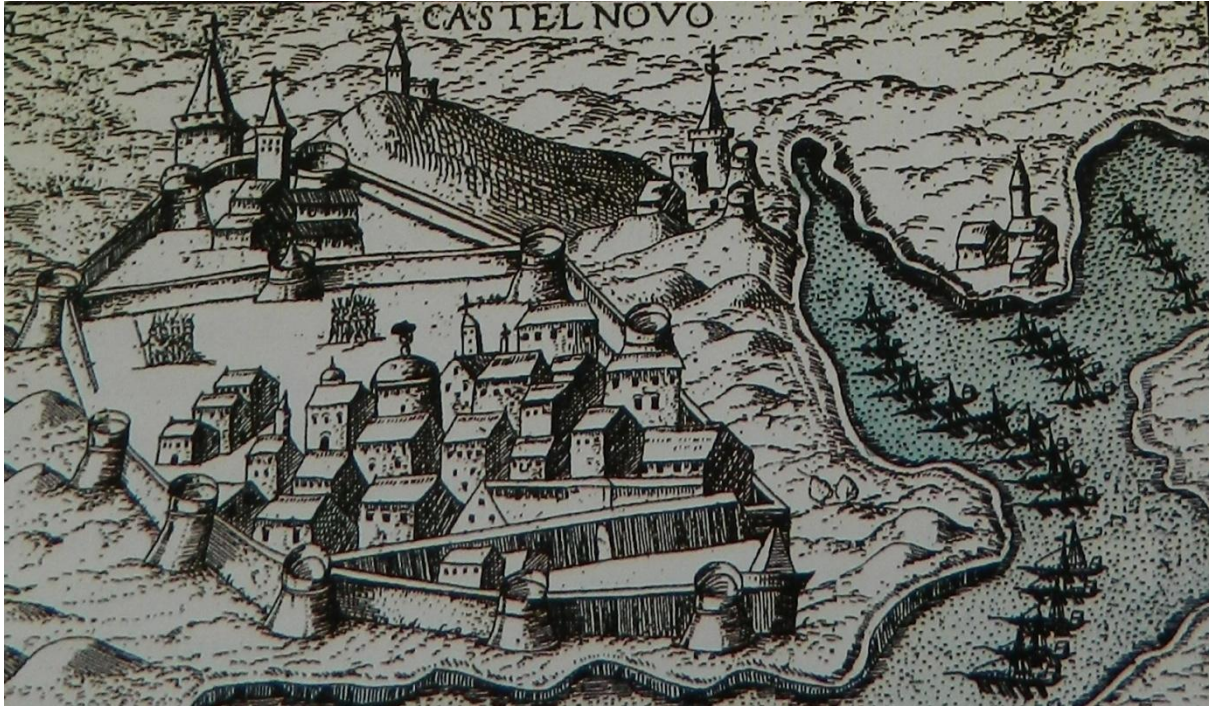

Slika 5: Prikaz hercegovačkih gradova na karti J. Bussemachera iz 1592. god. (foto: M. Alilović, 2015, 191).

Od gradova čije bi precizno ucrtavanje na starim kartama bilo veoma zanimljivo za ovu temu, ucrtani su primjerice: Vratar, Vinzar (u varijantama), *Crrusenatz*¹⁰⁵ (varijante), i još

¹⁰⁵ Vidjeti pr. na karti M. Waldseeemüllera iz 1513. god. (M. MARKOVIĆ, 1998, 65).

neki, ali veoma proizvoljno ubicirani. Ipak, zanimljivo je vidjeti da su ti gradovi ipak ucrtani. Primjer proizvoljnog ucrtavanja gradova imamo i na karti J. Bussemachera iz 1592. god., gdje vidimo mnoštvo upisanih srednjovjekovnih hercegovačkih gradova, ali često bez geografske točnosti (sl. 5).

Slika 6: Veduta grada Herceg Novi iz XVI. st. (foto: M. Marković, 1998, 86).

Za promišljanje o onodobnom izgledu nekih gradova hercega Stjepana Vukčića Kosače, može biti zanimljiv prikaz njegovog grada Herceg Novog, kojeg imamo sačuvanog na starim vedutama (sl. 6). Ovdje ga prenosim s tim povodom, mada geografski izlazi iz zadatog okvira ovog rada, budući da se danas nalazi na teritoriju Crne Gore. No grad Herceg Novi je neraskidivo vezan uz bosansku (osnovan od strane Tvrtka I. Kotromanića, prvog bosanskog kralja) i hercegovačku povijest (kasnije je došao u posjed Kosačama te postao omiljena rezidencija i grad u kojem je preminuo herceg Stjepan Vukčić Kosača).

3.1. Čapljina

Područje današnje Općine Čapljina bilo je tijekom kasnog srednjeg vijeka veoma prometno. Naime, na čapljinskom prostoru nalazio se ekonomski najznačajniji centar cijelog Huma, a to je bio trg Drijeva, koji je definitivno ubiciran te se može reći da se nalazio nasuprot Starog grada Gabele, odnosno 4 km sjeverno od Metkovića, na lijevoj obali Neretve, u današnjim naseljima Tersana i Višići.¹⁰⁶ Izbor čapljinskog teritorija za tako važan centar nije slučajna. Naime, ovaj kraj ima tisućljetne tradicije naseljavanja i prostora na kojemu su komunicirale različite skupine ljudi još od vremena prapovijesti. A posebice se to vidi po važnim antičkim i srednjovjekovnim nalazištima i nalazima na lokalitetima poput: Tasovčića, Višića, Mogorjela i dr., samo da spomenem one najpoznatije. Rijeka Neretva je bila plovna do ispod današnjeg Starog grada Počitelja, i ova prirodna komunikacija Jadrana sa unutrašnjosti kontinenta jugoistočne Europe, aktivno se koristila oduvijek. Ta tradicija se nastavila i tijekom kasnog srednjeg vijeka i rezultirala je oblikovanjem centra trgovine i razmjene, na kojem su vladari, velikaši i zakupci ubirali prinose i carine. Tu se odvijala posebice važna trgovina soli, ali i ona zloglasna trgovina robljem, koja je kasnije bila ukinuta.

Glavni centar, pored trga Drijeva, na ovom prostoru je tijekom kasnog srednjeg vijeka bio Počitelj, koji je odigrao bitnu ulogu u obrani od turske okupacije. Postoji mogućnost da ruševine arhitekture na prostoru Bivoljeg Brda (na krajnjem rubu današnjeg istoimenog sela, iznad rijeke Neretve)¹⁰⁷, predstavljaju ostatke grada¹⁰⁸ koji je imao ulogu centra srednjovjekovne Župe Dubrave, a čiju je ulogu nakon propasti u XIV. st. preuzeo Počitelj.¹⁰⁹ Ovo je lokalitet koji nije objavljen u literaturi i pregledom sam ustanovila da postoje čak dvije lokacije¹¹⁰ na kojima bi se mogao nalaziti. Na obje sam konstatirala toponim prigradine u mogućem podgrađu, te su u odnosu na Neretvu slično pozicionirani kao i Počitelj, te ostatke arhitekture.

Svakako je još uvijek otvoreno pitanje postojanja kasnosrednjovjekovnog grada / utvrde na prostoru današnjeg Starog grada Gabele, koji u današnjem prepoznatljivom ruhu datira iz turskog i djelomice mletačkog perioda. S tim u svezi – također je još uvijek neizvjesno da li

¹⁰⁶ A. ZELENKA, 2004, 15.

¹⁰⁷ Mišljenje je M. Vege da su upravo tu ostatci srednjovjekovnog grada koji je vezan uz naselje koje se u izvorima spominje još od XII. st. u Župi Luci, a kasnije u Župi Dubravi (M. VEGO, 1957 b, 267-268).

¹⁰⁸ Ovo ne bih nužno povezala sa arhitekturom koju spominje H. REDŽIĆ, 2009, 59.

¹⁰⁹ To je mišljenje M. Vege (detaljnije: M. VEGO, 1957, 13-14).

¹¹⁰ Na ovu drugu lokaciju, koja je bliže Počitelju, upozorio je i M. GAVRANKAPETANOVIĆ, 1997, 11, međutim nije se upustio u vremensko određivanje iste.

su sve utvrde koje se pripisuju (uglavnom) turskom razdoblju doista isključivo novovjekovne, ili su neke od njih turske nadogradnje srednjovjekovnih utvrda.

Primjerice, pitanje kule u Strugama, koja se nalazila kod mosta¹¹¹ i predstavljala strateški veoma značajan punkt posve sigurno i prije turskog razdoblja. U tom smislu smatram da je indikativna i činjenica da je kula u Strugama kružnog oblika (datirana u XVII. st.)¹¹², kao i nešto sjevernija Čučković kula (srušena), bila je četvrtastog oblika, (datirana u XVII. st.)¹¹³, sagrađene su u susjedstvu, obje u tursko vrijeme, čak se u literaturi datiraju u isto stoljeće, a očito je da su postojale znatne razlike u njihovom obliku, opusu zidanja i općem stilu gradnje. Mislim da je ovo uočio i H. Redžić (mada to eksplicitno ne navodi), označavajući je "srednjovjekovnim utvrđenjem"¹¹⁴. Tako da vjerujem da bi se arheološkim istraživanjem prostora još uvijek očuvane kule došlo do nekih novih spoznaja o datiranju ovog objekta.

¹¹¹ Most, čija se gradnja spominje u dubrovačkim dokumentima 1452. god., M. Vego locira upravo ovdje, u Strugama, na rijeci Trebižatu, odmah do njenog ušća. Ovdje se postavlja i pitanje ubikacije grada/utvrde Gorice, spomenute u izvorima 1452. god. (M. VEGO, 1957, 41).

¹¹² A. ZELENKA, 2004, 129-130.

¹¹³ A. ZELENKA, 2004, 131.

¹¹⁴ H. REDŽIĆ, 2009, 94-95.

3.1.1. Gabela

Stari grad Gabela smješten je u Općini Čapljina, u blizini sadašnjeg graničnog prijelaza u R. Hrvatsku. Lokalitet je smješten na desnoj obali rijeke Neretve, na blago povišenom terenu, sa kojeg se pruža pogled prema plodnim ravninama za koje sam pregledom katastra utvrdila da u velikom broju nose naziv "Podgrad" (sl. 7).

Slike 7 i 8: Ortofoto snimak položaja Gabele i Drijeva nasuprot; desno Stara tvrđava.

Gabela je zapravo prvenstveno turski stari grad i većina vidljive arhitekture je iz turskog doba (točnije iz XVI. i XVII. st.), dok je s kraja XVII. st., i početkom XVIII. st. bila u mletačkom posjedu i iz tog vremena potječe reljef lava¹¹⁵, simbola Republike sv. Marka, *i. e.* Venecije (sl. 10). Mlečani su ovaj grad u prvim desetljećima XVIII. st. razrušili, iz straha od ponovnog turskog zauzeća koje se na koncu i dogodilo, no grad više nije bio obnavljan.

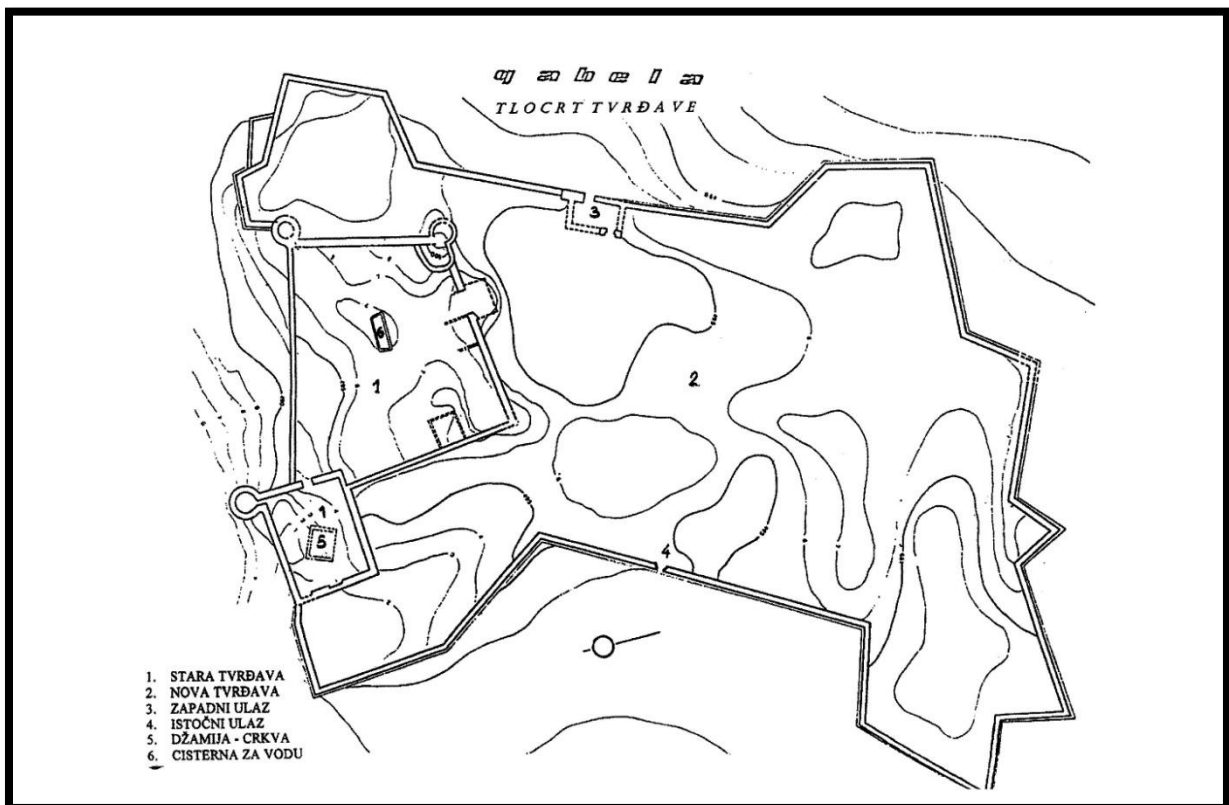
Prema pisanim izvorima poznat je podatak o 1559. god., kao vremenu izgradnje turskog grada *Sedeislam* (na arap. Bedem islama), koji se zapravo odnosi na tursku Gabelu.¹¹⁶ Detaljan opis donio je turski putopisac Evlija Čelebi u svom Putopisu iz 1665. god.¹¹⁷ Ono što sam uočila kao zanimljivost je da se pri kartografskom bilježenju Gabele na najstarijim kartama gotovo redovito bilježe *Sedislam* i Gabela kao dva odvojena grada, čime se posve sigurno želi podcrtati još uvijek značajan položaj trga Drijeva, koji se i kroz tursko razdoblje

¹¹⁵ Riječ je o dubokom reljefu s prikazom mletačkog krilatog lava koji drži otvorenu knjigu sa natpisom: *(PA)X TIBI MARCE EVANGELISTA MEVS*. Reljef je postavljen 1696. god. iznad nadvratnika svečane kapije *Porta Dolfina* i rađen je po standardnoj shemi kakvu su Mlečani primjenjivali u svim gradovima duž jadranske obale, a u Hercegovini predstavlja jedino kiparsko djelo ove vrste (A. ZELENKA, 2004, 141-142).

¹¹⁶ A. ZELENKA 2004, 110.

¹¹⁷ E. ČELEBI, 1967.

koristio, postupno sve više gubeći nekadašnji značaj. Taj trg je zapravo jezgro koje je iznijedrilo značaj šireg prostora uz donji tok rijeke Neretve. Riječ je o trgu međunarodnog značaja, smještenom na putu *Via Narente* koji je povezivao priobalje sa unutrašnjosti kontinenta, prije svega s Bosnom. Ovaj veliki trg od kojeg su crpili prihode (carine!) bosanski kraljevi, velikaši iz obitelji Kosača (ali i neki drugi), te Dubrovčani kao zakupci, bio je prvenstveno trg soli. Sol je u to vrijeme bila od velikog značaja i potrebe za Bosnu, u kojoj se tijekom srednjeg vijeka (koliko je poznato) nisu iskorištavale neke druge metode dobivanja soli (primjerice iz slanih vrela¹¹⁸), nego je sol uvožena u velikim količinama iz primorskih krajeva. Iz Bosne su se izvozile rude, kože, meso, vosak, itd. O tomu se može dosta podataka naći u dubrovačkom Arhivu. Ovaj trg je jedno vrijeme bio i zloglasni trg robljem, no trgovina ljudima je uskoro zabranjena.

Slika 9: Gabela tlocrt XVI. i XVII. st. (prema: A. Zelenika, 2004, 104).

¹¹⁸ Možda je zanimljivo spomenuti da se još iz antičkih izvora (Pseudo-Aristotel i Strabon) zna o sukobima ilirskih plemena oko slanih vrela. Ovo se po svoj prilici odnosi na prostor danas prekriven Jablaničkim jezerom, u neposrednoj blizini Konjica, o čemu su između ostalih pisali: L. Thallóczy, K. Patsch i Đ. Basler. Osobno mogu posvjedočiti da još uvijek postoje toponimi Slana vrela, kao i dotična vrela koja su posve slaba i posljednji put sam ih vidjela na strmim obroncima Neretve (prilikom spuštanja razine vode u Jezeru) krajem 80ih godina (ili na samom početku 90ih) XX. st., u mjestu Orahovica, nasuprot Donjeg Sela. Sjećam se da su ljudi iz okoline dolazili i točili vodu s tih malih vrela koja su izbijala iz gotovo okomitih stjenovitih litica iznad Neretve, smatrajući je ljekovitom.

Postoji podatak koji je predstavio Ć. Truhelka da su upravo Dubrovčani pred turski dolazak opasali gabeoski grad bedemima i utvrdili ga kulama, te se zahvaljujući tomu Gabela tako dugo odupirala turskoj navali.¹¹⁹ Međutim nepoznati su do danas izvori koje je Ć. Truhelka koristio za ovaj navod o srednjovjekovnom gradu, kao i dosta kasnijem padu Gabele pod tursku vlast. Poznato je međutim da su Dubrovčani bili u pregovorima sa Ivanišem Vlatkovićem i njihove pretenzije da dobiju polovinu trga Drijeva ukoliko Ivaniš zaposjedne potpunu vlast nad trgom, no također i da su planirali da podignu svoju tvrđavu kod Drijeva,¹²⁰ što bi svakako moglo ukazivati na činjenicu da postojanje trga branjena utvrdom nije uopće bila nepoznata praksa ni na ovom trgu kako se to često pretpostavlja u literaturi. Na koncu i činjenica da Turci podižu ne samo jako utvrđenje, nego i cijeli niz kula okolo trga, govori u prilog o određenom kontinuitetu potrebe utvrđivanja ovog ekonomski najvažnijeg centra šireg prostora.

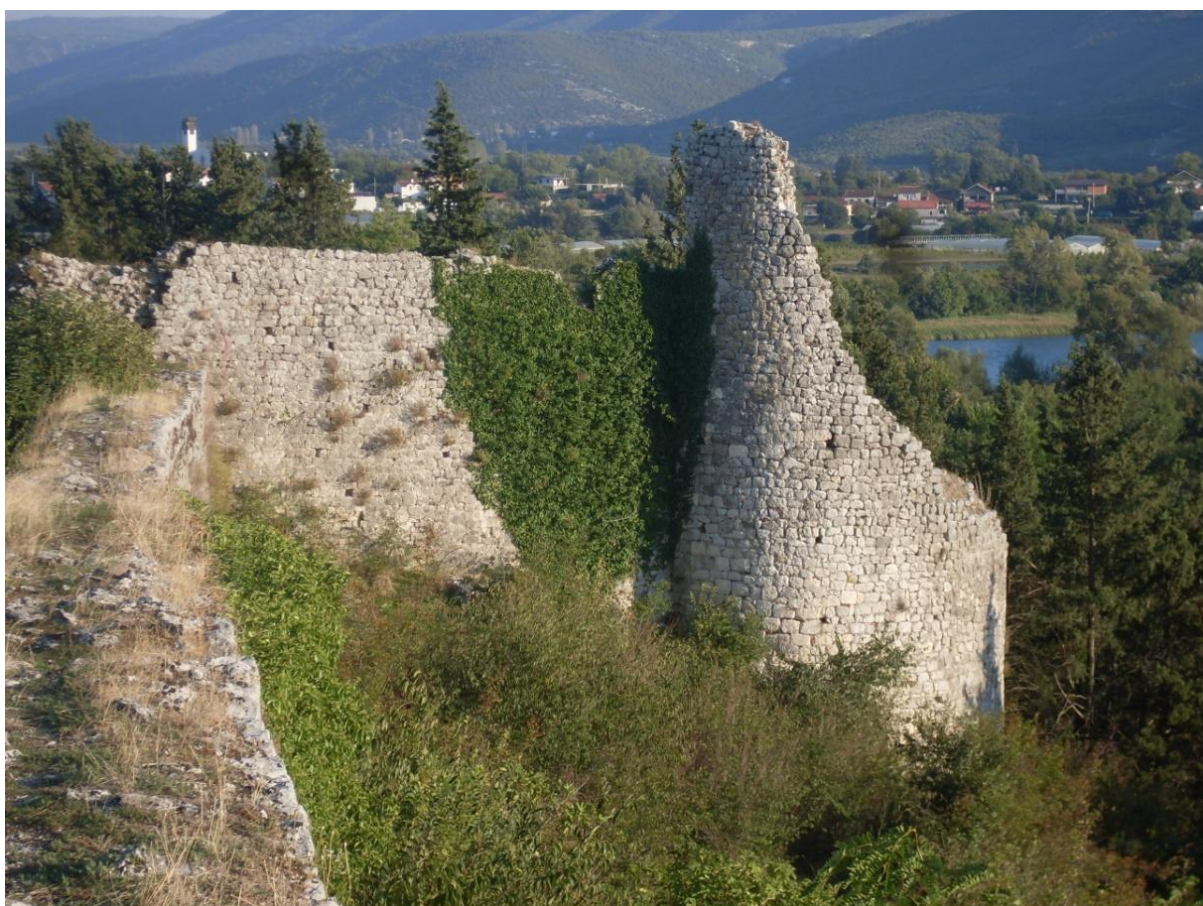
Slika 10: Dislociran i oštećen simbol Republike sv. Marka iz 1696. god. (foto: N. Čuljak).

Arheološko – topografskim pregledom, ustanovila sam da se u nekim dijelovima ispod evidentne turske gradnje, karakterističnog zidarskog opusa, mjestimice mogu uočiti i naznake nekih starijih gradnji. Nadalje, toponimi poput: podgrada, kovača, a posebno "podlučina",

¹¹⁹ Ć. TRUHELKA 1918, 168-170; D. R. JERKOVIĆ 1939, 10.

¹²⁰ S. ĆIRKOVIĆ, 1964, 170-171; Đ. TOŠIĆ, 1987, 166.

smatram da su indikativni u smislu postojanja utvrđenja koje nije samo vojnog¹²¹ karaktera podignutog u tursko vrijeme (kao što znamo iz izvora), nego da postoji mogućnost postojanja i nekog starijeg grada na ovom mjestu koji je uspio izgraditi i svoje podgrađe nasuprot veoma frekventnog srednjovjekovnog trga, s kojim je očito bilo u svezi. Poznato je da je Gabela bila u srednjem vijeku veliki centar srednjovjekovne humske Župe Luka. Točnije, centar je bila Drijeva / Driva¹²², najveći trg na širem prostoru, trg međunarodnog značaja, i svakako - najznačajniji na rijeci Neretvi. Sa položaja Starog grada moguća je odlična vizualna kontrola nad prostorom koje se u katastru javlja kao 'podgrađe', kao 'podlučina' i nad onim s druge strane rijeke koje se javlja kao Tersana, a za koje je utvrđeno¹²³ da je lokacija srednjovjekovne Drijeve.

Slika 11: Stari gabeoski grad – južni bedem XVI. st. (foto: N. Čuljak).

¹²¹ Zanimljiv je primjerice podatak turskog putopisca Evlije Čelebija koji je 1665. godine detaljno opisao Gabelu navodeći da uopće nije vidio žena u tom gradu (E. ČELEBI, 1967, 461).

¹²² Ovaj trg se u dubrovačkim izvorima uz *Narentum* (Neretva), javlja i kao *mercatum Narenti*, *portus Narenti*, dakle kao trgovište, ali i kao luka odnosno pristanište. S druge strane naziv Drijeva/Driva se javlja u spisima lokalne provenijencije i to uglavnom kao Driva, tj. u ikavskoj varijanti, koja se očito lokalno koristila. A sam naziv drijeva/driva je u značenju lađe ili skele, od staroslavenske riječi drevo – drvo (M. SIVRIĆ 1999, 77-78). Značenje Drijeva kod P. SKOK, 1971, 438 (drvo, brod). Ovaj trg se u pisanim izvorima prvi put spominje 1186. god. (D. KOVAČEVIĆ – KOJIĆ, 1991, 9).

¹²³ A. ZELENKA 2004, 15.

Mada je općenito uvriježeno mišljenje da ovaj famozni srednjovjekovni trg, koji je bio od iznimnog ekonomskog značaja, kako za velikaše koji su ga imali na svojoj zemlji (prvenstveno Radivojeviće – Vlatkoviće - Jurjeviće, pa Kosače), tako i za bosanskog kralja, a posebno i za Dubrovačku Republiku, koja je tu imala najjaču trgovačku koloniju na Balkanu¹²⁴, nije bio branjen nekom utvrdom, no mišljenja sam (nakon pregleda lokaliteta) da je veoma vjerojatno na mjestu kasnije od Turaka podignute Gabele, postojalo starije utvrđenje koje je omogućavalo nadzor nad prometom ovog najfrekventnijeg mjesta na rijeci Neretvi tijekom srednjeg vijeka. Posebice iz razloga što se do Gabele, pa i malo uzvodno moglo izravno uplovljavati lađama, i tu je bila i najvažnija carina soli, ali dosta dugo i robljem. Također, nimalo manje značajno, ovaj trg je upravo nastao na mjestu koje je značilo sjecište putova, blizinu mora, direktnu poveznicu primorskog prostora sa unutrašnjosti, srednjovjekovnim putem *Via Narente*, koji je upravo ovuda prolazio.

Slika 12: Pomoćni zazidani ulaz u Gabeoski grad (foto: N. Čuljak).

Toponim Podlučje je jedan na kojega se u literaturi dosad nije skretala pažnja, mada smatram da nije nemoguće da se glavni centar župe Luke – s vremenom u narodu počeo identificirati sa samim gradom/utvrdom, te da je Podlučje zapravo u značenju podgrada župnog centra, što bi svakako ukazivalo na srednjovjekovno postojanje istog. Susjedni

¹²⁴ M. DINIĆ, 1938, 109-147.

lokaliteti nose naziv podgrad. A čini mi se nelogičnim da bi podlučje moglo naprosto označavati prostor ispod luke (u značenju plodne zemlje), jer su parcele upravo na plodnom tlu i smještene ispod zemljišta suprotnog obilježja. Tako da sam isključila razumijevanje toponima u smislu značenja toponima luka¹²⁵, koji također mjestimice susrećem uz druge srednjovjekovne gradove. Nadalje, ovaj lokalitet je zapravo podijeljen u dvije glavne zone, a tu su i građevine za koje je poznato da su iz predturskog vremena, poput crkve sv. Stjepana, na najvišem zapadnom brežuljku, kasnije od Turaka prozvanom Avala (uzvišenje). Prema mišljenju M. Preloga, ovu su crkvu podigli Dubrovčani, kao glavni zakupci carine u Drijevi, a tome u prilog idu i arheološki nalazi u neposrednoj blizini.¹²⁶ Smatram da je ovaj grad potrebno arheološki istražiti da bi se ustanovilo da originalno utvrđenje doista datira isključivo iz turskog vremena. Neki zidovi daju naznake drugačijeg opusa zidanja, što bi upućivalo na mletačke intervencije, no ponekad se takva interpretacija ne uklapa stratigrafski u odnosu prema onima koje bi trebale biti starije (turske). U svakom slučaju odgovore će u slučaju Gabele jedino u potpunosti pružiti rezultati sustavnih istraživanja koja ovaj lokalitet zaslužuje. I to ne samo na platou Stare tvrđave (sl. 8), nego i na širem prostoru grada.

Ovdje bih svakako spomenula i mišljenje H. Redžića, arhitekta koji je svoj znanstveni interes posebice usmjerio prema proučavanju srednjovjekovnih i turskih gradova na prostoru Bosne i Hercegovine, o čemu je objavio i opsežnu monografiju. On je mišljenja da se u Gabeli može izdvojiti nekoliko razvojnih faza, od kojih je prvobitnu, srednjovjekovnu, činila ona u kojoj je izgrađena vjerojatno mala utvrda, odnosno kula, koju je proširio kralj Matija Korvin poslije 1465. god.¹²⁷ u četverokutnu utvrdu sa okruglom kulom na kutu. Druga građevinska faza bi bila ona nakon 1529. god., kada je grad popravljao Mustafa – paša i nazvao ga *Sedislam*. Treća je faza podrazumijevala dogradnju veće četverokutne utvrde sa dvije okrugle kule uz provotnu poslije 1650. god. Dok je 4. faza i definitivni izgled grad dobio za vrijeme Mletačke okupacije nakon 1694. god. (sl. 13). S tim da je srednjovjekovno utvrđenje imalo dvije faze, od kojih je tijekom prve, vjerojatno tijekom XIV. st. podignuta samostalna kula – stražara bez obora¹²⁸, i upitno je da li je ta kula bila uključena u utvrđenje

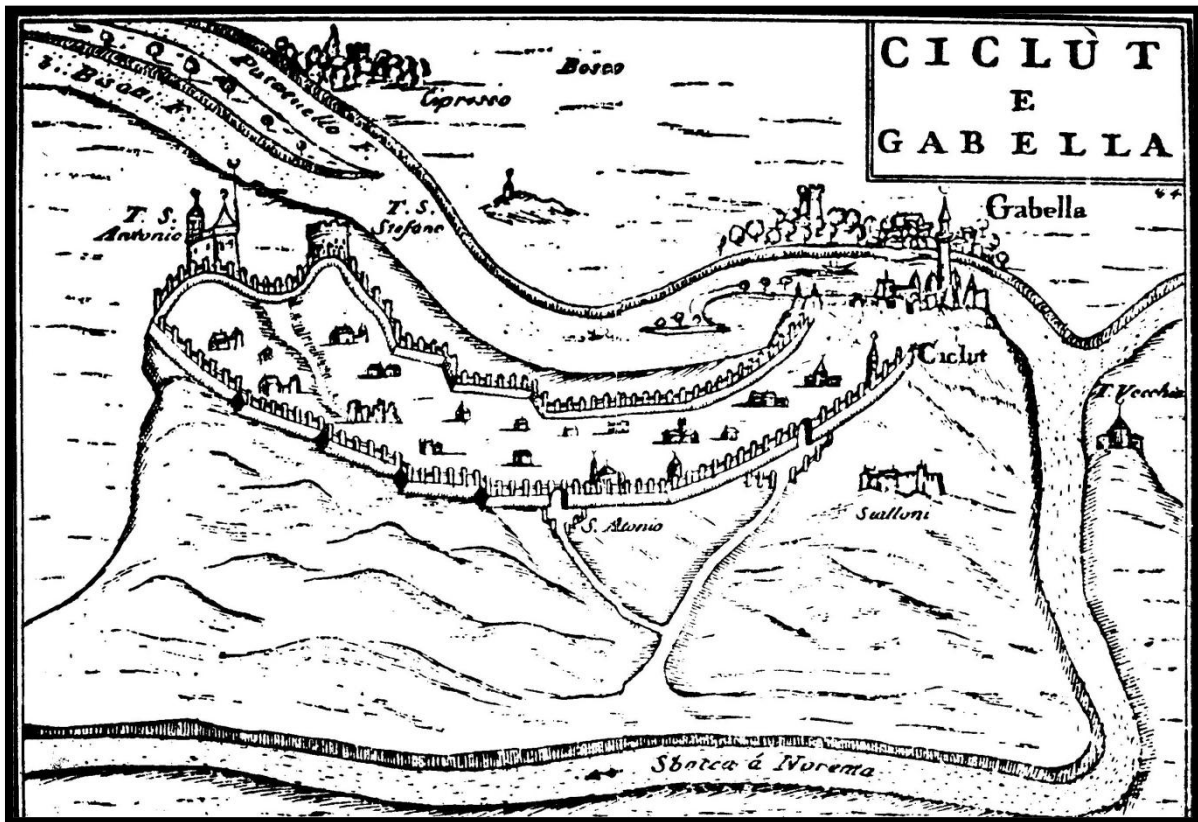
¹²⁵ O značenju naziva "luka" kod M. SIVRIĆA, 1999, 73.

¹²⁶ A. ZELENKA, 2004, 149.

¹²⁷ Ovaj podatak nema kod H. Redžića, međutim, pitam se nije li njegovo ovakvo mišljenje vezano uz poznatu dojavu da su Dubrovčani podigli grad u Drijevi na Neretvi, koja je 1471. god. došla do sultana Mehmeda II, na što je sultan pozvao na raport dubrovačke poklisare koji su na porti poricali da su tamo gradili grad. Sultan vijest o tomu šalje hercegovačkom sandžakbegu Hamzi te mu zapovijeda da izvidi situaciju i da razori taj dubrovački grad ako postoji tamo (Ć. TRUHELKA, 1911, 34).

¹²⁸ U ovom radu koristi se termin obor, koji je u literaturu o srednjovjekovnom utvrđenom graditeljstvu Bosne i Hercegovine uveo Ć. Truhelka (vidjeti Ć. TRUHELKA, 1904, 6, i dalje u tekstu). O značenju obora P. Skok navodi: tor, dvor, avlija (dvorište), ali i "ograđeno = zatvoreno mjesto" u prvobitnom značenju (P. SKOK, 1988,

koje je podigao kralj Matijaš Korvin posije 1456. god. H. Redžić je sklon pretpostavci da je ta originalna kula ojačana i uklopljena u prošireno utvrđenje. Obor ovog srednjovjekovnog grada je imao trapezast oblik.¹²⁹

Slika 13: Plan Gabele u mletačko doba, iza 1694. god. Iz Coronellia (prema: D. R. Jerković, 1939, 11).

Tu je svakako i otvoreno pitanje ubikacije srednjovjekovnog grada Novi u Luci¹³⁰, za kojega se zna da ga je podigao Stjepan II. Kotromanić 1349. god.¹³¹, te se pretpostavlja da je bio lociran negdje na prostoru oko Gabele. U povijesnim izvorima se spominje kao: *castello di Nuoi in Chelmo* (1453.), *Novo v Luzi* (1444.), *castrum Nouia* (1448.), *civitate Novi in Lucha* (1454.).¹³²

538). Upravo u tom značenju termin koristi Ć. Truhelka te kasnije drugi istraživači: zidom opasan prostor dvorišta uz kulu (konkretno takav prostor uz glavnu kulu predstavlja jednu od početnih faza razvoja srednjovjekovnog grada. Zidom ograđen prostor, odnosno 'zidom omeđen prostor srednjovjekovnog grada uz kulu' je značenje (obora) koje se koristi i u ovom radu. U najnovijoj literaturi objavljenoj o ovoj problematici nalazim pr. kod V. Sanković Simčić i njeno pojašnjenje termina obor: "prostor uz kulu opasan zidom" (V. SANKOVIĆ SIMČIĆ, 2012, 166).

¹²⁹ H. REDŽIĆ, 2009, 90-92.

¹³⁰ Za njegovim ostacima M. Vego je tragao na Gradini u Čapljini, ali ih nije našao (M. VEGO, 1957, 82).

¹³¹ M. VEGO, 1957, 82.

¹³² M. SIVRIĆ 1999, 84.

3.1.2. Počitelj

Počitelj je izvorno srednjovjekovni grad, smješten na lijevoj obali rijeke Neretve, oko 4 km sjeveroistočno od Čapljine. Današnji Stari grad Počitelj podrazumijeva (većinom) građevine iz turskog razdoblja (poput džamije, medrese, sahat kule, itd.) smještene na terenu koji se stepenasto spušta prema glavnoj magistralnoj cesti i rijeci Neretvi (sl. 14).

Slika 14: Tlocrt Počitelja: DK – donja kapija, GK – gornja kapija, GAK – Gavrankapetanova kula, KU – kulina, TA – tabija, PT – Pašina tabija, SK – sahat kula, DŽ – džamija, M-medresa, HA – hamam, O – oružarnica (prema: V. Sanković – Simčić, 2012, 165).

Upravo dobro sačuvane građevine i jasne graditeljske intervencije iz turskog razdoblja – rezultirale su veoma zastupljenim mišljenjem da je Počitelj grad iz turskog razdoblja, te se na taj način neopravdano i potpunoma zapostavljala činjenica da je izvorno riječ o srednjovjekovnom gradu veoma zanimljive i turbulentne prošlosti. Ovaj grad je u srednjem vijeku bio centrom humske župe Dubrave, te je ujedno označavao njen najistočniji dio. Znakoviti sačuvani toponimi na području grada i neposredne okolice su: grad, gornja mahala (susjedne parcele iznad sahat kule), zagrad (ispod kule, iznad ceste), šarampov¹³³, itd.

Slika 15: Pogled na počiteljski donžon sa pripadajućim oborom (foto: N. Čuljak).

Govoreći o spomenu Počitelja u povijesnim izvorima, važno je spomenuti da se Počitelj spominje u sve tri povelje stranih vladara (Alfonsa V. i Friedricha III.) kojima su potvrđeni posjedi hercegu Stjepanu Vukčiću Kosači. Kod Thallóczyja nalazimo prvi put objavljene tekstove svih tih povelja, pa tako i navode o Počitelju koji se spominje kronološkim slijedom kao: *Posichell, Vdobranah*¹³⁴ *castello con lo contato* (1444.)¹³⁵,

¹³³ šanac, opkop, utvrđenje (P. SKOK, 1988, 382).

¹³⁴ Počitelj u Dubravama. Inače ovdje su gradovi redovito navedeni sa srednjovjekovnom župom kojoj su pripadali, što je naravno umnogome olakšalo ubikaciju istih.

¹³⁵ L. THALLÓCZY, 361.

castrum Beczitel (1448. god.)¹³⁶, *civitate Pozitell cum pertinentiis suis* (iz 1454. god.)¹³⁷. Premda o tomu nisam našla raspravu u literaturi, držim znakovitim ove forme navoda iz tri povelje, odnosno izostavljanje onog '*cum castris*' u trećoj povelji. Naime, kod gradova poput Počitelja taj dio izostaje (također i kod nekih drugih gradova, poput recimo Mičevca), dok recimo kod Ljubuškog ne izostaje. Mislim da bi se u ovome moglo kriti objašnjenje oko izgleda i veličine Počitelja 1454. god., odnosno da se izvorni srednjovjekovni grad odnosio na utvrdi s određenim oborom i prostorom koji mu je pripadao (sl. 15). Odnosno da nije predstavljao niz utvrda, kao recimo Ljubuški. Nije isključeno da je dodatne utvrde i bedeme dobio nešto kasnije, od 1466.-1471., u vrijeme intervencija rađenih po nalogu Matije Korvina. Postoje određene arheološke indikacije koje bi to mogle potvrditi, o njima u nastavku teksta.

Ovaj grad je imao važnu ulogu u pokušaju zaustavljanja prodora Turaka u XV. st., te su u tom nastojanju u njegovoj dogradnji sudjelovali "jednakim zalaganjem - hrvatsko-ugarski i bosanski kralj, gospodari Hercegovine i Dubrovačka Republika".¹³⁸ Ovom prilikom Dubrovčani su vođenje radova (posebice na izgradnji mosta u neposrednoj blizini) povjerali svome graditelju Paskoju Miličeviću.¹³⁹ Poznato je, naime, da je kralj Matija Korvin u organiziranju obrambenog protuturskog limesa sa važnim centrom u Jajcu, računao i na obrambene "točke" u dolini Neretve, koje su mu bile neki vid predstraže.¹⁴⁰ Korvin je nakon 1465. god. čak rasporedio pet tisuća konjanika dolinom Neretve od ušća do Počitelja kao glavnog uporišta, no ni Korvinova vojska nije mogla zaustaviti tursku najezdu.

Prema H. Kapidžiću, utvrda Počitelj ostala je sve do kraja XVII. st. točno onakva kakvu su je Turci zatekli. Odnosno tek krajem tog stoljeća Počitelj biva opasan bedemima, te su dozidane dvije tabije i gradska kula.¹⁴¹ A to je vrijeme kada Venecija osvaja Gabelu, i kada je Počitelj ponovno dobio strateški važan značaj.¹⁴² Međutim, ako povežemo ovaj podatak, dakle u smislu XVI. i XVII. st. izrazito smanjenog značaja Počitelja, i da se grad tek utvrđuje u novom vijeku od kraja XVII. st., tj., ako je do tada održao svoj srednjovjekovni izgled, postavlja se pitanje, zašto je postojalo toliko topova ("otprilike pet stotina malih šahi –

¹³⁶ L. THALLÓCZY, 154.

¹³⁷ L. THALLÓCZY, 398

¹³⁸ I. MUSTAĆ, 1996, 41. Ova situacija (oko 1466. god.), koja je svakako značila neposrednu opasnost za Dubrovnik, istovremeno je značila i priliku kralju Matiji Korvinu da svoju vlast proširi do mora. Detaljno kod Č. TRUHELKA, 1911, 307-310 imamo opisane sve detalje oko priprema Počitelja za protutursku akciju, dolazak dubrovačkih zanatlija da grade most i utvrđuju grad, i druge detalje iz Dubrovačkog arhiva. Truhelkino je mišljenje (a novija arheološka istraživanja T. Glavaša mu idu u prilog) da su upravo iz tog razdoblja "masivni, od tesana kamena sažidani bedem, koji štiti gornji rub amfiteatralnog polukruga grada Počitelja..." (str. 309).

¹³⁹ A. RATKOVIĆ, 2005, 139.

¹⁴⁰ D. LOVRENOVIĆ, 2006, 384.

¹⁴¹ H. KREŠEVLJAKOVIĆ – H. KAPIDŽIĆ, 1954, 12.

¹⁴² M. GVARANKAPETANOVIĆ, 1997, 22.

topova"¹⁴³), odnosno topničkih niša u vrijeme kada je E. Čelebi posjetio Počitelj (sl. 16), čak i kada se uzme u obzir njegova sklonost preuveličavanju nekih podataka.

Slika 16: Pogled na počiteljski donžon sa dijelom obora (foto: N. Čuljak).

Jasno da nikada nećemo moći doista u potpunosti rekonstruirati graditeljske zahvate u ovom gradu, ali veoma je moguće da su poneke dogradnje koje se pripisuju Turcima zapravo iz vremena velikih građevinskih radova u vrijeme Matije Korvina. U ovom smislu svakako je važno istaknuti činjenicu da je u trenutku kada je Hamza – beg započeo prodor Turaka prema Počitelju, počiteljski kapetani šalju poslanike u Dubrovnik da nabave na kraljev račun 200 dukata baruta, na što Vijeće Umoljenih uzvraća odlukom da se pošalje sav barut koji imaju u gradu za Počitelj, a ostatak da se nabavi.¹⁴⁴ Ovo je očit dokaz da je Počitelj morao imati vatreno oružje već prije dolaska Turaka, te su moguće i topnički otvori bar nekim dijelom iz tog razdoblja. U svakom slučaju smatram da bi ovu problematiku trebalo podrobnije ispitati i drugim metodama, jer sam u počiteljskoj kuli pronašla mnoštvo drugih izvorno srednjovjekovnih graditeljskih detalja.

¹⁴³ E. ČELEBI, 1967, 458.

¹⁴⁴ Pitanje je da li je taj barut uopće stigao u Počitelj, koji 1471. god. pada pod tursku vlast (I. MUSTAĆ, 1996, 48).

Počitelj je bio smješten na strateški veoma značajnom položaju. Pokraj njega je vodio važan srednjovjekovni put¹⁴⁵ *Via Narente*, koji je povezivao Gabelu i Blagaj (sl. 17), ali također odatle je vodio i put¹⁴⁶ za Vidoški, koji se dalje nastavljao prema Nevesinju, a potom prema Srbiji i Crnoj Gori. Putna povezanost je postojala i prema danas zapadnoj Hercegovini.

Slika 17: Pogled sa starog grada Počitelja (foto: N. Čuljak).

Pod opasnosti od turskog osvajanja, ovaj grad je krajem 1466. god. ustupljen Mađarima. U tom smislu došla je pomoć i od Dubrovčana, koji su pomogli utvrđenju grada. Poznato je da je prva lađa s dubrovačkim graditeljima uplovila u počiteljsku luku te iste godine. U to vrijeme se gradi i most u blizini samog grada.¹⁴⁷ Podatak o plovnosti Neretve navodi i P. Bakula, koji je zabilježio da je Neretva plovna za male lađe sve do Počitelja.¹⁴⁸

Počiteljski donžon (sl. 15), odnosno glavna osmerokutna kula, svakako predstavlja povijesno izvorište cijelog kompleksa starog grada Počitelja i danas je u dosta dobrom stanju očuvanosti, mada su primjetni tragovi vandalizma pojedinih posjetitelja. Ona po svoj prilici

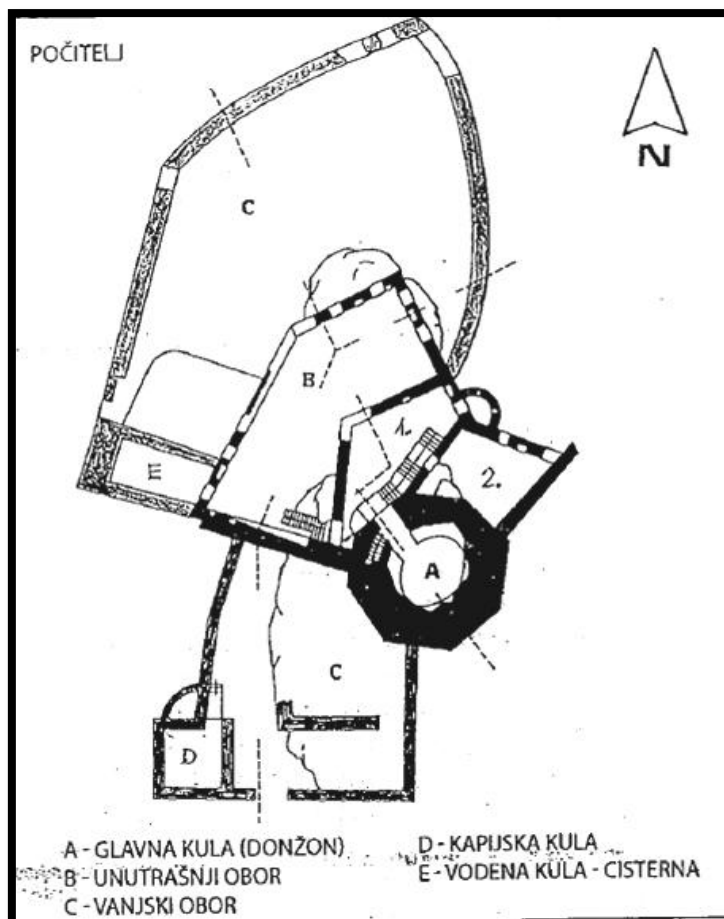
¹⁴⁵ M. VEGO, 1956, 91.

¹⁴⁶ I. MUSTAĆ, 1996, 40.

¹⁴⁷ DŽ. ČELIĆ, 1960, 6-7; A. RATKOVIĆ, 2005, 135, 146.

¹⁴⁸ P. BAKULA, 1970 (1867. orig.), 97.

datira još iz XIV. st.¹⁴⁹, a popravljena je u prethodno spomenutom periodu, u strahu od turske opsade, te je posve sigurno nadograđivana i tijekom turskog perioda. Ono što se prvo opaža prilazeći ovom zadnju, jeste njegov dominantan položaj na isturenoj koti, nad današnjom magistralnom cestom, rijekom Neretvom, plodnim poljima u podnožju u blizini rijeke. Sve me je to odmah upućivalo na tipičnu lokaciju srednjovjekovnog grada.

Slika 18: Jezgro srednjovjekovnog Počitelja – tlocrt (prema: A. Ratković, 2005, 142).

Ishodište Starog grada Počitelja sastoji se od osmerostrane kule sa malim predvorjima i od dva vanjska obora (jedan je sa cisternom) te jednog unutarnjeg (sl. 18). Tako da je i ovaj (u odnosu na cijeli Stari grad) omanji dio uz utvrđenje, zapravo jedan mali, veoma moćno utvrđeni grad za sebe. Od ulazne kule (sl. 23), preko zatvorenih obora koji su postavljeni na različite visinske razine, koje već po tomu omogućavaju dodatnu zaštitu, pr. unutarnji obor je viši od dva vanjska, a kula pak kao centralni objekt nadvisuje sve zidove obora. Ovo se nažalost (zbog urušenosti svih onih drvenih i drugih konstrukcija koje su omogućavale penjanje i promatranje sa neke više razine) na terenu ne može u potpunosti doživjeti, i u

¹⁴⁹ Prema nepouzdanim podatcima (J. Asboth, F. Velc) koje prenosi A. RATKOVIĆ, 2005, 136, Počitelj bi mogao biti "Tvrtkova zadužbina iz 1383. god."

razumijevanju obrambenih struktura ovoga grada mnogo su mi pomogle snimke iz zraka, koje u današnje vrijeme znatno olakšavaju sagledavanje objekata ove vrste.

Druga opservacija se tiče doista velikog broja topovskih otvora u zidu. Oni su posve sigurno odraz potrebe za dodatnim osiguranjem u ratnim opasnostima, ili uvjetima. Spomen ovih otvora, odnosno pripadajućih topova nalazimo već sredinom XVII. st. kod turskog putopisca E. Čelebija, koji očito preuveličavajući piše da je grad imao "otprilike pet stotina malih šahi – topova".¹⁵⁰ No taj podatak mi je bio u mislima dok sam pokušavala prebrojati sve te brojne otvore, koji su posebno koncentrirani sa sjevera, zapada i juga, tj. prema stranama na kojima je gradska obrana tog tipa bila najučinkovitija.

Slike 19 i 20: Pogled na unutrašnjost počiteljskog donžona: lijevo su kamini na različitim katovima i topovski otvori, desno je kružno zidano stepenište unutar kule (foto: N. Čuljak).

Mada o unutrašnjosti počiteljske glavne kule nije mnogo pisano, smatram da je to problematika kojom se treba podrobnije posvetiti. Otvori u zidu koji većinom najviše zbunjuju posjetitelje ove utvrde su ostatci kamina (sl. 19). O njima koliko znam nema nikakav objavljeni rad u domaćoj literaturi, a arhitektonski su veoma zanimljivi, posebice u odnosu na dinamiku otvora u zidu. Ovakvi kamini postoje u srednjovjekovnim gradovima, o njima je pisao nešto više Z. Horvat u poglavlju o grijanju u srednjovjekovnim burgovima. Na primjeru

¹⁵⁰ E. ČELEBI, 1967, 458.

tlocrta kamina u Ružici¹⁵¹, imamo ideju o mogućem izgledu ovakvih konstrukcija. Također, slične usporedbe bi se mogle naći i za naizgled nepregledni sklop greda koje nose krovište ove utvrde, a koji veoma vjerojatno prati originalna rješenja krovišta, bez obzira što je riječ o novovjekovnoj rekonstrukciji. To se vidi iz nekih paralela za arhitektonska rješenja krovišta srednjovjekovnih utvrda, i dobro je da se prilikom restauracije izvelo ovakvo arhitektonsko rješenje pitanja krovišta (slično kao u francuskom Carcassonne-u). Pri tome je važno naglasiti da se u stručnoj literaturi često nailazi na preveliko pripisivanje turskom razdoblju, turskim utjecajima i sl., za neka arhitektonska rješenja koja su na našem, kao i na susjednim područjima prisutna još mnogo prije dolaska Turaka.

Slike 21 i 22: Današnji izgled rekonstruiranog krovišta počiteljske glavne kule (foto: N. Čuljak).

Zanimljivo je zapažanje A. Ratkovića o stepeništu (sl. 20) u unutrašnjosti utvrde koje kružno vodi do petog kata i kruništa "upozoravajući na raniji kružni oblik kule".¹⁵² Ja bih se tu još nadovezala zaključkom o specifičnom i nešto drugačije klesanom kamenju stepeništa u odnosu na zidove, što naravno i ne mora nužno ništa značiti, budući da se kružnom stepeništu u srednjovjekovnim utverdama morala posvetiti veća pažnja, tj. morali su ga raditi vješti graditelji po mnogo preciznijim planovima.

U sklopu počiteljskog grada postoji i cisterna, koju vjerojatno spominje i E. Čelebi u svom opisu "vodena kula", a A. Ratković pretpostavlja da je po svoj prilici riječ o srednjovjekovnoj cisterni obnovljenoj u turskom periodu.¹⁵³

U ulaznom dijelu mogu se vidjeti primjeri (na samoj prvoj kapiji) konzervatorskih radova iz XX. st., pr. u slučaju luka iznad prve kapije, koji je obnovljen 1954. god.¹⁵⁴ Inače, gradska kapija je očito doživljavala nadogradnje, i u opusu zidanja se to odmah opaža.

¹⁵¹ Z. HORVAT, 2014, 282.

¹⁵² A. RATKOVIĆ, 2005, 142.

¹⁵³ A. RATKOVIĆ, 2005, 143-144.

¹⁵⁴ DŽ. ČELIĆ, 1960, 6.

Zanimljivo bi bilo napraviti pokušaj rekonstrukcije načina zatvaranja ovakvih kapija. Na nekim starijim zidovima opažam četvrtaste bočne utore, što me asocira na kapiju koju sam zabilježila u Črešnjevju kod Konjica. Određeni obrasci su ipak evidentni. I pratim ih na više gradova.

Slike 23 i 24: Pogled prema ulaznom dijelu u gradski prostor i desno dio gradskih bedema i "Kulina" (foto: N. Čuljak).

Zaključno bih rekla da smatram da se arhitektura Počitelja, posebice njegove glavne kule, mora detaljno ispitati, te da zbog gore obrazloženih podataka i navoda iz izvora imam razloga pomisliti da je možda i glavina arhitekture glavne kule izvorno predturska. Grad je od kraja XVII. st. očito itekako proširen i nadograđen, o čemu svjedoči njegov današnji pretežito orijentalni izgled, kao i cijeli niz podataka iz izvora, te arhitektonski ostatci islamske arhitekture unutar grada, no bojim se da je taj turski faktor, koji je apsolutno činjeničan, zasjenio izvorno srednjovjekovno nasljeđe koje predstavlja osnovu i temelj ovog grada, a koje je posve zanemareno.

U ovom smislu veoma je bitno istaknuti da su na području Kuline (vidjeti na priloženoj sl. 24, odnosno planu, sl. 14), u novije vrijeme provedena djelomična arheološka istraživanja, koja je proveo T. Glavaš¹⁵⁵, te su njihovi rezultati veoma iznenađujući. Naime, prema mišljenju istraživača koje prenosi V. Sanković Simčić¹⁵⁶, utvrđeno je da ova kula ima svoju srednjovjekovnu osnovu, kao i dio istočnih bedema, što naravno itekako dovodi u pitanje ustaljeno mišljenje da je grad bedemima opasan tek u tursko vrijeme, odnosno da je samo donžon sa omanjim oborom iz predturskog razdoblja. Ovim istraživanjima se utvrdio stariji ulaz u Kulinu sa južne strane, potom naknadno zazidane puškarnice, ožbukanoš unutrašnjosti Kuline, itd. Očito je da bi na ovom gradu bila nužna sustavna arheološka istraživanja, radi dobivanja potpune slike o njegovoj prošlosti.

¹⁵⁵ Rezultati istraživanja nažalost nisu objavljeni.

¹⁵⁶ V. SANKOVIĆ - SIMČIĆ, 2012, 166-167.

3.2. Foča (dio Općine)

Općina Foča geografski pripada Bosni, dok samo manjim dijelom (uz hercegovačku općinu Gacko) pripada hercegovačkom području. Taj dio se prostire do početka velikih planinskih masiva koji na tom mjestu Bosnu odvajaju od Hercegovine. Ovdje će se koncentrirati na samo jedan lokalitet, koji se nalazi na hercegovačkom dijelu Općine. Riječ je o utvrdi Vrtar u Suhoj uz rijeku Sutjesku. Ovdje je potrebno naglasiti da se na širem prostoru (u planinskom, bosanskom dijelu Općine) nalaze i drugi gradovi i utvrde (pr. Tođevac¹⁵⁷), ali zbog geografske ograničenosti ovog rada, oni neće biti obrađeni. Osvrnut ću se i na naselje Tjentište (također na graničnom području koje bi već ulazilo u okvir Bosne), jer je bilo u izravnoj povijesno – geografskoj vezi sa utvrdom Vrtar te na pitanje ubikacije *domus*-a na tom području, koji se spominje u arhivskim dokumentima.

¹⁵⁷ Prvi put spomenut 1398. god., vezano uz pljačku karavana koja se dogodila ispod samog grada. M. DINIĆ, 1940, 171.

3.2.1. Vratar/Vratac

Prolazeći današnjim asfaltiranim putem Suhom, koji vodi uz rijeku Sutjesku, i radeći usporedbe sa povijesnim podacima, situacijom na starim kartama, fotografijama, satelitskim snimcima, doista se ima snažan osjećaj da se hoda istim putem kojim su stoljećima prije prolazili brojni karavani; tj. jednim od najprometnijih kopnenih putova iz Dubrovnika u unutrašnjost, do Niša¹⁵⁸. Naziv utvrde Vratar (koja je na glavnoj karti Nacionalnog parka Sutjeska upisana kao Vratnice¹⁵⁹), ujedno je korišten i za naziv tunela (sl. 29), koji je u njenom podnožju izgrađen.

Slika 25: Položaj utvrde Vratar (foto: Google satelitski snimak).

S vanjske strane tunela još uvijek postoji dovoljna širina za prolaz i usporedbom sa situacijom na staroj austrougarskoj fotografiji Raimunda Stillfrieda von Rathenitza iz 1890. god. pod nazivom *Talsperre bei Sucha*, došla sam do zaključka da je neasfaltirani dio očito ostatak dijela prave trase srednjovjekovnog puta tim područjem, koji se izgradnjom tunela, manje-više prestao koristiti (sl. 26). Ova pretpostavka mi se kasnije i potvrdila prilikom studiranja navoda iz povijesnih dokumenata, u kojima se upravo spominje klanac Sutjeske koji je branio *das Schloss Vratar* (u novijoj literaturi), *Vratar in Sutiska*, ili jednostavno Vratar, čije se ruševine nalaze u blizini mjesta gdje je nekad prije usječen put u stijenu u vidu

¹⁵⁸ K. J. JIREČEK, 1879, 74, uz napomenu da se ovim putem putovalo 15 dana *von Ragusa nach Niš*.

¹⁵⁹ Za to postoji i objektivni razlog, što ću predočiti u nastavku teksta.

hodnika sa polusvodom.¹⁶⁰ Ustanovila sam da se usjek u stijeni i danas može lako primijetiti sa vanjske strane tunela, te je evidentno da se opis odnosi upravo na tu lokaciju.

Slika 26: Izvorni dio puta ispod tunela (foto: N. Čuljak).

Neposredno uz ovaj put protječe rijeka Sutjeska te se upravo u tom tjesnacu (koji se naziva Prosječnica), u mjestu Suha, nekoć nalazila žandarska stanica, a u srednjem vijeku carina. Na terenu se vide i danas ostatci nekih željeznih obruča na stijenama (ja ih doduše nisam vidjela, već samo određene artificijelne rupe na stijeni gdje su mogli biti utori, ali mještani imaju živu predaju i tvrde da se obruči i dalje vide), koji su bili očito dio nekog starog mehanizma blokiranja puta. Također, uz samu rijeku vidljivi su ostatci starih zidova, i obrađenog kamena, te nije isključeno da su neki od njih obrušeni sa stijene na kojoj je bila utvrda, a drugi dijelovi donjih konstrukcija u sklopu carine (sl. 27) i naravno određenih kasnijih pregradnji.

¹⁶⁰ K. JIREČEK, 1879, 76.

Slike 27 i 28: Urušeni zidovi i podzide ispod grada uz samu rijeku Sutjesku te (dolje) pogled na stijenu nasuprot utvrdi s druge strane rijeke (foto: N. Čuljak).

Jiriček navodi da je Ramberti 1533. god. ovdje vidio dva *castelleti*-a (sa obje strane klanca), od kojih je jedan već bio uništen (sl. 28), a drugi je bio još jasno vidljiv te mu je pokazan kao Vratac¹⁶¹, uz opasku kako je Herceg Stjepan tu imao stražu, tako da nitko nije mogao proći bez plaćanja carine. Također navodi da su utvrde bile od samih stijena, i da je do njih vodila staza kojom je mogla normalno proći samo jedna osoba, te da je ove utvrde moglo od cijele vojske lako obraniti svega 20 ljudi naoružanih samo kamenim blokovima.¹⁶²

¹⁶¹ Očito zbog ovog povijesnog izvora lokalitet je upisan na mapi Nacionalnog parka Sutjeske kao Vratac.

¹⁶² K. J. JIREČEK, 1879, 76.

Slike 29 i 30: Lijevo – početak tunela Vratar i desno – pred izlazak na plato utvrde strmi uspon uz rub klisure (foto: N. Čuljak).

Prvi osvrt na ovu utvrdu (od domaćih autora XX. st.) donosi M. Dinić u svom radu o karavanskoj trgovini.¹⁶³ U radu o hercegovačkim gradovima, H. Kreševljaković i H. Kapidžić¹⁶⁴ donose osnovne podatke o ovoj hercegovačkoj utvrdi, s osvrtom na glavne objavljene izvore i literaturu (K. Jiriček¹⁶⁵, P. Matković¹⁶⁶, L. Thallóczy¹⁶⁷, M. Dinić¹⁶⁸). Opis kasnije u određenom smislu nadopunjuje M. Vego¹⁶⁹ pod nazivom Sutjeska u Hercegovini (koristeći spomenute izvore, dodatno koristeći djelo N. Jorge¹⁷⁰). Utvrda se

¹⁶³ M. DINIĆ, 1937.

¹⁶⁴ H. KREŠEVLJAKOVIĆ – H. KAPIDŽIĆ, 1954, 21.

¹⁶⁵ K. J. JIREČEK, 1879, 75 i 79.

¹⁶⁶ P. MATKOVIĆ, 1881, 210-212.

¹⁶⁷ L. THALLÓCZY, autori su naveli stranice 416, 438 i 465, međutim izostavili su godinu tiskanja. Izdanje koje imam na raspolaganju je L. THALLÓCZY, 1914, a Vratar se spominje na stranicama: 361. kao *castello* u spisu iz 1444. god. (*Vratar, castello con lo contrato et ha una gran gabella de sale*. Na str. 398. u povelji Alfonsa Aragonskog iz 1454., spominje se kao *civitas (civitate Vratar cum castris et pertinentiis suis)*).

¹⁶⁸ M. DINIĆ, 1937, 24.

¹⁶⁹ M. VEGO, 1957, 112.

¹⁷⁰ N. JORGA, 1899, 338 (na ovoj stranici je citiran izvorni dokument iz 1436. god., u kojem se spominje nova carina *in Sutischa*). Na str. 408. naveden je podatak iz dubrovačkog pisma Stjepanu Vukčiću iz 1445. god. u kojem se žale na pljačku trgovaca *sotto Sutischa* (pod Sutjeskom).

kasnije spominje u *Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine*,¹⁷¹ pod nazivom Vrtar (Sutiska), kratkim upisom koji se poziva na rad iz 1954. god¹⁷².

Slika 31: Pogled sa platoa utvrde na rijeku i cestu prema Tjentištu (foto: N. Čuljak).

Začuđuje činjenica da ovaj lokalitet nije spomenut u jednom od najpotpunijih monografskih prikaza srednjovjekovnih bosansko-hercegovačkih gradova, što vjerojatno upućuje na nedovršenost (zbog smrti autora) posthumno objavljenog rada H. Redžića¹⁷³. U najnovijoj monografiji¹⁷⁴ pod naslovom *Stari gradovi Bosne i Hercegovine*, ova utvrda je spomenuta samo navodom iz *Arheološkog leksikona Bosne i Hercegovine*¹⁷⁵ iz 1988. god. Na osnovu sve dostupne literature ima se dojam da nijedan autor nije doista bio na samom lokalitetu, te ne postoje objavljene skice ni fotografije, pa čak niti opis utvrde u stanju u kakvom je bila u to vrijeme. Za potrebe izrade ovog rada detaljno sam obišla teren i mogu posvjedočiti da je izostanak fizičkog obilaska lokaliteta od strane starijih autora bio posve opravdan, jer je put do ove utvrde iznimno opasan, budući da se ide strmim usponom uz brdo, bez ikakve staze, kroz gustu šumu i raslinje, uz veoma otežano orijentiranje.

¹⁷¹ T. GLAVAŠ, 1988, 131.

¹⁷² H. KREŠEVLJAKOVIĆ – H. KAPIDŽIĆ, 1954, 21.

¹⁷³ H. REDŽIĆ, 2009.

¹⁷⁴ F. MULABEGOVIĆ (ured.) 2012.

¹⁷⁵ F. MULABEGOVIĆ (ured.) 2012, 207.

Na samoj utvrđi dočeka me je veličanstven pogled sa obronaka Volujaka u dolinu rijeke Sutjeske, sa stijene koja gotovo okomito pada na dolinu rijeke i glavni put (sl. 31) koji ide uz rijeku. Ostatci srednjovjekovne utvrde su iznimno skromni. Bilo je odmah jasno da je lokalitet već djelovanjem prirode bio veoma uništen, točilo s jedne strane, veliki odroni s druge strane utvrde. Sačuvani su mali ostatci zidova, te formacije koja samo naizgled podsjeća na cisternu (sl. 32), mada nema vidljive žbuke, ali zbog mjestimice vidljivog priklesanog kamenja, i položaja, nije isključeno da je podignuta na nekim srednjovjekovnim temeljima. Važno je naglasiti da se na lokalitetu prate zone velikih urušavanja i klizišta.

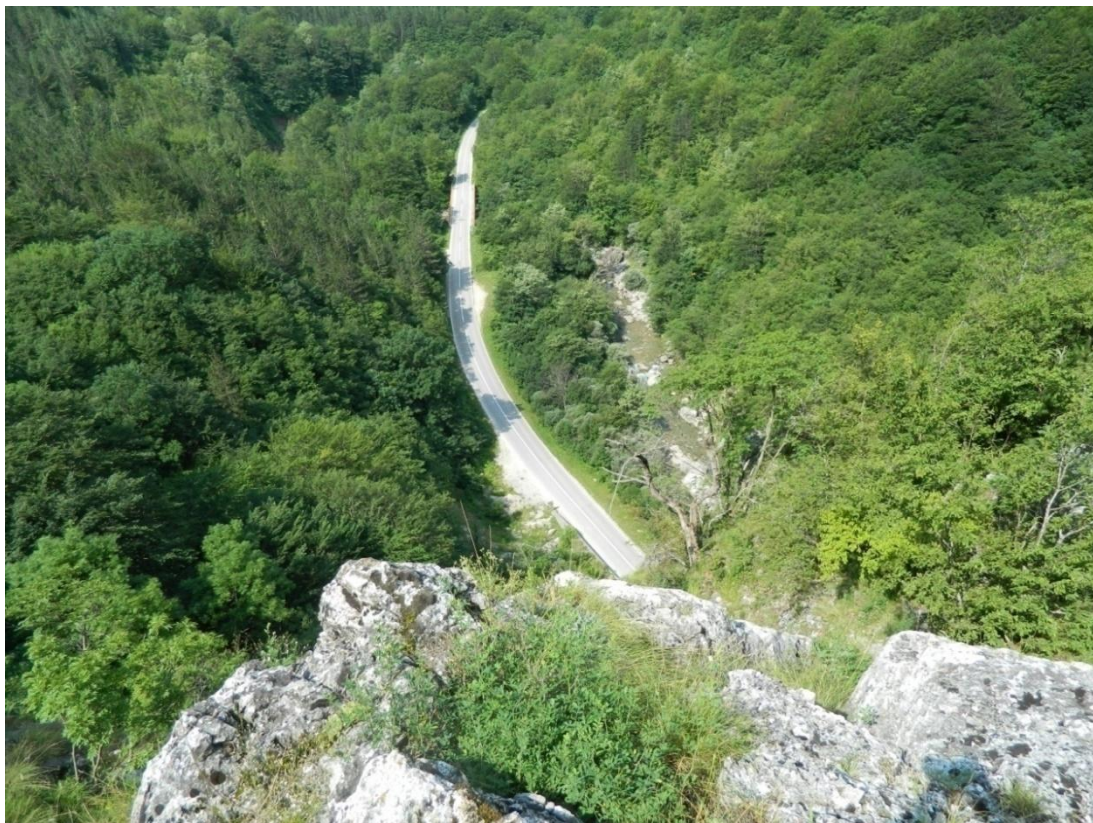
Slika 32: Objekt kružnog oblika koji podsjeća na cisternu (foto: N. Čuljak).

Na osnovu postojećih ostataka arhitekture (koji se jedva naziru), ne bi se reklo da je utvrda ikada više obnovljena, već je vjerojatno kontinuirano propadala nakon prestanka korištenja u kasnom srednjem vijeku (sl. 34). O nekim konkretnim obrisima arhitekture ne bih se usudila nagađati bez arheoloških istraživanja.

Studirajući povijesne izvore, jasno je da se na ovom području spominje nekoliko toponima: Sutjeska kao mjesto ili župa, grad/utvrda Vratar/Vratac, *domus* u obližnjem Tjentištu. Postavlja se pitanje točnog položaja spomenutih mjesta/lokaliteta, kao i pitanje

kronoloških odnosa među njima. Dakle, je li grad/utvrda izgrađen prije ili nakon otvaranja carine. Možemo li na ovom položaju uopće govoriti o gradu ili samo o utvrdi i koji je razlog njenog podizanja. Što je s utvrdom na drugoj strani klanca. I ako je utvrda koja se navodi kao Vratac bila samo utvrda u kojem trenutku ona prerasta u grad i što to točno podrazumijeva. Počet ću od analize dostupnih objavljenih povijesnih izvora preko arheološko – topografske analize.

U povijesnim dokumentima Sutjeska se spominje vezana uz Čemerno 1430. god.¹⁷⁶, očitno kao mjesto kroz koje se prolazilo na putovanjima iz Dubrovnika u unutrašnjost. Čini se da i navod *in Sutischa* u pismima koja su upućena Dubrovniku te iste godine¹⁷⁷ ukazuju na konkretnu lokaciju, a ne na neko šire područje, poput župe. Već ovdje u najstarijim navodima naslućujem da bi se Sutjeska kao mjesto moglo odnositi na konkretnu lokaciju u kojoj su odsjedali dubrovački poslanici, i preko koje su putovali putnici i koja je neki vid – odmarališta – prenoćišta na putu.

Slika 33: Pogled sa ruba platoa utvrde na cestu koja vodi s juga (foto: N. Čuljak).

¹⁷⁶ K. J. JIREČEK, 1879, 40, bilj. 122.

¹⁷⁷ N. JORGA, 1899, 267. Vego je izgleda previdio ovaj navod kod Jorge, umjesto kojeg navodi L. THALLÓCZY, 1914, i to 361. stranicu, na kojoj se spominje izvor iz 1444. god., a ne 1430., kako je navedeno.

Kasniji navod u dokumentu iz 1435. god. potvrđuje pretpostavku o mjestu Sutjesci. Naime dokument govori o pljački karavana (koji je dolazio iz Srebrenice), a koja se dogodila *in loco vocato Sothescha in castro vocato Vratar*.¹⁷⁸ To je ujedno prvi spomen Vratara u Sutjesci, pri čemu je mjesto nazvano Sutjeska, a Vratar je označen kao *castrum*, odnosno utvrda. Iz ovoga bi se moglo pretpostaviti da je mjesto Sutjeska, kao prometno i važno za trgovačke karavane (pogotovo što na dijelu iznad kojeg se nalazi utvrda o kojoj govorimo, apsolutno nema mogućnosti korištenja neke zaobilaznice, te je strateški iznimno zanimljivo za kompletan nadzor svog prometa tim dijelom puta), očito željelo osigurati položaj svratišta karavana, koje postaje važan privredni faktor za život mjesta, te stoga gradnja utvrde na samom najužem dijelu klanca. O privrednom faktoru govori i sljedeći povijesni izvor, iz 1436. god., u kojem su zabilježeni prigovori na novu carinu *in Sutischa*.¹⁷⁹ Očito je prepoznat značaj mjesta, kao i same lokacije utvrde, te se otvara carina.

Slika 34: Sačuvani ostatci zida utvrde (foto: N. Čuljak).

¹⁷⁸ M. DINIĆ, 1937, 130.

¹⁷⁹ N. JORGA, 1899, 338.

Godine 1444. Vrtar se spominje kao *castello* sa svojim upravnim kotarom i velikom carinom: *Vrtar, castello con lo contrato et ha una gran gabella de sale*.¹⁸⁰ Mišljenja sam da ovo potvrđuje brzi privredni rast mjesta. Ono se od svratišta/odmorišta kasnije osigurava utvrdom, koja postaje kontrolom cijelog prometa na tom dijelu, posebice zbog uspostave carine, pri čemu se samo mjesto počinje izjednačavati sa ključnim prolazom – sutjeska kao vid vratnica, vrtara, kroz koje se mora proći za nastavak puta. Sutjeska postaje Vrtar zahvaljujući uspostavi carine i kontrole iste, a *castrum* prerasta u *castello* sa svojim pripadajućim područjem. Već iduće godine se spominju prigovori koji će se iznijeti radi srebra otetog trgovcima iz Srebrenice *sotto Sutischa*,¹⁸¹ ali ovdje se očito ne misli na podgrađe, nego se jednostavno daje prostorni orijentir. Iz arheološko-topografske analize je jasno da ovdje nije bio moguć razvoj neposrednog podgrađa. Sutjeska kao važna odrednica (u ovom slučaju kao župa¹⁸²) i dalje ostaje kao orijentir, što se vidi iz navoda *Vrtar in Sutischa* god. 1452., dok se 1454. god., u povelji Alfonsa Aragonskog, navodi: *civitate Vrtar cum castris et pertinentiis suis*. Vrtar postaje grad, *civitas*, sa svojim utvrđenjima i posjedima.

Slika 35: Priklesani kamen obrušen iz zida na samom izlasku na plato (foto: N. Čuljak).

¹⁸⁰ L. THALLÓCZY, 1914, 361.

¹⁸¹ N. JORGA, 1899, 408.

¹⁸² Župa Sutjeska, koja je pripadala plemićkoj obitelji Hranića – Kosača, prostirala se od Vrtara do Todevca, koji je već u drugoj župi (Drinaljevo). Tako da su u njen sastav ulazili i utvrda Vrtar i karavanska stanica Tjentište (S. ISAKOVIĆ, 2013, 356).

Očito da je pozicija ovog mjesta na trasi važnog trgovačkog puta, k tomu na uzanom prostoru u Suhoj, rezultirala formiranjem pravog grada koji je ubiranjem poreza doprinosa bogatstvu i moći vlasnika, prvenstveno hercegu Stjepanu Vukčiću Kosači, koji je držao i *domus* u Tjentištu. O značenju *domusa* u ovom kontekstu pogledati poglavlje o trgovini.

Slika 36: Pogled na Tjentište (foto: N. Čuljak).

God. 1450. spominje se carina *de Tiutiste* te se nameće pitanje na koji se način točno odvijalo carinjenje robe. Da li je pri povijesnom navodu utvrde Vratar možda u pitanju par utvrda na uskom donjem dijelu ovog područja, dok je na središnjem dijelu – Tjentištu, ujedno – najširem, najplodnijem, najpogodnijem, bio ne samo *domus*, nego i *castello*, ali i mjesto stvarnog pregledavanja, oporezivanja i mogućeg pretovara robe. Dok su utvrde bile kontrola izlaska i ulaska. Teško je zamisliti *castello* na lokaciji utvrde Vratac, mala je površina u pitanju, pristup prilično nezgrapnan i naporan. Na prostoru ispod utvrde je još nepovoljniji prostor za bilo kakve gradnje. Ovo je veoma uski kanjon sa stijenama koje se gotovo okomito dižu nad rijekom. S druge strane širina i ljepota obližnjeg Tjentišta (sl. 36 i 37), i dan danas privlači turiste cijelog svijeta, prvenstveno kao mjesto odmora u prelijepoj prirodi. Inače, Tjentište se kao još jedna karavanska stanica formiralo na putu *Via Drina*, tijekom 40ih

godina XV. st., te je za razliku od južnije Cernice, tek tada počelo poprimati karakter stalnog naselja. Upravo je samo ime Tjentište dobilo po šatorima¹⁸³ pod kojima se noćivalo na putovanju.¹⁸⁴

Slika 37: Pogled na hotel u središtu Tjentišta (foto: N. Čuljak).

Geografski nepovoljni lokacijski uvjeti su posve sigurno ključni razlog za odsustvo formiranja pravog naselja na mjestu oko utvrde, pa ni dan danas u blizini nema niti jedne kuće. Prolaz je preuzak, utvrda teško dostupna, a staza koja je vodila do nje danas ne postoji niti u tragovima, osim malog dijela uz sam vrh, pred izlaz na utvrdu (sl. 30).

Arheološka istraživanja ovog lokaliteta bi bila svakako dobrodošla, uz određene pripreme pristupa terenu koje bi se morale napraviti. Dodatni rizik pristupu lokalitetu predstavlja i činjenica da je sve to u blizini jedne od posljednjih pravih prašuma na prostoru Europe, Perućice, iznimno bogate ne samo florom, nego i faunom, što je faktor koji se svakako treba imati na umu. Drugi otežavajući faktor su klizišta kojih je na ovom lokalitetu bilo očito više, i koji su posve sigurno bili ključni faktor destrukcije ovog lokaliteta.

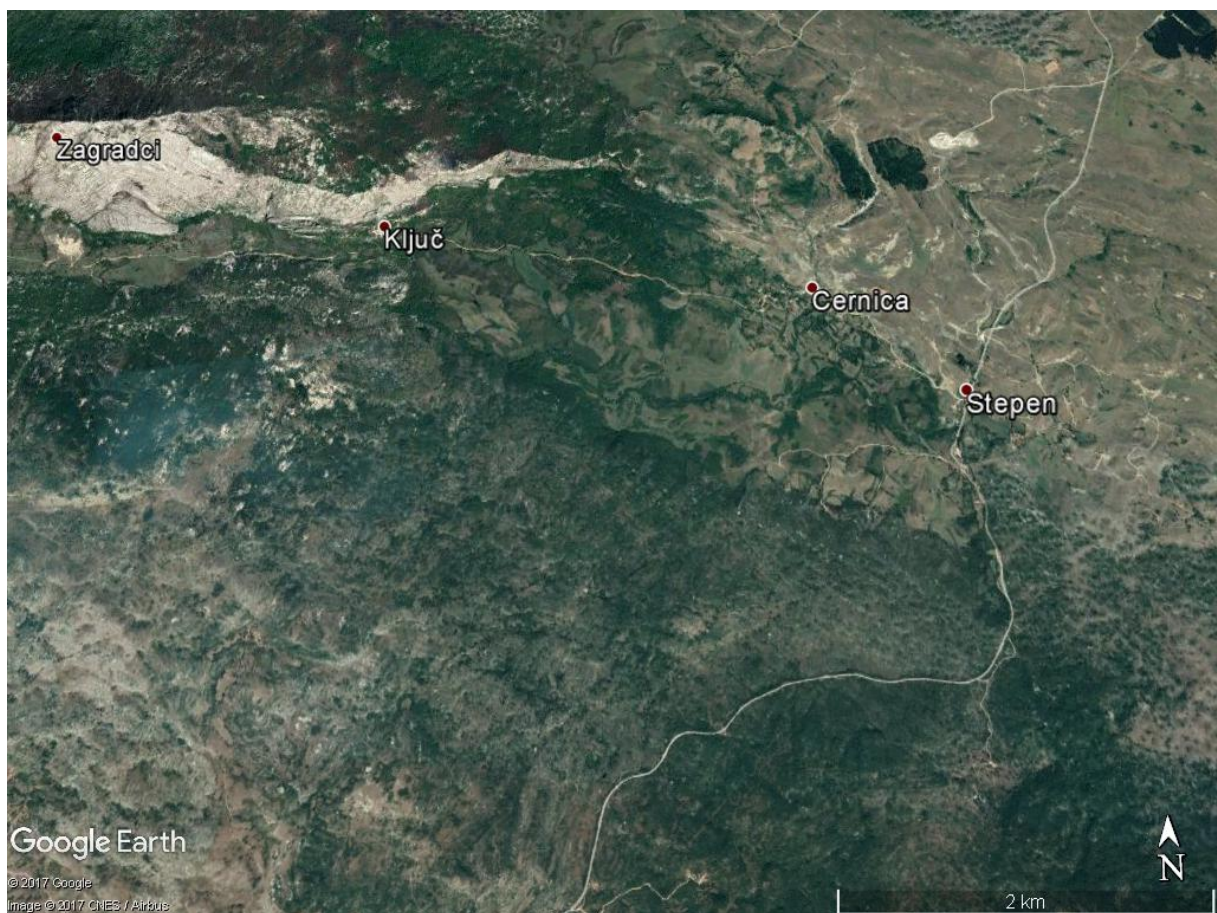
Budući da je jedini očuvani komad originalnog srednjovjekovnog zida (orijentiran sjeverozapad – jugoistok, sačuvan do visine od cca 70 cm), zidan u manje-više pravilnim redovima, uz nanose žbuke, smješten na samom rubu lokaliteta ispod kojeg se nalazi i rub strme litice stijene u koju je lokalitet usječen takoreći, veoma je bilo teško naći neki siguran položaj za fotografiranje (sl. 34). Stoga u danim okolnostima nije bilo moguće zabilježiti ostatke na adekvatniji način.

¹⁸³ To nalazim i kod K. JIREČEK, 1879, 76 ("*von tenta = tentorium*").

¹⁸⁴ D. KOVAČEVIĆ – KOJIĆ, 2007, 148.

3.3. Gacko

Područjem Općine Gacko prolazio je tijekom srednjeg vijeka jedan od glavnih putova, tzv. Dubrovački drum, odnosno u izvorima poznati *Via Drine*, koji se pružao od Dubrovnika, preko Trebinja, Bileće, Gackog, Tjentišta, Foče.. Osobito važna karavanska stanica i trg na ovom području bila je Cernica i obližnji grad Ključ. Ključ je bio u posjedu Kosača, imao je i podgrađe, no njegov privredni značaj je ipak preuzela susjedna Cernica kao značajan trg.

Slika 38: Satelitski snimak Ključ u odnosu na glavni put Trebinje – Gacko (izvor: Google Earth).

3.3.1.Ključ

Ključ je srednjovjekovni grad (sl. 39), smješten na prostoru istočnog dijela Hercegovine, jugozapadno od Gacka. Od Gatačkog polja ga odvaja samo planina Baba. Glavni put do ovog lokaliteta je od prometnice koja vodi od Dubrovnika, preko Trebinja, Bileće prema Gacku i Tjentištu, sa koje se skreće blizu Stepena lijevo preko Cernice do Ključa. Taj dio puta je makadamski, i koristi ga većinom samo lokalno stanovništvo kojega je u samom Ključu relativno malo.

Slika 39: Pogled na Gornji i Donji grad Ključ – zidovi vizualno stopljeni s brdom iza (foto: N. Čuljak).

Put koji sam spomenula poznat je pod više naziva, između ostalih i kao Dubrovački drum, i tijekom kasnog srednjeg vijeka predstavljao je izvor privrednog bogatstva prostoru gornjeg Podrinja, kojemu upravo zbog puta *Via Drine* gravitira i ovaj grad. On je predstavljao put od međunarodnog značaja¹⁸⁵, koji je povezivao Dubrovnik sa unutrašnjosti Balkana. Duž njega su izrastale karavanske stanice, te pravi trgovi sa intenzivnom privrednom djelatnošću,

¹⁸⁵ D. KOVAČEVIĆ – KOJIĆ, 2002, 365.

poput Ključu obližnje Cernice, ali i sjevernijih lokaliteta poput Vrataru obližnjeg Tjentišta, Foče, i dalje Goražda). Ovaj drum je bio pod kontrolom hercega Stjepana Vukčića Kosače, te sigurno nije slučajno da je on najradije boravio baš u Ključu koji je nadomak važnog privrednog središta Cernice i ovog drumu. To važi i za njegovog prethodnika Sandalja.

Slika 40: Pogled na istočni zid Gornjeg Grada (foto: N. Čuljak).

Sa skretanja s ovog glavnog puta prema Cernici¹⁸⁶, nalazi se srednjovjekovna nekropola sa zanimljivim antropomorfnim stećkom, koji gleda direktno na prilazni put. No svakako najzanimljiviji stećak iz cijelog ovog kraja je onaj koji se nalazio¹⁸⁷ jugoistočno od Grada, s prikazom dva konjanika s kopljima, a s druge strane teče natpis koji objašnjava navedeni prizor: "Ase leži Radonja Ratković, pogiboh pod gradom pod Ključem, za svog gospodina voevodu Sandalja"¹⁸⁸

Ovdje se na jednom mjestu spominje i ime grada i velikaša u čijem je posjedu bio. U povijesnim izvorima grad se spominje od 1426. god., kao rezidencija velikog vojvode

¹⁸⁶ Iz Cernice, tog važnog trga na tzv. Dubrovačkom drumu, izvozile su se razne vrste koža, vosak i sl. Poznate su i česte pljačke koje se spominju u dubrovačkim izvorima, pr. ukradeni sanduk sa staklom za prozore, tako da je često bilo riječi o krađi i vrlo luksuzne robe. (D. KOVAČEVIĆ – KOJIĆ, 1978, 92-93).

¹⁸⁷ Stećak je 1960. god. prenesen u Vojni muzej na Kalemegdanu u Beogradu (Š. BEŠLAGIĆ, 1985, 52).

¹⁸⁸ Natpis je naravno na bosančici, ovo je čitanje koje donosi DELIĆ, 1911, 491.

bosanskog Sandalja Hranića, a kasnije u posjedu hercega Stjepana Vukčića Kosače i njegovih sinova.¹⁸⁹ U novije vrijeme je javnosti objelodanjen i tekst jedne povelje hercega Stjepana Kosače, iz 1455. god.¹⁹⁰ u Ključu 'našem gradu' (*datum Cluzie castris nostri*), u kojoj se Kosača titulira: "Mi, Stjepan, milošću Božjom herceg Svetog Save, gospodar Humske zemlje i Primorja, knez Drine i veliki vojvoda Bosanskog kraljevstva".¹⁹¹

Slika 41: Pogled na gradska vrata (foto: N. Čuljak).

Ključ je arhitektonski savršeno dobro uklopljen na nekoliko postojećih istaknutih stijena (sl. 40), čiju prirodnu konfiguraciju slijedi, te na nju nadograđuje svoje bedeme i to na više razina, i time dobiva na monumentalnosti. Gornje dvije stijene zatvaraju Gornji, a na trećoj nižoj se nalazi Donji grad. Ispod Grada ponire tzv. Ključka rijeka, koja je zapravo ponornica Mušnica koja nakon ponora u Gatačkom polju ovdje ponovno izvire.

Grad je prvi detaljno opisao S. R. Delić u svom članku 1911. god.¹⁹² Gornji grad se pruža, tj. nadozidan je na dvije prirodne strme stijene, koje njegov istočni zid flankiraju sa

¹⁸⁹ H. KREŠEVLJAKOVIĆ – H. KAPIDŽIĆ, 1954, 19.

¹⁹⁰ Povelju je objavio E. FILIPOVIĆ, 2013, 7-19.

¹⁹¹ E. FILIPOVIĆ, 2013, 10-11.

¹⁹² S. R. DELIĆ, 1911, 485-502.

sjeverne i južne strane. Gradska kapija (sl. 41) se nalazila upravo u tom istočnom bedemu, koji je iznimne debljine od cca 3,5 m i ta debljina bedema se pružala gotovo do 4 m visine iznad ulaznih vrata, kako je to zabilježio S. R. Delić 1911. god.¹⁹³ U bočnim dijelovima ulaza vide se rupe u zidu koje su bile dio sistema zatvaranja vrata. Ostali zidovi grada su mnogo tanji.

Slika 42: Pogled na kulu "Tamnicu" (foto: N. Čuljak).

¹⁹³ S. R. DELIĆ, 1911, 485.

Unutarnji prostor Gornjeg grada je cca 50 x 20 m. Odmah blizu ulaza smještena je u kamenu uklesana stolica. Sa desne (sjeverne) strane podiže se velika četvrtasta kula poznata kao "tabija", jer su kasnije¹⁹⁴ na njoj bili smješteni topovi. A prema sjeverozapadnom dijelu se nalazi cisterna dimenzija 3 x 4 m. U jugozapadnom dijelu Gornjeg grada uzdiže se kula poznata u narodu kao "tamnica", jer je vjerojatno služila kao tamnica u tursko vrijeme. No ovo je očito izvorno bio donžon.¹⁹⁵ Grad je u turske ruke konačno u potpunosti potpao 1468. god.¹⁹⁶

Prema S. R. Deliću, kula "Tamnica" (sl. 42) je imala sa južne strane tajni izlaz prema Donjem Gradu i debljina njenih zidova je od 0,80 m, odnosno 1 m (istočni). Ispod Gornjeg nalazi se Donji grad koji je u posve ruševnom stanju te ga je teško prostorno doživjeti, sačuvani su samo neki dijelovi zidova. S. R. Delić je mišljenja da je ulaz bio prema sjeveroistočnoj strani.¹⁹⁷

Slike 43 i 44: Lijevo – pogled na ruševine Donjeg grada i desno – ruševine donjeg grada i dolina ispod, pogled sa Stôca (foto: N. Čuljak).

U neposrednoj blizini Grada nalazi se stara džamija (sada je renovirana¹⁹⁸), za koju se vjeruje da je podignuta na mjestu nekadašnje crkve. Postojao je u njoj u zidu dovratnik s

¹⁹⁴ Zapravo je sa ovog lokaliteta poznata jedna bombarda srednje veličine, datirana u posljednja desetljeća XIV. st. To su iznimno rijetki nalazi, i svakako uvod u jednu posebnu problematiku – uvođenja vatrenog oružja u asortiman kasnosrednjovjekovne ratne opreme. Iz povijesnih izvora poznato je da je Dubrovnik bio ovom području najvažniji oružarski centar, no i također da je veoma oprezno odlučivao i kalkulirao oko davanja prava kupovine i izvoza vatrenog oružja. Osobito su u ovom kontekstu poznati pokušaji hercega Stjepana da nabavi što više te vrste naoružanja, ali također i samostrela, koji su bili efikasniji od tovrmenog vatrenog oružja. Glede bombardi, poznat je recimo podatak da je herceg Stjepan između ostalih posjedovao i malu bombardu koja je izbacivala kamene kugle teške 8 libri, što je oko 2, 86 kg. Također važno je spomenuti da je već potkraj Sandaljeve vlade u uporabu polagano ulazilo i prvo ručno vatreno oružje, tj. puške kukače. (Đ. PETROVIĆ, 2002, 515-542).

¹⁹⁵ S. R. DELIĆ, 1911, 485

¹⁹⁶ H. KREŠEVLJAKOVIĆ – H. KAPIDŽIĆ, 1954, 19.

¹⁹⁷ S. R. DELIĆ, 1911, 486.

¹⁹⁸ Nakon posljednjeg rata 1991-1995.

natpisom okrenutim unutrašnjosti zida, koji je prilikom obnove džamije 1905. god., samo ponovno uzidan bez da se dao na uvid nekome stručnjaku da ga pročita i interpretira.¹⁹⁹

Svakako je važno spomenuti da se jugoistočno od džamije na zaravni Stôca nalazi srednjovjekovna kamena stolica (sl. 45). Jedna od tri koliko ih je bilo na ovom Gradu.²⁰⁰ Očito je sekundarno korištena, no na njoj se još uvijek vidi ukras u vidu niza u krugove upisanih rozeta, paralelno uz koji se pruža žlijeb, a potom u istom smjeru i tordirana traka. Stolica je očito oštećena i pomjerena.

Slika 45: Srednjovjekovna kamena (tzv. sudačka) stolica (foto: N. Čuljak).

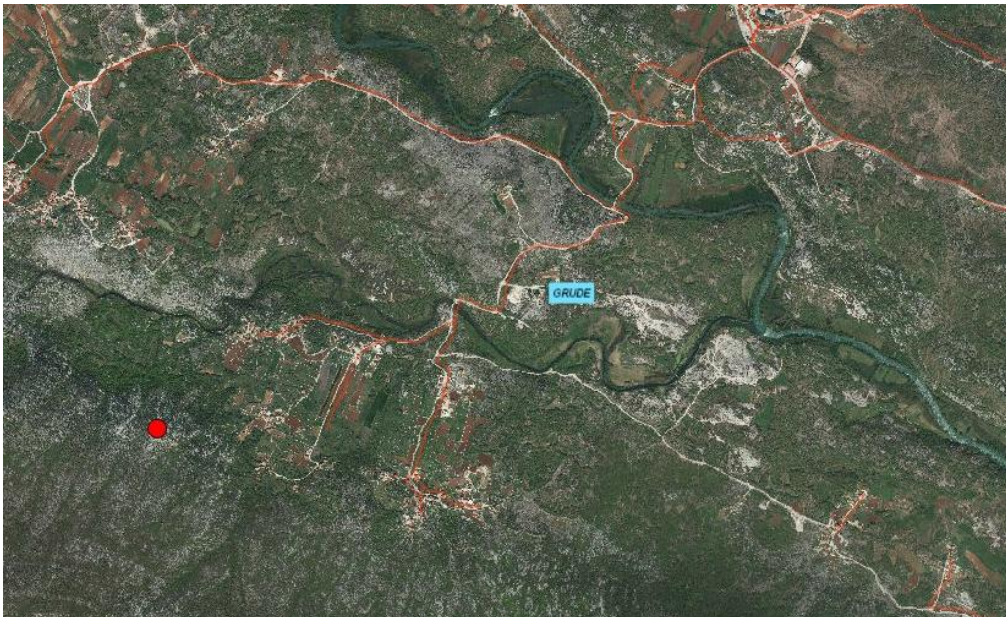
¹⁹⁹ S. R. DELIĆ, 1911, 486.

²⁰⁰ Š. BEŠLAGIĆ, 1985, 54-55.

3.4. Grude

3.4.1. Mukoš, Tihaljina

Ova je utvrda smještena nad plodnom dolinom rijeke Nezdravice, pritoke Tihaljine (Trebizata), strateški je dobro pozicionirana i omogućuje nadzor nad cijelim poljem u njenom podnožju i pripadajućim dijelom riječne doline. Ovaj lokalitet je prvi put spomenuo fra Petar Bakula u svom *Šematizmu* iz 1867. god.: "Utvrdu Mukaš pričaju da je sagradio Herceg Stjepan. Na vrhu Maliča bila je velika stara tvrđava."²⁰¹

Slika 46: Ortofoto snimak s označenim položajem utvrde (foto: doradeni snimak sa Geoportala).

Nikola Barišić u radu "Tihaljina i njezine znamenitosti" iz 1893. god. spominje na desnoj strani rijeke Nezdravice "razvaline, koje narod zove "Amkašovci"... Gradina je bila prostrana a imala je i predgrađe, ali je ono danas sa svijem razvaljeno, te ništa od njega nema osim temeljnih zidina. Gradina je zidana krečom, u kome je bilo pomiješano sitno stucane dobro pečene opeke. Pojedine pregrade bile su ozidane sedrom".²⁰² Pišući o Tihaljini spominje obilje stećaka uz put prema Ljubuškom, te grupu od 12 stećaka pri dnu zemljišta koja se nazivaju Crkvine, a koje se nalazi preko puta ove utvrde.

Ć. Truhelka, koji je dobar poznavatelj srednjovjekovnih bosanskohercegovačkih gradova, o kojima je objavio i prvu ozbiljniju studiju, također spominje ovaj grad. Naime,

²⁰¹ P. BAKULA, 1970, 166 (prijevod latinskog originala iz 1867. god.).

²⁰² N. BARIŠIĆ, 1893, 559.

pišući o rimskim lokalitetima 1893. god., navodi podatak da se lokalitet Bašine njive nalazi 2 km istočno "od sredovječne gradine Mukošgrad..."²⁰³

Slika 47: Zid Mukoš grada u Tihaljini (foto: T. Tomas).

M. Vego 1964., pišući o povijesti Bekije također opisuje lokalitet: "u Tihaljini postoji srednjovjekovni grad Hercegov grad (Kolakov – grad) sa mnogo krhotina zemljanih posuda iz prahistorije. Zovu ga i Mukoš – grad."²⁰⁴

Od kasnijih spomena u literaturi o ovom gradu postoji i onaj M. Mikulića iz 1972. god, u kojem utvrdu naziva "tvrdom hercega Stjepana"²⁰⁵, te također mišljenje A. Mijatovića, bazirano na istim izvorima da je riječ o utvrđenju koje se sigurno koristilo i u srednjem vijeku.²⁰⁶

²⁰³ Ć. TRUHELKA, 1893, 678.

²⁰⁴ M. VEGO, 1964, 32.

²⁰⁵ prema: A. MIJATOVIĆ, 2011, 66.

²⁰⁶ A. MIJATOVIĆ, 2011, 66.

Slike 48 i 49: Zidovi Mukoš grada (foto: T. Tomas).

Pojedini zidovi zidani sa žbukom sa tucanom opekom su očito P. Oreča 1988. god. naveli na zaključak da lokalitet označi kao isključivo rimskodobnu utvrdu na prapovijesnoj gradini, mada je i sam kao izvore naveo citirane N. Barišića i M. Vego, ne navodeći očitost da je lokalitet morao biti korišten i u kasnom srednjem vijeku, te da pojedini zidovi govore u prilog tome, jednako kao i izbor lokacije, odnos prema plodnim poljima ispod, itd. Zanimljiv je također navod starih naziva koje M. Vego spominje, između ostalih navodi za Mukoš da je prema katastarskim podacima - ujedno naziv za grad i za 'oranicu'²⁰⁷, što me dalje navodi na razmišljanje o smislu naziva Mukoš, i nije li originalni 'Mukoš' bilo upravo plodno zemljište uz rijeku, da bi kasnije i grad iznad bio prozvan po tome.²⁰⁸

Svakako je zanimljiv i navod A. Mijatovića o toponimu Sandaljica, koji se odnosi na parcelu uz rijeku Tihaljinu (Trebižat), u središnjem dijelu sela, a koji povezuje sa Sandaljem

²⁰⁷ M. VEGO, 1964, 102.

²⁰⁸ Mukoš/Mokoš, je žensko slavensko božanstvo, toponime ovog tipa često nalazim uz rijeke (plodno ili močvarno tlo). Zanimljivo je i razmišljanje M. Vego (1964, 101), o imenu rijeke Trebižat (Tihaljina) koja protiče u blizini, da se uz rijeku nalazila neplodna zemlja zvana "trebižat", te zbog tog naziva spominje mogućnost starog slavenskog običaja prinošenja žrtava uz rijeku i njene pritoke (kultna mjesta), pa u tom kontekstu ovo povezujem i sa ovim Mukošom koji se odnosi na zemljište.

Hranićem, znamenitim velikašem s kraja XIV. i poč. XV. st.²⁰⁹ (njegov nasljednik je bio herceg Stjepan Vukčić Kosača).

Slike 50 i 51: Cisterna i desno pogled sa grada (foto: T. Tomas).

Zidovi utvrde Mukoš – grad, sačuvani su u većoj mjeri i danas, uglavnom oni zapadni i sjeverni. Lokalitet se nalazi u strani iznad sela, veoma je teško pristupačan od niskog raslinja. Utvrda prati prirodni pad stijena, direktno je nadograđena na same stijene, koristeći ih kao dio svoje arhitekture, što je i inače praksa kod više hercegovačkih srednjovjekovnih gradova. Zidovi su rađeni od grubo priklesanog kamenja, i kamena lomljenca. Tek mjestimično se vidi potpuna pravilnost u redovima kamenja, dok je na nekim zidovima zbog nepravilnog oblika kamenja gotovo upitno postojanje redova te se niveliranje i stabilnost očito postizala masivnijim nanosom žbuke.

U sklopu utvrde nalazi se u cisterna nepravilnog oblika koja i danas drži vodu. Na zidovima se na više mjesta vide rupe od greda koje su služile za skele prilikom gradnje iste. Slučajni nalazi keramike na platou utvrde govore u prilog korištenju iste od prapovijesti, tijekom antike i srednjeg vijeka. Ovaj lokalitet svakako zahtijeva detaljnije arheološko rekognosciranje i napokon i arheološko istraživanje koje bi ponudilo više odgovora oko pitanja zaposjedanja i napuštanja lokaliteta. Nije isključeno da je riječ o kasnoantičkoj utvrdi s kontinuitetom korištenja i u kasnom srednjem vijeku.

²⁰⁹ A. MIJATOVIĆ, 2011, 66-67.

3.5. Kalinovik (dio Općine)

Općina Kalinovik je granična općina između Bosne i Hercegovine. Granica ide upravo planinskim lancem koji čine Treskavica, Lelija i Zelengora. Povijesno je Kalinovik više gravitirao Hercegovini, s kojom ga je spajao važan put Kalinovik – Morine – Nevesinje, koji je doslovno stoljećima bio najvažnija komunikacija ovog kraja. Posebno je intenzivno ovaj put korišten sve do prije pola stoljeća od strane humskih stočara. Na prostoru planinske visoravni, Morina, nalazi se najljepša nekropola sa stećcima na ovom putu, u narodu poznata kao Svatovsko groblje²¹⁰.

Danas je situacija malo drugačija, ovaj povijesni drum je odavno zanemaren, više se ne koristi često, i nije asfaltiran. Od srednjovjekovnih gradova na hercegovačkom dijelu Općine, značajno je spomenuti Grad Obalj, koji je smješten između sela Nedavića i Oblja, a poznat je iz povijesnih izvora.

²¹⁰ Legenda o pogibelji svatova od hladnoće na ovoj planinskoj visoravni, zapamćena je u narodu u nekoliko verzija, ali sve se one odnose na događaje kasnije od nastanka nekropole sa stećcima, koja datira u XIV./XV. st., tako da se ovdje radi o vezivanju događaja (ili bar legende) iz turskog razdoblja, uz već postojeće groblje iz predturskog razdoblja.

3.5.1.Obalj

Obalj se nalazi oko 10 km zračne linije jugozapadno od Kalinovika. U povijesnim izvorima spominje se 1444. god., u srednjovjekovnoj župi Zagorje, kao *Hioball, Vsagorie castello con contato*,²¹¹ kao i 1454. god., kao *civitate Oball cum castris et pertinentiis suis*.²¹² Oba spomena u povijesnim dokumentima potvrđuju da je grad bio u posjedu hercega Stjepana.²¹³

Slika 52: Brežuljak s nazivom "Grad", Obalj (foto: N. Čuljak).

Utvrda Obalj smještena je na jednoj neobično obloj stijeni (sl. 52) smještenoj uz glavni put koji vodi od Nevesinja prema Kalinoviku. Njen precizniji položaj je na dionici puta iz Nedavića prema Oblju, u podnožju mjesta Obalj, malo prije austrougarskog mosta. Za orijentaciju je služio tunel u Nedavićima, nedaleko od utvrde, ali srušen je građevinskim radovima koji se ovdje izvode.

²¹¹ L. THALLÓCZY, 1914, 362. Kod Dinića u nešto drugačijem navodu: M. DINIĆ, 1940, 217 - *Hiobal Vsagorie castello con contrato*.

²¹² L. THALLÓCZY, 1914, 399.

²¹³ Ove radove koristi i M. VEGO, 1957, 83 (sa krivim navodom stranice za L. THALLÓCZY, 1914, 399).

Slike 53-56: Pogled na brežuljak Grad, Obalj (foto: N. Čuljak).

Stijena je poznata kao "Grad", a u podnožju iste je "Podgrade". Pedesetih godina XX. st. Vego konstatira da se "ispod sela Obalja nalaze ruševine grada Obalja"²¹⁴, misleći na ovaj lokalitet. Osamdesetih godina XX. st. još su bili vidljivi neki ostatci zidova koji su zatvarali prostor 23 x 15 m, na platou 30 x 80 m, kao i u živac usječena 'prostorija' dimenzija 3 x 5 m, sa ožbukanim zidovima.²¹⁵ Obilaskom terena ustanovila sam da se i dalje vidi usječena prostorija u stijenu, međutim, na njoj nisam vidjela tragove žbuke, koji su se očito vidjeli 80ih god. prošlog stoljeća, kada je tako spomenuto u *Arheološkom leksikonu*²¹⁶. Put koji je cik-cak usječen u oblo brdo se jasno vidi i danas. Međutim, to nije nikakva klasična konjska staza. Ovo je danas iznimno opasan puteljak usječen rubovima brda ispod kojeg se gotovo okomito spušta rub klisure (sl. 57-58). Uspon ovom stazicom je iznimno opasan, danas se uopće ne koristi.

²¹⁴ M. VEGO, 1957, 83.

²¹⁵ T. GLAVAŠ, 1988, 122.

²¹⁶ T. GLAVAŠ, 1988, 122.

Slike 57 i 58: Pogled na prvi dio staze, do prvog 'skretanja' prema vrhu (foto: N. Čuljak).

Uz veliki rizik sam se popela i pregledala plato stijene, na kojem sam ustanovila postojanje jednog prirodnog usjeka u vidu male prostorije (sl. 59), koja se veoma lako mogla koristiti kao sklonište, ili za nadogradnju prave kule ili slične formacije.

Slika 59: U živac usječena prostorija na vrhu Grada (foto: N. Čuljak).

Zbog raslinja, opće zapostavljenosti ovog prostora, vidljivost je bila veoma ograničena, doduše naziru se naznake neke arhitekture ispod površine, no uz svo raslinje i bez iskopavanja teško je uočiti neku veću pravilnost.

Slika 60: Pogled sa ruba prirodnog udubljenja u stijeni sa vrha platoa prema putu za Obalj (foto: N. Čuljak).

Pregledavši lokalitet ustanovila sam da je ovo karakteristično neveliko oblo brdo, veoma upečatljivo u svom prirodnom okruženju i njegov položaj na omanjem proširenju pokraj puta koji se koristio i u srednjem vijeku, doista moglo biti prava lokacija srednjovjekovnog Oblja. S tim da je vjerojatno samo utvrda postojala na zaravni brda, dok je ispod prostor koji je više korišten. Nejasno mi je bilo da je put toliko opasno usječen da se vrlo lako može dogoditi da zbog uspravljanja koje je nužno na "skretanju" puta, tj. prijelaza na drugu razinu, čovjek može doslovno lako strmoglaviti u nevjerojatno duboku provaliju ispod grada. No moguće ako je gore bila samo utvrda, da je to bilo i ciljano tako podešeno.

Slika 61: Pogled na plato Grada (foto: N. Čuljak).

Zbog jedva vidljivih naznaka zidova, teško je dati precizniju sliku ovoga lokaliteta. Pogled sa "Grada" je odličan i definitivno osigurava vizualnu kontrolu ne samo na prostorom ispod grada, nego i do daleka prati put koji vodi do lokaliteta i dalje (sl. 60). Ipak, za razumijevanje točne funkcije ove utvrde, bilo bi potrebno provesti arheološka istraživanja. Kod lokalnog pučanstva se spominju neke 'podrumske prostorije', tu se misli na neke veće pukotine u stijeni (posve prirodne formacije), koje se vide sa strane sa koje počinje puteljak prema vrhu. Nažalost, zbog strmine lokaliteta s te strane i nedostatka adekvatne opreme, nije mi bilo moguće prići tom dijelu, i detaljnije pogledati udubljenja, ali ono što se jasno vidi izvana jeste – da tu nema tragova ljudske djelatnosti. Ukoliko doista postoji udubljenje kroz koje se moglo uvući, i neki vid pećinice u stijeni, to se nažalost ne može utvrditi bez adekvatne opreme.

Jedino što sam uspjela ustanoviti na samom platou na vrhu stijene, jeste da se na par dijelova vidi neobično (za prirodnu formaciju) spajanje kamenja pod pravim kutom, reklo bi se čak da su priklesani. Također, uz spomenuti prirodni 'bunker' vidi se neki trag koji možda upućuje na određene zidane dogradnje uz taj dio, međutim bez konkretnog istraživanja

nemoguće je i besmisleno nagađati. Činjenica jeste da u samom selu Oblju, kao i u blizini – nema pogodnijeg položaja od ovoga, koji je uz to karakterističnog i lako uočljivog izgleda, što je u vrijeme srednjeg vijeka sigurno bilo važno kao prirodni orijentir.

Slika 62: Pogled sa platoa grada prema provaliji sa druge strane (foto: N. Čuljak).

U sadašnjim uvjetima istraživanja ovog lokaliteta je nemoguće provesti bez izgradnje neke vrste skele, jer je uspon na vrh stijene doista veoma riskantan, i sa alatom se ne bi bilo moguće popeti. Ipak, zbog manjih dimenzija stijene, relativno jednostavno bi bilo napraviti skelu, ukoliko bi bilo interesa za istraživanje. U tom smislu, svakako bi bilo zanimljivo istražiti prostor podgrađa. U blizini ovog lokaliteta (na mjestu gdje je prije bio tunel), u tijeku su građevinski radovi.

Put od Nevesinja do Kalinovika (uz koji je utvrda smještena) je najvećim dijelom makadamski, proširila ga je i uredila austrougarska uprava, dok je u srednjovjekovno vrijeme vjerojatno većim dijelom bio obična konjska staza. Trenutno je dionica puta uz samu utvrdu asfaltirana. Oko 600 m zračne linije (sjevero)istočno od ove utvrde nalazi se nekropola sa stećcima u sklopu pravoslavnog groblja sa crkvom i mlađeg muslimanskog groblja. Nekropola je smještena na položaju Brdo i broji 34 stećka.²¹⁷

²¹⁷ Š. BEŠLAGIĆ, 1971, 187-188.

3.6. Konjic

Prostor Konjica u srednjem vijeku je ulazio u sastav župe Neretve²¹⁸. Župa se prostirala na obje strane rijeke Neretve, koja je bila neki vid razgraničenja, te je od 1404. god. pa do vremena pada srednjovjekovne bosanske države pod turskim osvajanjima, bosanska Neretva (koja se prostirala na desnoj obali Neretve) pripadala Kraljevoj zemlji, dok su Kom i humska Neretva pripadali feudalnoj oblasti Kosača – koja će kasnije prerasti u Hercegovinu.²¹⁹ Upravo u tzv. bosanskoj Neretvi spominje se 1356. god. i vladarski dvor, jer se u pismu tada bana Tvrtka navodi: "*in curia nostra in Nerethva*".²²⁰

Ovaj podatak dodatno potvrđuje i onaj iz 1418. god., u kojemu se spominje *domus* (svratište) Milorada u Bradini kod Konjica, ali također i sam Konjic, odnosno tamošnji *domus* bosanskog kralja. Sve je to vezano uz veliki karavan sa 337 tovara soli koje je trebalo *portare in Bosna usque in Bradine, in domo Miloradi patareni*. A u slučaju lošeg vremena – *in Cognic in domibus domini regis Bosne*.²²¹ Ovo je jedan od tri najveća zabilježena karavana koja su pošla iz Dubrovnika.²²² Ove informacije P. Anđelić povezuje da se vjerojatno radi o istoj imovinskoj cjelini²²³, tj. kraljev dvor, koji se kasnije koristi i u komercijalne svrhe kao *domus*, odnosno neki vid svratišta za karavane i putnike.

P. Bakula navodi u *Šematizmu* da je Konjic u vrijeme bosanskih kraljeva bio znamenit grad u kojem se održavala i skupština kraljevstva. Za četiri konjičke džamije, P. Bakula prenosi pretpostavku da su sagrađena na mjestu gdje su ranije bile crkve, ali i da u Konjicu postoje ruševine crkava: Sv. Ilije na Musali, sv. Katarine i sv. Ivana te franjevačkog samostana.²²⁴ P. Bakula spominje više ostataka tvrđava na konjičkom prostoru, međutim, ustanovila sam da pod tvrđavama misli na ruševine starih zidina iz različitih razdoblja.

Činjenica je da je Konjic smješten na jednom od svega nekoliko međunarodno značajnih srednjovjekovnih putova u kasnom srednjem vijeku, a to je bio poznati *Via Narente*, ili *Via Chelmi*, koji je povezivao Dubrovnik sa važnim bosanskim centrima poput Visokog, ali i dalje sa značajnim rudarskim centrima. Upravo je na rudarstvu i trgovinskoj razmjeni i počivala privreda srednjovjekovne bosanske države. Ovi putovi kojima su prolazile trgovačke karavane

²¹⁸ Zanimljiv je spomen ove župe u povelji iz 1244. god., u kojoj se navode posjedi bosanske katoličke biskupije pod upravom bosanskog bana Mateja Ninoslava (J. JIREČEK, 1951, 52.).

²¹⁹ P. ANĐELIĆ, 1982, 115; J. MULIĆ, 2007, 21.

²²⁰ P. ANĐELIĆ, 1982, 233.

²²¹ M. DINIĆ, 1937, 136.

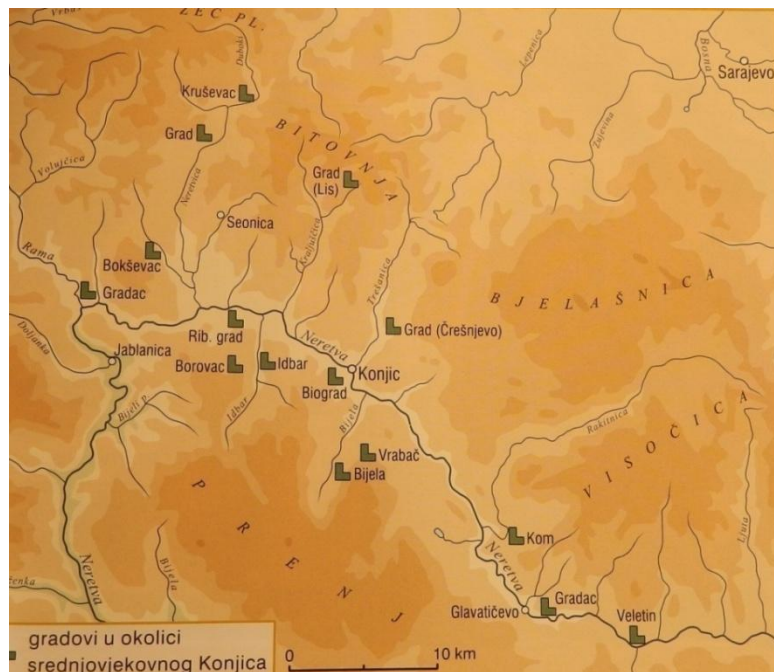
²²² M. DINIĆ, 1937, 143.

²²³ P. ANĐELIĆ, 1982, 233.

²²⁴ P. BAKULA, 1970, 112.

su bili od egzistencijalnog značaja, zbog toga su bili utvrđivani, i zbog toga su bili kontrolirani, jer su se na određenim punktovima od prometa ubirale carine, i to je bilo od velike važnosti. Poznat je podatak da je carina u Konjicu bila uspostavljena još u vrijeme kralja Tvrtka, te da se po ovom značajnom odredištu na karavanskom putu *Via Narente*, ponekad i za cijeli put navodilo *Via Cogniz*.²²⁵ Pretpostavka je da se dobar broj srednjovjekovnih gradova na prostoru Konjica, koje je svojedobno ubicirao P. Anđelić, smjestio tu upravo prvenstvenog zbog kontrole ovog i drugih putova.

Od gradova koji su imali mnogo važniji značaj na konjičkom prostoru, svakako bih izdvojila dva grada, a to su gradovi koji i po svojoj veličini, većoj od 1 ha, spadaju u red najvećih srednjovjekovnih gradova. To su Bokševac u Kostajnici i Črešnjevo (Trešnjevac) iznad mjesta Kanjine. Radeći rekognosciranje ovog terena, ustanovila sam da se ova dva grada ipak umnogome razlikuju, jer Bokševac daje naslutiti postojanje veoma razvijenog podgrađa i njegov kontinuitet još od prapovijesti je izvjestan. Dok je s druge strane Črešnjevo lokalitet drugačijeg karaktera, o čemu će više biti riječi u odgovarajućim poglavljima.

Slika 63: Karta položaja srednjovjekovnih gradova na prostoru Konjica prema Pavlu Anđeliću (prema: I. Anđeliću, 2014, 349).

Na konjičkom prostoru P. Anđelić je ubicirao čak četrnaest srednjovjekovnih gradova (sl. 63), na obje strane rijeke Neretve, no, smatram da za neke tek predstoje arheološka istraživanja koja će potvrditi njihovu pripadnost. Budući da je kasni srednji vijek ipak vrijeme

²²⁵ D. KOVAČEVIĆ – KOJIĆ, 1978, 112.

u kojemu raspoložemo s dosta povijesnih dokumenata, a da su na terenu često sačuvani vidljivi ostatci fortifikacijske arhitekture, njihovo ubiciranje kombiniranjem ovih informacija je posve izvjesno. No, za neke lokalitete smatram da tek konkretna arheološka iskopavanja doista mogu potvrditi njihovu ubikaciju, ili njihovo kasnosrednjovjekovno određenje. Naime, čak i ako znamo prema sačuvanim toponimima da bi morali biti "na uzvišenju" nekog konkretnog brda i da se sve podudara, ipak u nekim slučajevima je užasno teško, često i nemoguće precizno locirati konkretan lokalitet na nekom brdu, koje primjerice ostavlja više mogućih položaja sa određenim indikativnim naznakama ruševina. Ili ako se cijela planina zove kao neki grad poznat iz izvora, i znamo da je ispod nje prolazio neki važan put, gdje je točno bio lokalitet koji tražimo na tom brdu. I da li je doista bio baš na tom položaju, ako su ostatci arhitekture pa gotovo nevidljivi. To su problemi s kojima se susrećem kod nekih gradova s ovog (ali i drugih područja). Ponešto se dodatno može doznati i naslutiti arheološko topografskim pregledima, ali neka pitanja ostaju i dalje aktualna.

Drugo važno pitanje glasi: zbog čega je tolika koncentracija srednjovjekovnih gradova odnosno utvrda na relativno nevelikom konjičkom prostoru. Jedno od logičnih objašnjenja je značaj Konjica, preko kojeg je vodio važan srednjovjekovni put, prostora koji je imao svoje carine, prostora u kojem su *domus* imali neki od uglednih sljedbenika Crkve bosanske, ali i sam kralj Bosne. *Domus*-i su sigurno predstavljali važna uporišta za komunikaciju, trgovačku razmjenu i zaradu, pored one na samim carinama. Neki autori si skloni vjerovati da je ponajviše izrazita brdovitost ovog kraja koja često onemogućuje vizualnu kontrolu nad širim prostorom, bila razlogom da se ovdje izgradi toliko srednjovjekovnih utvrda – gradova.²²⁶ No ono što je posve izvjesno je činjenica koju je iznijela D. Kovačević – Kojić, da je Konjic (prema izvornoj građi iz Dubrovačkog arhiva) jedino mjesto na prostoru *Via Narente* (naravno uz trg Drijeva na jugu), koje se nešto više izdvajalo u smislu aktivnosti koja je vodila prema stvaranju istinskog gradskog naselja.

Još jedno od važnih pitanja vezano uz srednjovjekovne gradove na prostoru današnje Općine Konjic, koja obuhvaća grad Konjic i susjedna sela, je pitanje ubiciranja 'glavnog' grada – utvrde unutar samog današnjeg grada. Naime, prema izvorima imamo spomen Biograda (za kojega je utvrđeno da je bio na samom ulazu u današnji grad Konjic, iz smjera Mostara. A po svemu sudeći pod nazivom Konjic - koji također u tom obliku susrećemo u srednjovjekovnim izvorima, podrazumijeva se prostor današnjeg konjičkog Starog grada, odnosno one kasnije turske jezgre, koncentrirane oko Starog (turskog) mosta. I zapravo, na

²²⁶ A. RATKOVIĆ, 2005, 9.

tom jednom pravcu sjever – jug, vidimo zapravo da bi priču o srednjovjekovnim gradovima Konjica upravo trebalo nanovo započeti, ali baziranu samo na četiri očito najvažnija lokaliteta: Črešnjevo – Konjic – Biograd – Bokševac. Bokševac se doduše izdvaja iz ovog niza, već po svom odmaknutom položaju na jugu, udaljenom od trase puta *Via Narente*, no njegova važnost je izgleda došla do izražaja upravo u vrijeme pripreme otpora prema turskoj okupaciji, o čemu će biti više riječi u odgovarajućem poglavlju o Bokševcu.

Zanimljivo je i pitanje postojanja starog srednjovjekovnog mosta u Konjicu. Mišljenja sam da je prilikom obnove starog turskog kamenog mosta na ovom dijelu Neretve napravljen propust jer se nisu angažirali arheolozi da izvrše istraživanja i nadgledaju vađenje kamenja iz Neretve, jer bi se sigurno došlo do zanimljivih novih spoznaja o životu Konjica u prošlosti. Onur Özbaşbuğ u izvješću²²⁷ o radovima na obnovi Starog (kamenog) mosta u Konjicu²²⁸ iznio je podatke o starijem, drvenom mostu, čiji su upornjak pronašli nekih 40 m nizvodno od Starog mosta (10-ak m od zap. obale Neretve). On smatra da je riječ o ostacima drvenog mosta koji je u XVII. st.²²⁹ spomenuo putopisac Evlija Čelebi.²³⁰ Osim upornjaka, iz Neretve je izvučeno i kamenje koje se po stilu klesanja i vrsti materijala (tenelija i miljevina) razlikuje od krečnjačkih dijelova kamenog Starog mosta koji su izvađeni iz Neretve.

Budući da je u izvorima poznato i postojanje drvenog mosta²³¹, ovi nalazi otvaraju i nova pitanja, je li se došlo do drugog mosta iz osmanskog perioda, ili do ostataka još starijeg mosta²³². Podatak koji možda govori u prilog postojanja solidnijeg srednjovjekovnog mosta je onaj Giacoma Luccaria iz 1790. god.²³³, u kojem se spominje da je lijepi most u Konjicu sagradio kralj Kfalimir (Hvalimir), sin Jugemirov, koji je podigao i tvrđavu Vrabač. Vrabač je važna srednjovjekovna utvrda, i carina, a Hvalimir je prema popu Dukljaninu jedan od četiri

²²⁷ O. ÖZBAŞBUĞ, 2008, 261-264.

²²⁸ Stari most u Konjicu je izgrađen 1682. god. (J. MULIĆ, 2003, 43), srušili su ga Nijemci 1945. god. (opširnije kod: J. MULIĆ, 2003, 45), a 2006. god., započeo je projekat njegove obnove.

²²⁹ E. ČELEBI, 1967. Čelebi zapravo spominje samo jedan most u Konjicu i to upravo ovaj drveni: "Na suprotnu stranu rijeke prelazi se velikim drvenim mostom" (E. ČELEBI, 1967, 470).

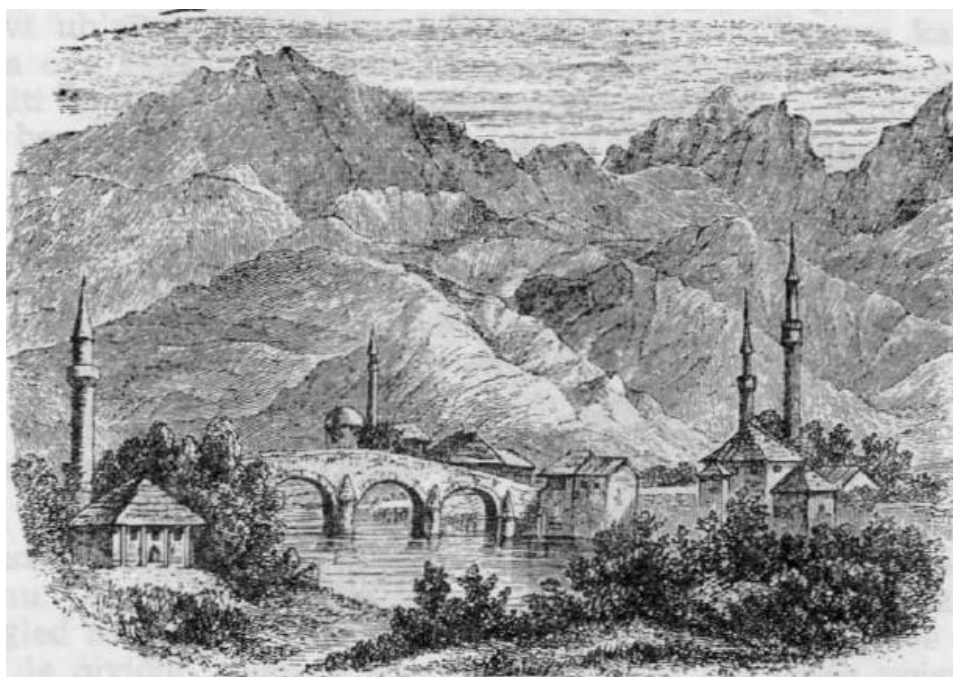
²³⁰ Zanimljivost vezana uz ovaj nalaz je da je pronađen uz veliki krečnjački blok sa figurom ribe, kako on navodi u izvješću, a riječ je o rimskom cipusu koji je očito kasnije iskorišten kao spolija. O tom cipusu s dupinom više u R. DODIG 2008, 265-270.

²³¹ E. ČELEBI, 1967, 470.

²³² Važno je spomenuti da je naseljenost iz rimskog vremena potvrđena na obje strane rijeke Neretve u Konjicu. Osobito je zanimljivo otkriće Mitreja sa reljefnom pločom i natpisom koji se nalazio ispod Repovice (preko puta Željezničke stanice). Više u: P. ANĐELIĆ 1975, 41-108; J. MULIĆ 2003, 24. Naselja su potvrđena i iz vremena srednjeg vijeka. Konkretno most preko ovog dijela Neretve u kasnom srednjem vijeku je morao postojati jer je tuda prolazio glavni put koji je povezivao Dubrovnik s Bosnom (potvrđeno je brojnim izvorima da je išao preko Vrabača, a da bi nastavio prema Bosni morao je 'prelaziti' rijeku Neretvu). Pitanje je naravno precizna lokacija i vrsta srednjovjekovnog mosta. Mišljenje o postojanju stalnog mosta za vrijeme intenzivnog karavanskog prometa tijekom XIV. i XV. st. iznio je i P. ANĐELIĆ u svom radu 1957. god. (P. ANĐELIĆ, 1957, 172).

²³³ G. Luccari, *Copioso ristretto degli annali di Ragusa*, Ragusa 179, 15, prema: J. MULIĆ, 2003, 35.

sina kralja Jugemira (Predmira) koji je vladao u oblasti Zete u XII. st.²³⁴ Tako da je moguće da povezivanje ovih srednjovjekovnih ličnosti i kasnije srednjovjekovne utvrde sa "lijepim mostom" u Konjicu, govori u prilog postojanju istog u srednjem vijeku, što je zapravo i logično pretpostaviti, budući da je Neretvu trebalo premostiti i povezati život na obje strane rijeke (posebno u tako značajnom prometnom čvorištu kakav je bio Konjic u kasnom srednjem vijeku). Naime, brojnim izvorima je potvrđeno da je glavni put od Dubrovnika za Bosnu prelazio preko Vrabača, i on je da bi nastavio prema Bosni morao prelaziti Neretvu na tom potezu negdje u blizini mjesta kasnijeg turskog mosta.

Slika 64: Konjic u XIX. st. (prema: Arthur Evans, 1965, 254).

Podatak o starijem mostu donosi i Arthur Evans koji je 1875. god. proputovao kroz Konjic (sl. 64) i za kameni most je napisao da se spominje da je djelo Hvalimira, "ali su ga kasnije Turci nesumnjivo obnovili".²³⁵ Kroz literaturu su se provlačilo dosta nagađanja o točnom vremenu gradnje mosta, od onih da su ga sagradili Rimljani, ili pak da su ga sagradili slavenski vladari tijekom srednjeg vijeka, no mada nema nikakve sumnje²³⁶ da je kameni most djelo turske graditeljske aktivnosti iz godine 1682. (o čemu svjedoči i natpis – tarih na mostu, ali ga potvrđuju i kasniji dokumenti)²³⁷. Upravo zbog činjenice da su naselja na obje strane rijeke Neretve arheološki i izvorima potvrđena kroz rimsko i srednjovjekovno

²³⁴ F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 1928, 327, prema: J. MULIĆ, 2003, 35.

²³⁵ A. EVANS, 1965, 252-253. Podatak o Hvalimiru očito nema veze s povijesnim činjenicama (P. ANĐELIĆ, 1975, 112), no zanimljivo je koliko dugo se provlačilo u interpretaciji vremena gradnje Starog mosta.

²³⁶ J. MULIĆ 2003, 39, 42.

²³⁷ J. MULIĆ 2003, 39, 42.

razdoblje, logično je pretpostaviti da je u blizini kamenog mosta daleko prije njegove gradnje već postojao most, koji je omogućavao odvijanje života i prometa, i novi arheološki nalazi prilikom izvlačenja dijelova starog kamenog mosta, govore u prilog tome te bi priča oko starih mostova mogla otići i još mnogo dalje u prošlost.²³⁸

Zanimljivo je pitanje i precizne lokacije konjičke carine. Za onu drugu na ulazu u grad (od iz smjera Boraka) je poznato da je bila na Vrabaču²³⁹. Sjećanje na taj srednjovjekovni grad i njegovu važnost ostao je i danas. Tako da se današnji Vrabač odnosi na veoma široki prostor serpentina kojima se cesta vijugavo spušta u sam grad. Podgrađe Vrapča nalazi se u blizini današnjeg odlagališta smeća i duž cijelog puta do usporedno položena dva stećka (sl. 65) koji markiraju početak gradskog prostora, odnosno njegovo podgrađe, vide se oznake za minska polja, no uspjela sam ipak prići i fotografirati taj dio.

Slika 65: Vrabač, Konjic (foto: N. Čuljak).

²³⁸ Naime, ukoliko je riječ o nekom visećem srednjovjekovnom mostu (što je logično za pretpostaviti), zanimljivo je razmisliti o nalazima druge vrste i drugačije klesanog kamenja (koji kao što navodi O. ÖZBAŞBUĞ, 2008, ne pripadaju turskom mostu), uz to i nalaz rimskog cipusa kao spolije, itd. Šteta je da uz toliko složene radove nije postojao stalni nadzor tima arheologa, jer bismo u tom slučaju posve sigurno imali više podataka i odgovora.

²³⁹ Poznati su spomeni Vrapča u povijesnim izvorima XV. st., kao mjesto ubiranja carine. Spominje se kao grad – utvrda, dakle *castrum*, ali i kao grad koji ima svoje podgrađe Podvrabač, dakle *Sub Vrabač*. (P. ANĐELIĆ, 1975, 131.

U najbližoj vezi s Vrabačem bio je i grad/utvrda Bijela, koju međutim niti P. Anđelić²⁴⁰ i pored potpune posvećenosti srednjovjekovnim gradovima konjičkog prostora, nije uspio preciznije ubicirati. Na graničnom prostoru, koji ipak ne bih vezala uz konjički kraj, naime na ušću Rame (koji P. Anđelić svejedno uvrštava na svoju mapu gradova) je vjerojatno kasnoantički lokalitet, kako je to mislio i Đ. Basler²⁴¹. Očito je da je P. Anđelić svoje mišljenje najviše bazirao na prostornom smještaju, međutim, danas je ovaj lokalitet sa okolicom potopljenom Jablaničkim jezerom nemoguće prostorno doživjeti u onom izvornom obliku.

Dva značajna srednjovjekovna grada sa šireg konjičkog područja (točnije područja Glavatičeva), koja su potvrđena povijesnim izvorima, ostala su mi nažalost posve nedostupna. Riječ je o gradovima Kom i Veletin. Kom se nalazio iznad sela Kašići, gdje se nalazilo njegovo podgrađe Potkumlje. U povijesnim izvorima oba su grada spomenuta u sve tri povelje stranih vladara kojima se potvrđuju posjedi hercegu Stjepanu Vukčiću Kosači (iz 1444., 1448. i 1454. god.). Grad Veletin (pripadao je Župi Zagorje) se sa svojim podgrađem Podveletinom spominje u povijesnim izvorima prvi put 1442. god. i nalazi se u Bjelimićima. Ovo je područje koje je pripadalo plemićkoj obitelji Sankovićima²⁴², koji početkom XV. st. nestaju sa povijesne scene, te ovaj kraj pripada obitelji Kosača. Oba grada su doživjela istu sudbinu – potpuno razaranje po turskom osvajanju.²⁴³

Na konjičkom prostoru P. Anđelić je zabilježio još nekoliko mogućih položaja srednjovjekovnih gradova, no smatram da bi u njihovom slučaju jedino arheološka istraživanja mogla potvrditi njihovo vremensko određenje. Općenito, za konjički prostor, koji je nedvojbeno bio veoma značajan centar tijekom kasnog srednjeg vijeka, i na kojemu su povijesnim izvorima potvrđene brojne srednjovjekovne utvrde, carine, *domus*-i, itd., vrijedi potpuni izostanak arheoloških istraživanja. Iznimka je svakako grad Bokševac, ali u odnosu na prostor grada, istraženi dio je posve zanemariv. Danas je nažalost mogućnost za arheološka istraživanja još mnogo manja, nakon posljednjeg rata na ovom prostoru i preostalih mina.

Još jedan važan srednjovjekovni grad na konjičkom području, koji je nažalost također pod oznakom minskog polja, je grad Borovac. Išla sam putem do njega dolinom Idbra, koji se nastavlja do kraja klanca makadamskim putem (sl. 66). Odatle vodi brdska staza prema

²⁴⁰ P. ANĐELIĆ, 1975, 133-136.

²⁴¹ Đ. BASLER, 1955, 226.

²⁴² Znamenito je groblje velikaške obitelji Sankovića u Biskupu kod Konjica, a riječ je o nekropoli sa stećcima koja je proglašena nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

²⁴³ J. MULIĆ, 2007, 33-34 i 144-145.

samom Borovcu. U razgovora sa starijim mještanima iz najbližeg zaseoka Idbra, saznala sam da je u njihovoj predaji grad zapamćen kao "grad hercega Šćepana", te da gore "ima zidina".²⁴⁴

Slika 66: Put prema Borovcu (foto: N. Čuljak).

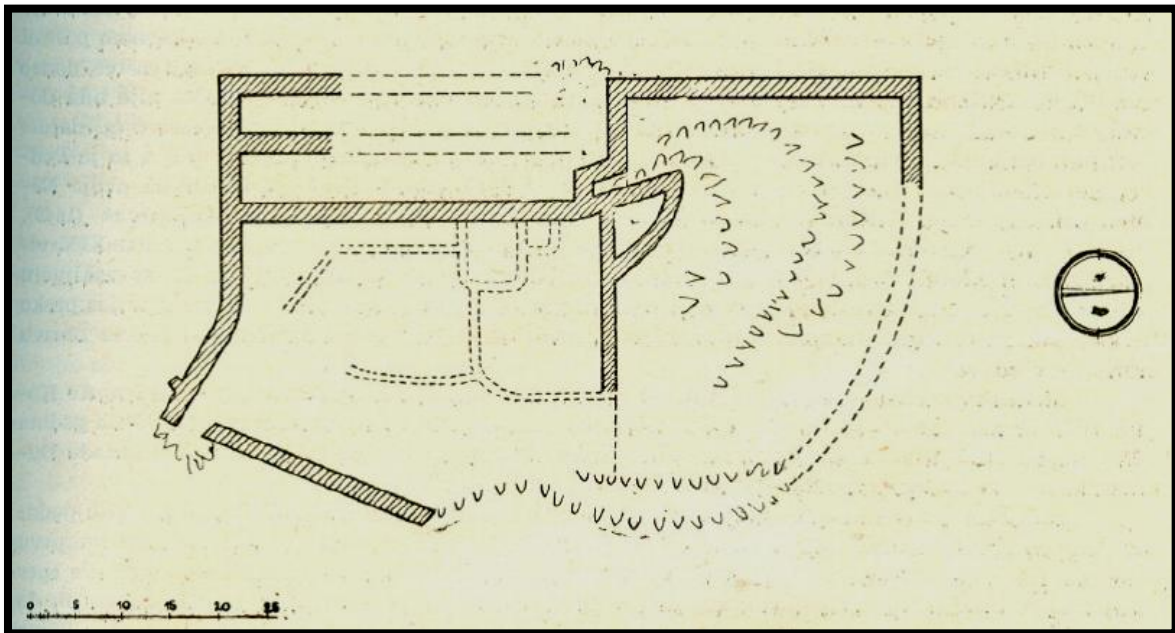
Iz zabilješki P. Anđelića, znamo da je na ovom lokalitetu kula pačetvorinastog oblika, te da su u njegovo vrijeme pojedini zidovi bili visoki i do 4 m. Na Borovcu se zapravo nalaze dva bitna položaja: prvi sa ruševinama kule koja je u narodu zapamćena kao "Grad Hercega Stjepana", te utvrđenje koje se u narodu zove "Konjušnicom Hercega Stjepana". Za ovaj je lokalitet važno spomenuti da je naveden u sve tri povelje kojima se potvrđuju posjedi hercegu Stjepanu Vukčiću Kosači (1444., 1448., i 1454. god.).²⁴⁵

²⁴⁴ Od jednog starca iz sela Idbra doznala sam da on i dalje na ljeto ide do grada, no u zadnji tren sam dobila informaciju da je prije nekoliko godina jedan čovjek poginuo gore (mina), pa me je ta informacija odvratila od izlaska na sam grad.

²⁴⁵ P. ANĐELIĆ, 1975, 138-141.

3.6.1. Biograd

Srednjovjekovni grad koji se nalazio na prostoru (točnije na periferiji) današnjeg Konjica u naselju Radava, cca. 200 m iznad korita rijeke Neretve, nazivao se Biograd. Grad je bio smješten na lijevoj obali Neretve, i nalazio se u župi Neretvi, koju *Ljetopis popa Dukljanina* ubraja u Podgorje, za koju je poznato da je obuhvaćala konjički prostor. Biograd je imao i svoje podgrađe Podbiograd, u kojem je tijekom XV. st. postojala i kuća bosanskih krstjana²⁴⁶. Spominje se kao grad hercega Stjepana Kosače u više dokumenata (iz godina 1444., 1448., i 1454.).²⁴⁷ U ovim poveljama se navodi (kronološkim redom) kao: *Himereti Biogrado castello con contrato; castrum Welligrad; civitate Biograd cum castris et pertinentiis suis.*²⁴⁸

Slika 67: Tlocrt ruševina Biograda (prema: P. Anđelić, 1958, 181).

²⁴⁶ Dubrovački dokument iz 1449. god. navodi "*in domo in Obizen Patarino in loco vocato Eretva sub Belgrado*" (M. DINIĆ, 1940, 203). Također u dokumentu iz 1466. god. Dubrovčani pišu Radosavu "patarenu" ...u Neretvi – Konjicu: "*Radossavus patharenius, unus de societate Billosavi pathareni in Neretva partium Bosne citra flumen de Subtus Belgrad*" (M. VEGO, 1957, 12). Pod navodima "patarena" očito se misli na sljedbenika Crkve bosanske koja je imala specifičan ustroj i zbog toga je često bila smatrana krivovjernom, mada to po svoj prilici uopće nije niti bila. Sljedbenici Crkve bosanske su sami sebe nazivali pravovjernom Kristovom crkvom, a svoju vjeru "pravom apostolskom". Znanstvenici još uvijek spore oko pravovjerja ili krivovjerja Crkve bosanske koja je definitivno bila drugačija od katoličke i pravoslavne crkve. Svakako je zanimljivo opažanje da se u to vrijeme kada se željelo osvojiti neki prostor, često povlačilo pitanje "hereze", koja se pak ne spominje kada su odnosi bez osvajalačkih pretenzija (D. KORAC, 2008, 15-16). O političkim prilikama koje su utjecale na razvoj mita o bogumilima u Bosni, sažeti prikaz donosi zasigurno najveća istraživačica simbolike srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika – stećaka, Marian Wenzel (M. WENZEL, 1999, 11-31).

²⁴⁷ Opsežnu studiju o spomenu ovog i drugih gradova u tri važne povijesne povelje kojima se potvrđuju posjedi Stjepanu Vukčiću Kosači objavio je M. DINIĆ, 1940, 203-204 (za Biograd). Ove je povelje prvi objavio L. Thallóczy, *Studien*, etc. (vidjeti na popisu literature: L. THALLÓCZY, 1914).

²⁴⁸ M. DINIĆ, 1940, 203.

Na osnovu ostataka arhitekture, te površinskih nalaza, utvrđeno je da je ovaj lokalitet bio korišten još od prapovijesti (prapovijesna gradina, ulomci keramike), potom u kasnoj antici²⁴⁹ kao refugijum (na što upućuje opus gradnje u temeljima nekih zidova, ostatci tegula, keramika) i naravno u kasnom srednjem vijeku.²⁵⁰

U turskom razdoblju trg Konjic (tur. Konjiće) nalazio se u sastavu župe Bosanska Neretva, a trg Biograd (tur. Belgrad) bio je dijelom župe Hercegovačke Neretve, kao središte.²⁵¹ Grad Biograd očito prestaje živjeti u turskom razdoblju (za razliku od svog podgrađa/trga), te se pretpostavlja da su ga Turci osvojili i razorili najkasnije 1465. god.²⁵²

Slika 68: Pogled s magistralne ceste prema Biogradu (foto: N. Čuljak).

P. Anđelić je svojim terenskim zabilješkama dodatno nadopunio²⁵³ opis ruševina Biograda (sl. 67), koji je prvi u literaturi donio Đ. Basler²⁵⁴ Obojica razlikuju arhitekturu koju predstavlja stariju, kasnoantičku građevinu (dimenzija 40 x 20 m), *de facto* centralni objekt cijelog kompleksa. Sa sjeverozapadne strane ovoj građevini je dograđena kula, a čitava utvrda osim sa južne strane ponovno je opasana bedemom koji se pruža na razini desetak metara

²⁴⁹ Kasnoantičke karakteristike arhitekture prvi je uočio Đ. BASLER, 1955, 228.

²⁵⁰ P. ANĐELIĆ, 1988, 213.

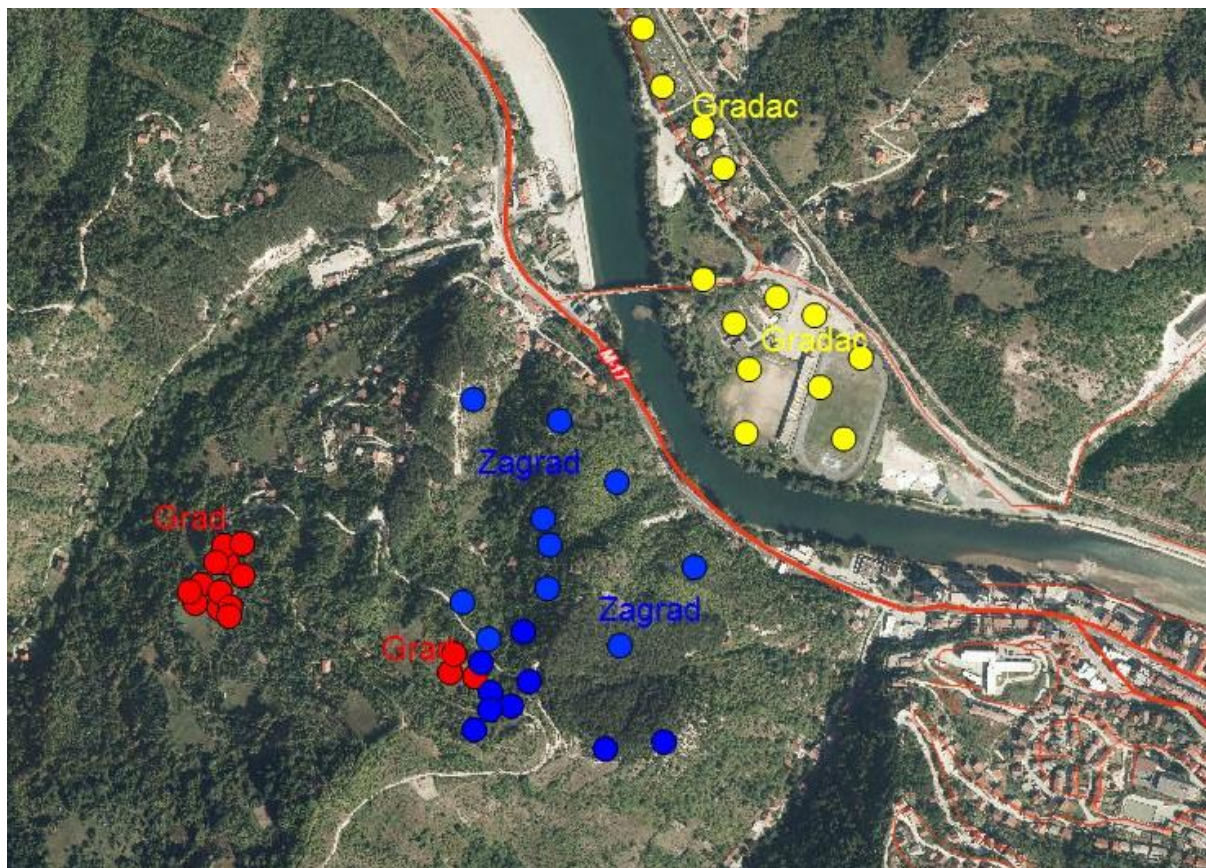
²⁵¹ J. MULIĆ 2003, 23.

²⁵² P. ANĐELIĆ, 1975, 127, 129.

²⁵³ P. ANĐELIĆ, 1958, 180-185.

²⁵⁴ Đ. BASLER, 1955, 228.

nižoj od platoa. Ovaj bedem, zajedno sa dograđenom kulom očito predstavljaju kasnosrednjovjekovnu gradnju, te su također zidani na drugačiji način od centralne građevine, tj. bez pravilnih redova u vanjskoj oplati zidova i bez istučenog crijepa u žbuci, što je karakteristično u zidanju centralne građevine.

Slika 69: Koncentracija toponima koji se odnose na grad (ortofoto snimak, doradila N. Čuljak).

Cijeli kompleks "Grada" oblikuje utvrđenje nepravilnog četverokuta dimenzija 70 x 40 m. Plato na kojem je smješten Biograd strmo se spušta prema sjeveru i sjeveroistoku, odnosno prema današnjoj magistralnoj cesti i rijeci Neretvi (sl. 68). S južne i jugozapadne strane se dalje veže uz planinu Ljubinu, dok ga sa ostale dvije strane markiraju dubodolina potoka Radave (sa istoka) i potok Drecelj (sa zapadne strane). Današnji most koji premošćuje rijeku Neretvu nalazi se samo malo nizvodno od ovog lokaliteta. Pregledom terena (onoliko koliko je bilo moguće)²⁵⁵ i katastarskih podataka utvrdila sam neke zanimljive detalje. Nasuprot lokaliteta Biograda (s drugu stranu rijeke) nalazi se više parcela koje nose naziv Gradac.

²⁵⁵ Lokalitet je pod oznakama 'minska polja'. Rat koji se odvijao na ovom području u vremenu od 1991. do 1995. god., uza sve strašne posljedice koje je ostavio na ljudima i građevinama, ostavio je (posebno na ovom prostoru) 'u naslijeđe' mnoštvo neeksplodiranih mina, pa i cijelih minskih polja, koja i u današnje vrijeme povremeno odnose ljudske živote. Veliki dio brda i planina oko Konjica još uvijek nije deminiran. Ironično je da su strateški veoma pomno odabrani položaji srednjovjekovnih utvrđenja bili ponovno prepoznati i korišteni i u posljednjem

Kako lokaliteti tog naziva redovito upućuju na postojanje utvrđenog naselja iz razdoblja antike ili ranog srednjeg vijeka – to otvara nove mogućnosti razmišljanja o komunikaciji i međusobnom odnosu ovih lokaliteta. Na lokalitetu Gradac također su evidentirani nalazi iz vremena prapovijesti i antike²⁵⁶, a u sklopu pravoslavnog groblja nalaze se i stećci. Utvrdila sam da su parcele naziva Grad, koncentrirane u dvije zone. Veću površinu zauzima grupa parcela koncentrirana oko one pod brojem 575, drugu cjelinu čini osamljena, no prostrana parcela broja 647. Parcele naziva Zagrad i Zagrادم koncentrirane su sa sjeveroistočne i istočne strane (sl. 69).

Slika 70 i 71: Pogled na Biograd (foto: dopunjen satelitski snimak *Google Earth*).

God. 1955., prilikom postavljanja dalekovoda, uz istočne obronke grada pronađeni su stari grobovi, prema podacima koje nalazimo kod P. Anđelića, tu je postojala i nekropola sa stećcima.²⁵⁷ Terenskim pregledom i visinskim snimcima, kao i pregledom koncentracije očuvanih toponima, došla sam do zaključka da je pristup srednjovjekovnom Biogradu morao ići putom od Drecelja (iz smjera sjever/sjeverozapad), stazama koje su se manje – više intenzivno koristile sve do posljednjeg rada na ovom prostoru (sl. 70-71).

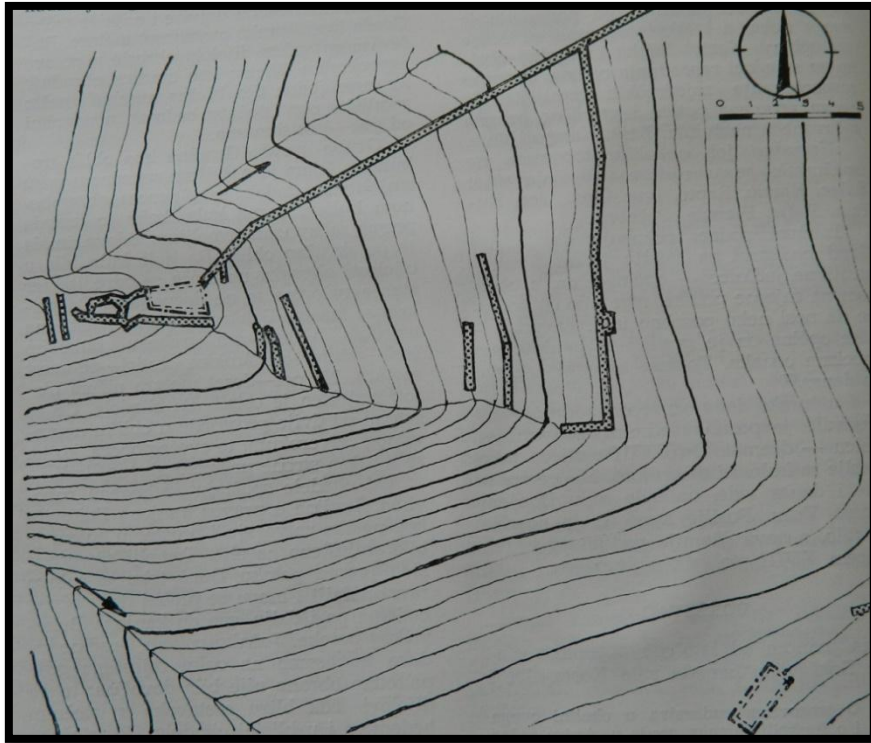
ratu. Tri vojske su, što planski - što neplanski, postavljale mine i bio je "ruski rulet" uopće se upustiti u terenski obilazak većine lokaliteta ovog kraja. Dodatni otežavajući faktor za većinu konjičkih lokaliteta je njihova iznimna nedostupnost, koja zahtjeva kondiciju iskusnog planinara, te često onemogućuje nošenje potrebne opreme. Uz ovo i strah od napada divljih zvijeri, koje su jedini današnji 'stalni stanovnici' pojedinih lokaliteta, čini od terenskog obilaska i pokušaja temeljitijeg rekognosciranja - istinsku avanturu. Uzročno – posljedično – odustvo stalnog stanovništva i općenito trend nebrige za kulturno naslijeđe, učinili su svoje – ovo naslijeđe sve više pada u potpuni zaborav. Ponekad su bili potrebni dani raspitivanja, traženja kontakata lovaca, ili nekih iseljenih mještana, da me upute gdje se točno u prostranstvu zelenila nekog izrazito brdskog i šumovitog kraja nalazi pojedini lokalitet. I onda sučeljavanje sa šumovitom zaravni koja tek osobama arheološke struke da naslutiti da su tu do prije samo nekoliko desetljeća još bili vidljivi zidovi koje je sada u potpunosti prekrpio šumski pokrivač i bez arheološkog iskopavanja nemoguće je ucrtati tlocrt, a također prebujna vegetacija onemogućuje visinsko snimanje. To su glavne poteškoće s kojima sam se susretala prilikom izrade ovog rada.

²⁵⁶ P. ANĐELIĆ, 1975, 126.

²⁵⁷ P. ANĐELIĆ, 1975, 126.

3.6.2. Bokševac

Srednjovjekovni Bokševac sa površinom od cca 1,5 ha svrstan je prostorno najveće²⁵⁸ srednjovjekovne gradove na teritoriju današnje Bosne i Hercegovine (sl. 72). Lokalitet se u narodu spominje kao Gradina (Bokševac) i tako je i zaveden u *Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine*²⁵⁹. Smješten je na istočnoj padini planine Bokševice i dio je prostora sela Kostajnice u Klisu kod Konjica.²⁶⁰

Slika 72: Plan ruševina Bokševca (prema: P. Anđelić, 1975. 164).

Grad se trokutasto pruža niz padine sa citadelom na zaravnjenom vrhu na kojem se vidi glavna kula sa još jednom četverokutnom građevinom.²⁶¹ P. Anđelić je prvi izvršio detaljno rekognosciranje ovog grada te donio njegove skice iz vremena kad se ovim prostorom još moglo proći bez bojazni od mina, ali također i dok su okolna sela imala puno više stalnih stanovnika te se i prostor oko 'grada' koristio i obilazio. Anđelićev tlocrt gradskih zidina donosim i na ovom mjestu uz određeno objašnjenje (nadopunu) koju ću nešto kasnije elaborirati, a odnosi se na podatak o smještaju tzv. palače na Crkvini za koji P. Anđelić

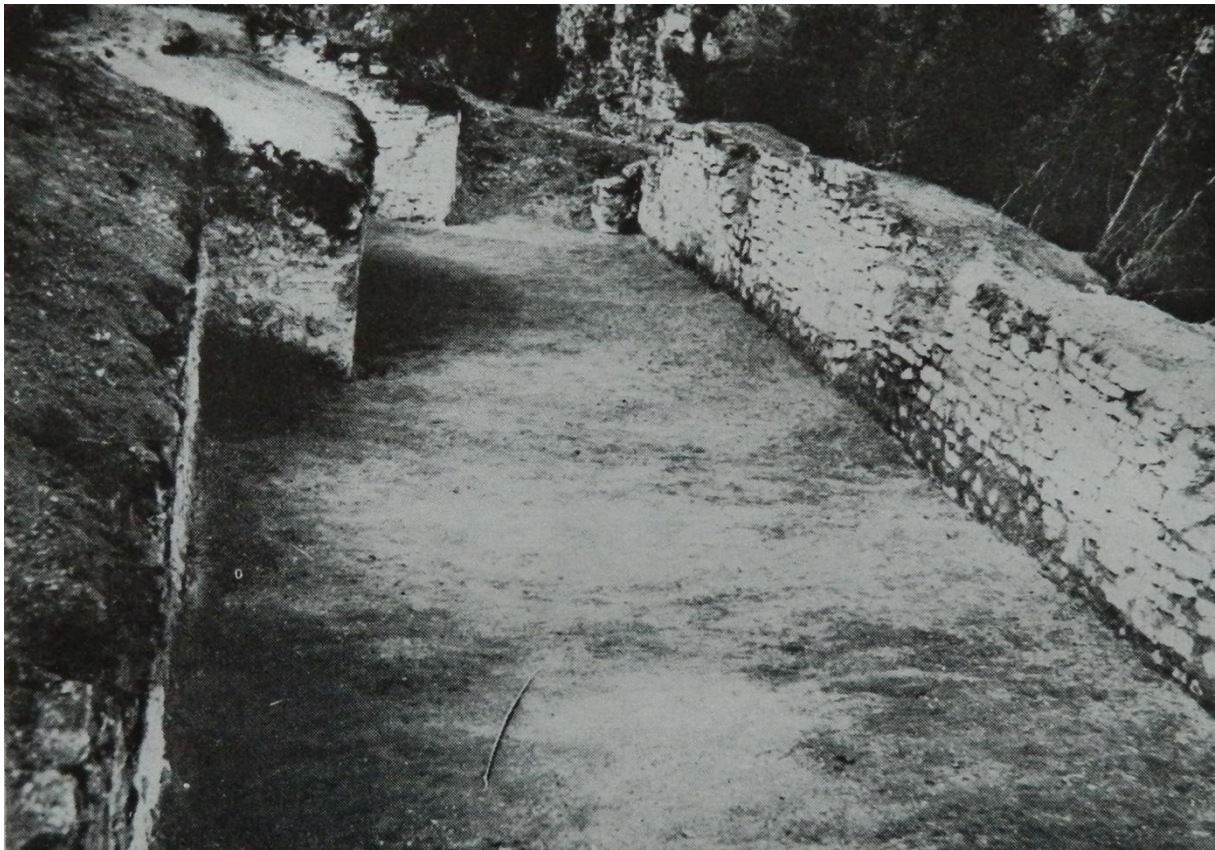
²⁵⁸ P. ANĐELIĆ, 1984, 451. U skupinu srednjovjekovnih gradova najveće površine (veće od 1 ha) sa konjičkog prostora ulazi i grad Črešnjevo.

²⁵⁹ P. ANĐELIĆ, 1988, 215.

²⁶⁰ Preciznije: između sela Kostajnice i Blučića.

²⁶¹ P. ANĐELIĆ, 1988, 215.

navodi da je smještena "neposredno ispod gradskih zidova"²⁶² Gradski prostor (gledano od najvišeg dijela) započinje jednom zaravni koju čine polukružna (ili kružna, zbog stanja na terenu nije moglo biti utvrđeno) kula koja je odvojena od prilaza dubokim usjekom, na malo nižoj razini je obor sa naznakama još nekih građevina. Od citadele se pruža bedem prema sjeveroistoku, odnosno u pravcu Bukovačkog potoka. U istočnom bedemu koji je paralelan sa Bukovačkim potokom P. Anđelić je otkrio ostatke očito ulazne kule i gradske kapije.²⁶³ Sa južne strane zidovi su podignuti samo u zonama u kojima je konfiguracija terena uopće zahtijevala dodatnu zaštitu. Arheološki je istražena samo tzv. palača na lokalitetu Crkvina za koji P. Anđelić navodi da se nalazila nešto izvan gradskih zidina. Sa južne strane se pruža potok Krupić. Tako da je grad bio okružen s tri potoka, prema kojima se spuštao prilično strmo, terasastim usjecima.

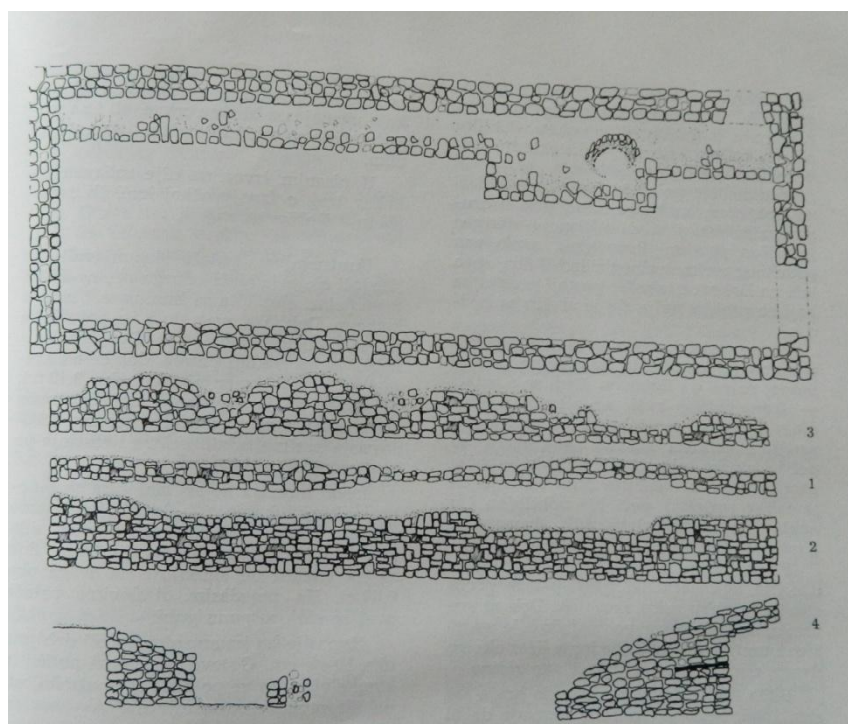
Slika 73: Unutrašnjost 'palače' na gradu Bokševcu nakon arheoloških istraživanja (prema: P. ANĐELIĆ, 1975, 252).

Na Crkvini je Tomislav Anđelić, ispred Muzeja Hercegovine izvršio arheološka istraživanja (1969. god.) čiji su rezultati prvi put objavljeni u knjizi Pavla Anđelića 1975. godine. Navedeno je da se na istraženoj površini od 21,15 x 6,40 m (unutarnje dimenzije),

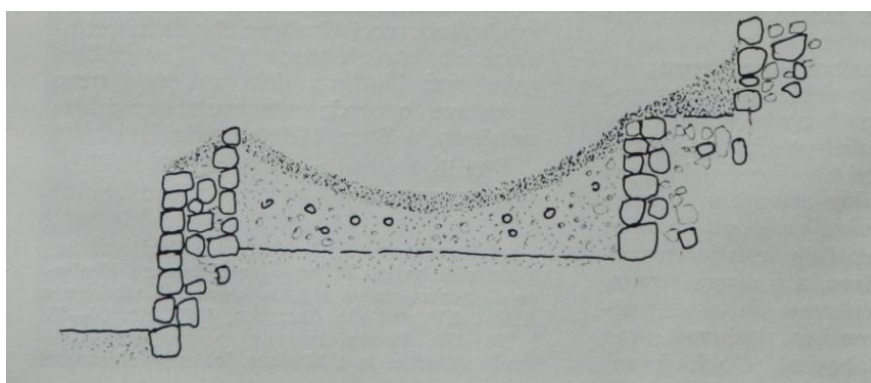
²⁶² P. ANĐELIĆ, 1975, 250; P. ANĐELIĆ, 1984, 215.

²⁶³ P. ANĐELIĆ, 1975, 164.

nalazila palača (sl. 73). Debljina zidova je od 1 do 1,10 m, a zidani su kamenom krečnjakom sa krečnim malterom. Istraživač na osnovu određenih analogija²⁶⁴ sa Crkvicama na Bobovcu, gdje je pronađena palača – franjevačka kuća, donosi zaključak da je možda i na ovom lokalitetu riječ o samostanu, odnosno franjevačkoj kući.²⁶⁵ Mišljenja sam da bi se na ovom lokalitetu trebala provesti nova arheološka istraživanja, koja bi vjerojatno dovela do same crkvene građevine u blizini, jer ona na lokalitetu naziva Crkvina sigurno neće izostati, kako se to pokazalo nebrojeno puta na arheološkim lokalitetima ovog tipa. Također, mnogo važnije – dobili bismo dopune postojećem tlocrtu pružanja gradskih bedema i pripadajuće arhitekture.

Slika 74: Plan 'palače' na Bokševcu i fasade unutarnjih zidova (prema: P. ANĐELIĆ, 1975, 253).

Slika 75: Poprečni presjek ruševina palače na Bokševcu (prema: P. Anđelić, 1975, 254).

²⁶⁴ Analogije se prije svega odnose na organizaciju prostora, načina zagrijavanja, te naziv.

²⁶⁵ Izvješće T. Anđelića u: P. ANĐELIĆ, 1975, 250-255.

Obilazeći srednjovjekovne gradove po Hercegovini, toliko stoljeća nakon njihovog nastanka, u posve drugo vrijeme, u okolnostima bez uhodanih srednjovjekovnih putova svakodnevno 'obnavljenih' karavanama, putnicima namjernicima i kretanjem lokalnog pučanstva, gledajući sve iz perspektive osobe modernog vremena teško je zamisliti pokretljivost i kondiciju srednjovjekovnog pučanstva ovih krajeva.

Slika 76: Srednjovjekovni put prema Bokševcu (foto: N. Čuljak).

Često i u intervjuima s domaćim pučanstvom ispod nekog srednjovjekovnog grada čujem komentare čuđenja zbog iznimno visinskih i teško pristupačnih položaja lokaliteta. Jasno u to vrijeme se većinom putovalo na konjima, koji su i nosili najveći dio tovara, ali ipak, svoje glavno prijevozno sredstvo se posve sigurno 'štedjelo' i svakodnevne stvari su se obavljale pješice. Od starih ljudi iz sela Kostajnice saznala sam kako su na Bokševici sjekli drva, kolotali ih niza stranu, pa onda vukli dugim vijugavim putem do kuća. Potom, da se također dugo pješačilo po vodu, na vrelo Krupić na kojem se i danas putnik namjernik može napiti čiste i hladne izvorske vode. Šumskom stazom u smjeru Crkvine prošli smo i Striževo čiji naziv također moguće upućuje na nekadašnje funkcije (sl. 77).

Slika 77: Pogled na Kostajnicu i Klis sa puta prema Gradini, u blizini položaja Striževo/Striježevo (foto: N. Čuljak).

Negdje na ovom prostoru 70ih godina iskrčeni su zidovi ovalnog utvrđenja (kod tadašnje kuće Jure Kaleba), tako da možda lokalitet i na taj način potvrđuje svoju nekadašnju svrhu, mada se lokacije ne podudaraju u potpunosti. Već je i Pavao Anđelić naveo u svojoj knjizi da pokraj ovog lokaliteta ide jedini put za Krupić i Gradinu iz Kostajnice.²⁶⁶ Negdje na pola puta od sela do Crkvine pod bokševačkom Gradinom, nalazi se i položaj Pokojište (sl. 78) odakle se pruža prekrasan pogled na gradinu i cijelu uvalu ispod koje se vidi vrelo Krupića (sl. 79), na kojem su se ljudi oduvijek zaustavljali za odmor, a pogled na vrelo motivirao ih je za daljnji put. Uz ovo vrelo danas su vidljive neke ruševne dozide, od kojih su neke možda rađene i na starijim osnovama. Pristup izvorima vode u srednjem vijeku je bio od vitalnog značaja (kao u ostalom i danas), i oni su na određen način bili štice. To je posebno za pretpostaviti budući da se nedaleko oдавde nalaze ruševine tzv. palače, i gradskih zidina. Govoreći o prirodnim bogatstvima može se spomenuti da je ovaj kraj je bogat i rudama.

²⁶⁶ P. ANĐELIĆ, 1975, 165.

Slika 78: Pogled prema Gradini sa Pokojišta (foto: N. Čuljak).

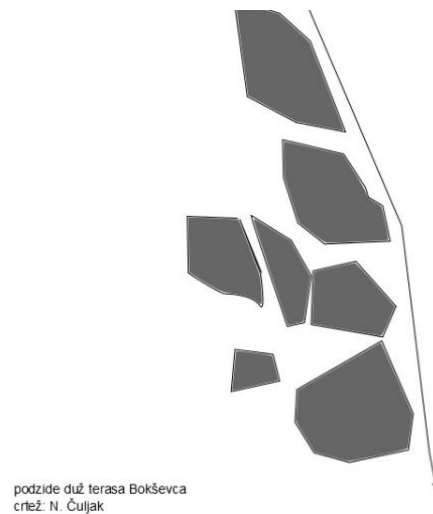
Uz samo vrelo Krupić, točnije uz položaj Babin vijer veže se stara legenda prema kojoj su baku koja je izdala grad bacili u vodu, a prema drugoj verziji priče - baku su ubili Turci jer nije znala pokazati gradsku kapiju.

Slika 79: Zidovi uz vrelo Krupić (foto: N. Čuljak).

Bez obzira na to koja je verzija točna, i da li je uopće točna ijedna, zanimljiva je sama legenda koja se sačuvala stoljećima i govori o turskom osvajanju i pitanju domaćih izdajnika. Moguće da govori i o dobroj zaštićenosti gradske kapije. Očito da su se već u prilazu Krupiću vidjele (u to vrijeme) gradske zidine i da su morala djelovati monumentalno u strmini, široko ne posve jasno s koju stranu da se priđe ulaznom dijelu. Međutim kad se priđe samom vrelu vidi se ogromna strmina te se čini da grad koji se iz daljine mogao vidjeti, uopće nije tu. On s te južne strane nije niti bio utvrđen jer konfiguracija terena, tj. ogromna provalija s te strane koja se spuštala do vrela Krupića nije zahtijevala dodatne fortifikacije.

Po prelasku potoka, idući šumskom stazom u smjeru sjeverozapada, stigli smo relativno brzo do prostora Crkvine. Odmah nakon potoka put se 'uspinje' na novu razinu strmine (sav grad je u kosini u nekoj vrsti terasa koje se u gustom raslinju jedva raspoznaju, ali te terase sam registrirala od samog odvajanja od naselja Kostajnice na putu prema Bokševici). Cijelim putem ima se snažan osjećaj kretanja uhodanim srednjovjekovnim stazama, podzide koje se naziru kroz gustu travu te određene popločane dijelove staze nisu uopće nešto što bi naši ljudi novijeg datuma radili za putove koji vode 'u brdo', to su očito

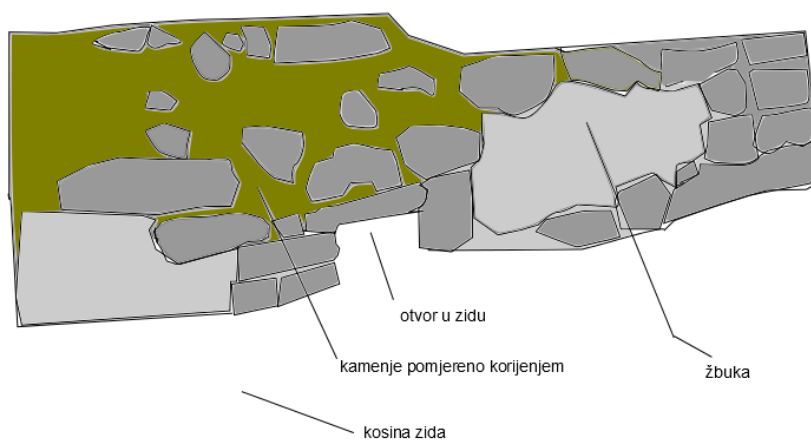

podzide duž terasa Bokševca
crtež: N. Čuljak

Slike 80 i 81: Podzide duž terasa Bokševca (foto i skica: N. Čuljak).

staze iz vremena kad je u tom brdu bilo nešto važno, grad, središte, put koji se itekako intenzivno koristio i imao svoju važnost. Na mojim fotografijama se nažalost ne vidi točno kako to izgleda uživo. Nije isključeno da je jednim dijelom riječ o ruševinama, ostacima nekih starijih građevina. Obradeni kamen se nailazi na sve strane, u brojnim (očito recentnim) okolnim gradnjama i ruševinama istih iz posljednjeg rata. Kad smo nakon još malo penjanja

brdskom stazom došli do Crkvine²⁶⁷ dočekali su nas ostatci objekta koji je 1969. godine iskopavao Tomislav Anđelić, a prvi put publicirao 1975. njegov brat, Pavao Anđelić u svojoj monografiji *Historijski spomenici Konjica i okoline*.

Pogled na tzv. sjeverni zid
skica: N. Čuljak

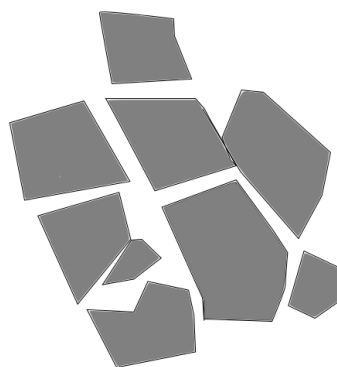
Slike 82 i 83: Pogled na tzv. Sjeverni zid 'Palače' (Foto i skica sadašnjeg stanja: N. Čuljak).

²⁶⁷ Koristim priliku da se zahvalim ekipi koja je išla sa mnom na ovo rekognosciranje i koji su mi dali toliko korisnih informacija. Posebno zahvaljujem: Dijani (Božić) Ivanković te gospodi: Pavi i Bosiljku Božiću, Zoranu Barunu i Jozi Franiću.

Ono što se danas može vidjeti od ovog objekta u literaturi označenog kao palača, su moćni zidovi južne (posebno jugozapadni dio) strane pravokutne građevine koji se sijeku pod pravim kutom. U sjeverozapadnom kutu, uz dužu stranu koja se pruža u smjeru sjeveroistoka vidi se manji četverokutni otvor u vidu prozorčića te na dubini od cca jednog metra proširenje koje se čini poput šetnica ispod koje se u dubinu prostire drugi zid. Odista bujno raslinje (uz standardnu opasnost od poskoka i opća nepristupačnost terena onemogućuju detaljan pregled zidina bez organiziranja akcije čišćenja lokaliteta, koja bi s obzirom na položaj lokaliteta i udaljenost od sela zahtijevala veće materijalne troškove). Ima se osjećaj da je to zapravo dio neke zatrane kule. Kasnije ću se osvrnuti na samu palaču i detaljan opis njenog stanja nakon arheoloških istraživanja. U razgovoru sa mještanima došla sam do veoma bitnih podataka koje ovdje prvi put iznosim. Naime, planina Bokševica (kako to često biva i inače u ovom krajevima) podijeljena je na oblasti koje pripadaju selu Kostajnici i susjednim selima (ovisno od povijesnog prava korištenja pojedinih dijelova planine za ispašu stada žitelja ovog i susjednih sela). Gradina na kojoj je Pavao Anđelić prvi detaljnije pregledao arheološke ostatke srednjovjekovnog grada Bokševca nalazi se upravo u kostajničkom dijelu planine. Međutim, po pričanju mještana, postoji i susjedna Gradina (zapadno od ove) koja se naziva Ošlama i pripada selu Mrakovu. Saznala sam da su sa Ošlame donošeni fragmenti nadvratnika i ugrađivani u kuće u Mrakovu. Drugi također važan podatak koji sam doznala u intervjuu s mještanima jeste da postoje ostatci zidova (i to po orijentaciji vjerojatno jugozapadni kut gradskih zidina ispod samog objekta na Crkvini - za koji je Pavao Anđelić pretpostavio da je ostao izvan gradskih zidina). Budući da je teško vjerojatno da je P. Anđelić napravio takvu pogrešku u orijentaciji i ucrtavanju tlocrta zidova, pretpostavljam da bi ove zidine koje mještani spominju, a do kojih je zbog kompletne situacije na terenu sada jednostavno nemoguće doći i osobno provjeriti, mogle biti *de facto* prva linija obrambenih zidina s donje strane (nije isključeno da su postojala dva niza zidina na najnižem dijelu, na dvije razine, ove i one već prethodno ucrtane).

Ostaje nejasno kako je takvo nešto moglo ostati nepoznato P. Anđeliću, mada pretpostavljam da je situacija i 1969. god. bila slična današnjoj, uz bujno šumsko raslinje u kojem se doslovno ne vidi ništa. Moguće da su mještani u velikom požaru koji je ovdje bio prije nekoliko godina vidjeli ostatke tih zidina, ili nekom drugom prigodom prilikom obilaska terena. U svakom slučaju njihova je tvrdnja da se 'niže palače nalaze zidovi' i da su 'u vinklu' (točno onako kako je P. Anđelić ucrtao najdonji rub grada. Ovo bi svakako trebalo arheološki

istražiti i definirati točno tlocrt grada Bokševca. Zanimljiva je situacija sa 'nadvratnicima' sa susjedne gradine. Da li je doista riječ o istovremenom, ili možda starijem naselju na susjednoj gradini. U ovom kraju poznato je više srednjovjekovnih, ali i antičkih i prapovijesnih lokaliteta. U susjedstvu se nalazi i brdo vrlo indikativnog naziva Svetigora, koja možda upućuje na neki staroslavenski lokalitet. Mještani su čak izrazili sumnju da bi Ošlama mogla biti prava lokacija srednjovjekovnog Bokševca. No međutim, na tom lokalitetu rekognosciranjem je već 1988. god. utvrđeno postojanje samo prapovijesnog gradinskog naselja.²⁶⁸

popločani put - Bokševac
crtež: N. Čuljak

Slike 84 i 85: Popločani put iz podgrađa Bokševca (foto: N. Čuljak).

Sa Bokševca se pruža pogled na veliki dio Klisa. Klis je inače naziv šireg područja Kostajnice i susjednih sela. Naziv Klis je veoma indikativan (vulgarnolatinski *clusus*, prema klasičnolatinskom *clausus*, od *claudere*, te grčki *κλεισ* – ključ, zatvaram)²⁶⁹. Iz povelje hrvatsko-ugarskog kralja Matije Korvina posve je jasno da je Bokševac bio važna i jaka utvrda, koja mu je 1463. godine predstavljala očito značajan punkt u obrani od Turaka (posebice sa oslobođenim zaleđem livanjskog i uskopljanskog kraja). Važnost utvrde očito

²⁶⁸ Đ. BASLER, 1988, 212. (*Arheol. leksikon B i H*).

²⁶⁹ P. SKOK, 1971, 100-101 (ovdje vidjeti etimologiju riječi). Provjerom u *Novogrčko-hrvatskom rječniku* (K. CRNKOVIĆ, 2013, 228) vidim da i danas postoje izvedenice riječi klis u novogrčkom jeziku, pr. u klisura (napisano kako se izgovara) u značenju klanac, no prema Skoku, čini se da je njena etimologija specifična i unutar grčkog jezika, te zaključujem da se treba bazirati samo na osnovu *κλεισ* (klis, ključ). Budući da se Klis o kojem govorim odnosi na jednu širu oblast, a ne na neki konkretan položaj, sklona sam traženju smjernica u navedenom pravcu. Da li je iz grčkog, preko turskog ostalo kao obilježje kraja koji je odigrao određenu ključnu ulogu prilikom turskog prodora, ili je naziv mnogo stariji? Ovo mi je zanimljivo iz razloga što je to jedan od rijetkih naziva šire oblasti koji je i danas čvrsto ukorijenjen u doživljaju ovog stanovništva, svijest da su "iz Klisa". Takvu svijest (doduše još mnogo izraženiju) na susjednom području imaju ljudi iz Rame, ali za Ramu se zna njeno srednjovjekovno postanje u vidu naziva srednjovjekovne župe. Pada mi na pamet, budući da je u Klisu do današnjeg vremena veliki postotak katoličkog pučanstva, nije li naziv možda u svezi sa drugim značenjem, koje je češće zastupljeno, a tiče se poveznice "klisa" kao toponima, konkretnije "klise", u smislu sakralnog objekta, crkve, a o tom značenju i vezi sa konkretnim lokalitetom na prostoru Hrvatske, vidjeti iscrpnu studiju kod Ž. TOMIČIĆ, 2011, 13-22.

počiva u tomu da je postala dio niza utvrda koje su na pograničnim prostorima osiguravale obranu od turskog prodora. Značajno je navesti da je sam kralj Matija Korvin u pismu papi Piju II. (1464. god.) naveo da Bosna predstavlja "ključ i vrata svega kršćanstva, iz koje se otvara pristup kud god da okreneš, bilo na zapad, bilo na sjever".²⁷⁰

Slika 86: Pogled sa "Pokojišta" (foto: N. Čuljak).

Temeljni Korvinov fortifikacijski protuturski limes se *de facto* prostirao dosta sjevernije, u Bosni, sa važnim uporištem u gradu Jajcu, ali u dolini Neretve su se nalazile utvrde koje su mu bile neki vid predstraže.²⁷¹ Ujedno, značaj Bokševca kao centra srednjovjekovne župe Neretve bio je ogroman, jer je u neku ruku predstavljao ulaz u dolinu cijele Neretve (ne samo župe Neretve, nego i doline cijele rijeke Neretve) i svakako u posjede Kosača, koji su M. Korvinu bili zanimljivi ne samo u protuturskoj ofanzivi, nego i u smislu osobnih osvajalačkih ambicija.

Put od Crkvine se nastavlja dalje u smjeru sjeverozapada do račvanja koje desno vodi u susjedno selo Blučiće, a lijevo na Bokševicu kojim se izlazi na brdo Silj, pa dalje do

²⁷⁰ D. LOVRENOVIĆ, 2006, 374.

²⁷¹ D. LOVRENOVIĆ, 2006, 384.

Kraljevog Stola, pa do Rame. I u posljednjem ratu²⁷² u ovim krajevima neke od najžešćih bitaka vodile su se upravo na ovoj planini uz brojne ljudske i materijalne žrtve. A preko nje je i protjerani puk ovih krajeva bježao prema Rami.

Sto se tiče današnjeg mjesta Kostajnica u podnožju ovog srednjovjekovnog grada, ono po svoj prilici ima i antičke osnove, na što ukazuju nalazi rimskih tegula, novca i sl.²⁷³, a za život srednjovjekovnog grada posebno je indikativno postojanje toponima Varošišće, jer znamo da toponimi u varijantama varoš – varošite – varošišće redovito dolaze u slučaju privredno aktivnih podgrađa srednjovjekovnih gradova²⁷⁴, što se susreće u mnogo primjera²⁷⁵ diljem prostora današnje Bosne i Hercegovine. Nadalje, u Kostajnici se nalazi i nekropola sa stećcima, u sklopu recentnog katoličkog groblja.

U staroj literaturi su postojale određene nejasnoće glede ubikacije srednjovjekovnog grada koji se u povijesnim izvorima (točnije u povelji ugarsko – hrvatskog kralja Matije Korvina od 06. prosinca 1463. u Jajcu) spominje kao *castrum Buxovecz*²⁷⁶. Ono što se dalo naslutiti iz latinskog navoda, odnosno spomenutog konteksta bila je činjenica da se taj grad nalazi u Župi Neretvi te da je njegov strateški značaj za Matiju Korvina bio od velikog značaja, budući da spomenutom poveljom Vladislavu (sinu hercega Stjepana Vukčića Kosače) potvrđuje posjede, dodjeljuje mu i neke nove, ali uz obvezu da *castrum Buxovecz* sa cijelom Neretvom preda kralju Matiji. To je bilo u jeku rata sa Osmanlijama, u trenutku kada je Vladislav bio na strani Matije Korvina te mu je pomogao u borbi protiv Turaka (prilikom opsade Jajca). Tada su bili oslobođeni od turske okupacije zajedničkom intervencijom Korvina i Kosače: župa Rama, Uskoplje i Livno, te krajevi oko Lašve i grada Jajca, no i župa Neretva koja se prostirala na konjičkom prostoru. Od Talloczyjeve krive identifikacije Buxovecz-a, nastale zbog nepoistovjećivanja Neretve sa župom, ali također i nepoznavanja postojanja Bokševice i ovog lokaliteta na Gradini, preko krivih zaključaka još par istraživača (pr. M. Dinić²⁷⁷) koji su ovaj lokalitet poistovijetili sa jednim drugim lokalitetom na konjičkom području (naime Borovcem), uvidjelo se da je ključno bilo poznavanje lokalne toponimije, kao i pravo arheološko rekognosciranje, koje je napokon tek arheolog Đuro

²⁷² 1991-1995. god.

²⁷³ I. MARIJANOVIĆ, 1988, 224.

²⁷⁴ D. KOVAČEVIĆ – KOJIĆ, 1978, 264.

²⁷⁵ Samo neki od njih su: Varošite ispod Jajca, Varošite ispod Borča, Dobruna, Višegrada (D. KOVAČEVIĆ – KOJIĆ, 1978, 264).

²⁷⁶ Provjerili smo kod L. THALLÓCZY, 1914, 420 točan navod glasi: "...castrum Buxovecz simul cum Nerethva cum suis veris et antiquis metis ac villis, possessionibus et universis suis pertinentiis ad manus nostras regias vel hominum nostrorum...". I onda se ponovno spominje Ladilaus Vajvoda, etc. Navod je djelomice citirao i M. VEGO 1957., te ga nalazimo i kod P. ANĐELIĆA 1975.

²⁷⁷ M. DINIĆ, 1940, 206-208.

Basler točno identificirao u svom članku iz 1955. god.²⁷⁸ Dodatne terenske zabilješke je napravio P. Anđelić²⁷⁹, koje je uvažio i M. Vego²⁸⁰, te je prihvatio tu ubikaciju koja je s obzirom na jedinu Bokševicu sa ruševinama srednjovjekovnog grada na prostoru srednjovjekovne župe Neretve – zapravo jedina i moguća. Posebice kada se uzme u obzir doista fascinantna površina na kojoj se pružao ovaj grad, koja svakako ukazuje na grad koji je morao biti centar cijele župe. U ovom slučaju centar srednjovjekovne župe Neretve.

Slike 87 i 88: Ortofoto snimak Bokševca – Gradina.

Ne zna se točno kada je grad izgrađen, mada P. Anđelić pretpostavlja da opasavanje čitavog naselja bedemima nije starije od XV. st., ali također pretpostavlja da bi ruševine na citadeli mogle biti mnogo starije. Također pretpostavlja da je grad pao pod Turke ubrzo nakon 1463. god.²⁸¹

²⁷⁸ Đ. BASLER, 1955, 229.

²⁷⁹ Mnogo detaljnije o povijesti ubikacije ovog grada kod: P. ANĐELIĆ, 1975, 165-166.

²⁸⁰ M. VEGO, 1957, 23.

²⁸¹ P. ANĐELIĆ, 1975, 167.

3.6.3. Črešnjevo ili Trešnjevac

Srednjovjekovni grad Črešnjevo ili Trešnjevac nalazi se na strateški veoma značajnom položaju sa kojeg nadzire cijelu dolinu rijeke Trešanice sve do njenog ušća u Neretvu. Sa utvrda ovog grada mogle su se 'pratiti' karavane koje su prolazile najvažnijim putem koji je povezivao Dubrovnik sa Bosnom, a išao je dijelom i dolinom Trešanice prema Bradini i dalje za Bosnu. Grad (sl. 89) je smješten iznad sela Kanjine, na putu koji nakon Ovčara, prije Kanjine skreće desno do današnje željezničke stanice Grad. Upravo naziv ove stanice čuva sjećanje na nekoć veliki srednjovjekovni grad Črešnjevo/Trešnjevo/Trešnjevac²⁸², koji je u kasnom srednjem vijeku potpunoma dominirao tim područjem.

Slika 89: Položaj grada Črešnjeva / Trešnjevca (foto: Google Earth).

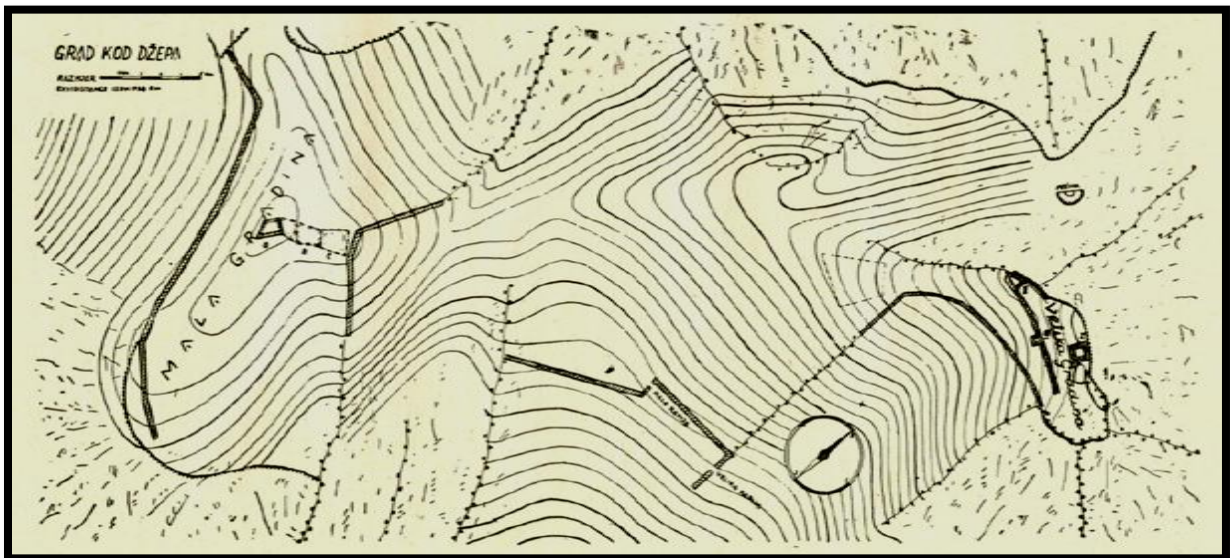
Grad je prvi detaljno opisao P. Anđelić 1958. god.²⁸³, nazivajući ga tada Grad kod Džepa²⁸⁴, tj. oslanjajući se samo na topografski naziv i ime obližnjeg sela.²⁸⁵ Već iduće

²⁸² Navodim ovdje i Trešnjevo, jer mi se čini očitim da je od Črešnjeva koje se spominje u srednjem vijeku nastalo Trešnjevo pa Trešnjevac, jer imam prvu asocijaciju na imenicu trešnja, koja se na poljskom jeziku kaže *czerešnia*, što se čita slično kao črešnja (malo preciznije čerešnja). Nisam prije u literaturi nailazili na ovu poveznicu među slavenskim nazivima, ali čini mi se da bi tu negdje mogao biti odgovor za promjene u nazivu lokaliteta. Objasnjenje može svakako biti i mnogo jednostavnije, naime krivi zapis uslijed nepoznavanja lokalnih naziva sa kojima se često susrećem provjeravajući navode u srednjovjekovnim poveljama.

²⁸³ P. ANĐELIĆ, 1958, 207-213.

²⁸⁴ Džepi su obližnje selo.

godine H. Šabanović je uvidom u neobjavljene turske deftere iz XV. st. saznao pravo ime ovog grada, što je naravno omogućilo konzultiranje i drugih izvora. Kronološkim redom Črešnjevo se spominje prvo 1420. i 1430. god., u oba navoda riječ je o boravku dubrovačkog trgovca pod Črešnjevom, odnosno u dokumentu *sotto Crisgneuo*. Godine 1463. spomen Črešnjeva kao mjesta boravka strica bosanskog kralja (*Cresgneuo*). Tursko osvajanje grada je bilo vjerojatno već te godine, nakon čega 1469. god., u popisu spominju Črešnjevo kao tvrđavu u Kraljevoj zemlji koja ima posadu. Inače grad je oduvijek i bio dio Kraljeve zemlje (*Contrata del re*), tj. nije nikada ulazio u posjede Huma niti herceg Stjepana, kao obližnji gradovi konjičkog područja s druge strane rijeke Neretve. Kao posebno zanimljiv podatak je i onaj iz popisa stanovništva Bosne i Hercegovine iz godine 1895., u kojem je zaselak Grad upravo zabilježen kao Trešnjevac.²⁸⁶ Kad se to poveže i sa rijekom Trešanicom uz čiju dolinu se nalazi, jasno je da se naziv nekoć važnog grada ipak uspio sačuvati i do danas.

Slika 90: Tlocrt ruševina Črešnjeva (prema: P. Anđelić, 1958, 208).

Ovdje svakako smatram potrebnim spomenuti i još jedan podatak iz XIX. st., koji je P. Anđelić također sigurno imao pred sobom, mada ga ne spominje u vezi ove problematike. Naime, fra Petar Bakula u svom *Šematizmu* navodi da su se u Ovčarima nalazile ruševine tvrđave Trešnjevac. Također spominje tvrđave u mjestima: Vrbljani, Tašani i Kanjina, a "u ovoj posljednjoj ima još mnogo zidina na vrlo visokom vrhu hridi pod brdom Prešljica. Zidine

²⁸⁵ Prilikom našeg obilaska terena, ustanovili smo da je vozilom (i to isključivo terenskim) moguće doći do jednog zaseoka (danas napuštenog) u blizini lokaliteta. To je put kojim danas povremeno dolaze samo lovci i tu i tamo vlasnici kućica napuštenog zaseoka. Mi smo lokalitet pronašli upravo zahvaljujući uputstvima jednog lovca i do lokaliteta smo došli pješice uzbrdo, srednjovjekovnim putem: od današnje željezničke stanice Grad, cca 2 h penjanja laganim hodom.

²⁸⁶ P. ANĐELIĆ, 1975, 157.

pobuđuju divljenje. U tom selu ima i mnogo veličanstvenih nadgrobnih spomenika."²⁸⁷ Očito je da ovdje povezuje neke podatke koje je dobio od mještana susjednih sela Kanjine i Ovčara, a odnose se na grad koji se nalazi geografski između, tj. na Črešnjevo/Trešnjevac.

Slika 91: Srednjovjekovnim putem prema Črešnjevu (foto: N. Čuljak).

Srednjovjekovni put prema gradu Črešnjevu (sl. 91) vodio je dobrim dijelom solidnom konjskom stazom koja se i danas povremeno koristi (bar od strane povremenih lovaca ili putnika namjernika). Staza počinje odmah iznad tunela kod današnje željezničke stanice Grad, odnosno od asfaltnog puta, pa dalje uz brdo, cik-cak stazom, kakve su jedine i moguće da bi se putem mogao normalno kretati i natovareni konj. Već nakon 20ak minuta malo oštrijeg uspona pred nama se otvorio prekrasan pogled prema gradu Konjicu.

²⁸⁷ P. BAKULA, 1970, 116. Inače, *Šematizam* je originalno napisan na latinskom jeziku i datira iz 1867. god. Budući da imamo na uvid i originalni tekst, vidimo da je usprkos latinskom tekstu, naziv naših mjesta pisan sa našim slovima, pa se tako navodi i "*rudera arcis Trešnjevac*" (P. BAKULA, 1867, 124).

Nakon cca. dva sata pješaćenja laganim hodom, stigli smo do napuštenog zaseoka, smještenog na široj zaravni, tek blago nakošenoj, punoj zelenila i napuštenih planinskih kućica, očito bez iti jednog stalnog stanovnika. Iznad zaseoka se pruža još jedan omanji plato i sa njega se odlično vidi prostor Črešnjeva koji obuhvaća tzv. Malu i Veliku Gradinu (ne po veličini, nego po visini je raščlamba, budući da Mala Gradina obuhvaća mnogo veći prostor). Puteljak prema lokalitetu od ovog mjesta gotovo da ne postoji (ne koristi se). Tako da smo vođeni intuicijom i smjernicama koje smo prethodno dobili od jednog lovca, ipak nekako uspjeli skrenuti pravim putem i našli smo se pred glavnom kapijom srednjovjekovnog grada (sl. 92).

Slika 92: Ulazna gradska kapija (foto: N. Čuljak).

Gradska kapija je (kako sam i očekivala) bila u dosta lošem stanju, kao i cijeli lokalitet koji je potpunoma zarastao raznim raslinjem, bez ikakvih oznaka prilaska ovako važnom lokalitetu. Zidovi kapije se pružaju u smjeru sjever-jug. Zidan je grublje obrađenim kamenim blokovima od 35x20 do 55x35 cm. Zidan sa preciznije rađenim vanjskim i unutarnjim licem, dok je ispunjena od nabacanog amorfnog kamenja sa obiljem žbuke. Debljina mu je oko 90 cm.

Razmak među sjevernim i južnim dijelom kapije (ulaz) iznosi cca 2,40 cm (sl. 92). Zid i prema sjeveru i prema jugu prati prirodnu konfiguraciju terena.

Slika 93: Pogled prema južnom dijelu zida gradske kapije - gledano iz prostora grada (foto: N. Čuljak).

U kapiji se vidi jedno četvrtasto udubljenje poput utora 30 x 30 cm (u prosjeku prolaza) s bočne strane zida (sl. 94), koja seže dosta duboko u unutrašnjost zida (točnije 250 cm) i vjerojatno je bila dio nekog sustava zatvaranja ulaza, ili neki vid prepreke. Nešto slično sam vidjela i na drugim hercegovačkim kasnosrednjovjekovnim gradovima.

Slika 94: Četvrtasto udubljenje u zidu gradske kapije – dio sustava zatvaranja (foto: N. Čuljak).

Nakon što smo prošli gradsku kapiju našli smo se u nekom manje-više zidovima omeđenom četvrtastom prostoru te smo došli do iduće, manje kapije (sl. 96), od koje su jedva vidljivi neki ostatci zidova.

Slika 95: Pogled prema nekadašnjem glavnom putu prema Maloj i Velikoj Gradini, nakon prolaska kroz gradske kapije (foto: N. Čuljak).

Nakon prolaza kroz obje kapije (koje jesu dio jednog ograđenog četvrtastog ulaznog prostora u grad, povezane što zidovima, što prirodnom strminom terena), ulazi se u širi prostor među Velikom i Malom Gradinom, koji je čak i u zimsko vrijeme kad je bilo za očekivati puno manju vegetaciju, gotovo neprohodan. Put (sl. 95) odatle uskoro vodi prema dvije strane, na dvije gradine, koje također imaju svoje zidove i donekle očuvane ostatke arhitekture. Mogu se raspoznati ruševni ostatci temelja neke crkve, kao i gradskih kula. Potpuna zaraslost lokaliteta sitnim raslinjem većinom gotovo u potpunosti onemogućava kako kretanje, a tako i adekvatno bilježenje i ucrtavanje ostataka arhitekture. Ono što je išlo u prilog P. Anđeliću, a što danas nemamo jeste činjenica da je ovaj kraj bio naseljen i mnogo aktivnije korišten u vrijeme izrade skice/plana lokaliteta. Danas ovim prostorom tek s vremena na vrijeme prođe poneki lovac, ili zaljubljenik u kulturnu baštinu i prirodu.

Slika 96: Pogled na malu kapiju (foto: N. Čuljak).

Gradski bedemi se od ulazne kapije nastavljaju gotovo do Gornje gradine prema sjeveru. Južni zid Gornje Gradine je također solidno građen da bi zaštitio pristup s te strane. Prema jugu se zid pruža do određene razine (zbog velike strmine teško je bilo ustanoviti koliko, prema nekoj slobodnoj procjeni cca 10-15 m). Za bedeme ovog grada možemo reći da prate konfiguraciju terena, te da su građeni samo u onim zonama gdje su doista potrebni, tj. gdje postoji mogućnost prilaza. Na Maloj Gradini je bedem širine cca 2 m koji štiti jugozapadnu stranu, iz smjera Kanjine, odakle se do Grada također može uspeti, ali iznimno teško zbog oštrog uspona. Bedem je i prema smjeru kapije, kao dodatna zaštita prema ulaznom dijelu. Sa ostalih strana teren se strmo obrušava i nemoguće mu je pristupiti, tako da nije niti zaštićen bedemima s tih strana.

Na Maloj Gradini su još uvijek vidljivi ostatci neke arhitekture, P. Anđelić smatra da su tu tri građevine od kojih je ona označena pod "A" (vidjeti njegovu skicu) vjerojatno glavna kula. Nešto ispod višeg platoa Manje Gradine nalazila se građevina s apsidalnim završetkom, tj. srednjovjekovna gradska crkva. Prema Velikoj Gradini vodi oštar i težak uspon. Na njenom vrhu se nalaze ostatci tri kule, ona centralna i najbolje očuvana je četvrtasta kula dimenzija

6x9m, druga kula je štitila prilaz Velikoj Gradini, dok je treća bila sagrađena oko sredine južnog zida, izlazeći djelomice iz pravca bedema. Istočno od centralne kule nalaze se ostatci cisterne izvana četvrtastog, iznutra elipsastog oblika dimenzija 10 x 8 m, koja je imala svod od sedre. Na padinama su uočljive neke umjetne terase i ostatci zidova, gdje su očito nekad bile smještene kuće. Od pokretnih nalaza sa ovog lokaliteta je poznato više nalaza kamenih topovskih kugli, dubrovački dinar – groš sa likom sv. Vlahe pronađen blizu crkve. Po lokalitetu se nalazi dosta ulomaka keramike te željeznih fragmenata.²⁸⁸

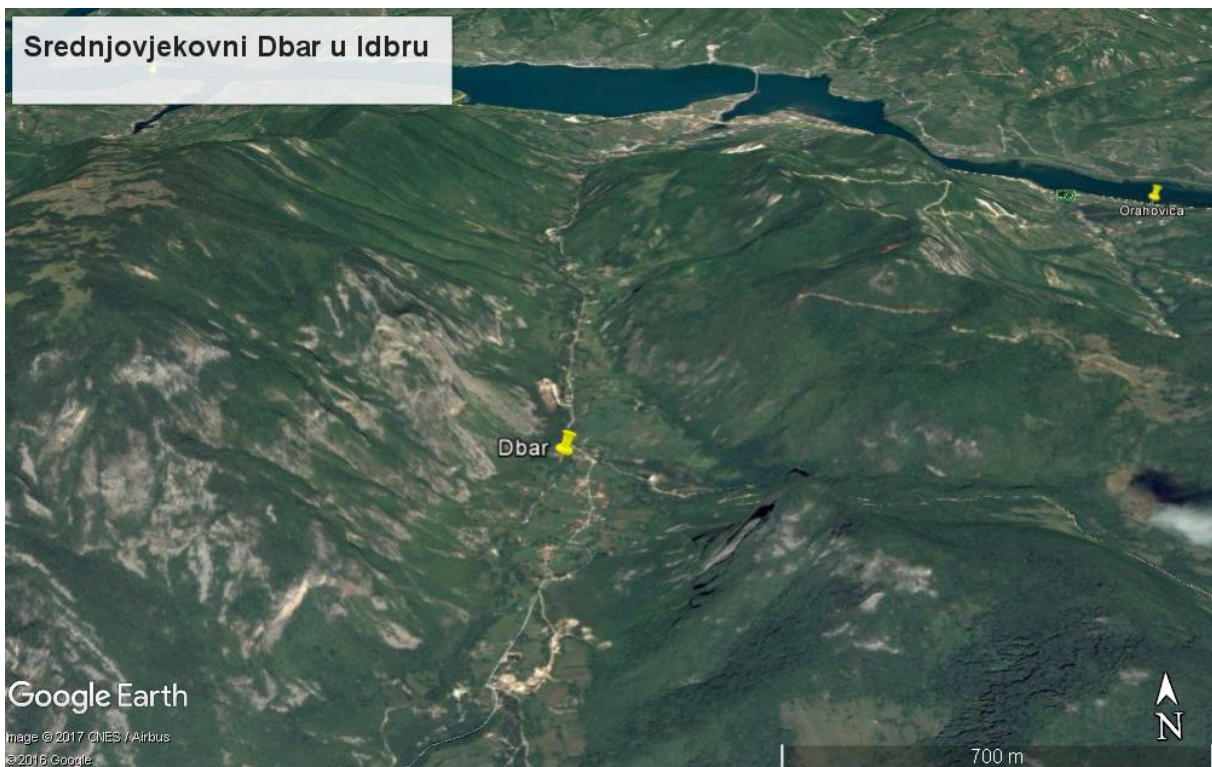
Složenost ovog grada, koji ima dvije citadele, veoma razvijen sustav bedema i koji obuhvaća površinu veću od 1 ha (tj. spada među najveće srednjovjekovne gradove šireg prostora), unutar zidina i crkvu, naselje, itd., P. Anđelić smatra da sve to upućuje na XV. st., kao vrijeme gradnje grada.²⁸⁹ Poznato je također da je nakon privremenog boravka turske vojske na gradu, uskoro (70ih god. XV. st.) naređeno rušenje istog, tako da je očito sva vidljiva gradnja kasnosrednjovjekovna i može poslužiti za usporedbu sa drugom onodobnom arhitekturom na drugim lokalitetima.

²⁸⁸ P. ANĐELIĆ, 1975, 151-157.

²⁸⁹ P. ANĐELIĆ, 1958, 210.

3.6.4. Dbar

Idbar je dugačko, usko selo, koje s obje strane markiraju planinski obronci, te se pruža uz tok rijeke Baščice (od "Dbarčica"), u govoru starijih mještana se govorilo da se ide "u Ddbar", pa je osim Idbara, ostalo i Udbar u nazivlju mjesta. Mještani su Dbarani.²⁹⁰ Rijeka Baščica se ulijeva u Neretvu (nakon 50-ih godina XX. st. – u Jablaničko jezero) kod Čelebića. Oko sredine gornjeg toka rijeke Baščice na jednom proširenju, odmah u blizini recentnog muslimanskog groblja, nalazi se preko same rijeke plato dugačak više od 100 m, širok više od 50 m, na kojem se nalazi velika kamena "grudina", kako ju je prvi opisao P. Anđelić u svom članku iz 1958. god.²⁹¹ To je lokalitet Gradina, smješten uz zaseoke Antići i Subašići na kojem se nalaze ruševine srednjovjekovnog Dbara (sl. 97).

Slika 97: Položaj Dbara (foto: Google Earth satelitski snimak).

Vodeći se bilješkama i tlocrtom P. Anđelića obišla sam lokalitet tijekom 2015. god., i zatečeno stanje je bilo potpunoma poražavajuće. Na lokalitetu koji je smješten na prostranoj zaravni koju sa zapadne strane markira strmina planine, sa istoka tok rječice Dbarčice (Baščice), zatekla sam dvije jasno umjetne "grudine", od kojih je bilo moguće popeti se na

²⁹⁰ P. ANĐELIĆ, 1958, 195; P. ANĐELIĆ, 1975, 137.

²⁹¹ P. ANĐELIĆ, 1958, 194-196.

manju i nižu (ovdje je označavam pod "B") i utvrdila sam da nema vidljivih naznaka arhitekture, i zapravo je teško bilo i zamisliti da bi se na tako maloj površini i moglo nešto nalaziti, no nije isključeno da je u osnovi te formacije postojala nekakva stara arhitektura, koja se obrušila i zarasla s vremenom. Jer u okruženju istinske zaravni tog platoa, to jeste bila jedna očito artificijelna kamena "grudina".

Slika 98: Ortofoto snimak Gradine sa položajima "A" i "B".

Slike 99 i 100: Manja grudina "B" na uslikana 2015. god. i na desnoj slici uništena 2017. god. (foto: N. Čuljak).

Na velikoj grudini, koju ću ovdje označiti pod "A", koja je predstavljala pravi arheološki lokalitet, od opisane arhitekture se nije vidjelo apsolutno ništa. Tek sam naslućivala neke možebitne obrise, ali i oni su se u tolikoj mjeri spojili sa prirodnom

strukturu stijena, da sam gotovo posumnjala u vjerodostojnost tlocrta koje sam imala na raspolaganju, jer je bilo gotovo nezamislivo da se kroz samo nekoliko desetljeća lokalitet koji je očito imao neku vidljivu formu, gotovo u potpunosti "izgubio". Jedine uočljive bile su posve nizinske podzide, uz samu rijeku, no za njih nisam bila sigurna pripadaju li doista tom gorespomenutom korpusu, ili su neke recentnije gradnje.

Slike 101 i 102: Pogled prema velikoj grudini "A" iz 2015. god. (lijevo) i 2017. god. (foto: N. Čuljak).

Ponovni dolazak na lokalitet uslijedio je 2017. god., nakon određenih intervencija bagerom novog vlasnika susjednog zemljišta koje se također vodi kao Gradina. Ovi radovi su rađeni samoinicijativno (bez prethodnog konzultiranja sa Zavodom za zaštitu spomenika HNŽa), i rezultirali su promijenjenim stanjem na terenu. Naime, manja grudina ("B") je u potpunosti uništena, bez ikakve mogućnosti pregleda materijala koji je moguće bio i arheološki (posve zaravnata površina, vidljivog materijala nema). Kompletna zaravan je dodatno razrovana (očito su izvršene pripreme za neki vid planirane gradnje). Čak se bagerom posve razrovaio dio uz samu veliku grudinu ("A") i zaustavilo se doslovno uz same srednjovjekovne zidove koji su se ovim aktivnostima pokazali sa južne strane grudine.

Veći komad vidljivog zida se pruža manje-više SI-JZ, gotovo okomito na tok rijeke koja se pruža uz sam lokalitet. Pod određenim kutom na njega se naslanja krak poprečnog iznimno masivnog zida, koji se vidi samo u presjeku. Zidovi su jako lijepo uklopljeni u postojeće prirodne stijene, nadopunjujući ih u jedno nekada očito impozantno utvrđenje. Budući da su ogoljeni zidovi u strmini, bilo im je nemoguće normalno prići i izmjeriti ih, ali najdonja vidljiva zona koja predstavlja jednu cjelinu ide do visine od cca 140 cm. Očito da u pojedinim dijelovima sačuvane vertikalne zidova idu i preko 4 m visine.

Slika 103: Pogled na veliku grudinu "A", tj. ruševine Dbara (foto: N. Čuljak).

Nakon ponovnog obilaska lokaliteta utvrdila sam da se u zapadnoj zoni vidi jedan prirodni pristup, te se bolje mogu uočiti ruševine ožbukanih zidova koje su vjerojatno bile dijelom ulaznog stubišta i kule, kako je to i P. Anđelić pretpostavio svojedobno. Kompletan plato je nekih 25 x 10 m, i pruža se do cca 20 m visine. Debljine zidova koje je naveo Anđelić (90-110 cm), sa naznakom da debljina južnog zida dostiže i 150 cm, nemoguće je bilo točno premjeriti, jer je lokalitet u kosini, što se iz fotografija ne može doživjeti. No činjenica je da se profil masivnog poprečnog zida (SZ-JI) očito podudara sa debljinom južnog zida. Zidovi su u potpunosti uklopljeni na postojeće stijene na lokalitetu, posebice na onu masivnu koja se izdiže odmah iznad rijeke Baščice. Od mještana sam 2015. god. saznala kako se "uvijek govorilo da se sa velike Gradine vidi cijeli Idbar". I doista kad se uzme u obzir debljina zidova, postavlja se pitanje koliko se još u visinu pružala ta utvrda i koliko je monumentalno zasigurno izgledala u vrijeme dok je bila u funkciji, ili bar dok su njene ruševine još bile dosta bolje sačuvane.

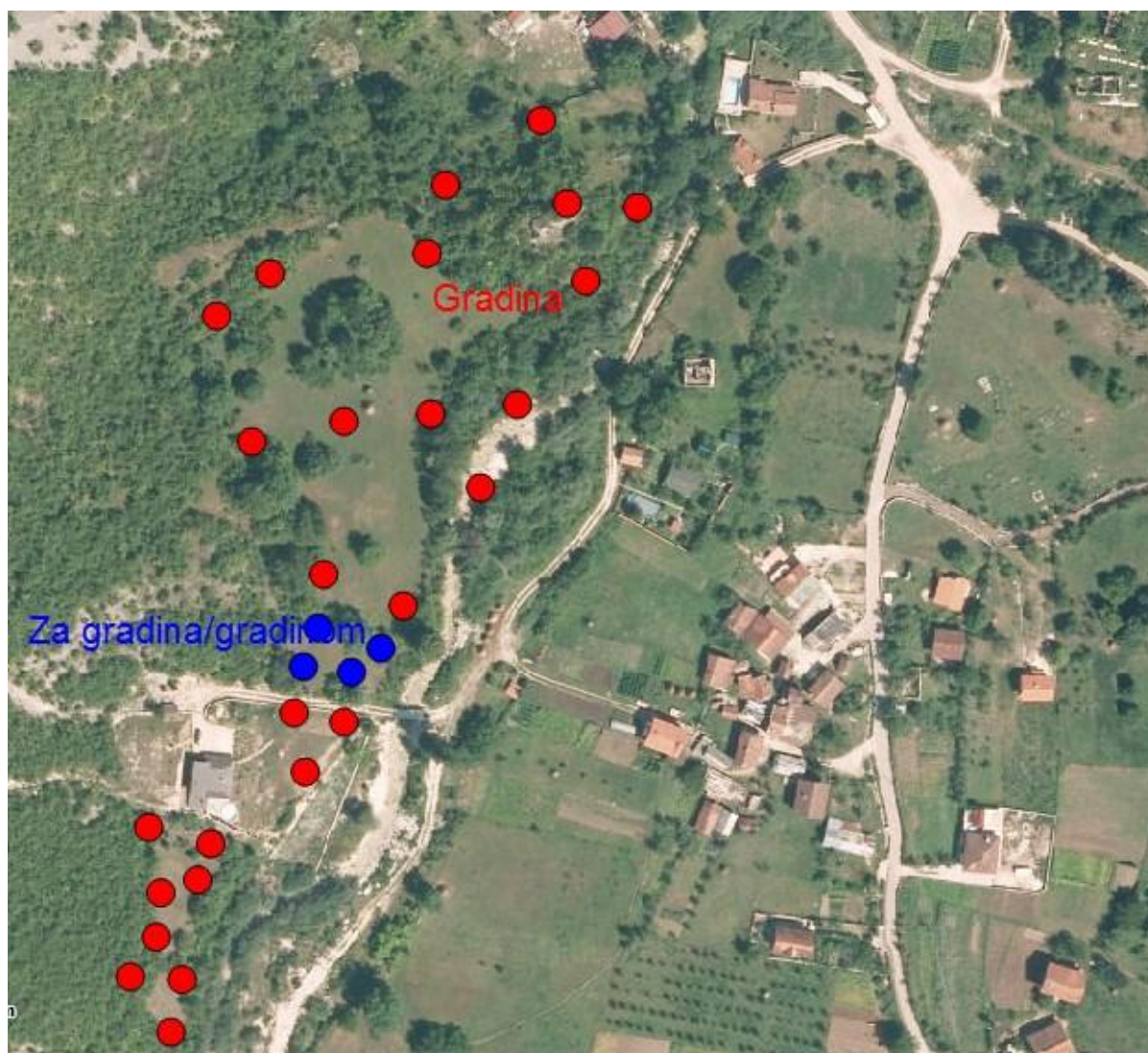

Slika 104: Južni zid Gradine u Idbru (foto: N. Čuljak).

Južni zid utvrde (on se zapravo pruža SZ-JI) zidan je manje-više pravilnim redovima kamenja za koje bi se reklo da je više dobro izabrano sa riječnih obala, nego doista obrađeno. Djelomice svakako jeste priklesano, ali očito je u većoj mjeri korišten kamen kojega dosta ima u rijeci i na obalama. Redovi su 'ispravljeni' međuredovima ubačenog sitnijeg amorfno kamenja. Sve to uz obilje žbuke u sastavu zidova i na vanjskoj oplati zida. Nejasna je prilično loša nadogradnja, ili ojačanje zida u zapadnom dijelu, gdje se ispod izbočenog dijela (nadozidanog) nazire originalno lice zida, te se postavlja pitanje, nije li tu zid bio dodatno ojačan, pa je taj dio prosto urušen, neki vid lošijeg kontrafora recimo. Reklo bi se da se u najdonjoj zoni naslućuje postojanje starijeg zida drugačije zidanog, no moguće da je i riječ o estetski nemarnije rađenim temeljima (sl. 104).

Smještaj lokaliteta je dosta zanimljiv, i predstavlja jedan od rijetkih nizinskih lokaliteta koje obuhvaća ovaj rad. Zanimljiv je i lokalni naziv Gradina, koji se redovito veže uz prapovijesna gradinska naselja. Mada se može odnositi i na utvrđena srednjovjekovna

naselja.²⁹² Analizom toponima (sl. 105) u njegovoj blizini, došla sam do zaključka da se lokalitet Gradine pruža i mnogo šire od utvrde o kojoj pričam, te obuhvaća gotovo cijelu zaravan sa u ovoj prirodno zaštićenoj uvali ispod planine (zapadno) i rijeke (istočno). Odmah uz sami sjeverni rub lokaliteta parcele su naziva Resnik, koji bi možda mogao upućivati na staroslavensku provenijenciju²⁹³ i posredno možda ukazuje na stariju fazu korištenja lokaliteta.

Slika 105: Ortofoto snimak s obilježenim parcelama koje nose toponim Gradina (označeno crvenom bojom) i Za gradina, odnosno Za gradinom (označeno plavom bojom).

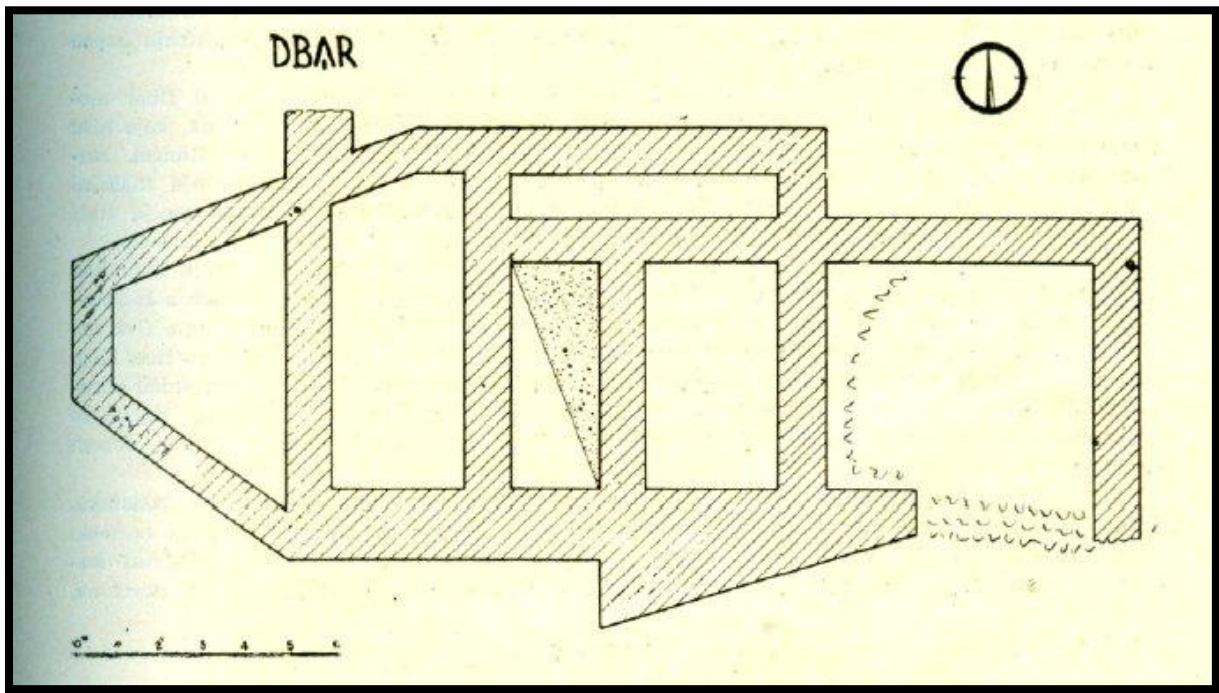
Ovaj grad je u povijesnim izvorima spomenut 08. travnja 1411. god., u pismu kralja Ostoje Dubrovčanima. Lj. Stojanović²⁹⁴ je donio prijepis teksta, u kojem kao mjesto pisanja

²⁹² O prisutnosti tih i drugih naziva (u narodu) za utvrđena naselja iz posve različitih perioda i pokušaju uvođenja raščlabe u stručnoj terminologiji, koja je danas uglavnom i prihvaćena, više kod: Z. VINSKI, 1949, 223-241.

²⁹³ Resan (blato), resnica (izvor, voda), resnik (staroslavenski svećenici, čarobnjaci).

²⁹⁴ LJ. STOJANOVIĆ, 1929, 44; P. ANĐELIĆ, 1975, 137.

piše na bosančici: "u Dbri na Neretvi", za koji P. Anđelić smatra da znače "u Dbru u (župi) Neretvi", a ne na rijeci Neretvi. Pitanje je naravno zašto Dbar nije spomenut u tri povelje u kojima se priznaju posjedi S. Vukčiću Kosači, na koje P. Anđelić daje logičan odgovor – da je vjerojatno kao manje značajan *castrum* izostavljen, mada je bio u posjedu Kosače, ili se možda kao takav smatrao (ili je kasnije postao) dijelom susjednog mnogo bolje utvrđenog Borovca u Idbru.²⁹⁵

Slika 106: Tlocrt Dbara (prema: P. Anđelić, 1958, 195).

P. Anđelić također navodi postojanje još dvije utvrde u dolini Dbarčice, odnosno Baščice, za koje pretpostavlja da su također iz srednjeg vijeka, te da su nastale, skupa sa onom na Borovcu čisto iz strateških razloga, nakon utvrde na Gradini.²⁹⁶

Teško je bez arheoloških istraživanja donijeti bilo kakav ozbiljniji sud o ovom lokalitetu. Toponim Gradina za kasnosrednjovjekovnu utvrdu u ovim krajevima nije toliko neobičan²⁹⁷. Način gradnje se ne podudara sa načinom gradnje drugih susjednih srednjovjekovnih gradova/utvrda. No i to može biti lokalno uvjetovana slučajna nepodudarnost. Masivnost zidova je impozantna i reklo bi se da je mogla odoljeti i težem napadu. Dobar zaklon i pojačanje utvrde svakako je predstavljala i prirodna stijena na koju je grad doslovno 'naslonjen' i nadozidan, te u potpunosti prati prirodnu konfiguraciju terena, što je tipično za

²⁹⁵ P. ANĐELIĆ, 1975, 138.

²⁹⁶ P. ANĐELIĆ, 1975, 138.

²⁹⁷ Primjer je recimo i Gradina na Bokševici, *i.e.* srednjovjekovni Bokševac.

gradnju ovdašnjih kasnosrednjovjekovnih gradova. Smještaj lokaliteta na putu prema srednjovjekovnom gradu Borovcu, na jednom prirodnom proširenju inače uskog međuplaninskog prostora, ukazuje na njegovu primarnu funkciju, koja je bila očito da nadzire i štiti to proširenje, kao što su vjerojatno postojale i druge slične, ili manje utvrde dalje niz rijeku u klancima, o postojanju kojih imamo neke terenske zabilješke Đ. Baslera²⁹⁸, I. Čremošnik²⁹⁹ i P. Anđelića. Točnije postoje indicije da bi još dvije manje utvrde mogle biti dio ovoga zaštitnog lanca, koji se nizao dolinom Dbarčice na putu prema Borovcu, značaj kojega je bio očito mnogo važniji, što iščitavamo iz činjenice da se jedino on spominje među posjedima Stjepana Vukčića Kosače u tri prethodno spominjane povelje: kao *castello*³⁰⁰, odnosno *castrum*³⁰¹, odnosno *civitas* (konkretno u povelji: *civitate*) *cum castris*³⁰².

²⁹⁸ Đ. BASLER, 1955, 228. Basler na ovom mjestu utvrdu označava kao Sutjeska u Dbaru. Poziciju navodi cca 3 km uzvodno od ušća Dbarčice u Neretvu, u uskom riječnom klancu. Navodi da je ovaj lokalitet u narodu poznat kao "grad Hercega Stjepana", ili "Sutjeska" zbog uskog klanca kojim rječica tu prolazi. Basler je tu vidio ostatke jednog manjeg utvrđenja dobro uklopljenog u prirodne stijene. Utvrda ga je podsjetila na stražarnicu.

²⁹⁹ I. ČREMOŠNIK, 1954, 220-221. Ona tu navodi "trag jedne okrugle kule uz ruševine zida uz Neretvu, ispred kuće Avramovića, koji su kopajući (između kuće i puta koji vodi za Ostrožac) naišli na temelje druge okrugle kule..." Napominjemo da je Irma Čremošnik vršila iskopavanja u Lisičićima (vezano uz koja spominje i ovaj lokalitet) tijekom 1952. god., te je to bilo prije nego je dobar dio arheoloških lokaliteta ovog prostora potopljen pod umjetnim Jablaničkim jezerom, koje je nastalo 1953. god. (izradjom lučne brane na Neretvi).

³⁰⁰ L. THALLÓCZY, 1914, 362.

³⁰¹ L. THALLÓCZY, 1914, 379.

³⁰² L. THALLÓCZY, 1914, 398.

3.6.5. Grad kod Ribića

Smještaj položaja Grad i njegovih arheoloških ostataka nalazi se na jednom uvišenju između mjesta Ribići i Ostrožac (sl. 107). Lokalitet je u *Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine* naveden kao rimska utvrda i srednjovjekovni grad³⁰³. Naime, riječ je o manjem srednjovjekovnom gradu podignutom na građevini iz kasnoantičkog perioda.³⁰⁴ Utvrđenje je podignuto iznad ušća Ribićkog potoka u rijeku Neretvu, danas je tu Jablaničko jezero.

Slika 107: Položaj utvrde na satelitskom snimku (foto: *Google Earth*).

Po dolasku u Ribiće, stupila sam u kontakt sa vlasnikom parcele Grad, gosp. Eminom Hamza, koji me je odveo do Grada, veoma nepristupačnim i strmim usponom s te strane. Prilikom uspona prema gradu, doznala sam da je 50ih godina dosta terena skliznulo (i vidi se na terenu), i jasno je da su tu uz rijeku velika klizišta (sl. 108). Moguće da je tada bio i neki potres. Mi smo se uspinjali sa strane Bešika. To je veoma oštar i zahtjevan uspon. Na osnovu dosadašnjeg iskustva uspinjanja na brojne druge srednjovjekovne gradove mišljenja sam da to apsolutno nije mogao biti glavni pristupni put do grada. Na koncu ovim putem konj s tovarom

³⁰³ U nedostatku konkretnih povijesnih vrela, samo ćemo navesti da P. Bakula u *Šematizmu* govoreći o Ribićima i Radešinama navodi podatak da su bili tvrđave i da još uvijek imaju veličanstvenih nadgrobnih spomenika i ruševine jedne crkve (P. BAKULA, 1970, 114). Podatak je jasno iz druge polovine XIX. st.

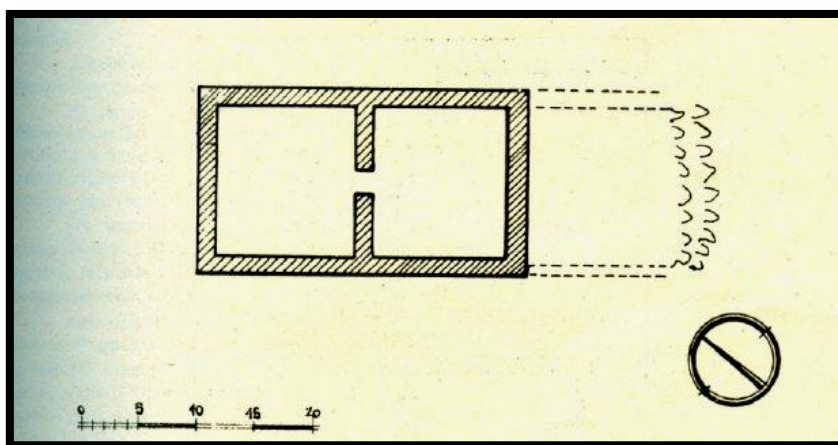
³⁰⁴ P. ANĐELIĆ, 1988, 212-213. Po padinama su se nalazili ulomci rimskih tegula, što svakako ukazuje na starost utvrde.

nije mogao pristupiti lokalitetu. Makar sam od gosp. Hamze dobila informaciju da su se oni 'oduvijek' tuda uspinjali, ali to je logično, jer je njegova kuća točno ispod utvrde i to je najbliži put kojim ne prelazi preko tuđih parcela. No to nikako nije mogao biti 'glavni' put kojim se pristupalo ovom lokalitetu u kasnom srednjem vijeku. Pristup gradu je najlakši preko blage padine s južne strane. Tu je i jedan umjetni usjek, neki vid prokopa za koji P. Anđelić³⁰⁵ vjeruje da je predstavljao dio obrambenog sustava utvrde.

Slike 108 i 109: Velika klizišta ispod Grada i desno – pogled sa Bešika (foto: N. Čuljak).

Na samom gradskom platou jedva se naziru (ispod gustog raslinja) obrisi ruševina pravokutnog utvrđenja (sl. 110) glavnog usmjerenja istok zapad (dužinski). U vrijeme kada je lokalitet obilazio P. Anđelić (a prvi put ga objavljuje u članku iz 1958. god.)³⁰⁶, još su se vidjeli neki zidovi sa južne i zapadne strane. Sada je sve prekriveno humusom, mahovinom i raslinjem. Mada se obrisi objekta čiju skicu imamo u literaturi doista uživo ipak naziru, kao i mali fragmenti zida posve prekriveni mahovinom (sl. 113).

Slika 110: Skica ruševina utvrde u Ribićima na položaju Grad (prema: P. Anđelić, 1958, 199).

³⁰⁵ P. ANĐELIĆ, 1975, 142.

³⁰⁶ P. ANĐELIĆ, 1958, 198-200.

Slike 111 i 112: Izlazak na sam plato grada i desno – pogled na plato grada sa zaraslim ruševinama (foto: N. Čuljak).

Slika 113: Ostaci zidova koji se naziru ispod sloja mahovine, humusa i raslinja (foto: N. Čuljak).

Na povratku smo išli prema jugu – Divljak, Neplesak do ceste livadama, prateći na tu stranu blagi pad terena. S te strane (Neplesak) pruža se pogled prema kosi gdje su bili vinogradi i gdje su pronađeni ćupovi s novcem. Prema "vinogradima" nalazilo se više starih čatrnja, od kojih sam vidjela samo jednu koja je obnovljena u novije vrijeme, ostale su zatrpane. Od mještana sam doznala da su tamo bile i kovačnice. Tu se navodno nalazilo na željezne predmete za kovanje i sl., koji se nažalost nisu sačuvali. Ovi podatci od mještana su mi mnogo pomogli u razumijevanju ovog lokaliteta i dali mi nove ideje za njegovu interpretaciju.

Slike 114-117: (gore lijevo) glavica na vrhu uzvišenja na kojoj je smješten grad; (gore desno) pogled prema selu; (dolje lijevo): priklesani kamen možda detonacijom izbačen iz zidina; (dolje desno): prema 'kovačnicama' (foto: N. Čuljak).

Glede same lokacije utvrde, onda je odlično pozicionirana, strateški pomno izabrana. Utvrda je doista na najistaknutijem dijelu uzvišenja. Ostatci zidova se tek naziru, a na površini je ponegdje vidljivo lijepo priklesano kamenje. Prema P. Anđeliću ovaj grad čini pravokutni prostor podijeljen u dvije prostorije dimenzija 28 x 16 m.³⁰⁷ Hamza kaže da su tu "Švabe

³⁰⁷ P. ANĐELIĆ, 1958, 199.

imale bunkere", te da su one dvije 'rupe' utonule nakon što je bomba eksplodirala, a lokalitet se i u ovom ratu koristio. On kaže da je tu nalazio dosta čahura iz drugih stvari iz II. svjetskog rata. Zapravo je teško u trenutnom stanju ocijeniti što od tih ostataka pripada starijoj arhitekturi, tj. što je podignuto na temeljima utvrde, a što su suhozidne pregradnje "gnijezda" korištena u ratovima novijeg datuma. Ovaj lokalitet bi svakako bilo potrebno arheološki istražiti, a materijal će sigurno pokazati dugi kontinuitet korištenja utvrde, i svakako kasnosrednjovjekovnu fazu, jer na to upućuje niz faktora o kojima ću detaljnije u nastavku.

Slika 118: Pogled s lokaliteta prema cesti koja vodi prema Ostrošcu (foto: N. Čuljak).

Radeći rekognosciranje terena, i detaljno pregledavajući katastarske podatke, došla sam do spoznaje da toponimi koji su vezani, ili mogu biti vezani uz život srednjovjekovnog grada, doista upućuju na određenu logičnu raspodjelu prostora, koja mi je prilikom obilaska terena djelovala i više nego smisljeno. Znakovite toponime ovog područja sam označila i grupirala prostore na kojima su zastupljeni u katastru. Tu prije svega mislim na: niz parcela Grad, i iza njih dosta parcela Za Grad (ima i Za gradom). Zanimljiv je toponim Gostinovac odnosi se na više parcela (sl. 119). Od drugih toponima: veoma znakovito Staro tršće, koje bismo mogli zanemariti jer toponimi trsje se ovdje pojavljuju, no ovo Tršće je znakovito

locirano pokraj lokaliteta Utrge, što apsolutno ne može biti slučajno i posve sigurno upućuje na trg. Potvrda tome je i jedna parcela naziva Podgrad, također u blizini ovih prethodnih. Znakoviti su i toponimi: Puščanija/Pušćanija te Gostinac / Gostinovac³⁰⁸ i Grab³⁰⁹. Mada je zbog umjetnog Jablaničkog jezera izmijenjena situacija sa dolinom rijeke Neretve, kao i tokom Ribićkog potoka, ipak se može zamisliti nekadašnji izgled okoline lokaliteta. Izbor smještaja utvrde posve odgovara, pristup od Bešika je nemoguć za kretanje natovarenih konja. Prilaz sa juga je najblaži, no otkuda bi vodio.

Slika 119: Ortofoto snimak sa naznačenim toponimima (izradila: N. Čuljak).

Sa platoa grada moguća je izvrsna kontrola prilaza od strane Ostrošca, i utvrda ga može štiti, kao i zaravan koja se pruža uz njega. Moj je zaključak da je pristup Gradu bio upravo s te strane, da je čak i raspored toponima Zagrad dokaz da je pristup išao od

³⁰⁸ Pitam se ne radi li se i ovdje o posjedu Crkve bosanske, tj. o krstjanskim kućama (hižama, gostinjcima), znano je da se u povijesnim izvorima spominje takva i u nedalekom Podbiogradu. Također i ovaj položaj bi odgovarao položaju u sklopu podgrađa.

³⁰⁹ Graba je prema P. Skoku (P. SKOK, 1971, 599) sa značenjem jarak, prokop. U tom istom značenju grabu imamo i u *Glosaru naziva* A. Deanović (A. DEANOVIĆ 1978). No graba je u ovom kontekstu mjesto sa kojega se 'brao kamen' za gradnju, a ta mjesta su poradi smanjenja troškova transporta bila redovito u blizini i na samom gradilištu: "dubljenje grabe" (Z. HORVAT, 2014, 19). U slučaju ovog lokaliteta isključujemo primarno logičnu primisao na drvo grab i držimo da je upravo na padini brijega koja se spušta od grada ujedno bio i bran kamen za gradnju, odnosno dogradnju ovog utvrđenja.

jugozapada. Samo jedna jedina mala parcela koja nije potopljena Jablaničkim jezerom nosi naziv Podgrad. No njen smještaj uz Staro tršće i Utrge smatram dovoljno znakovitim za donošenje navedenih zaključaka. Tek će naravno konkretna arheološka iskopavanja dati svoj konačan odgovor, no ovo je jedan novi način sagledavanja lokaliteta u okvirima nedestruktivnih metoda istraživanja.

Spomenula sam informacije, tj. predaje koje sam doznala od mještana, a koje se tiču pronalazaka željeznih predmeta "za kovanje", te kovačnice. Tu se otvara jedno posve novo pitanje odnosno problematika, koja bi mogla osvijetliti i razvoj trga ispod ove utvrde, te opravdati njenu važnost.

Naime, na južnim padinama grada su pronađene neke od najvećih (ako ne i najveće) ostave srednjovjekovnog bosanskog novca (na dvije lokacije): jedna je sadržala oko 1400 komada srebrnog novca bosanskih kraljeva: Tvrtka II. (1421.-1443.) i Stjepana Tomaša (1444.-1461.), a bila je spremljena u zemljanom loncu sa drvenim čepom na lokalitetu Gaj.³¹⁰ Druga ostava bosanskog novca istih vladara pronađena je na položaju vinograda Prijeko, a riječ je o vrču sa 1422 kovanice.³¹¹

Budući da je pitanje kovnica novca nezaključena priča, samo bih iznijela mogućnost da je upravo na ovom području bila jedna od njih. Zbog postojanja predaje o kovačnici među lokalnim pučanstvom, zbog blizine Konjica kao velikog centra u srednjem vijeku, i zbog nalaza metalnih predmeta za kovanje koji su po svoj prilici "završili u Neretvi" i naravno ovih dviju velikih ostava novca istih vladara upravo sa ovog lokaliteta. Prvi je mišljenje o postojanju kovnice ovdje donio Ć. Truhelka, no smatrajući Ribiče ne mnogo značajnim mjestom, smatrao je da bi trebalo mjesto kraljevske komore u kojoj se kovao novac tražiti u Konjicu.³¹²

³¹⁰ T. GLAVAŠ, 1988, 223. (Arh. Leksikon 3).

³¹¹ G. KRALJEVIĆ, 1988, 223. (Arh. Leksikon 3).

³¹² Ć. TRUHELKA, 1905, 28.

3.7. Ljubuški

Stari grad Ljubuški smješten je na dominantnom i strateški važnom položaju iznad grada Ljubuškog, na brdu Buturovici, na visini od 349 m. Sa južne strane do grada vodi pješačka staza od Gožulja, a 1994. god. probijen je i makadamski put sa sjeverne strane grada. Grad (sl. 120-121) ima oblik nepravilnog višekutnika, dimenzije širine i dužine su cca. 93x50 m, a tlocrtna površina mu je cca. 3350 m².³¹³

O starom gradu Ljubuškom P. Bakula 1867. god. navodi: "Na vrlo krševitom vrhu brežuljka nad gradom odskače tvrđava solidne građe s nepravilnim kulama. Tu su tvrđavu Turci više puta popravljali i povećavali, ali se dobro vidi njezin stari izgled. U njoj je kula s radionicom zvana Herceguša. Stoga se drži da ju je sagradio Herceg Stjepan. Položaj utvrde je strateški važan, ali se čini da su Turci malo o tom brinu, kad u cijeloj dosta prostranoj utvrdi čuvaju pet malih topova."³¹⁴

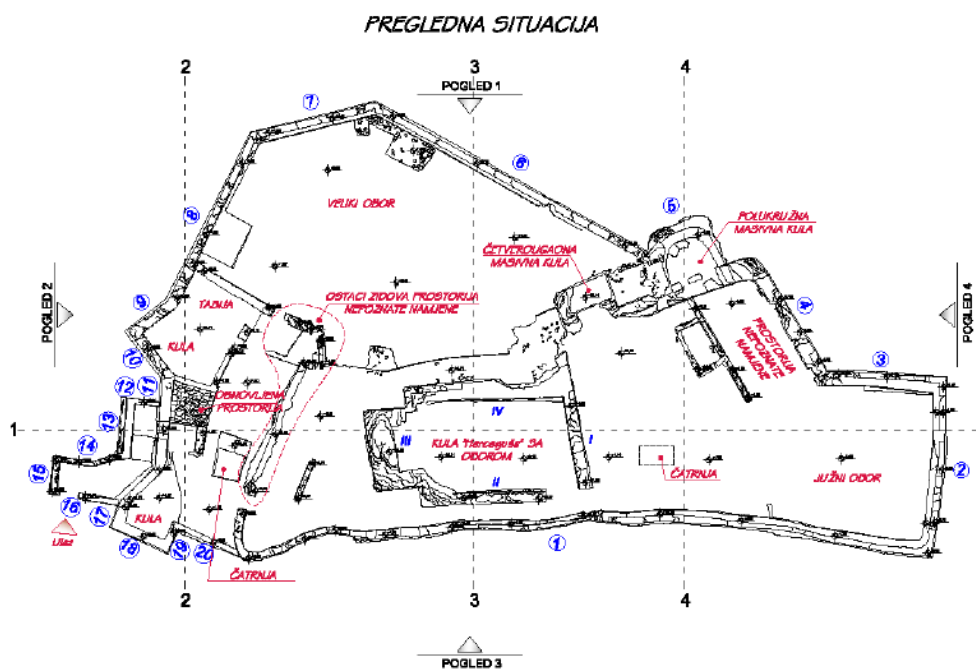

Slika 120: Pogled na grad Ljubuški (foto: N. Čuljak).

³¹³ I. LEKO – V. ŠARAVANJA – N. RAGUŽ, 2008, 274.

³¹⁴ P. BAKULA, 1970, 147, 160.

Za interpretiranje prošlosti grada Ljubuškog važnu je ulogu odigrala činjenica da nije spomenut u prve dvije (od tri povelje) u kojima strani vladari (Alfons V. i Friedrich III.) potvrđuju hercegu Stjepanu Vukčiću Kosači njegove posjede. Tako da je taj spomen 'tek u trećoj' povelji kao "*civitate Lublano cum castris et pertinentiis suis*"³¹⁵ zapravo mnogo utjecao na brojne istraživače prošlosti Ljubuškog, te su njegovu prošlost promatrali i interpretirali tek od 1454. god., odnosno, razmišljalo se logikom ako se ne spominje u poveljama iz 1444. i 1448., a spominje se 1454., *ergo* izgrađen je tijekom prvih godina druge polovine XV. st.

Slika 121: Pregledna situacija – tlocrt starog grada Ljubuški (prema: I. Leko – V. Šaravanja – N. Raguž, 2008, 276).

To je dalje ponukalo istraživače da i prvu predtursku fazu traže dosta kasno i tim slijedom sve ono što je arhitektonski djelovalo kao dogradnja, pripisuju turskom razdoblju. Kasnije se došlo do još starijih izvornih dokumenata, koji su prvi pisani spomen grada pomaknuli na 1452. god.³¹⁶, a koji se odnose na podatak o sukobu hercega Stjepana sa sinom Vladislavom, koji mu je bio preuzeo cijeli Hum, osim Ljubuškog, u kojem se sklonio herceg Stjepan.³¹⁷ D. Kovačević – Kojić navodi kasnije podatak o spomenu podgrađa Ljubuškog, odnosno lokalne crkve već 1444. god.³¹⁸ Pretraživanjima u Dubrovačkom Arhivu, D. Korac³¹⁹ je došla do još

³¹⁵ L. THALLÓCZY, 1914, 398, a kasnije: M. VEGO, 1957, 71.; M. DINIĆ, 1978, 223., i drugi.

³¹⁶ H. KREŠEVLJAKOVIĆ – H. KAPIDŽIĆ, 1954, 13; REDŽIĆ, 2009 (nije riječ o neinformiranosti autora, nego je ova knjiga objavljena posthumno, kao rezultat starijih istraživanja), 143, itd.

³¹⁷ REDŽIĆ, 2009, 143

³¹⁸ D. KOVAČEVIĆ – KOJIĆ, 1878, 115.

³¹⁹ D. KORAC, 2008, 51.

starijeg spomena koji datira u 1438. god., da bi M. Sivrić³²⁰ pomjerio konačno datum prvog spomena na 1435. god., koji trenutno slovi za najstariji spomen ovog grada u pisanim izvorima. Tursko osvajanje Ljubuškog se smješta u interval od 1465. do 1477. god.³²¹

Slike 122 i 123: Prilaz gradu – ostatci kaldrme i desno ulaz u grad sa konzolama od breteša - *bretèche* (foto: N. Čuljak).

Općenito se smatra da je stari (srednjovjekovni) dio grada samo kula zvana Herceguša³²² i omanji njoj pripadajući obor. Međutim, smatramo da je razlog tomu upravo konfuzija oko prvog spomena, te smo mišljenja da bi se sva dosadašnja mišljenja o ovome trebala preispitati. Na ovom lokalitetu bi trebalo provesti detaljnu studiju arhitekture, koja bi sama bila dovoljna tema za višemjesečnu studiju tima stručnjaka. Za nju je uz arheologa svakako potrebna pomoć arhitekta, te odgovarajuća tehnologija i sredstva s kojima mi nismo mogli raspolagati. Za izradu ovog rada nastojala sam detaljno u više navrata prostudirati gradsku

³²⁰ M. SIVRIĆ, 2009, 71.

³²¹ H. KREŠEVLJAKOVIĆ – H. KAPIDŽIĆ, 1954, 13; REDŽIĆ, 143. Zaključak o padu grada pod tursku vlast 1477. god. dolazi od podatka iz *Poimeničnog popis sandžaka vilajeta Hercegovine* iz te godine. No ostaje vjerojatnost da se pad pod tursku okupaciju dogodio i ranije, no ovo je podatak o godini kojim se raspolaže trenutno (MIJATOVIĆ, 1996, 123). H. Šabanović smatra da je Ljubuški pod tursku vlast pao u periodu od 1468. do 1477. god., a s njim je suglasan i A. Aličić (vidjeti: H. ŠABANOVIĆ, 1959, 160; A. ALIČIĆ, 1985, 187).

³²² Imamo spomenuto u putopisu iz druge polovice XIX. st. kako "svijet još i danas zove kulu Erceguša" i da predaja glasi da ju je podigao herceg Stjepan Kosača (H. RENNER, 1900 (prijevod), 382), međutim ovo se govori u kontekstu cijelog grada, te se pitamo nije li taj naziv bio ne samo za kulu na koju danas mislimo, nego općenito za Stari grad.

arhitekturu te ju dodatno analizirati koristeći zračne snimke dronom, te su upravo one bile presudne za oblikovanje novih spoznaja i ideja o arhitekturi ovog grada.

Danas se starom gradu prilazi djelomice zidom (novijeg datuma) markiranim putem, koji vodi od zapada prema gradskoj kapiji starog grada. Na dijelu puta i danas se uočava uhodana staza, djelomice čak umjetno oblikovana u vidu kaldrme. Sama kapija je izvedena u obliku hodnika u obliku slova "L", prolaz kroz nju je dosta uzak i izvorno je sigurno bio dobro branjen sa dvije ulazne kule. Pred samim lučno zasvođenim ulaznim vratima nalazi se nekoliko danas dosta urušenih stepenica.

Slike 124 i 125: Renovirani objekti cisterna i desno stražarnica (foto: N. Čuljak).

Ulaskom u gradski prostor sa lijeve strane odmah opažam nespretno u aktualnom stoljeću 'obnovljenu' stražarnicu, kao i cisternu koja se nalazi odmah u blizini ulaznog dijela. Tu se također nalaze još neke prostorije, a u pozadini se uzdiže glavna gradska kula (donžon), u narodu poznata kao kula Herceguša (po hercegu Stjepanu Vukčiću Kosači). Uz gradske bedeme pruža se prolaz južno od donžona i pripadajućeg omanjeg obora prema gornjem, jugoistočnom oboru. Veliki obor, koji se nalazi na nižem, sjevernom dijelu lokaliteta je posve sigurno kasnija, turska dogradnja.

Slika 126: Pogled na veliki obor (foto: N. Čuljak).

Kao što je već rečeno, u literaturi je uvriježeno mišljenje da je samo Herceguša (donžon) sa omanjim oborom izvorni, srednjovjekovni dio grada. Proučavanjem literature i novim saznanjima o najstarijem spomenu grada, evidentno je na prvom mjestu – da prošlost grada datira posve sigurno još iz XIV. st. Formirano podgrađe 40ih godina XV. st., sa crkvom, posve sigurno nije formirano u kratkom periodu, a prvi spomen grada 1435. god. (s mogućnosti da će se doći i do novog podatka o još starijem spomenu), svjedoči da grad kao takav već neko vrijeme egzistira na tom položaju. Analizom zidova i zračnih snimaka došla sam do spoznaje da urušeni (u komadima) dio zida gradskog donžona jeste bio (upravo taj, sa

unutarnje strane) najstarije jezgro grada, uz pripadajući mali obor (sl. 127). Ali, pri tome treba uzeti u obzir da je originalno, vjerojatno u XIV. st. izgrađeni dio predstavljao kulu sa oborom u koji se ulazilo po svoj prilici sa istoka. Naime, proučavajući ovaj istočni zid malog obora, detektirala sam rubnjake starijeg zida u oštećenju aktualnog zida (sl. 128-129) koji sada posve zatvara taj dio.

Slika 127: Danas dijelom urušena Herceguša uz nešto kasnije dogradnje (foto: N. Čuljak).

Također, čak i na ovom najstarijem dijelu uočavam 'nalijepljene' slojeve kamenja drugačijeg opusa zidanja, te je očito da zapravo čak i sadašnji mali obor te veoma moguće i zapadni dio Herceguše predstavljaju naknadno dozidane, odnosno ojačane postojeće prvobitne zidove. Ovo se osobito uočava i proučavanjem zračnih snimaka, jer iz te perspektive se vidi da je zapravo u podzidama (kako se većinom smatraju) ovog malog obora i kule, veoma moguće izvorna kontura ovog prostora, koja je kasnije bila dozidana i ojačana, a vjerojatno naknadno i dodatnim podzidama koje to i jesu. U toj fazi se grad longitudinalno ogradio obuhvaćajući veći prostor prema ulazu u grad (vjerojatno zaključno sa oblim skretanjem zida u jugozapadnom dijelu, gdje je moguće bio i ulaz u tadašnji prostor grada).

Slike 128 i 129: Pogled na istočni zid malog obora i desno na tom zidu vidljivi rubnjak lijevog starijeg zida ispod 'nalijepljene' oplata (foto: N. Čuljak).

Prema jugoistoku se grad širi na prostor tamošnjeg obora. Sklona sam razmišljanju da se ovo širenje gradskog prostora u longitudinalnom smislu dogodilo početkom XV. st., dok su moguće dogradnje zidova na Herceguši i malom oboru, kao i polukružna i pravokutna kula na sjevernoj strani južnog obora, kao i izgradnja nove gradske kapije i pripadajućih objekata (bar nekih) u toj ulaznoj zoni – intervencije iz sredine XV. st. Turski veliki obor (sl. 126) uz pripadajuće bedeme i sigurno dodatne i nemale intervencije u adaptaciji postojećih zidina su svakako novijeg datuma.

Posljednje graditeljske intervencije na ovom lokalitetu izvedene su tijekom 2007. god., i tom prilikom su "obnovljeni" neki dijelovi gradske arhitekture, pri kojima se nije pazilo na niz faktora, a osnovno je da im nisu prethodile detaljne studije gradske arhitekture i provedena arheološka istraživanja, ili bar konstantni stručni nadzor. Nažalost ovom prilikom smo ostali bez dijela informacija o postojećim strukturama (originalnim), no bar se nadam da Općina Ljubuški i Federalni Zavod za očuvanje spomenika kulture, pod čijom je zaštitom ovaj nacionalni spomenik Bi H, takve 'sanacije' bez detaljnih prethodnih studija tima stručnjaka – i arheološkog nadzora, više neće dopustiti.

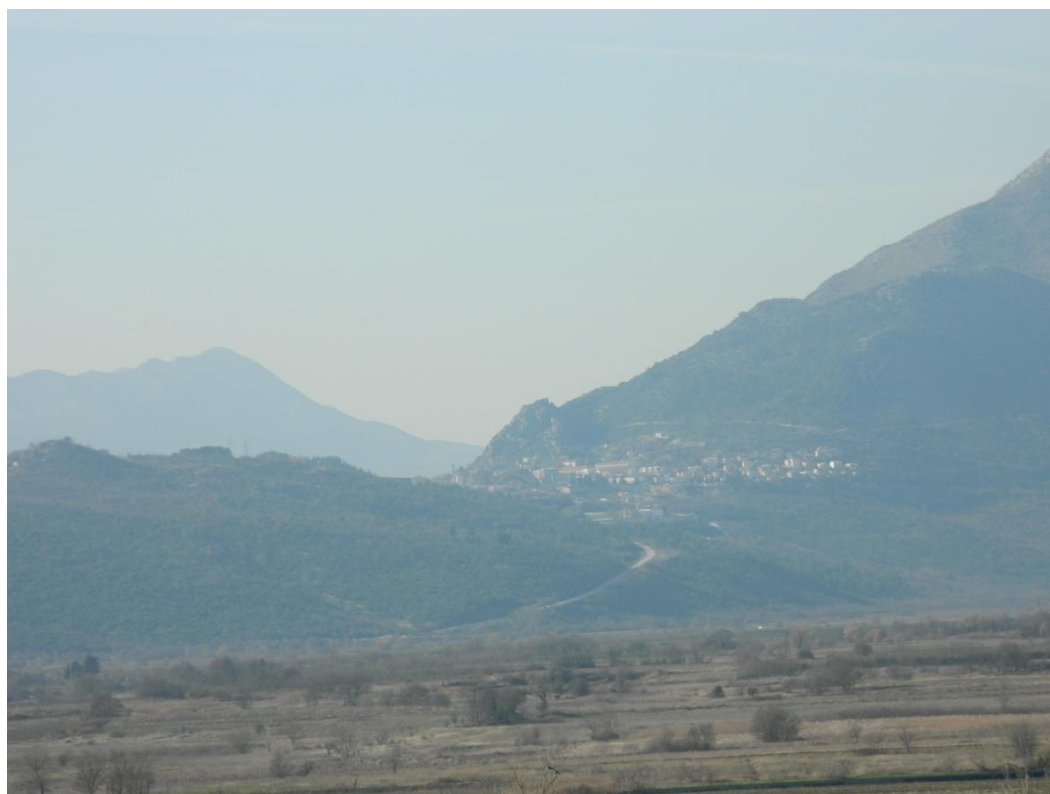
Slike 130 i 131: Pogled na polukružnu kulu (foto: N. Čuljak).

Na ovom lokalitetu je bez ikakve dvojbe potrebno što žurnije provesti konzervatorske radove, budući da su pojedini zidovi urušeni, ili pred urušavanjem. Herceguša je doslovno urušena (čini se posebno tijekom potresa 60ih godina, čemu su sigurno mnogo doprinijeli i nejednaki uvjeti temeljenja zidova i drugi građevinski detalji o kojima ima više riječi u studiji stručnjaka iz IGH³²³), a i gradski bedemi su u pojedinim zonama veoma upitne statike. Analiza koju su napravili spomenuti stručnjaci iz firme IGH predstavlja važan doprinos početku rješavanja ovog pitanja. Odgovor na sva iznesena mišljenja o starosti grada, kao i fazama dogradnje – pružit će na koncu jedino – sustavna arheološka istraživanja. Iskustvom kolega koji su otkopavali neke druge gradove sa jakim kontinuitetom kroz tursko razdoblje, za očekivati je dosta debeli sloj iz turskog perioda, no ovaj lokalitet definitivno zaslužuje istinska sustavna istraživanja, a ne samo sondiranja koja mogu dati samo jedan dio informacija koje ovaj lokalitet posve sigurno krije ispod zemlje.

³²³ I. LEKO – V. ŠARAVANJA – N. RAGUŽ, 2008, 273-293.

3.7.1. Visoka

Položaj Visoka³²⁴, ostao je upamćen još samo u predaji starijih mještana mjesta Grab u Općini Ljubuški. Međutim, pregledom austrougarskih mapa Trećeg vojnog pregleda³²⁵, pronašla sam da je u njima još evidentiran toponim Visoka. Pregledom ovih karata i usporedbom sa današnjim istog područja, uočila sam još jednu zanimljivost, koja bi mogla dodatno pomoći razumijevanju ovog položaja i značenja istog u srednjem vijeku. Naime, na današnjoj karti toponim Vašarovići odnosi se na omanje mjesto, čiji je položaj u odnosu na originalnu austrougarsku kartu pomaknut više prema rijeci Trebižatu.

Slika 132: Pogled prema Vrgorcu s Visoke (foto: N. Čuljak).

Analizom austrougarske karte, jasno je da su Vašarovići otisnuti istom veličinom fonta kao Grab, da je su označavali dosta široko područje od današnjeg mjesta Lošče do Ponora (još jedan kasnije 'izgubljeni' toponim) koji se nalazi ispod Visoke, tj. Graba. Ono što

³²⁴ Budući da općenito drži da ovaj grad nije spomenut u pisanim izvorima, ovdje bih iznijela jedno zapažanje, a to bi povjesničari mogli dodatno provjeriti. Naime, prilikom nabiranja posjeda hercega Stjepana u povelji iz 1454. god., koju je Thallóczy objavio (L. THALLÓCZY, 1914, 398), opazila sam da je redosljedom: *civitate Vratar*, *civitate Lublano*, *civitate Vergoran*, sljedeći: *civitate Visuchi*, nakon njega *civitate Imoschi*. Ovdje su povjesničari vjerojatno razmišljali logikom zašto bi bio spomenut poslije *Vergoran*, a ne prije, no poznato je da ima manjih geografskih odstupanja i drugdje u ovim poveljama. Mislim da bi se ova teorija trebala promisliti da li se možda ipak spomen odnosi na Visoku.

³²⁵ Mape se nalaze u *Österreichische Staatsarchiv u Beču*, digitalizirane su i javno dostupne.

mi je posebno indikativno jeste da se toponim očito odnosio na šire područje i njegov naziv upućuje na veoma vjerojatnu nekadašnju funkciju, naime Vašarovište – Vašar, *id est* mjesto na kojem se obavljala trgovina. Njegov je položaj jasan iz austrougarske karte, i topografski potvrđuje logičnu pretpostavku trgovišta, odnosno u blizini grada. Na Visoku kao srednjovjekovni grad prvi je upozorio Marko Vego u svom radu Prilog topografiji srednjovjekovne Hercegovine³²⁶, u kojem ga locira u selo Grab (točnije, u kasnijem tekstu točno na granicu između Graba i Vašarovića³²⁷) i povezuje sa srednjovjekovnom župom Rastok. Grad je ucrtan i na Arheološku kartu regije 25 (Srednji vijek), a samim tim je upisan i u *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine* (tom 3) u prilogu Pavla Anđelića³²⁸, koji se poziva na prethodno spomenut rad M. Vege.

Slika 133: Vidljivi zidovi na Visokoj (foto: N. Čuljak).

³²⁶ M. VEGO, 1957., 274.

³²⁷ M. VEGO, 1957., 274. Zanimljivo je ovdje M. Vego povezuje Vašarovište sa starim imenom Župe Večerić, tražeći poveznice između imena imena Večerić i Vašarovište.

³²⁸ P. ANĐELIĆ, 1988., 336. Samo da napomenem ovdje za jednu malu ispravku, naime, u odrednici za korištenu literaturu ispod Anđelićevog upisa u *Leksikon*, došlo je do omanje tiskarske greške te je navedeno da se Vegin članak nalazi u broju *Glasnika Zemaljskog muzeja* za 1967. godinu, međutim rad je objavljen u *Glasniku* 1957. godine.

Lokalitet je s nešto opsežnijim podacima obrađen i u knjizi *Srednjovjekovne humske župe* u poglavlju Marijana Sivrića i Tomislava Anđelića pod naslovom "Srednjovjekovna župa Velika (Veljaci) u Humskoj zemlji". Već je M. Vego u spomenutom radu³²⁹ dao podatak da je uspio naći grad stare Župe Rastok, koju spominje već Konstantin Porfirogenet, a koja je kasnije prerasla u Župu Veliku (Veljaci), o čemu detaljnije pišu Marijan Sivrić i Tomislav Anđelić³³⁰. Marko Vego donosi i opis grada Visoke, naglašava da ima sve karakteristike srednjovjekovnog grada, a u nastavku: "Na jednom manjem brdu u selu Grabu uz plodnu dolinu Župe Rastok strše zidine starog grada, široke preko jednog metra. U sredini grada se nalazi županska stolica, isklesana u živcu kamenu. Ispod grada se vide ostaci drugih srednjovjekovnih građevina (podgrađe). U njegovoj blizini, na njivama seljaka, vide se i stari grobovi, ozidani na srednjovjekovni način. Narod grad zove Visoka."³³¹

Slika 134: Kamena stolica u Visokoj, Grab (foto: N. Čuljak).

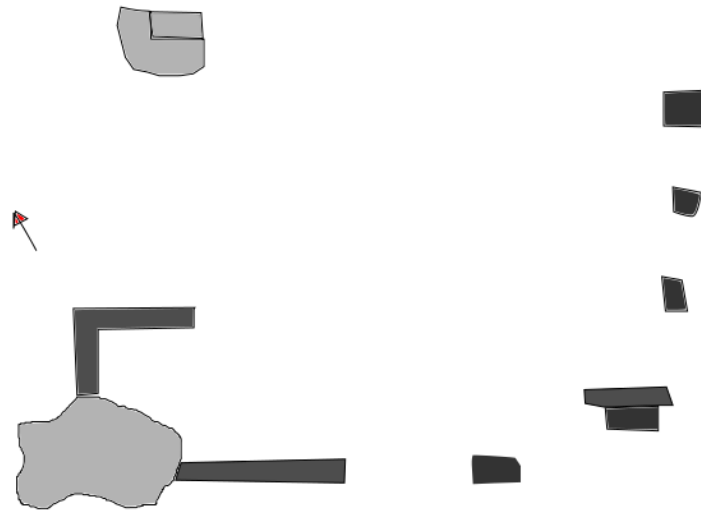
Nadalje, u knjizi *Naselja bosanske srednjovjekovne države* M. Vego u poglavlju o Veljacima ponovno navodi grad Visoka u Grabu kod Veljaka, za koji kaže da je nekoć bila

³²⁹ M. VEGO, 1957., 274.

³³⁰ T. ANĐELIĆ – M. SIVRIĆ, 1999., 119-140.

³³¹ M. VEGO, 1957., 274.

"utvrđeni grad Župe Rastoka a kasnije župe Večerić, i možda, Župe Veljaci"³³². Također u istom tekstu spominje sačuvanu župansku stolicu na vrhu ovog grada, koja se i danas može vidjeti uklesana u stijeni. Te da se još uvijek vide ostatci podgrađa ovog grada.³³³

Slika 135: Skica vidljivih zidova na lokalitetu Visoka (izradila: N. Čuljak).

Obilaskom Graba uspjela sam (uz pomoć mještana)³³⁴ doći do samog lokaliteta. Vidjela sam kamenu stolicu uklesanu u stijeni, te ostatke zidina na jednoj zaravni stjenovitog uzvišenja. Zidovi su nadozidani na postojeće stijene, te je na rubu jedne provalije vidljiv kut neke građevine koja bi mogla biti gradska kula. Zidovi su vidljivi na još par mjesta na lokalitetu koji je posve zarastao i osim poskoka kojima pogoduje topli i stjenoviti teren, nema drugih posjetitelja. Važno je naglasiti da je lokalitet (ukoliko se zna precizna lokacija i najbliži put) doista relativno lako dostupan, u odnosu na većinu srednjovjekovnih gradova, odnosno - ne nalazi se na nekoj nedostupnoj brdskoj uzvisini.

Teren na kojemu se nalaze ostatci zidova i kamena stolica je na relativno nižem brežuljku i ovdje bi se mogla organizirati arheološka istraživanja koja bi sigurno ponudila bolje razumijevanje ovih arhitektonskih ostataka. S iskustvom prethodnih rekognosciranja niza drugih srednjovjekovnih utvrđenja, mogu konstatirati da smještaj 'na pola puta' između dvaju susjednih srednjovjekovnih gradova šireg prostora, moguć spomen u povijesnim izvorima, karakteristična kamena stolica, opus zidanja zidova, istaknuti položaj, toponimi koji naslućuju postojanje trga u podnožju – da me sve to upućuje da je ovaj lokalitet doista korišten kao takav u kasnom srednjm vijeku.

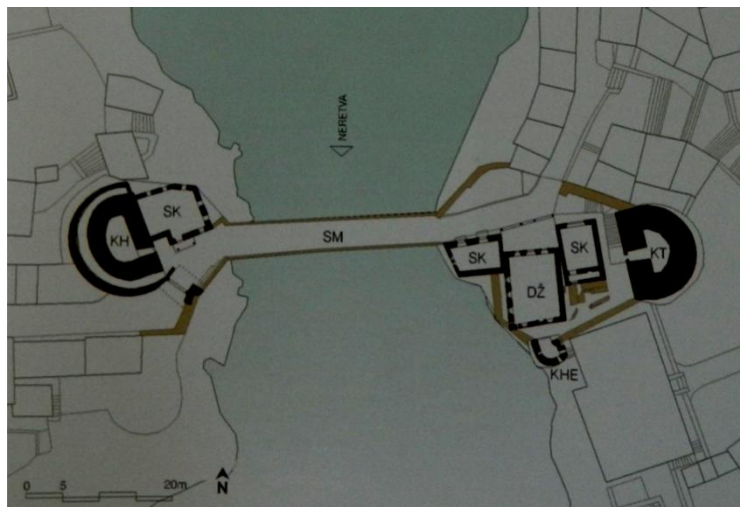
³³² M. VEGO, 1957.b, 124.

³³³ M. VEGO, 1957.b, 124.

³³⁴ Posebno zahvaljujemo Ivanu Grbavcu iz Graba, na njegovoj pomoći.

3.8. Mostar

Stari grad Mostar je smješten uz Stari most na obje obale rijeke Neretve te danas predstavlja stari grad orijentalnog – turskog tipa, pri čemu je evidentno već na prvi pogled da je tek u novom vijeku poprimio značaj važnijeg centra. Pri tome se često zaboravlja da je svoju osnovnu formu koju sačinjava most (doduše ne kameni) koji povezuje utvrde na dvije obale rijeke Mostar imao i prije dolaska Turaka, odnosno u kasnom srednjem vijeku. Uzimajući u obzir dubrovačku kroničarsku tradiciju, Mostar je osnovao velikaš hercega Stjepana – Radivoj sredinom XV. st.³³⁵ Grad smješten na obje obale rijeke Neretve, u pisanim izvorima prvi put se spominje 1452. godine³³⁶, odnosno spominju se dvije utvrde "*do castelli al ponte de Neretua*"³³⁷, te je ta godina svojevrsni *terminus ante quem*, dok bi se, prema mišljenju R. Bonića³³⁸ kao *terminus post quem* mogla uzeti 1448. godina, budući da povelja cara Fridriha III iz te godine ne spominje ove utvrde. Postavlja se pitanje postoji li drugi razlog za ne-spominjanje u ovoj povelji te mora li se ova godina doista uzeti kao *terminus post quem*.³³⁹ God. 1454. se spominje *civitate Pontis cum castris et pertinentiis suis*³⁴⁰ (potvrda posjeda hercega Stjepana Kosače).

Slika 136: Tlocrt mostarskih utvrda uz Stari most: KH – kula Halebija, KT – kula Tara, KHE – kula Herceguša (prema: S. Pudarić, 2012, 161).

³³⁵ M. KUJAČIĆ, 1960, 207 (kao godina osnivanja navodi se 1440.).

³³⁶ M. KUJAČIĆ, 1960, 207, Dubrovčani pišu svojim zemljacima da se hercegov sin Vladislav odmetnuo od oca i uzeo neke gradove, a među njima Blagaj i *duo castelli al ponte de Neretva*.

³³⁷ N. JORGA, 1899, 465.

³³⁸ R. BONIĆ, 1965, 126.

³³⁹ Dokazano je pr. na primjeru Starog grada Ljubuškog da je spomenut tek u trećoj od tri poznate povelje u kojima se potvrđuju posjedi hercega Stjepana Vukčića Kosače, no kasnije se u Dubrovačkom arhivu ipak došlo do dosta starijih dokumenata kojima je potvrđeno postojanje grada bez obzira na izostanak spomena u prve dvije povelje.

³⁴⁰ L. THALLÓCZY, 1914, 398.

Pod svojim imenom, grad Mostar se prvi put spominje godine 1474.³⁴¹ U svakom slučaju, most koji se spominje 1452. godine je stari most koji je očito postojao bar sto godina prije izgradnje novog turskog mosta 1566. godine³⁴², poznatog kao Stari most u Mostaru. O ovom starom srednjovjekovnom mostu nemamo mnogo podataka, do nedavno nismo imali niti sigurne arheološke dokaze o njegovu postojanju na mjestu današnjeg Starog mosta, no zahvaljujući arheološkim radovima prilikom rekonstrukcije u posljednjem ratu srušenog Starog mosta, došlo se i do arheoloških nalaza koji su potvrdili postojanje već ranije iz izvora poznatog mosta.

Slika 137: Pogled na Stari grad u Mostaru sa brda Hum (foto: N. Čuljak).

O mostu koji je postojao prije turske okupacije zna se da je bio viseći, lančani most. Turski geograf Hadži – Kalfa navodi da je most visio na lancima i da se toliko tresao 'da se preko njega smrtnim strahom prelazilo'. Na sličan način most opisuje i turski putopisac Evlija Čelebi u XVII. st., dodajući da je most imao lance 'debele kao stegno'³⁴³. Važno je naglasiti da

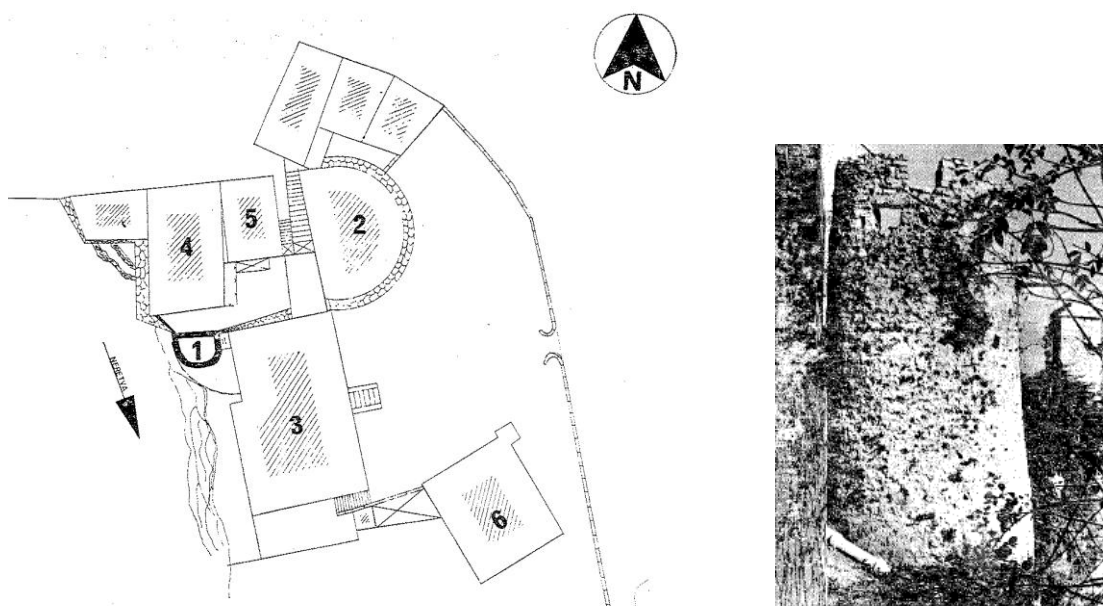
³⁴¹ R. BONIĆ, 1965, 126, M. DINIĆ, 250, VEGO, 155.

³⁴² Stari most koji je 1566. sagradio je Mimar Hajrudin (učenik velikog turskog arhitekta Sinana) po narudžbi sultana Sulejmana Veličanstvenog s ciljem zamjene starog visećeg mosta koji je tu postojao ranije. Bio je srušen tijekom hrvatsko-bošnjačkog ratnog sukoba 1993. godine. Nakon rata je obnovljen, otvoren za javnost 23. srpnja 2004. god. te stavljen je na listu UNESCO-ve svjetske baštine.

³⁴³ E. ČELEBI, 1967, 463. "Mostar znači varoš s mostom. Prema pričanju latinskih historičara, u ovome je šeheru u starinsko doba bio most preko rijeke Neretve s jedne strane na drugu, i to na jakom gvozdenu lancu u debljini čovječijeg stegna, i od toga mu je ostalo tako ime." Ovdje je možda potrebno napomenuti da je grad vjerojatnije

opisi obojice nisu na osnovu onog što su oni vidjeli, jer je u njihovo vrijeme tu već dugo postojao kameni most, nego su se služili nekim starim predajama i izvorima³⁴⁴ (možda opisima Mavra Orbinija iz 1601., ili Petra Lukarića iz 1605. godine).

Arheološka istraživanja manjeg opsega na kuli "Herceguši" u Mostaru, proveo je 1982. god. A. Ratković³⁴⁵. Prostor obuhvaćen istraživanjem nalazio se između spomenute kule, Sultan Selimovom mesdžida, objekta iz austrougarskog doba, te dijela srednjovjekovnog zida. Među pronađenim pokretnim materijalom (koji nije brojan) zanimljivi su nalazi fragmenata keramike, koju A. Ratković datira u XIV./XV. st.³⁴⁶ Na problematiku pitanja predturskih ostataka u u staroj jezgri grada Mostara, osvrnuo se A. Ratković i 1984. god. Tom prilikom ističe da je upravo mala kula, zvana Herceguša, koja je locirana na lijevoj obali rijeke Neretve, malo niže od Starog (turskog) mosta, zapravo jedina u ovom kompleksu koja je sačuvala svoj izvorni srednjovjekovni oblik.³⁴⁷ Činjenica, koja je uočena već prije najnovijih, sustavnih arheoloških istraživanja, koja su se na ovom lokalitetu provela tijekom 2002-2004. god.³⁴⁸, jeste – da je uočeno da su "dvije utvrde uz most na Neretvi", koje se spominju u srednjovjekovnim povijesnim izvorima, su bile u više navrata dograđivane i pregrađivane.

Slike 138 i 139: Kule na lijevoj obali Neretve: kula Herceguša (1), kula Tara (2), i desno - izgled južnog pročelja kule Herceguše 1984. god. (prema: A. Ratković, 1984, 76).

dobio ime Mostar prema mostarima, tj. čuvarima mosta sa kula sa obje strane mosta. O tome više vidjeti kod H. KREŠEVLJAKOVIĆ, 1951, 61.

³⁴⁴ E. ČELEBI, 1967, 463.

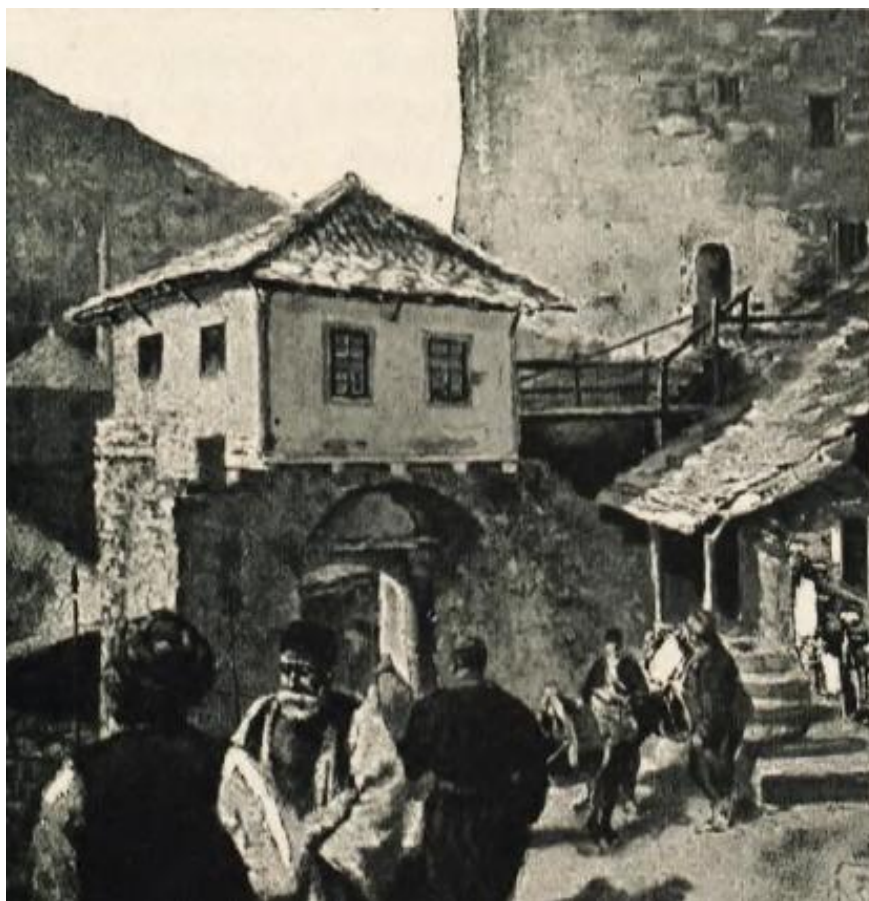
³⁴⁵ A. RATKOVIĆ, 1982, 151-153.

³⁴⁶ A. RATKOVIĆ, 1982, 153.

³⁴⁷ A. RATKOVIĆ, 1984, 75.

³⁴⁸ Projekt obnove Starog mosta vodio je B. Gotovac, dok je nadzor i projekt obnove kule Tare i Helebije vodio Ž. Peković, a arheološke radove je nadzirao A. Milošević, uz suradnju N. Kovačević, V. Milošević i J. Osterman.

Primjerice, M. Kujačić je u svojoj studiji došao da spozna da je tijekom XVII. st. kapetan Halebija vršio preinake na kulama, posebice onoj na desnoj obali, koja na koncu po njemu i nosi ime Halebija. Analizom zidova M. Kujačić je ustanovio da je Halebija očito srednjovjekovnu utvrdu sa zupcima pretvorio u tursku pokrivenu karaulu, zazidavši vizire među zupcima, otvorivši nove puškarnice, itd. Drugu adaptaciju je M. Kujačić pripisao Mustafa – paši Čeliću (XVIII. st.), koji je kulu prenamijenio u tamnicu, po čemu je u narodu ostao drugi naziv za istu – "ćelovina" po Čeliću.³⁴⁹ Govoreći o stoljećima po turskom osvajanju Mostara, važno je istaknuti da je Mostar tada (XVII./XVIII. st.) bio dobrim dijelom opasan bedemima i kulama³⁵⁰, ostatci kojih se danas jedva mjestimice uočavaju na terenu. Poznato je da je simbol grada – Stari Most³⁵¹, najljepši spomenik turskog razdoblja u Mostaru, srušen u posljednjim ratnim sukobima 1993. god., te da je gradnja novog mosta na istom mjestu, omogućila detaljna arheološka istraživanja, koja su ponudila i konkretne dokaze o postojanju prije-turskog, dakle srednjovjekovnog mosta, te niz drugih rezultata.

Slika 140: Stari grad Mostar u drugoj pol. XIX. st. (prema: H. Renner, 1900, 310).

³⁴⁹ M. KUJAČIĆ, 1960, 207-216.

³⁵⁰ H. KREŠEVLJAKOVI- - H. KAPIDŽIĆ, 1956, 10.

³⁵¹ Ovo je do austrougarskog osvajanja Mostara, 1878. god., bio jedini most na srednjem i donjem toku rijeke Neretve (H. HASANDEDIĆ, 1972-73, 267.).

Rezultati najnovijih i potpunih istraživanja u sklopu pripremnih radova na obnovi Starog mosta, objavljeni su u više navrata u časopisu *Hercegovina*, a potpuniji pregled donijeli su u svom radu A. Milošević i Ž. Peković³⁵². Prema njihovim rezultatima - ovim istraživanjima je potvrđen navod poznat iz izvora, da se na mjestu kamenog mosta, nekoć nalazio stariji, drveni most. On je u XVI. st. očito bio posve dotrajaao, te Mimar Hajrudin, po nalogu sultana Sulejmana Veličanstvenog započinje graditi novi, kameni most, koji je i izgrađen 1566. god. Arheološkim istraživanjima je utvrđeno: kule, koje su postojale na obje strane Neretve, predstavljaju najstarija srednjovjekovna zdanja na prostoru Starog grada. One su originalno osiguravale prijelaz preko rijeke koji se po svoj prilici prvotno odvijao "rastegnutom žičarom".

Ovaj viseći most je kasnije naslijedio drveni most, koji je ostao u funkciji sve do gradnje kamenog mosta. Međutim rezultati nekih uzoraka iz konstrukcije starog mosta podvrgnuti su C14 i dendrokronološkom analizom koja upućuje na još veću srednjovjekovnu starost (vjerojatno XII. st.). To bi se eventualno moglo povezati sa tragom manje kule na lijevoj obali, ispod kasnije Tare. Tako da bi to malo utvrđenje ispod Tare i žičara, a potom i viseći most bili najstarije srednjovjekovne gradnje u starom gradu. Pol. XIV. st. rađena je rekonstrukcija visećeg mosta, a podiže se veća kula Nebojša³⁵³ (današnja Tara). Iz tog perioda datira nalaz ampulica za relikvije. Krajem XIII., ili poč. XIV. st. na mjestu visećeg, izgrađen je solidan drveni most. Utvrđenje na lijevoj obali Neretve je u tom periodu ojačano većom peterkutnom kulom, dok je na desnoj obali izgrađena kula Cimski (Cimovski) grad (kasnije prozvana Helebija ili Čelovina). Na dataciju drvenog mosta, upućuje i zanimljiv nalaz kacige iz XIV. st., tipa barbut s T prorezom, koja je pronađena na lijevoj obali Neretve u donjem segmentu obzidanih temelja drvenog mosta.³⁵⁴

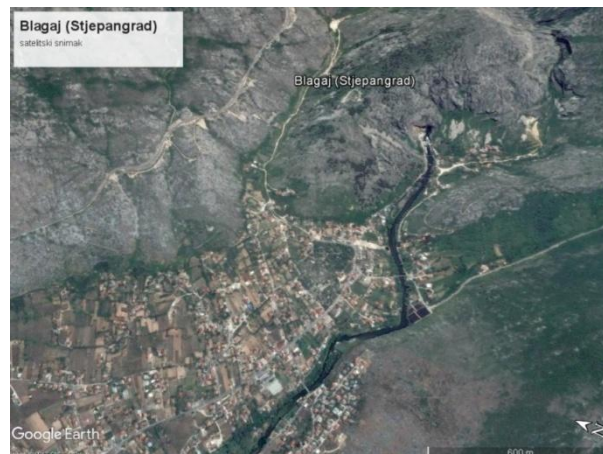
³⁵² A. MILOŠEVIĆ – Ž. PEKOVIĆ, 2006, 5-51.

³⁵³ Nebojša i Cimski ili Cimovski grad su gradovi koji se spominju u povijesnim izvorima, no njihova ubikacija još uvijek nije u potpunosti razjašnjena, mada su se ovi autori argumentirano priklonili ovakvoj interpretaciji da se radi o ovim utvrđenjima.

³⁵⁴ A. MILOŠEVIĆ – Ž. PEKOVIĆ, 2006, 5-51.

3.8.1. Blagaj – Stjepangrad

Blagaj, Stjepan grad, ili kako je još u narodnom govoru zapamćen: Šćepan grad³⁵⁵ (a pod ovim nazivom se vodi i u katastru³⁵⁶), srednjovjekovni je hercegovački grad, smješten na rubu Bišća polja, iznad vrela rijeke Bune³⁵⁷ (lijeve pritoke Neretve), u današnjem mjestu Blagaj. Grad je nepravilnog tlocrta (možda ipak pretežito kružno organiziranog), koji je osmišljen na način da maksimalno prati i koristi (u fortifikacijskom smislu) konfiguraciju terena. Smješten je na zaravni kraškog brda, na cca. 310 m nadmorske visine (sl. 141). Evidentno je da je širi položaj grada-utvrde bio korišten još od prapovijesti. Tragovi suhozidnih bedema prapovijesne gradine se još uvijek mogu raspoznati. U kasnoj antici su na ovom prostoru podignute utvrde na današnjim položajima Stjepan grada i Male gradine, uz kojih se vjerojatno vežu i naselja te ranosrednjovjekovni spomen istih u djelu *De administrando Imperio*.³⁵⁸

Slika 141: Satelitski snimak Blagaja (foto: Google Earth).

Sa ovog grada se može kontrolirati s južne strane vrelo Bune (koje je jedno od najmoćnijih kraških vrela Europe), a sa sjeverne strane se mogao kontrolirati dio starog puta prema Nevesinju, koji se točno nalazi u klancu koji oblikuju s jedne strane brdo na kojem se nalazi Stjepangrad, a sa druge strane brdo na kojem je nova asfaltna cesta za Nevesinje.

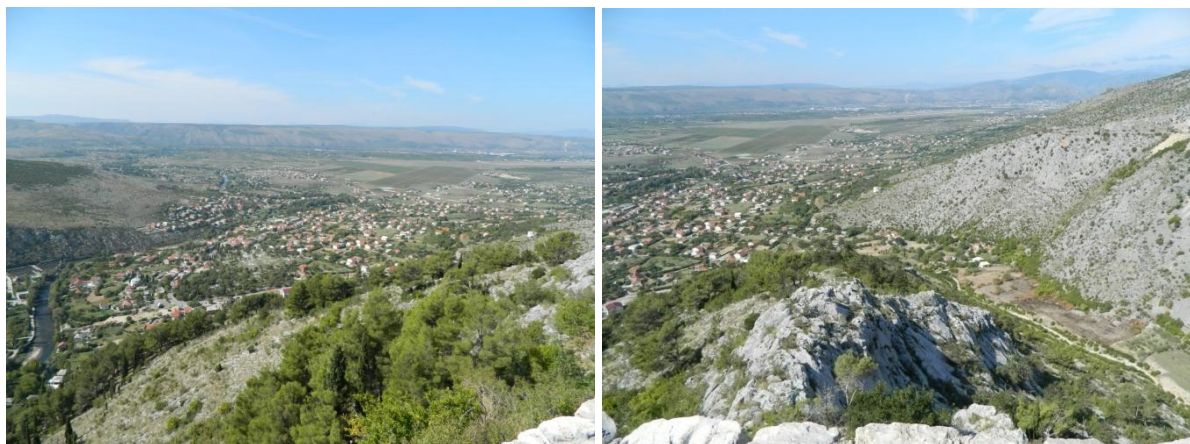
³⁵⁵ Ovdje se u narodu (u nekim dijelovima) još može čuti ime Šćepan / Šćepo (za Stjepan, *ergo*: Šćepangrad). Potom, kod nekih starih muslimanskih stanovnika sela Idbra na samom sjeveru Hercegovine (okolica Konjica) također sam čula izraz "grad Hercega Šćepana" koji se tamo odnosio na Borovac iznad Idbra. Odakle u lingvističkom smislu ovaj vid mijenjanja imena Stjepan i kako je on glasio (u narodnom govoru) u srednjem vijeku, ne znam. Zgodno je možda spomenuti da se na poljskom jeziku Stjepan kaže Szczepan (čit. Šćepan), što je gotovo identično ovom starinskom - Šćepan.

³⁵⁶ Naziv k.č. 1546 glasi "Šćepan Grad".

³⁵⁷ Vrelo rijeke Bune smatra se jednim od najjačih kraških vrela u cijeloj Europi.

³⁵⁸ P. ANĐELIĆ, 1988., 291.

Prema zapadu se sa Stjepanграда pruža pogled (samim tim i nadzor) nad cijelim Bišće poljem, pogled seže do brda Hum koje zaklanja pogled na sam Mostar. Vizualna kontrola postoji nad tokom rijeke Bune, a tu je prolazio i jedan put³⁵⁹ iz smjera Stoca (sl. 142).

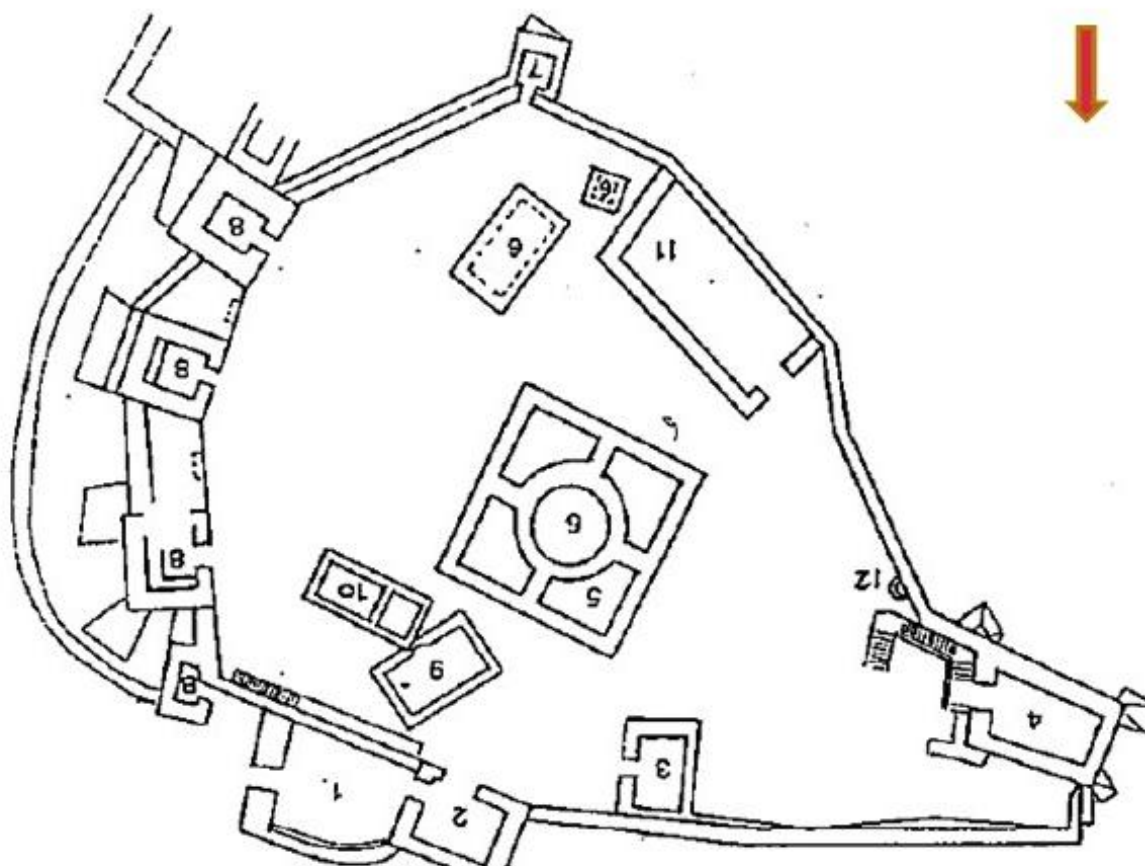
Slike 142 i 143: Pogled sa Stjepanграда prema dolini rijeke Bune i Bišću polju te prema Mostaru (foto: N. Čuljak).

Slika 144: Pogled na Stjepangrad sa prilazne staze (foto: N. Čuljak).

³⁵⁹ P. ANĐELIĆ, 1981, 45 (Iz Dubrovnika, preko Popova, Stoca i Gornjih Dubrava (Rotimlje) i u Bišću, na rijeci Bunici u ulazi u glavni 'magistralni' put. Za ovaj put Anđelić kaže da se osobito intenzivno koristio u tursko doba, a da datira još iz rimskog vremena. Da se tijekom srednjeg vijeka slabo koristio, našla sam podatak kod J. JIREČEK, 1951, 122.

I u današnje vrijeme je ovaj kraj iznimno bogat, plodan³⁶⁰, i zanimljiv. Stoga ne čudi da je slična situacija bila kroz srednji vijek, ali i druga razdoblja, o čemu svjedoče brojne lokaliteti, kao i pojedinačni nalazi iz svih povijesnih razdoblja na ovom prostoru. Stjepangrad je smješten točno iznad vrela rijeke Bune (*Bona*), rječice čiji kompletan tok nadzire do njenog ušća u Neretvu.

Slika 145: Baslerov plan grada Blagaja – Stjepangrada (prema: A. Ratković, 2005, 105).

O važnosti te rijeke i ovog dijela Hercegovine, posredno iščitavam i iz nekih kartografskih prikaza, u kojima je Buna ucrtana i upisana, a mnogo veća Neretva je izostavljena. Možda je to zbunjivalo i E. Čelebija kad je u XVII. st. prolazio ovuda, te je napisao da se Buna ulijeva u Bunicu³⁶¹ (umjesto u Neretvu)³⁶². Prilikom izrade ovog rada, došla sam i do dodatne spoznaje o značaju Bišća polja i Blagaja, jer sam ustanovila (iščitavajući neke povijesne dokumente) da je put koji je išao preko Mostarskog Blata vodio

³⁶⁰ Već E. Čelebi spominje iz blagajskog kraja: trešnje, smokve, masline, vinograde, itd. (E. ČELEBI, 1967, 454-455).

³⁶¹ Bunica je mala rječica koja se ulijeva u Bunu.

³⁶² E. ČELEBI, 1967, 455.

izravno na Blagaj. Zaključila sam da se put očito spuštao preko Kozica (danas se tu postoji nova cesta, međutim na satelitskom snimku se i dalje vidi trasa starog puta, kojim se od Blata izravno silazilo u Rodoč i Bišće polje, pri čemu se zaobilazio Mostar koji u ranije vrijeme nije bio toliko značajan, mada je utvrđeno njegovo srednjovjekovno postojanje u zoni u kojoj je kasnije nastala poznata turska jezgra.

Slika 146 – Pogled na Stjepan grad sa sjeverne strane, sa ceste koja vodi prema Nevesinju (foto: N. Čuljak).

U pisanim izvorima prvi spomen Blagaja (mada ne pod tim nazivom) susrećemo već u X. st., u djelu *De administrando imperio*, bizantskog cara Konstantina Porfirogeneta, u kojem on spominje dva grada "Bona" i "Hum". Do danas ne postoji općeprihvaćeno mišljenje znanstvenika o ubikaciji³⁶³ drugog Porfirogenetovog grada, dok se za jedan posve sigurno zna da se misli na grad kasnije poznat kao Blagaj, odnosno Stjepangrad.³⁶⁴

³⁶³ Poznato je da se na obroncima istog brda, nešto niže od Stjepanграда, nalazi još jedno manje utvrđenje, od kojeg se tek vide ostatci zidova, i to utvrđenje je već kao rimsko označio i Ć. Truhelka, spominjući u opisu karakteristični opus zidanja "takovo poredanje sječa nas poredanja rebara u riblje hrptenice, a bilo je u Rimljana vrlo običajno" (Ć. TRUHELKA, 1904, 65), dakle opisao je karakteristični *opus spicatum*, kako ga kasnije navodi i Đ. Basler, detaljno opisujući opuse zidanja u kasnoj antici i taj lokalitet, tzv. Mali grad (Đ. BASLER, 1972, 49-50 i drugdje u tom tekstu).

³⁶⁴ A. RATKOVIĆ, 2005, 103.

U podgrađu (sl. 143) Stjepangrada se nalazio i dvorac Bišće (po Bišće polju u kojem je bio smješten). Podgrađe se spominje u više navrata u povijesnim izvorima: primjerice 1327. god. bosanski ban Stjepan II. Kotromanić odlučio je doći u dvorac Bišće (po osvajanju Huma), gdje su ga trebali dočekati dubrovački poslanici s darovima.

Slika 147: Srednjovjekovni put do Stjepangrada (foto: N. Čuljak).

Poznata je i povelja kralja Tvrtka I., koju je izdao 1382. god., u svom dvorcu Bišću, u Podgrađu. Zabilježena je i posjeta dubrovačkih poslanika kralju bosanskom 30. ožujka 1404. god., u kojoj se navodi da je kralj "*in Bissicçe*"³⁶⁵, pri čemu se naravno misli na dvor u Bišću. God. 1411. Dubrovčani traže od Sandalja Hranića da ukine neke carine, između ostalih i onu u Bišću (*Bissize*).³⁶⁶ Ovaj dvor su koristili vojvode Sandalj i Stjepan Kosača, ali povremeno i

³⁶⁵ N. JORGA, 1899, 99.

³⁶⁶ N. JORGA, 1899, 128.

bosanski kraljevi³⁶⁷. Poznat je pr. podatak iz izvora da se u travnju 1452. god. očekivalo da je bosanski kralj Stjepan Tomaš u Podblagaju.³⁶⁸ Također, spomen dvora u Bišću, kao mjesta izdavanja povelje kralja Tvrtka I. 1382. god.³⁶⁹

U širem podgrađu Blagaja, u blizini Kosora, već je 1891. god. Vaclav Radimsky objavio³⁷⁰ nalaz kamene srednjovjekovne (sudačke) stolice, uz navod da je u narodu poznata kao "Herceg - Stjepana stolica". Inače, ovakve kamene stolice predstavljaju vid velikaškog prijestolja³⁷¹, i gotovo redovito prate srednjovjekovne gradove i njihova podgrađa.

Prvi direktni spomen srednjovjekovnog grada Blagaja (kasnije prozvanog Stjepangrad ili Šćepangrad) je iz godine 1423., u dubrovačkim izvorima, u kojima se spominje "*Bisze sotto Blagaj*", a tu se upravo misli na dvorac Bišće i Podgrađe ispod grada Blagaja, odnosno kasnije prozvanog Stjepangrada.³⁷² Blagaj je bio među najvažnijim gradovima velikaške obitelji Kosača, a pod tursku vlast je pao 1465. god.³⁷³

Slika 148: Staza na putu do Stjepangrada (foto: N. Čuljak).

³⁶⁷ P. ANĐELIĆ, 1981, 43.

³⁶⁸ E. KURTOVIĆ, 2009, 43.

³⁶⁹ P. ANĐELIĆ, 1981, 43.

³⁷⁰ V. RADIMSKY, 1891, 180-183. On se ujedno na ovom mjestu osvrnuo na druge njemu poznate nalaze ovakvih stolica. Stolica također ima natpis na bosančici uklesan u njenu bočnu stranu.

³⁷¹ Ovo je detaljno elaborirao š. Bešlagić, sa detaljnim osvrtom i na blagajsku stolicu (Š. BEŠLAGIĆ, 1985, 47-49). Stolica je danas djelomice oštećena i nalazi se u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, budući da pripada tipu pokretnih srednjovjekovnih kamenih stolica.

³⁷² N. JORGA, 1899, 213; M. VEGO, 1957, 15.; P. ANĐELIĆ, 1988, 291., itd.

³⁷³ M. VEGO, 1957, 15.

Pristup gradu je moguć jedino sa sjeveroistočne strane, sa koje vodi konjska staza (sl. 147-148) širine oko 1,5 m dosta oštrim serpentinama, do samog ulaska u grad. Od podnožja do grada se pješaci 40-ak minuta srednje brzog hoda. Put nije zahtjevan i njime se moglo ići i na konjima, budući da je staza omogućavala blag uspon. Mjestimice se na stazi uočavaju ivičnjaci/podzide puta, koje ukazuju na njegovo višestoljetno popravljavanje i održavanje, a očito i intervencije novijeg datuma. Najjednostavniji, te očito i najstariji dio puta je onaj koji predstavlja manje-više običnu utabanu stazu, u kojoj se mjestimice uočavaju tragovi kopita na ponekom kamenju. Dio puta je svakako "popravljan" i u novije vrijeme, što se također jasno raspoznaje na terenu (podzide).

Slike 149 i 150: Ulaz u grad (foto: N. Čuljak).

Uski prostor ispred ulaza u grad, osigurava se sa prve bočne kule, koja ima otvor koji 's leđa' nadzire one koji ulaze u grad, te omogućava primjenu kako običnih lukova i strijela, tako i samostrela, ili bilo kakvog drugog uobičajenog oružja u prvoj liniji obrane (ili drugoj, ako se uzme u obzir prvi doček neprijatelja uočenih već sa gradskih bedema i kula. Dvije stepenice označavaju ulaz u predvorje (sl. 150), koje je drugi prostor zaštite grada, koji se mogao nadzirati sa ulazne kule, ili kapikule. Ukoliko bi neprijatelji grada ušli u predvorje (sl.151-152), oni su bili veoma laka meta gradskim braniteljima, jer su u uskom prostoru bili okruženi sa svih strana.

Ulaz u gradsko predvorje nalazi se u masivnom zidu, koji je i prema Đ. Basleru sagrađen tijekom XIV. / XV. st., tj. pripada njegovoj trećoj građevnoj fazi iz života ovog grada. Ulaz prolazi debljinom zida, i napravljen je niskim (sl. 150) tako da konjanik ne može ući jašući. Pored ovih stepenica, u prostoru predvorja se nalaze stepenice koje su uklesane u živu stijenu (sl. 151). Uz gradski bedem iznad ulaznog dijela i predvorja pružao se branik, odnosno stražarska staza do koje su sa druge strane zida vodile kamene stube, a taj prostor je bio djelomice zidani, no većim dijelom je bio u vidu drvenog trijema. Takvi trijemovi su postojali duž većine zidova te su omogućavali lako kretanje gradske straže. Iz predvorja branjenog ponovno sa više strana, tek se ulazilo u ulaznu kulu (kapikula), i onda u prostor gradskog obora.

Slike 151 i 152: Lijevo u stijeni uklesane stube predvorja i desno pogled sa vrata ulazne kule prema ulazu u predvorje (foto: N. Čuljak).

Unutar gradskog obora odmah po ulazu sa lijeve strane nalaze se ostatci omanje džamije³⁷⁴ (po pretpostavci Đ. Baslera iz XVIII. st.), i još jednog objekta³⁷⁵ koji su po orijentaciji pomalo nezgodno uklopljeni u prilično logičan raspored građevina unutar grada. Džamija je sa mihrabom (prema jugoistoku) na široj strani, te se ima dojam suženosti njenog prostora. Odmah iza nje, nalaze se ruševine palasa, gradske palače, koja je imala i svoju

³⁷⁴ Mada je zapravo vjerojatnije riječ o mesdžidu, a ne o džamiji. To je mišljenje i A. Ratkovića.

³⁷⁵ A. Ratković je iznio pretpostavku da bi se ovdje možda radilo o ostacima crkve (A. RATKOVIĆ, 1998, 12).

gornju konstrukciju, koja naravno nije sačuvana (sl. 153). A zgrada je imala i svoju cisternu, te je očito mogla preuzeti ulogu i donžon kule u slučaju krajnje opasnosti. Sa južne njene strane vide se kompletni blokovi njenih zidova koji su u komadu urušeni. Južno od nje nalaze se velika i mala cisterna, sa kvalitetnom hidrauličnom žbukom, koje i dalje drže vodu.

Desno (zapadno) od ulaza nalazila se zgrada Tamnice / Riznice, kako je navedena kod Ć Truhelke. A na krajnjem zapadu, na najužem dijelu trokutasto pruženog grada, nalaze se ruševine četvrtaste kule – gradskog donžona (uvjetno rečeno).

Može se konstatirati da je grad svakako najzaštićeniji bedemima i kulama sa istočne i sjeverne strane, budući da je sa tih strana moguć pristup gradu, dok se sa zapada i juga ispod grada spuštaju oštre litice brda, te je pristup s tih strana nemoguć. Postoji jedan izlaz u slučaju opasnosti, tajni izlaz iz grada (kako ga je označio već Ć. Truhelka) koji se nalazi sa južne strane, za pokušaj bijega posade u slučaju neizbježne opasnosti, mada nam se čini logičnijim da je u te svrhe mogao biti korišten teško uočljiv prolaz uz jugoistočni dio grada. Oko samih otvora u južnom zidu, odmah se nameće pitanje postojanja zahoda, koji se redovito gradio upravo na ovakvim dijelovima grada iznad oštih litica, u vidu nekih niša, ili pak erkera.

Slika 153: Pogled sa južne strane na ruševine palasa (foto: N. Čuljak).

Povrh zidina grada pruža se krunište, iznad čijeg prsobrana su se naizmjenično prostirali zupci (zubac - merlon), između kojih su bili viziri koji su omogućavali gradskim braniteljima da ispaljuju strijele na napadače, ili bacaju kamenje, vatru, itd. Već smo spomenuli da su se gradske straže lagano mogle kretati zbog postojanja istaka zida i drvenih trijemova sa unutarnje strane duž bedema, do kojih su vodile kamene i drvene stube.

Blagaj je jedan od rijetkih arheološki istraživanih srednjovjekovnih gradova na prostoru Hercegovine. Prvu istraživačku kampanju vodio je Pavao Anđelić 1965. god.³⁷⁶, dok je drugu kampanju vodio A. Ratković 1990. god.³⁷⁷ Treću kampanju istraživanja proveo je Mirsad Sijarić, 2009. i 2010. god. Istraživačke kampanje P. Anđelića i M. Sijarića su vođene ispred Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, u kojemu su i pohranjeni pokretni arheološki nalazi.³⁷⁸ Važno je naglasiti da rezultati ovih istraživanja nisu objavljeni u vidu detaljnog izvješća do trenutka pisanja ovog rada, što znatno otežava bolje razumijevanje samog lokaliteta.

Po završetku prvog istraživanja, P. Anđelić je iznio kratko izvješće u *Arheološkom pregledu*.³⁷⁹ U njegovom zaključnom osvrtu u *Arheološkom leksikonu B i H*, zapisano je da su tijekom njegovih istraživanja otkriveni temelji gradske palače i sitna arheološka građa okvirno datirana u XV. st. U gradskim bedemima pronađena je kao spolija ploča sa ćirilničnim natpisom iz XV. st.³⁸⁰ Osvrt na iznesene rezultate istraživanja donosi i P. Popović³⁸¹. Naime, prema rezultatima ovih istraživanja mišljenje Đ. Baslera³⁸² o kasnoantičkom podrijetlu bedema stavljeno je pod znak upitnika.

Ja sam ipak sklona u reduciranom smislu prihvatiti mišljenje Đ. Baslera, jer se i danas mogu vidjeti fragmenti zidani karakterističnim *opus spicatum*-om, i prema Baslerovom, ali i mom pregledu stratigrafije tog dijela zida, najraniji dio definitivno ukazuje na relaciju VI. st. na IV. st., samo što nastavak Baslerove interpretacije vezan uz kasnosrednjovjekovni i novovjekovni dio, ne mogu usvojiti u iznesenom obliku. U potpunosti se slažem sa autorima poput M. Popovića, A. Ratkovića, P. Anđelića i drugih u dataciji ovog grada koji svoj konačni i prepoznatljivi izgled dobiva upravo krajem XIV. i početkom XV. st., uz naravno

³⁷⁶ P. ANĐELIĆ, 1965, 178-180; P. ANĐELIĆ, 1988, 290-291.

³⁷⁷ A. RATKOVIĆ, 1998, 7.

³⁷⁸ Tijekom ratnih zbivanja u Mostaru, većina nalaza s prvih istraživanja ovog lokaliteta su nepovratno uništena. Skromni ostaci, kao i nešto dokumentacije se nalaze u posjedu Zemaljskog muzeja u Sarajevu.

³⁷⁹ P. ANĐELIĆ, 1965, 178-180; osvrt na iste donosi i: P. POPOVIĆ, 1997, 24.

³⁸⁰ Natpis je objavio u svom Zborniku M. Vego, uz transkripciju: A se pisa Vrsan Kosarić, sužanj, koji se ne raduje. Iz nekog razloga nedostaje fotografija same ploče (M. VEGO, 1962, 38-39).

³⁸¹ P. ANĐELIĆ, 1965, 178-180; osvrt na iste donosi i: P. POPOVIĆ, 1997, 24.

³⁸² Đ. BASLER, 1972, 29-33.

činjenicu da su ti bedemi i kasnije nadograđivani kao i pojedine prostorije (pr. izgradnja džamije, odnosno mesdžida).

Slika 154: Pogled na kompletan istočni bedem promatran iz unutrašnjosti grada (foto: N. Čuljak).

Dio nalaza iz istraživanja M. Sijarića (prvenstveno oni koji se odnose na hladno srednjovjekovno oružje) objavljeni su u knjizi M. Sijarića³⁸³, te se autor tom prilikom osvrće i na nova istraživanja ovog lokaliteta, navodeći da su ona obuhvatila dijelove koji nisu bili prije istraživani, te su otkrila aktivnosti na ovom lokalitetu od 14./15.st., pa sve do vjerojatno 1835. god., dokad na lokalitetu boravi osmanska vojna posada.³⁸⁴

Iz objavljenih nalaza hladnog oružja s arheoloških istraživanja lokaliteta Stjepangrad, poznato je 15 komada srednjovjekovnog oružja. Riječ je o sljedećim nalazima: 1 vršak strelice (tip T 3-5), kojeg autor datira u period kasnog srednjeg vijeka (po svoj prilici druga pol 15. st. – na osnovu istovjetnog primjerka pronađenog u kronološki preciznije odredivom

³⁸³ M. SIJARIĆ, 2014.

³⁸⁴ M. SIJARIĆ, 2014, 311., bilj. 1291.

arheološkom kontekstu)³⁸⁵; 7 vrška strelica tip T 4 u svim pod-varijantama ovog tipa (4-1, 4-2, 4-3 i 4-4), koji se datiraju u drugu polovinu 14. i prve dvije trećine 15. st.; 1 vršak strelice T-6 (uz opasku autora da je pronađen u jasno stratigrafski definiranom sloju uz popratne nalaze koji ukazuju na vrijeme između druge pol. 14. st. i 1465. god., kada su Osmanlije osvojile Stari grad,³⁸⁶ dva primjerka vrška strelice T 8 – datirani u drugu pol. 14. st. do pada Starog grada pod Osmanlije³⁸⁷, jedan vršak strelice T 6, koji je pronađen u sloju koji pripada posljednjem srednjovjekovnom periodu ovog grada³⁸⁸, u fazi turskog osvajanja; dok usamljeni primjerak strelice tipa U 7a – 5, iz jednog od površinskih slojeva pripada osmanskom sloju (vjerojatno 17. st.)³⁸⁹; vršak strelice tipa U 8 pripada posljednjoj srednjovjekovnoj fazi pred tursku okupaciju, dok drugi primjerak istog tipa datira u poč. 17. st.³⁹⁰

Mada su rezultati arheoloških istraživanja na Stjepangradu u Blagaju većim dijelom neobjavljeni, ipak iz onih objavljenih fragmenata imamo podatak o sloju u kojem je pronađen vršak strelice tipa U 6, ali također i vršci strelica tipova T 4-2³⁹¹ i T 8-6³⁹²; dr., koji obiluje tragovima intenzivnog gorenja³⁹³, što nam ukazuje na stanje oko 1465. god., i kraj srednjovjekovnog života ovog grada, koji je očito ugašen u plamenu.

Grad je po samom svom općem izgledu – srednjovjekovni, i upravo je činjenica da je stoljeća turske vladavine preživio zapamćen kao Stjepan grad (odnosno Šćeapan grad, kako i danas stoji u katastru), govori zapravo u kojem periodu je dobio svoj prepoznatljivi izgled i značaj. Turci su ga koristili stoljećima, kao i druge važne bosanskohercegovačke utvrde koje su im bile od strateškog značaja, ali to je upravo to – u novom vijeku ovi gradovi gube značenje simbola koje su imali tijekom srednjeg vijeka.

Srednjovjekovni Blagaj, toliko puta spomenut u povijesnim izvorima, sa svojim podgrađem i dvorom u Bišću, bio je centar, bio je (izgrađen upravo tako velebno na lokaciji s koje se može vidjeti sa ogromne udaljenosti) simbol vlasti jedne kasnosrednjovjekovne plemićke obitelji, koja se i dalje (makar se već odavno izgubilo značenje Humske zemlje kao takve, u korist oblasti ovakvih feudalnih velikaša) naziva u svojim titulama vladarima Huma,

³⁸⁵ M. SIJARIĆ, 2014, 311., 313. (T. LXIII, 3).

³⁸⁶ M. SIJARIĆ, 2014, 335., bilj. 1447.

³⁸⁷ M. SIJARIĆ, 2014, 351., bilj. 1535.

³⁸⁸ M. SIJARIĆ, 2014, 389., bilj. 1729.

³⁸⁹ M. SIJARIĆ, 2014, 393., bilj. 1732.

³⁹⁰ M. SIJARIĆ, 2014, 397., bilj. 1752.

³⁹¹ Ovaj tip je posebno brojno zastupljen na kasnosrednjovjekovnim lokalitetima (M. SIJARIĆ, 2014, 389).

³⁹² Prethodno je navedeno da autor datira ovaj sloj u posljednju godinu života srednjovjekovnog Blagaja, odnosno vrijeme pada pod tursku okupaciju.

³⁹³ M. SIJARIĆ, 2014, 389., bilj. 1729.

jer je to i dalje u javnosti, u narodu imalo itekako bitno značenje, simbolički – poput vlasti nad zemljom³⁹⁴, ali i identitetom, koji nije zaboravljen.

Odgovor na to što je ovaj grad bio (njegovo značenje i doživljaj) tijekom turske okupacije, može se dobiti iz *Putopisa* turskog putopisca Evlije Čelebija, koji između ostalih gradova opisuje i ovaj, pa odmah na početku kaže: "Osvojio ga je lično njegovo veličanstvo Fatih... U gradu ima 15 pustih kuća, mala džamija, 2 cisterne i 2 topa. U kuli nema nikog."³⁹⁵ U nastavku opisuje 'varoš Blagaj', za koju kaže da se nalazi pod ovim gradom, uz rijeku Bunu, koja izvire iz pećine "pod gradskom kapijom"³⁹⁶ (što nije točno, očito se malo zbunio u orijentaciji, jer grad jeste točno na brdu iznad Bune, ali s te strane su južni i jugoistočni dijelovi grada, a ne sjeverni).

Iz Čelebijevog opisa, koji je nastao u XVII. st. može se vidjeti da je već tada Blagaj utvrda koja je bitna radi 'stare slave', odmah je naglašeno da ju je osvojio osobno Fatih, a u kasnijem opisu napuštenosti grada, i opisa 'varoši Blagaja', vidimo da je Blagaj – Stjepangrad osvojen, kao simbol srednjovjekovne vlasti, i da se nastavak života u tursko vrijeme koncentrira na dio uz rijeku Bunu, od njenog izvora, gdje je uostalom i danas glavni centar starog Blagaja (kad se misli na period turske vlasti), no pravi centar u tursko doba postaje postupno Mostar, sa jezgrom na području današnjeg mostarskog Starog grada. O gubljenju strateškog značenja Blagaja govori i podatak da se broj turske posade stoljećima nije mijenjao, te je zanimljivo zapažanje velikog poznavatelja ove problematike H. Kreševljakovića da u Bosanskom pašaluku nije bilo grada čija je posada uzaludnije plaćana, kao u slučaju Blagaja.³⁹⁷

Zanimljiv je i podatak, koji u *Šematizmu* donosi P. Bakula o postojanju nekoliko ratnih topova koji su u Mostar dovezeni s blagajske tvrđave, među njima i jedan veliki s natpisom: "Maksimilijan II, car zauvijek izabrani, nadvojvoda Austrije, kralj Ugarske, Češke, vojvoda Burgundije. 1564."³⁹⁸

³⁹⁴ Bišće je po svemu sudeći bilo istinski centar srednjovjekovne Humske zemlje. Tu su vladali humski knezovi, a kasnije za bosanske vlade, kao i u razdoblju Kosača, primat Bišća u Humskoj zemlji je neosporan (P. ANĐELIĆ, 1981, 44).

³⁹⁵ E. ČELEBI, 1967, 453.

³⁹⁶ E. ČELEBI, 1967, 453.

³⁹⁷ S. BRKLJAČA, 1997, 18.

³⁹⁸ P. BAKULA, 1970, 104 (orig. 1867).

Slika 155: Prostor sa kojeg se kontrolirao ulaz u predvorje grada (foto: N. Čuljak).

Srednjovjekovno podgrađe³⁹⁹ Blagaja je jedna veoma složena i još uvijek otvorena problematika. Otvorena, iz razloga što je potrebno arheološki ubicirati sve ono što znamo da je postojalo na području blagajskog podgrađa. Očito da je riječ o veoma dinamičnom prostoru, na sjecištu putova, sa franjevačkim samostanom, crkvom, dvorom⁴⁰⁰, carinarnicom, sigurno sa puno trgovačkih i obrtničkih pratećih objekata. Sve to je još uvijek nejasno. Kad se tome pribroje i one reprezentativne građevine iz ranijeg dijela srednjega vijeka (pr. nalaz Blagajske ploče sa natpisom koji ukazuje na postojanje crkve sv. Kuzme i Damjana, itd.), onda je jasno da je ovo lokalitet iznimne vrijednosti, koji zahtijeva mnogo studioznije bavljenje grupe stručnjaka.

³⁹⁹ Veoma bitan podatak je ovaj koji prenosi P. Anđelić (od H. Hasandedića) da se i dugo vremena tijekom turske okupacije zadržao naziv varoš za blagajsku čaršiju (P. ANDELIĆ, 1981, 46).

⁴⁰⁰ Važno je spomenuti da je M. Vego istražio lokaliteta za koji se vjeruje da je prava lokacija kraljevskog dvora u Bišću (M. VEGO, 1958, 336-337). Ovdje svakako treba uzeti u obzir prethodno spomenutu složenost pitanja blagajskog podgrađa. I njegovo dugo trajanje, koje je uključivalo smjene vladara i velikaša, itd. Držim da je ovo pitanje još uvijek utvoreno.

Što se tiče franjevacu u Bišću⁴⁰¹, spominju se u više navrata, počevši od trećeg desetljeća XV. st. u izvorima, kao *frari in Bisçe, de fratribus de Bisze, frari de Bisze, etc.*, vezano uz oporuke i sl. dokumente kojima im se dariva neki novac. Svakako je osobito zanimljiv nešto kasniji spomen iz 1430. god., kada jedna osoba oporučno ostavlja 40 perpera dubrovačkih dinara franjevcima u Bišću, za gradnju crkve.⁴⁰² Inače, za proučavanje gradskih naselja u Bosni i Hercegovini, svakako je veoma bitno i pitanje prisutnosti franjevacu, odnosno njihovih samostana⁴⁰³. Naime, za razliku od sljedbenika Crkve bosanske, franjevci se nastanjuju upravo u gradskim naseljima i tu grade svoje samostane.⁴⁰⁴ Prema dosadašnjim spoznajama – ovi samostani su smješteni malo podalje od središta⁴⁰⁵, odnosno bliže periferiji, tj. kod gradskih kapija.

Lokacija carine u Bišću također nije arheološki evidentirana. Poznata je samo iz povijesnih izvora, zbog sukoba između Dubrovčana i vojvode Sandalja Hranića upravo oko pitanja ove carine. Primjerice, 1411. god. Dubrovčani se tuže vojvodi zbog njegovog uspostavljanja ove carine.⁴⁰⁶ P. Anđelić je mišljenja da bi po pitanju carine trebalo uzeti u obzir lokalitet Negočin, na lijevoj strani Bunice u selu Hodbini.⁴⁰⁷

Širem blagajskom podgrađu svakako pripada i lokalitet Varda, sjeverno od sela Kosora, na kojem je pronađena sudačka stolica (koja se sada nalazi u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu). To je zapravo jedna zemljana gomila, sa stećcima na bočnim stranama, a nedaleko od nje se nalazi lokalitet Stoci, te se slažemo sa mišljenjem P. Anđelića⁴⁰⁸ da bi tamo trebalo tražiti originalnu lokaciju ove srednjovjekovne sudačke stolice (budući da imamo takve paralele i drugdje).

Analizom blagajskih zidova, prvi se ozbiljnije pozabavio Đ. Basler⁴⁰⁹, izdvajajući više graditeljskih faza, od one prve, koju datira u IV. st., a koju karakteriziraju redovi grubo lomljenog kamena, složenog u vodoravne slojeve cca 20 cm visoke. Paralele nalazi sa lokalitetom Mogorjelo. Drugoj fazi ubraja zidove iz VI. st., rađene u karakterističnoj tehnici

⁴⁰¹ O pitanju vjere u Humskoj zemlji više kod: D. KORAĆ, 2008 (za samostan u Bišću, str. 49-50) i D. KORAĆ, 2015. Tamo se nalazi sva referentna ostala literatura o ovoj problematici.

⁴⁰² E. KURTOVIĆ, 2009, 44.

⁴⁰³ Već na popisu franjevačkih samostana Bartolomeja Pizanskog 1385/90, spominju se i bosanski franjevački samostani: Mile (današnji Arnautovići kod Visokog, uz crkvu sv. Nikole koju je podigao bosanski ban Stjepan II. Kotromanić), Sutjeska, Srebrenica, Olovo. (D. KOVAČEVIĆ – KOJIĆ, 1995, 34).

⁴⁰⁴ D. KORAĆ, 2007, 19.

⁴⁰⁵ D. KOVAČEVIĆ – KOJIĆ, 1978, 273. Ona navodi i logičan razlog tomu, naime moguće postojanje leprozorije za gubavce u njihovom sastavu.

⁴⁰⁶ E. KURTOVIĆ, 2009, 45.

⁴⁰⁷ P. ANĐELIĆ, 1981, 46.

⁴⁰⁸ P. ANĐELIĆ, 1981, 47.

⁴⁰⁹ Đ. BASLER, 1972, 47-50.

opus spicatum. Trećoj, srednjovjekovnoj fazi pripisuje manje intervencije, što smatram apsolutno neprihvatljivim, iz razloga koje sam već djelomice navela, a ostali se nalaze u poglavlju o Nedestruktivnim metodama u okviru ovog rada.⁴¹⁰ Ovdje bih svakako spomenula da su istraživači poput: Ć. Truhelke, H. Kreševljakovića, A. Ratkovića i dr., mišljenja da većina vidljivih zidova ovog grada datira iz XIV. st., tj. da je riječ o *opus incertum*-u iz tog perioda!⁴¹¹ Analiza građevinskih faza, kao što sam i drugdje navela, definitivno ostaje još uvijek otvorena problematika za nova i detaljnija proučavanja, no mislim da nema sumnje da je ovaj grad svoj istinski izgled dobio tek krajem srednjeg vijeka, i kao takav ostao prepoznatljiv i u većoj mjeri – nepromijenjen do današnjeg vremena.

Četvrtoj fazi Đ. Basler pribraja intervencije iz turskog doba, s tim da navodi da od XVI. st. ova utvrda gubi značaj u korist Mostara, te se iz ovoga ipak naslućuje da misli da su u ovoj fazi manje intervencije u smislu dogradnje zidova, koje se zbog nevještosti graditelja mogu jasno razlikovati⁴¹² (ovim zapravo na određen način pobija svoje prethodno mišljenje, tj. skicu na kojoj je ucrtao 4. graditeljsku fazu⁴¹³, na zidovima koji definitivno ne pripadaju njoj. Ovo je detaljnije elaborirano u spomenutom poglavlju ovog rada.

⁴¹⁰ Đ. BASLER, 1982, 30-31.

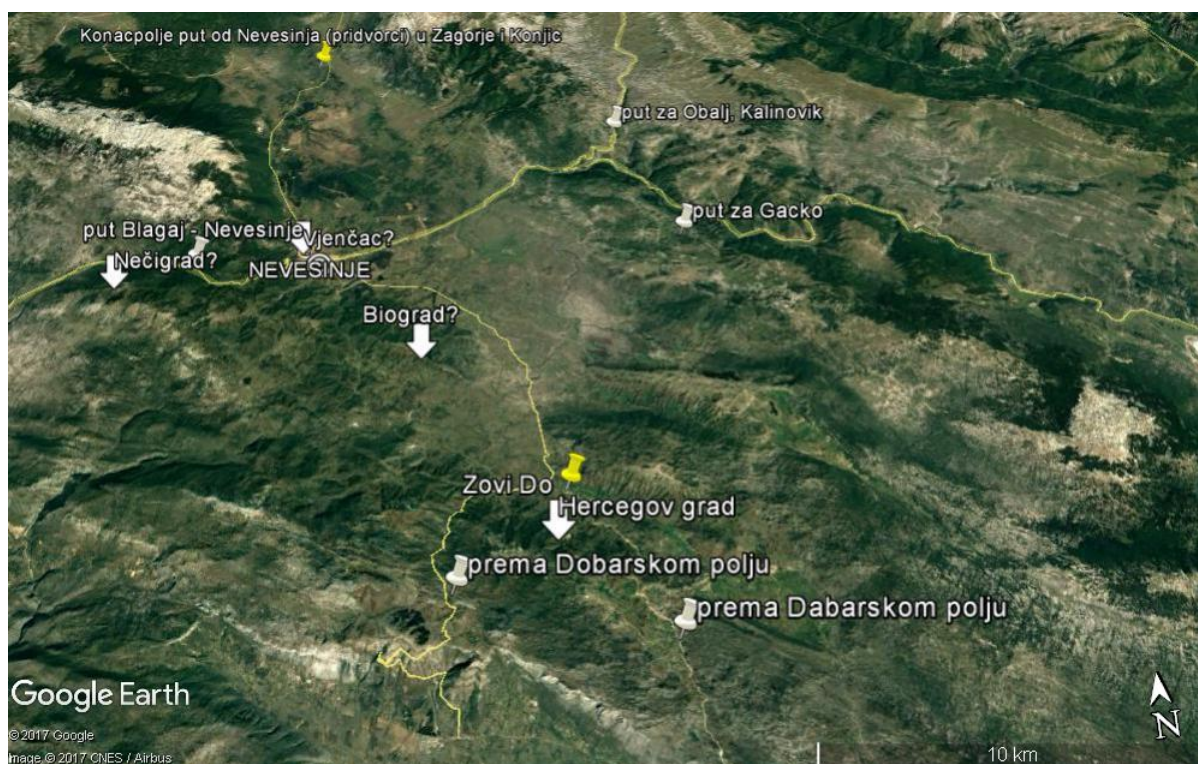
⁴¹¹ A. RATKOVIĆ, 1998, 14.

⁴¹² Đ. BASLER, 1982, 31.

⁴¹³ Đ. BASLER, 1972, 49.

3.9. Nevesinje

Nevesinje je mjesto u istočnoj Hercegovini. U povijesnim izvorima se javlja pod različitim latinskim nazivima *Nouesigna*, *Neuisina*, *Neuissigne*, *Neuesigne*.⁴¹⁴ Nevesinje se u srednjem vijeku nalazilo na sjecištu brojnih putova (sl. 156). Jedan od njih je bio put koji je od Livna, preko Duvanjskog polja, Kočerina, Mostarskog Blata i Blagaja vodio do Nevesinja. Na sjever je put od Nevesinja vodio na sjever preko Konacpolja⁴¹⁵ i Zagorja (na izvoru Neretve) prema Konjicu⁴¹⁶.

Slika 156: Nevesinje – putni pravci, te sigurne i moguće lokacije gradova (foto: *Google Earth*).

Ipak, glavni put iz Nevesinja vodio je istočno⁴¹⁷, prema Gatačkom polju do grada Onogošta (Nikšića).⁴¹⁸ Također je jedan put vodio prema sjeveru u smjeru Uloga⁴¹⁹ i Kalinovika, te je prolazio pokraj srednjovjekovnog grada Oblja. Na jug je put vodio na

⁴¹⁴ K. JIREČEK, 1879, 83.; odnosno u prijevodu: J. JIREČEK, 1951, 130.

⁴¹⁵ Jireček navodi da se još u njegovo vrijeme (1879. god.) koristio karavanski put preko carinarnice Konacpolja. Poznate su tužbe Dubrovčana oko Sandaljevog uvođenja carine u Konac-polju 1406. god.: "*in Conazpaye de Neuissigne*" (J. JIREČEK, 1951, 130, bilj. 290).

⁴¹⁶ D. KOVAČEVIĆ – KOJIĆ, 1978, 118.

⁴¹⁷ Prvo do starog grada čije se ruševine zovu Zalom Palanka (K. JIREČEK, 1879, 83).

⁴¹⁸ K. JIREČEK, 1879, 83-84.

⁴¹⁹ Poznat je pr. iz izvora put dubrovačkog poslanika: "*Neuesigne*, u Ulozjeh (Ulog), ...Prača, Foča, Plevlje" (J. JIREČEK, 1951, 130, bilj. 290).

Dabarsko polje, preko Zovog Dola, odakle se satima putovalo prema Stocu. Ovim je putem⁴²⁰ i u XVII. st. prošao turski putopisac Evlija Čelebi, te ga je detaljno opisao u svom Putopisu.

Nevesinjsku oblast dobrim dijelom čini prostrano Nevesinjsko polje. Ovo je izrazito bogat kraj, prekriven plodnim zemljištem i zelenim brežuljcima, te u potpunosti odudara sa slikom Hercegovine u nekim njenim drugim dijelovima. No na obroncima polja nastavljaju se visoke i teško prohodne planine, što je opće obilježje svih hercegovačkih krajeva.

Stariji srednjovjekovni izvori koji spominju Nevesinje, odnose se na Nevesinje kao župu (XII. st.), dok se istoimeno mjesto prvi put spominje 1429. god. Ovdje je Sandalj Hranić uveo carine koje se također spominju u povijesnim izvorima.⁴²¹ Tijekom druge polovice XIV. st. spominju se pojedinci iz Nevesinja, koje je u to vrijeme pripadalo vlasteli Sankovićima, da bi kasnije pripalo vlasteli Hranićima – Kosačama. Upravo je herceg Stjepan Kosača izdao povelju u Nevesinju 1435. god., kojom je potvrdio Dubrovčanima trgovačke povlastice, kao i posjed Konavala i Vitaline.⁴²²

Na području Nevesinja se u izvorima XV. st. spominje i grad Vienačac (Vinčac, Vjenčac), koji je bio glavno središte župe Nevesinje. Pretpostavlja se danas da se grad nalazio iznad sadašnjeg gradskog naselja, na brežuljkastom uzvišenju za koji je lokalni naziv Knežaća, Knežak ili Grad.⁴²³ Na lokalitetu su vidljivi ostatci nekih kasnijih fortifikacija koji možda nekim dijelovima pripadaju i srednjovjekovnoj arhitekturi.

Ovaj grad je prvi put spomenut 1435. god., u dokumentu kojim herceg Stjepan Vukčić Kosača potvrđuje Dubrovčanima određene privilegije "pod gradom Venačcem na Nevesinju"⁴²⁴. Spomenut je u prvoj od tri povelje kojima strani vladari potvrđuju posjede hercegu Stjepanu Vukčiću Kosači, iz 1444. god., kao "*Vnizatz uNiuesegno castello e contato*"⁴²⁵. Imamo ga spomenutog i pr. 1453. god., u pismu napisanom *sotto Vincac*. Upravo je Vinčac bio poznat kao mjesto opasno za karavane.⁴²⁶ Ovakav me status Vinačaca/Vjenčaca vodi u nešto kasniju povijest, naime, podsjeća na iskustvo turskog putopisca E. Čelebija, čiji

⁴²⁰ E. ČELEBI, 1967, 412-413.

⁴²¹ D. KOVAČEVIĆ – KOJIĆ, 1978, 118.

⁴²² M. VEGO, 1957, 81.

⁴²³ Danas je čak i službenim tablama u Nevesinju označen put za Vjenčac na brežuljku iznad Nevesinja. Premda smatram da je ubikacija ovog grada nesigurna dokle god se ne provedu neka arheološka istraživanja, svejedno mi se čini u potpunosti vjerojatnim da se srednjovjekovni Vjenčac upravo nalazio na tom položaju koji je zapravo jedini logičan na širem prostoru današnjeg Nevesinja. Pa i kasniji ostatci iz turskog i austrougarskog razdoblja potvrđuju kontinuitet korištenja ovog strateški značajnog položaja odakle postoji idealna vizualna kontrola nad cijelim današnjim Nevesinjem i dobrim dijelom Nevesinjskog polja, u što smo se i osobno uvjerali terenskim pregledom.

⁴²⁴ J. JIREČEK, 1951, 130, bilj. 289.

⁴²⁵ L. THALLÓCZY, 1914, 361; ali i kod M. VEGO, 1957, 125 (bez citata iz izvora).

⁴²⁶ M. DINIĆ, 139, "*in Vinazaz...gabella Nevesigne*" (1435.); D. KOVAČEVIĆ – KOJIĆ, 1978, 118.

je kratki boravak u Nevesinju (tijekom XVII. st.) bio obilježen upadom "300 neprijatelja"⁴²⁷ koji su iz planine došli pljačkati po gradu. Svakako je zanimljivo pokušati i pratiti kretanje Čelebija, koji je iz Nevesinja krenuo jugoistočno, te prešavši Odžak Ljubovića (današnji Odžak) za tri sata stigao u selo Zobdol (to je danas Zovi Do), za koji piše da je bilo "ranije napredno naselje".⁴²⁸ Došla sam do zaključka da je ovaj podatak na koji do sada u literaturi nije obraćena pažnja, veoma značajan. Naime, držim da je potvrda važnosti koju je Zovi Do nekada imao (tijekom srednjeg vijeka), a koju je (iz ovoga je očito) potpunoma izgubio već tijekom ranog turskog razdoblja. Dalje zaključujem da bi pripadajuća srednjovjekovna arhitektura Zovog Dola, mogla biti jedan od rijetkih orijentira za srednjovjekovnu gradnju, bez novovjekovnog turskog upliva. Ovome ću se više posvetiti u poglavlju o ovom lokalitetu. U Zovi Dolu se također nalaze četiri srednjovjekovne kamene stolice, od kojih se tri nalaze u samom selu, nasuprot Hercegovog gada (u narodu poznatog i kao Stjepangrad, ili grad hercega Stjepana).⁴²⁹ Prilikom mog posljednjeg obilaska ovog lokaliteta (2017. god.), ustanovila sam veliko oštećenje ovih stolica, točnije jedna je gotovo u potpunosti uništena, uslijed neinformiranosti građevinskih radnika koji grade tunel u neposrednoj blizini. Ne postoji nikakva oznaka da je riječ o ostacima od povijesnog značaja na ovom mjestu, te su stolice gotovo nevidljive u bujnom raslinju uz put. Ovo je nažalost jedan od tužnih primjera uništavanja kulturne baštine iz neznanja i neinformiranosti. Oznaka na ovom mjestu bi morala postojati, da se ljudi koji nisu iz struke mogu informirati i onda i pripaziti na spomenik.

Na osnovu arheološkog rekognosciranja i podataka iz povijesnih izvora, na nevesinjskom području zabilježeno je nekoliko lokaliteta za koje se pretpostavlja da su pripadali srednjovjekovnim gradovima / utverdama. Neki od važnijih su: Biograd i (možda) Nični-grad (Nečano), čija ubikacija je još uvijek veoma upitna. M. Vego ga smješta kod sela Rabine iza Blagaja u smjeru Nevesinja i povezuje ga sa gradom spomenutim u povelji Alfonsa V. iz 1454. god., među potvrđenim posjedima hercega Stjepana Vukčića Kosače. M. Dinić je pak mišljenja da ovaj grad treba tražiti među istočnim gradovima hercega Stjepana.⁴³⁰ Studijom navoda iz poznatih povelja koje je objavio Thallóczy, čini mi se logičnije prikloniti se mišljenju M. Dinića, upravo zbog niza: "*civitate Severino....civitate Nečano cum castris et*

⁴²⁷ E. ČELEBI, 1967, 412.

⁴²⁸ E. ČELEBI, 1967, 412.

⁴²⁹ Š. BEŠLAGIĆ, 1985, 43-44; T. GLAVAŠ 1988, 144-145.

⁴³⁰ M. DINIĆ, 1940, 237; M. VEGO, 1957, 81.

pertinentiis suis"⁴³¹, mada bez sustavnog rekognosciranja ovog veoma arheološki površno i nedostatno obrađenog nevesinjskog kraja, ne mogu ništa definitivno reći.

Prema *Arheološkim leksikonu*, na lokaciji Udrežnje – Ponori, na vrhu brda Vranjače nalazi se duguljasti plato sa sačuvani oskudni tragovi koji možda upućuju na gradske zidine grada Biograda. Okolne parcele su pod nazivom Gradovi.⁴³² Terenskim pregledom pokušala sam ući u trag ovoj lokaciji kratko opisanoj u *Arheološkom leksikonu* 1988. god., ali čak ni uz pomoć mještana nisam uspjela pronaći taj položaj. Današnje selo Biograd obuhvaća prostor od oko 100 km², te se nalazi nekih desetak km jugoistočno od Nevesinja. Od mještana koje sam intervjuirala nisam uspjela dobiti neke korisnije informacije. Njihova predaja je da je po nazivu sela tu nekad 'morao biti neki grad', lokaliteti koje su spomenuli su prapovijesni. Spomen Biograda kao kastela je iz 1454. god., koji prenosi M. Dinić, a glasi: *sotto chastel de Biograd de Nevessigna*.⁴³³ D. Kovačević – Kojić navodi iz izvora podatak o pljački *sub Biograd circa Nevesinje* iz 1372. godine.⁴³⁴

Sustavno rekognosciranje šireg prostora Nevesinja bi sigurno donijelo mnoštvo novih spoznaja. Prilikom mog obilaska ubicirala smo neke nove lokalitete koji uopće nisu spomenuti u *Arheološkom leksikonu*. Pitanje pripadnosti nekih od njih razdoblju o kojem pišem je upitno, ali svakako već činjenica da samo pregledom detaljnijih topografskih karata uočavam veći broj knežaka, straževa, itd., u odnosu na onaj zabilježeni u stručnoj literaturi, kao i nove informacije koje doznajem sa terena, daju naslutiti da je riječ o arheološki bogatom i nedovoljno istraženom kraju.

⁴³¹ L. THALLÓCZY, 1914, 397-398. O ubikaciji Severina detaljno kod: M. PREMOVIĆ, 2013, 55. Kao što se vidi taj položaj blizu današnjeg Sjeverina je dosta udaljen da bi se neposredno vezao uz Nevesinjski kraj.

⁴³² I. BOJANOVSKI – T. GLAVAŠ, 1988, 141.

⁴³³ M. DINIĆ, 1940, 204, bilj. 124.; prenosi podatak i M. VEGO, 1957, 13, ali bez navoda teksta.

⁴³⁴ D. KOVAČEVIĆ – KOJIĆ, 1978, 118, bilj. 42.

3.9.1.Vjenčac (Vinačac)

Ovaj je grad pripadao Župi Nevesinje (bio je zapravo glavni grad župe)⁴³⁵ i prema M. Vegi nalazio se nedaleko od Udrežja (u smjeru Župe Trusine). Do njega se moglo doći iz smjera Nevesinja, Blagaja i Trusine.⁴³⁶ Danas se većinom pretpostavlja se da se Vjenčac nalazio na položaju Knežaća (Knežak, ili Grad), na brežuljku iznad današnjeg Nevesinja, mada to nije potvrđeno nikakvim arheološkim istraživanjima (sl. 157).⁴³⁷

Slika 157: Zračni snimak dronom ostataka zidova na položaju Grad Knežak (foto: N. Čuljak).

Inače na položaju Grad doista postoje neke ruševine, no to su većinom ruševine austrougarskog utvrđenja *Fort Grad* (pripada kategoriji *Werk* utvrda, sa dvije topovske platforme), koje se gore nalazilo i koje je u potpunosti razoreno.⁴³⁸ Veoma je vjerojatno da je na ovom položaju prije austrougarske postojala i turska utvrda/kula. Naime, E. Čelebi spominje da su se na sve četiri strane grada nalazile na osam lokacija "do neba visoke kule na

⁴³⁵ D. KOVAČEVIĆ – KOJIĆ, 1978, 118, bilj. 42.

⁴³⁶ M. VEGO, 1957, 125.

⁴³⁷ Štoviše nevesinjske vlasti su dale da se izradi putokaz na ulazu u Nevesinje, tako da je prema njima Vjenčac "ubiciran" već od prije nekoliko godina. U to sam se uvjerala terenskim obilaskom. Šteta je doista da se ne organiziraju arheološka istraživanja na prostoru "Grada", jer doista postoji velika vjerojatnost da se napokon utvrdi točan položaj srednjovjekovnog grada, tj. velika je vjerojatnost da je bio na tom položaju.

⁴³⁸ M. MARTINOVIĆ, 2015, 233-235.

po četiri skele⁴³⁹, te je posve izvjesno da se na ovom strateški bitnom položaju nalazila bar jedna od njih (sl. 158-159).

Slike 158 i 159: Ruševine na položaju Grad – Knežak, pogled na ostatak zidova sa južne strane (foto: N. Čuljak).

Ovaj srednjovjekovni grad je prvi put spomenut 1435. god., u dokumentu kojim herceg Stjepan Vukčić Kosača potvrđuje Dubrovčanima određene privilegije "pod gradom Venačcem na Nevesinju"⁴⁴⁰. Spomenut je i u prvoj od tri znamenite povelje kojima strani vladari potvrđuju posjede hercegu Stjepanu Vukčiću Kosači, iz 1444. god., kao "*Vnizatz uNiuesegno castello e contato*"⁴⁴¹. Godine 1452. spominje se *Vinazaz in Nevesigne*.⁴⁴² A meni je osobito zanimljiv naziv *sotto Vinazac* iz 1453. god.⁴⁴³, koji ukazuje na formirano podgrade. Dubrovački izvori ga spominju i u kontekstu pljačke stranih trgovaca.⁴⁴⁴ Upravo je Vinčac bio poznat kao mjesto opasno za karavane.⁴⁴⁵ Ovakav nas status Vinačaca/Vjenčaca vodi u nešto kasniju povijest, naime, podsjeća na iskustvo turskog putopisca E. Čelebija, čiji je kratki boravak u Nevesinju (tijekom XVII. st.) bio obilježen upadom "300 neprijatelja."⁴⁴⁶ *Vinencaz*

⁴³⁹ E. ČELEBI, 1967, 412.

⁴⁴⁰ K. JIREČEK, 1879, 83; J. JIREČEK, 1951, 130, bilj. 289.

⁴⁴¹ L. THALLÓCZY, 1914, 361; ali i kod M. VEGO, 1957, 125 (bez citata iz izvora).

⁴⁴² N. JORGA, 1899, 465.

⁴⁴³ N. JORGA, 1899, 496; M. VEGO, 1957, 125.

⁴⁴⁴ M. VEGO, 1957, 125.

⁴⁴⁵ M. DINIĆ, 139, "*in Vinazaz...gabella Nevesigne*" (1435.); D. KOVAČEVIĆ – KOJIĆ, 1978, 118.

⁴⁴⁶ E. ČELEBI, 1967, 412.

cum castris et pertinentiis suis" spominje se u povelji Alfonsa Aragonskog, kojom 1454. god. potvrđuje posjede Stjepanu Vukčiću Kosači "*illustris Stephani ducis Sancte Save Domini terre Hulminis*⁴⁴⁷ *maritimarum partium ac comiti Drine et magni vayvode Regni Boccine*".⁴⁴⁸

Slike 160: Pogled na ruševine Grada na zapadnoj strani (foto: N. Čuljak).

Kad povežem sve znane podatke, posebice onaj za dosta rano formirano podgrađe, položaj na sjecištu putova, naselje koje je nastavilo živjeti i sve do današnjeg vremena, kao i činjenicu da tu doista jeste najpovoljniji strateški položaj u odnosu na udolinu Nevesinja i Nevesinjskog polja, doista se čini izvjesnim da je Vjenčac doista bio na uzvišenju iznad današnjeg Nevesinja. Pregledom terena ustanovila sam da se na najdominantnijoj koti nalaze ruševine nekog objekta na jednom povećem brežuljku koji posve sigurno skriva mnogo više arheoloških ostataka. Objekt je vjerojatno utvrda, ili dio iste, koja se dužinski pruža u smjeru sjever-jug. Najbolje očuvan komad zida je sa južne strane. Na nešto nižoj razini nalazi se zidić

⁴⁴⁷ Svakako je zanimljiv navod 'gospodaru Humske zemlje' u početnom dijelu titule Stjepana Vukčića Kosače, što posve sigurno govori o postojećem osjećaju pripadnosti 'zemlji', o kojemu je bilo više riječi u poglavlju o povijesti današnje Hercegovine u srednjem vijeku. U ovo vrijeme Humska zemlja formalno ne znači ništa, ali kao posebna regija, "zemlja", je očito itekako još uvijek prepoznatljiva i važna, čim se i dalje javlja u titulama novih oblasnih gospodara.

⁴⁴⁸ L. THALLÓCZY, 1914, 394 i 398.

koji se pruža pod oštrim kutom na smjer pružanja ovog objekta, te predstavlja neke kasnije, rekla bih austrougarske dozide (sl. 161).

Slika 161: Pogled na bočne nadogradnje koje se pužaju istočno od uzvišenja (foto: N. Čuljak).

Zidove na gornjoj razini je dosta teško vremenski opredijeliti. Neko moje mišljenje, bazirano na proučavanju opusa zidanja ovakvih zdanja u kasnom srednjem vijeku, ide u smislu da vidljivi ostatci nisu srednjovjekovni (sl. 158-159). Ogoljena ruševna oronulost zidova stvara dojam veće starine. Arheološkim istraživanjem bi se veoma vjerojatno došlo do srednjovjekovnih zidova. Ili bi se nalazima potvrdilo korištenje utvrde u tom periodu, jer je nemoguće da ovako strateški bitan položaj nije bio iskorišten tijekom srednjeg vijeka.

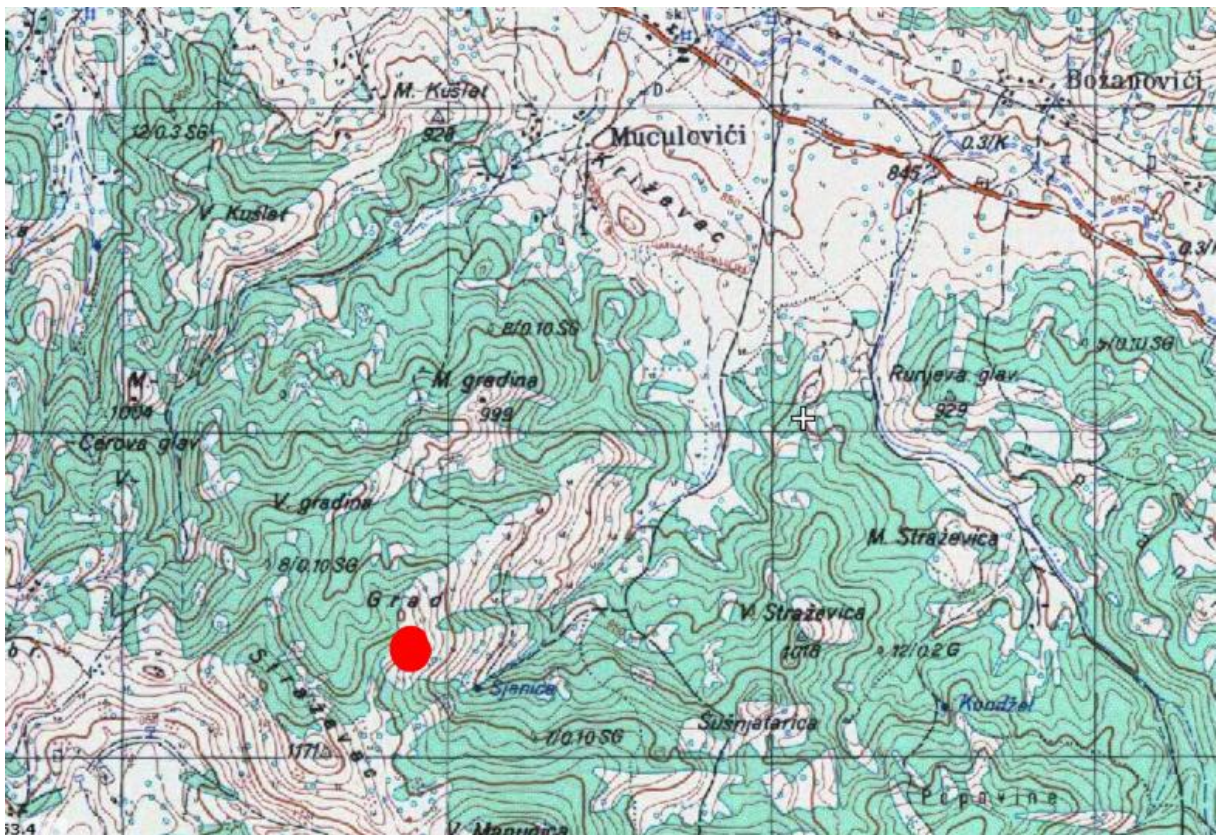
Glede pristupačnosti, položaj Grada je danas osmišljen kao jedno djelomice uređeno izletište. Tu je podignuta mala drvena kapela, put nije asfaltiran do vrha, ali očito je da su radovi oko uređenja ovog lokaliteta još u tijeku (162-163). Arheološka istraživanja bi bila apsolutno potrebna.

Slike 162 i 163: Pogled na drvenu kapelu i Nevesinje u pozadini te desno nasuprot njoj ostatci arhitekture (foto: N. Čuljak).

3.9.2. Hercegov grad – Zovi Do

Jedini sigurni položaj kasnosrednjovjekovnog grada na nevesinjskom prostoru, sa jasno vidljivim zidovima, mjestimice sačuvanim i do visine od nekoliko metara je onaj iznad mjesta Zovog Dola, koji se nalazi udaljen nekoliko km od položaja Banj Do – Stolovi. Na ovom položaju nalazi se cjelina od čak tri srednjovjekovne (tzv. sudačke) kamene stolice uklesane u stijeni. Stolice su okrenute prema Gradu koji se nalazi nasuprot njih. Ovaj srednjovjekovni grad je kod mještana zapamćen kao Grad hercega Stjepana, ili Hercegov Grad, te se uz njega vežu brojne legende, od kojih sam neke saznala u razgovoru sa mještanima.

Slika 164: Položaj grada (foto: Topografska karta TK25 1 : 25 000).

Lokalitet se nalazi na veoma plodnom, zelenom, brežuljkastom dijelu šire nevesinjske oblasti. Smješten je na rubu veće ravnice, na dominantnoj koti, uz jedan prirodni usjek, odnosno prolaz. Danas je u podnožju kamenolom i reklo bi se da se mjestimice uočavaju tragovi ljudske intervencije na nekim prirodnim stijenama koje se nalaze na zaravni u podnožju grada. Strukture ovih stijena su veoma zanimljive i djelomice podsjećaju na artificijelne strukture, odnosno zidove, no detaljnim pregledom sam ustanovila da je ipak riječ o veoma specifičnoj vrsti kamena unutar koje se u sitnoj strukturi primjećuje dosta oblutaka,

što nisam ranije susretala. Ipak, određene obline na nekima od tih stijena, daju naslutiti mogućnost naknadne ljudske obrade (sl. 165). Odavde put vodi dalje i djelomice se može ići terenskim vozilom, no uskoro se odvaja put (konjska staza) za Grad.

Slika 165: Stijene u gradskom podgrađu na kojima postoje naznake određene artificijelne dorade na prostoru današnjeg kamenoloma (foto: N. Čuljak).

Put prati korito potoka i onda se kod 'vrela' u kojem veći dio godine bude malo vode, ide nešto strmije prema samom položaju Grada. Grad je pravokutnog oblika, gotovo u potpunosti neprohodan, zarastao u gusto raslinje, te se zidovi jedva uočavaju i moguće ih je detaljno sagledati samo iz neposredne blizine. U neposrednoj blizini ovih zidova nalaze se i ostatci kule kružnog tlocrta.

Na ovaj lokalitet je prvi skrenuo pažnju M. Vego⁴⁴⁹, prilikom objave natpisa sa stećka koji se nalazi u blizini gradskih bedema. Prema čitanju M. Vege (koji je objavio većinu natpisa sa stećaka sa prostora Bosne i Hercegovine), na ovom natpisu na bosančici spominje se Vukša Mitrović, koji je tu pokopan, a kojega su ubili na službi njegovom gospodinu, te ga je osvetio Rade Pribisalić, za kojega je M. Vego uvjeren da je to Radič Pribisalić koji se spominje u

⁴⁴⁹ M. VEGO, 1964, 197-198.

ugovoru 1454. god., a da se posljednje dvije riječi natpisa odnose na hercega Stjepana Vukčića Kosaču.⁴⁵⁰ Unutar grada se također nalazi i srednjovjekovna kamena stolica, tzv. sudačka stolica. Sudačkim stolicama Zovog Dola, ali i na drugim lokalitetima, posebno se posvetio Š. Bešlagić⁴⁵¹, u svojoj studiji o *Kamenim stolicama srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*. Kod njega se nalazi i podroban opis svakog od ovih spomenika.

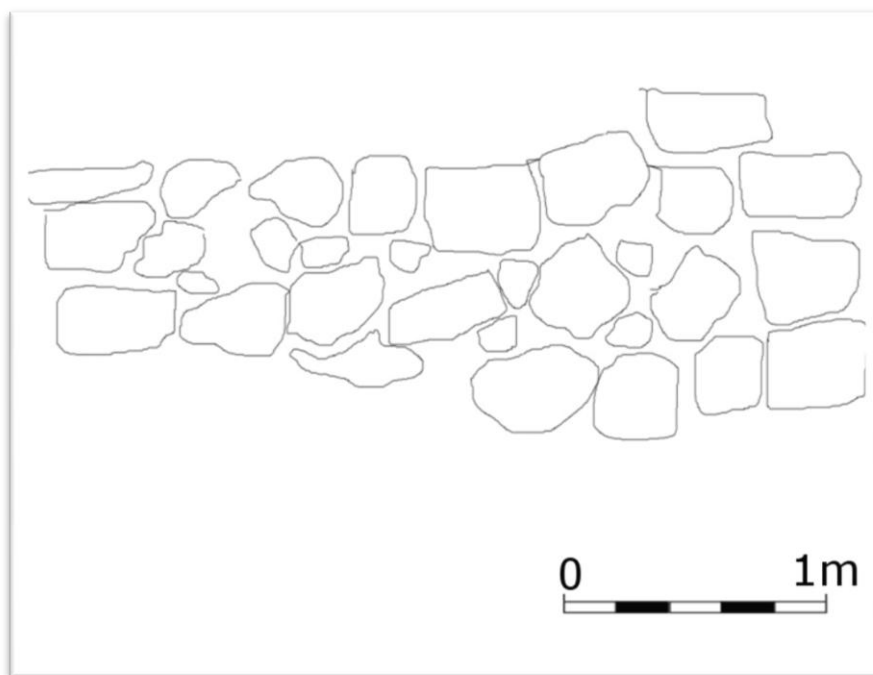
Slika 166: Djelomice uništene kamene stolice na položaju Banj Do – Stolovi (foto: N. Čuljak).

Tijekom posljednjih rekognosciranja nevesinjskog prostora, ustanovila sam da su ove stolice posve neoznačene odgovarajućom tablom za kulturne spomenike, te su u neznanju i neinformiranosti građevinskih radnika koji rade na gradilištu točno uz ovaj lokalitet, veoma uništene. Naime jedna stolica je u potpunosti odvaljena, druga dijelom (reklo bi se da je oštećenje starijeg datuma), dok se samo treća u cjelini očuvana (sl. 166). Tako da se njihov nekadašnji izgled može vidjeti samo iz crteža koji je Š. Bešlagić objavio u spomenutoj monografiji. Također iz istog vremena potječu i stećci koji su na prostoru Zovog Dola evidentirani na više položaja.

⁴⁵⁰ M. VEGO, 1964, 197-198.

⁴⁵¹ Š. BEŠLAGIĆ, 1985, 43-45 (za Zovi Do).

Ovaj Grad se definitivno tradicijski veže uz osobu kasnosrednjovjekovnog vojvode, odnosno hercega Stjepana Vukčića Kosače. Tu se odmah nameće pitanje o kojem njegovom gradu je riječ. Na to pitanje se još uvijek ne može ponuditi definitivni odgovor, mada je bilo pokušaja, pr. od strane M. Vege⁴⁵² da se on identificira sa Saslonom, ili Medvjedom, koji se spominju u znamenitoj povelji iz 1448. god., u kojoj se potvrđuju posjedi hercegu Stjepanu Vukčiću Kosači. Ja bih (analizirajući navedenu povelju) odmah odbacila identifikaciju sa Saslonom, budući da je u povelji posve odvojen od ubiciranih susjednih gradova (mislim tu na Ključ i Blagaj), te bih se radije priklonila ideji da je riječ o Medvjeđu (*Medwed*), budući da je on naveden točno između Ključa i Blagaja, što bi odgovaralo geografskom položaju Zovog Dola. Točan navod iz povelje glasi: "...castrum Glutsch, castrum Medwed, castrum Blagay..."⁴⁵³ Međutim, smatram da ne treba požurivati identifikacije, prije nego se provedu arheološka istraživanja.

Slika 167: Skica segmenta gradskih zidina – djelomice pomjeren raslinjem (crtež: N. Čuljak).

Ovaj lokalitet se definitivno nalazi na strateški važnom, dominantnom položaju, sa vizualnom kontrolom nad cijelim prostorom Zovog Dola. Riječ je o lokaliteti sa više kamenih srednjovjekovnih stolica (na prostoru grada i podgrađa). Poznato je da su ove kamene stolice

⁴⁵² M. VEGO, 1964, 198.

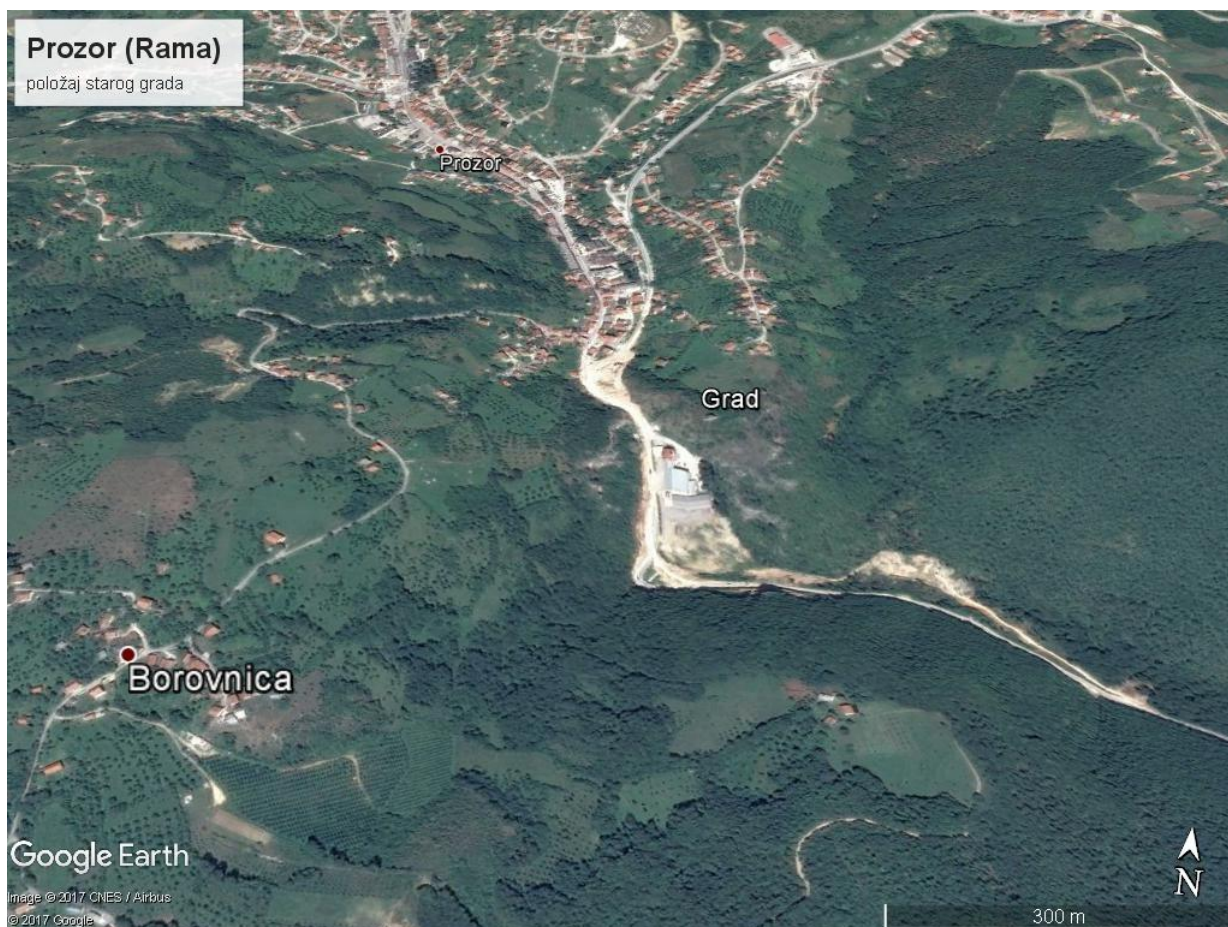
⁴⁵³ L. THALLÓCZY, 1914, 379., u povelji Friedricha III. Važno je navesti da se ovaj grad spominje i u trećoj povelji, iz 1454. god. (Alfonsa V. Aragonskog), ali ovdje je njegov položaj, kao i položaj dosta drugih gradova u odnosu na susjedne (one čija ubikacija nije upitna) u veoma zbunjujućem i očito netočnom slijedu. Na tom mjestu spominje se kao "*civitate Mediued cum castris et pertinentiis suis*" (vidjeti u: L. THALLÓCZY, 1914, 398).

većinom i vezane uz srednjovjekovne gradove, i njima gravitirajući prostor i predstavljaju neki vid sudačkih stolica kasnosrednjovjekovnog plemstva. Nalazimo ih također u podgrađu Blagaja, te u Ključu. Svakako mi je od posebnog značaja i veoma indikativan podatak koji E. Čelebi tek usput spominje, da je Zobdol (Zovdol) bio "ranije napredno naselje", te da se taj srednjovjekovni put od Nevesinja prema Stocu (preko Zovog Dola)⁴⁵⁴, još uvijek koristio u u tursko vrijeme, tijekom XVII. st., jer je njime prošao i sam turski putopisac. Lokalitet je pozicioniran kao i većina drugih Hercegovih gradova, na izrazito karakterističnom, nepristupačnom mjestu, sa vizualnom kontrolom na plodnim nizinskim prostorom i nadzorom nad tadašnjim putovima. Mišljenja sam da bi nam ovaj grad zbog gubljenja svog značaja u novom vijeku, mogao biti od velike važnosti za proučavanje kasnosrednjovjekovne hercegovačke arhitekture (sl. 167), a sitna arheološka građa bi zasigurno poprilično proširila naše spoznaje o životu u jednom kasnosrednjovjekovnom gradu. Na ovom lokalitetu imamo čak i mnogo zanimljiviju situaciju nego u pr. Mičevcu, koji također gubi značaj u turskom razdoblju, iz razloga što je Mičevac bio potpunoma zapadno orijentiran prema utjecajima iz Dubrovnika i Venecije, dok je ovaj grad dosta duboko u unutrašnjosti, a na pola puta između dvije sigurne rezidencije Kosača: Blagaja i Ključa.

⁴⁵⁴ Imam zanimljiv podatak da se ovaj put redovito koristio od strane hercegovačkih stočara, za izgon stoke na udaljene planine te da se upravo ovaj dio od preko Dabar Polja prema sjeveru (Trusini) i dalje preko Džinova Dola, Rakove Noge do Zovog Dola, nazivao "humskim putem" još i u XX. st. Dalje je put išao sjeverno preko jugozapadnog ruba Nevesinjskog Polja na Knežak, te dalje na Plužine, preko Morina, Oblja, itd. u smjeru Kalinovika (J. POPOVIĆ, 1933, 194).

3.10. Prozor - Rama

Rama je srednjovjekovna župa koja je u povijesnim izvorima spomenuta već u XII. st.⁴⁵⁵ Nepoznato je gdje je bilo njeno tadašnje središte. Tijekom XIV. i XV. st., središte Župe Rame bilo je u Prozoru (sl. 168).⁴⁵⁶ Važnost župe Rame je sigurno bila osobito značajna, vjerojatno uslijed dosegnutog višeg stupnja samostalnosti, tako da se ona našla i u titularu ugarsko – hrvatskih kraljeva, po svoj prilici upravo iz tih razloga.⁴⁵⁷

Slika 168: Satelitski snimak (Foto: *Google Earth*).

⁴⁵⁵ Ime Rame je spomenuto već u Ljetopisu popa Dukljanina, te se od XII. st. nadalje ponavlja u ugarskoj kraljevskoj tituli (J. JIREČEK, 1951, 51).

⁴⁵⁶ M. VEGO, 1957, 98.

⁴⁵⁷ Inače, na ovom prostoru, župe su (kao u ostalom i kod svih južnih Slavena) najčvršće i najdugotrajnije teritorijalno – političke jedinice u ranom srednjem vijeku. Tijekom razvijenog i kasnog srednjeg vijeka one se sve više 'gube', uslijed formiranja feudalnih vlastelinstava, odnosno oblikovanja feudalnih oblasti i sl. Taj proces se prati paralelno i sa teritorijalno – političkim formacijama višeg reda – zemljama (poput Humske zemlje recimo). O tim procesima više u studiji P. ANDELIĆ, 1982, 9-24. No, evo usprkos svemu tome, i dan danas će stanovnici Prozora i okoline reći za sebe da su Ramljaci i "iz Rame", tako da srednjovjekovna župa Rama na taj način u tradiciji i sjećanju stanovništva 'živi' i dalje.

Prozor je prvi put spomenut 11. kolovoza 1366. god., u povelji (tada) bana Tvrtka, kojom poklanja neke posjede vojvodi Vukcu Hrvatiniću za njegove usluge u ratu. Na kraju povelje piše mjesto izdavanja "pod Prozorom u Rami" (povelja je na bosančici).⁴⁵⁸ Iz svibnja 1424. god. datira pismo kralja Tvrtka II. upućenog Dubrovčanima napisano "*in Prozor*".⁴⁵⁹ Prozor se također spominje u pismima dubrovačkih poslanika iz godine 1433.⁴⁶⁰ Kralj Tvrtko II. je u srpnju 1430. god. bio pod Prozorom (*sotto Prozor*).⁴⁶¹ Također je poznat spomen u povelji iz 1463. god, kojom kralj Matija Korvin dariva grad Prozor knezu Vladislavu Hercegoviću za pomoć u borbi protiv Turaka. U ovoj povelji pisanoj u Jajcu (6. prosinca) Prozor se navodi kao "*castrum Prozor in Rama et cum tota Rama...*"⁴⁶²

Slika 169: Ortofoto snimak s položajem Grada (Prozor, Rama).

⁴⁵⁸ E. FERMENDŽIN, 1892, 134-35; M. VEGO, 1957, 98.

⁴⁵⁹ D. KOVAČEVIĆ – KOJIĆ, 1978, 86, bilj. 51.

⁴⁶⁰ N. JORGA, 1899, 314. Jorga spominje i datum "od 13. veljače" uz ovaj pasos o odgovoru na pisma, Vego također citira godinu iz Jorge, ali ne i datum (M. VEGO, 1957, 98).

⁴⁶¹ H. REDŽIĆ, 2009, 167, bez navođenja izvora.

⁴⁶² L. THALLÓCZY, 1914, 421.

Smještaj Prozora kao 'stražara' na prilazima župama Uskoplje, ali i Neretvi bio je svakako strateški važan.⁴⁶³ Sam stari grad smješten je na jednom brežuljku, na položaju Grad (sl. 169), na kojem se i danas nalazi jedna polukružna kula, nekoć dio arhitektonske cjeline srednjovjekovnog grada, čiji su se ostatci s vremenom izgubili.

Važno je istaknuti da se Prozor nalazi u dolini rijeke Rame, a odmah ispod grada protiču i rijeka Prozorčica i potok Krajevac (odnosno Kraljevac). Podgrađe Prozora (danas sačuvani toponim pogađe), nalazio se malo niže od grada, na padinama istog uzvišenja.

Slika 170: Prilaz starom gradu Prozoru (foto: N. Čuljak).

Odmah po pristupu lokalitetu evidentno je da je pozicioniran malo pristupačnije nego većina drugih istovremenih lokaliteta (sl. 170), no svejedno ispunjava uvjete da bi se svrstao u visinsku utvrdu. Pristup mu je najzgodniji od sjevera relativno jednostavnim usponom osim pred izlaskom na sam plato Grada, gdje je uspon nešto teži. Plato Grada je nepravilnog trokutastog oblika. Pogled sa lokaliteta međutim potvrđuje, da je njegov položaj sasvim pomno izabran. On jeste podignut na prirodnom uzvišenju na izlasku iz jednog kanjona i gledajući sa Grada prema sjeverozapadu, odlično se vidi prilazna cesta kojom smo došli iz

⁴⁶³ M. VEGO, 1957, 98; prenosi i H. REDŽIĆ, 2009, 167.

Mostara, a to je putni pravac koji se koristio i prije moderne ceste, te je s ovog položaja bilo idealno nadzirati isti. To je pravac koji je vodio od doline Neretve, potom dolinom Rame od ušća prema Prozoru (sl. 171), i dalje u župu Uskoplje (dolina Vrbasa).

Postojalo je još par značajnih putnih pravaca koji su prolazili ovim područjem, svakako je važno spomenuti i onaj koji je povezivao Split, Tomislavgrad, Prozor i vodio preko vrela Neretvice put srednjobosanskih rudnih područja (Kreševo, Fojnica).⁴⁶⁴ Inače, zanimljiva je opaska urednika Redžićeve monografije⁴⁶⁵, Amira Klike, kako upravo zbog ove prirodno-geografske orijentacije Prozora prema srednjoj i sjevernoj Dalmaciji i uspostavljenih trgovačkih veza sa tamošnjim gradovima, postoji dosta podataka u Državnom arhivu u Zadru⁴⁶⁶ o ovim trgovačkim vezama. Na osnovu toga A. Kliko promišlja o važnosti prozorskog podgrađa, koje je moralo biti veoma razvijeno.⁴⁶⁷

Slika 171: Pogled sa grada na cestu ispod (foto: N. Čuljak).

⁴⁶⁴ M. FILIPOVIĆ 1932, 2.

⁴⁶⁵ Mislimo na H. REDŽIĆ, 2009.

⁴⁶⁶ Arhivski materijal Splitskog arhiva u Državnom arhivu u Zadru.

⁴⁶⁷ A. KLIKO u H. REDŽIĆ, 2009, 168, bilj. 9.

Današnji Prozor se pruža prema sjeveru (od Grada) i očito je da se postupno razvijao iz gradskog podgrađa, koje se već prije pada Bosne pod tursku okupaciju bilo razvilo u trg, te današnja prozorska četvrt Varoš ukazuje i na kontinuitet, tj. i na srednjovjekovno razdoblje. Inače toponim varoš, ili varošište redovito ukazuje na postojanje privredno aktivnog podgrađa, te se uvijek nalazi izvan gradskih zidina.⁴⁶⁸

U svakom slučaju postojanje trga govori o privrednom prosperitetu ovog mjesta koje je očito razvilo razgranatu trgovačku djelatnost tijekom kasnog srednjeg vijeka.

Slika 172: Pogled iz gradskog obora na prozorsko podgrađe (foto: N. Čuljak).

T. Glavaš u *Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine* za Prozor kaže da je srednjovjekovni grad podignut na prapovijesnoj gradini, te među nalazima iz srednjeg vijeka navodi: pečat, pancir košulju i 12 željeznih srelica.⁴⁶⁹ Prilikom obilaska lokaliteta, uspjela sam u razgovoru sa lokalnim stanovništvom doznati da se prilikom obrade vrtova uz kuće prve zone ispod Grada, nailazi na dosta 'raznih predmeta', koliko smo shvatila većinom keramike i metalnih dijelova, mještani to većinom ne sakupljaju, ili (kako mi je rečeno) predaju mjesnom

⁴⁶⁸ D. KOVAČEVIĆ – KOJIĆ, 1978, 86, 264.

⁴⁶⁹ T. GLAVAŠ, 1988, 222.

profesoru povijesti. Bilo bi svakako potrebno u budućnosti planirati neka arheološka istraživanja prozorskog podgrađa, jer bi zasigurno ponudila mnogo vrijednih nalaza i podataka o životu Grada.

Promatrajući prema istoku vidi se i potok Krajevac, ili Kraljevac uz kojeg se vežu legende, što sam doznala u razgovoru sa mještanima.

Slika 173: Potok Kraljevac ili Krajevac (foto: N. Čuljak).

Od ostataka arhitekture na Gradu ostala je jedino polukružna⁴⁷⁰ kula (sl. 175), koja i danas 'prijeteći gleda' prema prilazu gradu i još uvijek djeluje neosvojivo, mada je tijekom stoljeća dosta oštećena. Ovo je svakako bila glavna gradska kula, i njena polukružna osnova predstavlja dosta rijedak tip među srednjovjekovnim utverdama na prostoru Bosne i Hercegovine.⁴⁷¹ Stojeći pokraj kule preko puta nje vide se ostatci drugog zida (sl. 174), a od kule ga odvaja neki vid jarka (10ak metara razmaka), te se jasno odmah postavlja pitanje pristupa preko mostića i poveznice gradskog prostora sa nešto ipak isturenom kulom.

⁴⁷⁰ Nejasno je zašto je inače veoma precizan H. Redžić opisuje kao pravokutnu. Vidjeti u H. REDŽIĆ, 2009, 168.

⁴⁷¹ M. POPOVIĆ, 1995, 48.

Arheološka iskopavanja bi zasigurno ponudila bolje razumijevanje gradskog prostora i načina na koji je sve funkcioniralo.

Slika 174: Ostatci zida nasuprot kuli (foto: N. Čuljak).

H. Redžić ovo opisuje kao ostatak gradskog obora, što je najlogičnije objašnjenje, mada se ovdje doista radi o arheološkim ostacima jedva uočljivim, i bilo bi potrebno izvršiti arheološka istraživanja da bi se dobila jasna slika tlocrta gradskog obora. No činjenica jeste da je kula izdvojena i zbog činjenice da ulaz u nju nije sačuvan (bez obzira na udubljenu 'uvalu' sa južne strane koja djeluje kao da je netko 'umjetno' pokušao napraviti vrata)⁴⁷², te da je on bio na višoj razini kule, veoma moguće da je neki vid drvenog mostića povezivao gradski obor sa kulom na višoj razini i dodatno pomagao obranu grada.

⁴⁷² Kasnije smo pronašli i povijesni dokaz da je upravo to netko i pokušao i to na samom početku 20. st., kada se navodi kako je prozorski kotarski predstojnik Branković "ćuskijama" (krampovima) lupao bezuspješno pokušavajući doći do šupljine kule. To je u opisu Vida Vuletića Vukanovića iz 1902. god., koji prenosi: K. REGAN, 2016, 268.

Slika 175: Prozorska kula (foto: N. Čuljak).

Ulaz sa južne strane je i na taj način bio dodatno zaštićen od napada koji dolaze s juga, te također sa kule je bilo moguće nadzirati ulaz u gradski obor, odnosno kapiju grada koja je bila sa južne strane. Zidanje kule je bilo kao i kod većine drugih istovremenih gradova šireg područje – naime unutrašnjost zidova od kamena lomljenca, sa dosta žbuke, dok su lica zidova bila pomnije složena pravilnim redovima pritesanih klesanaca manjih dimenzija.

Osobita se pažnja posvećivala zidanju ćoškova kule koji su rađeni od pomno oblikovanog kamena te su posloženi dosta pravilno. Na zidovima se mjestimice vide rupe koje su česte u ovakvim gradnjama, a predstavljaju većinom preostatke nekadašnjih drvenih skela, sa kojih se zidala viša razina zida, a koje su se raspale (razgradile) tijekom stoljeća i na njihovim mjestima su ostale pravokutne ili kružne rupe. Ponekad, ove rupe i nisu bile dio konstrukcije skela, nego su predstavljale 'puškarnice', ali jasno je već na prvi pogled koje se baš nikako nisu mogle koristiti za ispaljivanje strelica (nedostatak prostora), i koje su sigurno dio skela, ili međukatnih konstrukcija - upravo zbog njihovog rasporeda i smisla u cjelini zida.

Slika 176: Detalj vanjskog zida kule (foto: N. Čuljak).

Kula je trenutno u dosta oštećenom stanju i svakako bi zahtijevala konzervaciju uz prethodno arheološko istraživanje cijelog platoa grada. Unutrašnjost kule je zatrpana urušenim zidovima. Za pretpostaviti je da je imala prateću drvenu konstrukciju u unutrašnjosti.

3.11. Stolac – Vidoški grad

Stolac se kao srednjovjekovni grad u povijesnim izvorima spominje uglavnom kao Vidoški grad, ali i kao Stolac⁴⁷³. Poznato je da se kao Vidoški spominje u sve tri povelje stranih vladara kojima se potvrđuju posjedi hercegu Stjepanu Vukčiću Kosači. Prvi spomen je u povelji iz 1444. god., u kojoj je naveden "*Vidosich Vuidonopoglyo castello con la contato*"⁴⁷⁴ (Alfons V.), drugi spomen je u povelji iz 1448. god., kao "*castrum Widdoskiy*"⁴⁷⁵ (Friedrich III.), i treći spomen (ponovno Alfons V.) 1454. god., kao "*civitate Vidouschi cum castris et pertinentiis suis*"⁴⁷⁶. Sve tri povelje je objavio L. Thallóczy, čije je djelo danas i digitalno dostupno, što svakako omogućuje lakše pretraživanje i korištenje.

Slike 177 i 178: Lijevo - shematski prikaz Starog grada, koji je izradio H. Džankić i desno Baslerov tlocrt Vidoškog (prema: A. Ratković, 2005, 154).

Primjetno je povezivanje grada u najstarijoj povelji sa Vidovim poljem, koje se pak u povijesnim izvorima spominje kao "*Planum Sancti Viti*" (dubrovački izvori)⁴⁷⁷. Pretpostavlja se da je Vidovo polje dobilo naziv prema starijem nazivu stolačke rijeke Bregave, koja se pak spominje kao Vidoštica⁴⁷⁸ (Vidova rijeka). Zanimljivo je svakako da se i Stolac javlja paralelno i uzvorima srednjeg vijeka. Najstariji spomen je iz 1420. god. kao "*villa de Stolaz in*

⁴⁷³ Prvi njegov spomen M. Vego smješta u 1375. god. (M. VEGO, 1857, 124). Međutim, prema novim provjerama i istraživanjima povjesničara, godina prvog spomena Stoca je ipak 1420. god. (E. KURTOVIĆ, 2006, 98). Inače problematika oko preplitanja naziva Stolac i Vidoški, te veza i jednog i drugog s Vidovim poljem, pitanje prvog spomena i sl., - sve je to unijelo dosta nejasnoća i to je tema o kojoj povjesničari još uvijek raspravljaju (usp. E. KURTOVIĆ, 2006, 87-102).

⁴⁷⁴ L. THALLÓCZY, 1914, 361.

⁴⁷⁵ L. THALLÓCZY, 1914, 379.

⁴⁷⁶ L. THALLÓCZY, 1914, 398.

⁴⁷⁷ T. ANĐELIĆ, 1999, 192.

⁴⁷⁸ Koja se spominje pr. 1517., i 1533. god., u dvije varijante: Vidoštica i Vidova rijeka, a u oba slučaja jasno riječ je o starim nazivima za stolačku rijeku Bregavu (A. RATKOVIĆ, 2005, 148).

Vidoepoglie", kao mjesto pljačke na dubrovačku štetu.⁴⁷⁹ Ili pr. 1436. god. kada se spominje osoba "*de Stolac de Vidoe poglie*", pa se pretpostavlja da se radi o alternativnom nazivu za grad.⁴⁸⁰

Slika 179: Pogled na Stari grad Stolac (foto: N. Čuljak).

Poznati su još neki spomeni grada, pr. u vezi s oteim novcem od Dubrovčana kod mjesta Trijebanj 1444. god., pod imenom Vidoški, ovaj grad se spominje i kroz tursko razdoblje (i do XVIII. st.).⁴⁸¹ Inače, navode ovog tipa o točnoj lokaciji neke srednjovjekovne otimačine nalazim posebno dragocjenim, jer oni pokazuju koji su se putovi najviše koristili, ili kroz koja mjesta su točno prolazili, u tom smislu imamo čak i podatak u kojem se navodi "*via de Vidoschi*" (1468. god.)⁴⁸², što svakako ukazuje na bar jedan mogući put koji je ovuda prolazio i koji se očito koristio.

U arheološkom smislu Stolac danas predstavlja jedan od problematičnijih lokaliteta, u smislu detekcije koji točno zidovi bi mogli predstavljati zidove srednjovjekovnog Stoca,

⁴⁷⁹ M. ANČIĆ, 2005, 44, bilj. 11.

⁴⁸⁰ T. ANĐELIĆ, 1999, 192.

⁴⁸¹ T. ANĐELIĆ, 1999, 191-192.

⁴⁸² M. VEGO, 1957, 125.

odnosno Vidoškog grada. Moja su promišljanja slična onima koja je iznio H. Redžić⁴⁸³, da je jezgro srednjovjekovnog Stoca moralo biti na gornjem platou grada sa pripadajućim bedemima i kulama (istočni dio), dok je zapadni dio, prostraniji od istočnog, vjerojatno nastao kao podgrađe, koje se kasnije dograđuje u tursko vrijeme. Međutim, evidentno je da su oba dijela grada (a tu je naravno i austrougarska utvrda kao umetak⁴⁸⁴ između Gornjeg i Donjeg grada) u više navrata dograđivana i prepravljana, tako da je doista iznimno teško dati neke egzaktne podatke bez novih arheoloških istraživanja većeg opsega, koje ovaj grad zasigurno zaslužuje (sl. 177-179).

Slika 180: Pogled na ruševine gradske arhitekture koja ukazuje na više graditeljskih faza (foto: N. Čuljak).

Poznato je da je grad pao u turske ruke iza 1465. god., no izgleda da njihova posada nije bila tu smještena sve do poslije karlovačkog mira (1699. god.), tj. da se grad u XVIII. st. opravlja. Također je poznat podatak da je grad bio dva puta oštećen uslijed eksplozije baruta

⁴⁸³ H. REDŽIĆ, 2009, 189-191.

⁴⁸⁴ I to je pitanje: što se urušilo, ili nadogradilo za potrebe ove utvrde.

uvjerovane udarima groma (XVIII. i XIX. st.), i oba puta su uslijedile obnove grada. Iduća obnova grada je bila krajem XIX. st. od strane Austrije.⁴⁸⁵

Slika 181: Obnovljena kaldrma unutar gradskog prostora (foto: N. Čuljak).

Iz samo ovih fragmenata poznatih informacija o ovome gradu, koje su doista brojne, jasno je da je grad svojim najvećim dijelom bitno nadograđen u novom vijeku, ali također i da je bio očito razvijen i značajan centar u kasnom srednjem vijeku, grad koji je imao i svoje formirano podgrađe. Prema Đ. Basleru originalno utvrđenje na ovom mjestu bi moglo datirati još u kasnoantičko doba⁴⁸⁶, (a tu je i blizina Blagaja i Koštura, za koje je sigurna faza iz VI. st., za Blagaj još sigurnija na lokalitetu tv. Mali grad). Tijekom 70ih. god., izvršena su arheološka istraživanja manjeg opsega (vodili su ih P. Anđelić i I. Rizvanbegović) očito da se nije niti došlo do srednjovjekovnog sloja, te su rezultati za ovu temu manje korisni.⁴⁸⁷

⁴⁸⁵ H. ĆURIC, 1977, 60.

⁴⁸⁶ Đ. BASLER, 1972, 51. Baslera na ovo navodi slijed utvrda na ovom potezu, i ostatci zidova za koje misli da pripadaju kasnoantičkom IV. st. (opus incertum), međutim držimo da bi ovo razmišljanje trebalo temeljito ispitati, te da ni sam Basler nije bio uvjeren, odnosno u tekstu i sam ostavlja prostor za dodatne ispravke. Nije registrirana uopće faza iz VI. st., sa opusom spicatum, kao pr. na Košturu i u Blagaju (posebno Mali grad).

⁴⁸⁷ A. RATKOVIĆ, 2005, 147-157.

Slika 182: Pogled sa starog grada na današnji Stolac (foto: N. Čuljak).

Na prostoru Starog grada Stolac u periodu od 2009. do 2013. god., provedeni su dosta opsežni restauratorsko – konzervatorski radovi, obuhvaćeni projektom *Arch*. Radovi su bili koncentrirani na prostor Donjeg grada, a konzervatorski radovi i na prostoru Srednjeg grada.⁴⁸⁸ Poznato mi je također da su na ovom lokalitetu provedena određena arheološka istraživanja, pod vodstvom M. Sijarića iz Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, ali nažalost, rezultati ovih istraživanja nisu do trenutka pisanja ovog rada objavljeni. Zaključno bih rekla da je položaj starog grada pozicioniran na strateški dominantnoj koti, odakle se pruža izvrsna vizualna kontrola nad širim prostorom Vidova polja, i u tom smislu grad se dobro uklapa u red ostalih hercegovačkih srednjovjekovnih gradova. Njegovi spomeni u pisanim izvorima svjedoče nam o dugoj i dinamičnoj prošlosti, koja je uključivala brojne građevinske intervencije na samoj utvrdi. U Gornjem gradu se jasno uočava više faza gradnji na postojećim zidovima, od kojih bar neke pripadaju kasnosrednjovjekovnom periodu. Precizno određenje srednjovjekovnog rasprostiranja grada ipak tek mogu ponuditi sustavna arheološka istraživanja.

⁴⁸⁸ Informaciju sam dobila od ravnateljice J. U. Radimlja, Stolac, A. Vujnovića.

3.12. Široki Brijeg

Najbolje očuvan srednjovjekovni grad na cijelom prostoru Općine Široki Brijeg je onaj na Gradini iznad vrela Borak. Ovdje je srednjovjekovni grad podignut na prapovijesnoj gradini. Arheološka istraživanja je proveo T. Anđelić 1975. i 1976. god.⁴⁸⁹ Problematici ovog grada prvi se ozbiljnije posvetio R. Bonić, u svom radu Srednjovjekovni grad Kruševac u Humu, gdje ga on identificira sa gradom poznatim iz povijesnih izvora kao Kruševac.⁴⁹⁰ Rezultate arheoloških istraživanja, provedenih 1975. i 1976. god., provedenih od strane T. Anđelića na ovom lokalitetu, objavili su P. Anđelić 1976. god.⁴⁹¹ i T. Anđelić 1978. god.⁴⁹²

⁴⁸⁹ T. ANĐELIĆ, 1988, 297.

⁴⁹⁰ R. BONIĆ, 1965, 117-139.

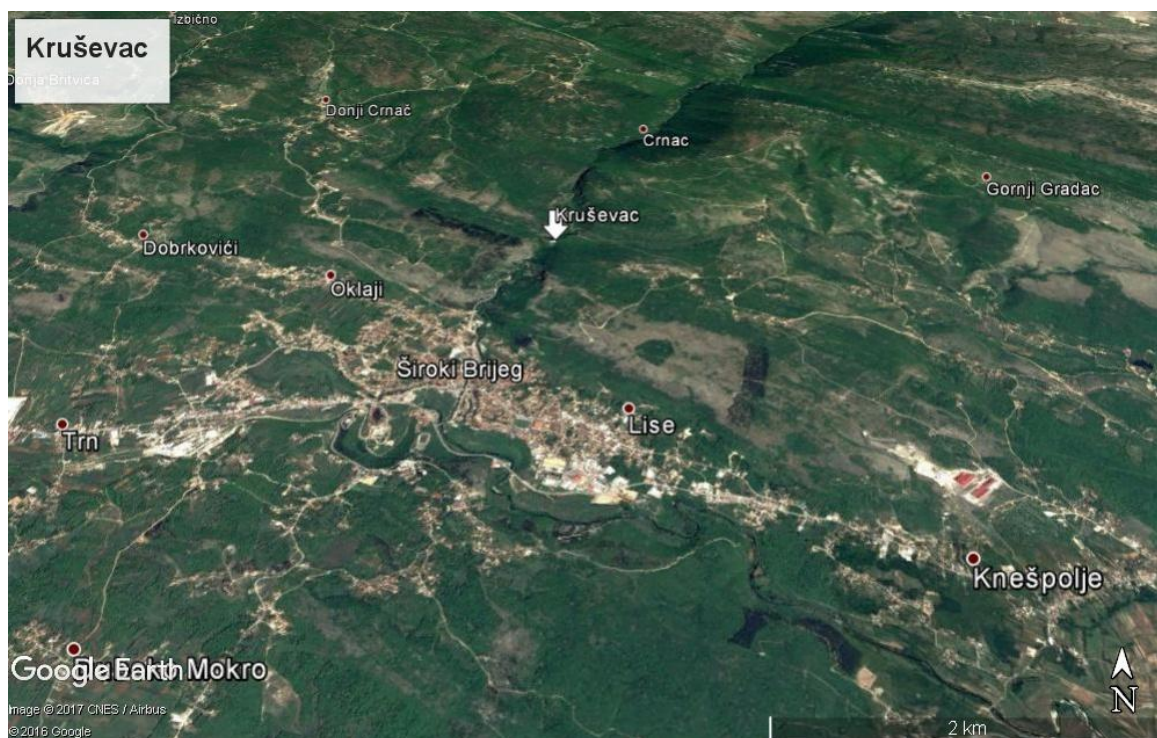
⁴⁹¹ P. ANĐELIĆ, 1976, 269-279.

⁴⁹² T. ANĐELIĆ, 1978, 11-24.

3.12.1. Kruševac

Lokalitet koji je kod lokalnog stanovništva poznat kao Gradina⁴⁹³, ili Borak⁴⁹⁴, smješten je iznad izvora rijeke Lištice, na dominantnoj koti, odakle se pruža pogled prema dolini Lištice i Širokom Brijegu (sl. 183). Ovaj se grad najviše veže uz povijesno poznati srednjovjekovni grad Kruševac. Ubikacija grada Kruševca, koji se u pisanim izvorima prvi put spominje 1408. god.⁴⁹⁵ još uvijek nije posve sigurna, ali brojne su indicije koje upućuju na to da bi grad iznad vrela rijeke Lištice u Širokom Brijegu mogao upravo biti srednjovjekovni Kruševac. O ubikaciji ovog srednjovjekovnog grada postoji više mišljenja.

Prema K. Jirečku⁴⁹⁶ ovaj grad se nalazio u blizini željezničke stanice Žitomislići, u dolini Neretve, nasuprot pravoslavnog manastira. Njegovu mišljenju je bio sklon i V. Klaić⁴⁹⁷. Međutim, važno je istaknuti da se Kruševac u srednjovjekovnim izvorima spominje kao *Crussevaz et Blato*, prema tome nema sumnje da se ovaj lokalitet nalazi na prostoru vezanom uz Mostarsko Blato.

Slika 183: Mostarsko Blato – Široki Brijeg – Kruševac (foto: Google Earth satelitski snimak).

⁴⁹³ Lokalitet je u *Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine* zaveden kao Gradina, Lištica (T. ANĐELIĆ 1988, 297).

⁴⁹⁴ Borak je inače jedan od izvora koji stvaraju rijeku Lišticu.

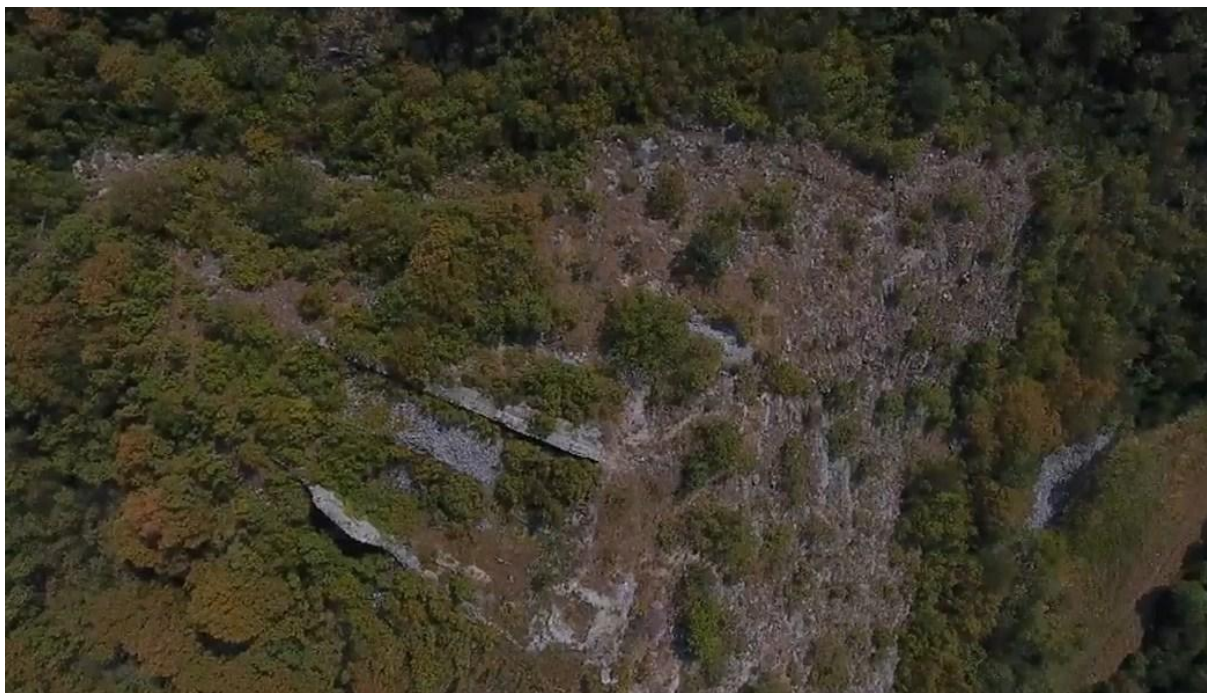
⁴⁹⁵ E. FERMENDŽIN, 1892, 87. Ovdje se navodi: "*Civitatem Crussevaz et Blato cum omnibus iuribus et territoriis*". Iza toga odmah slijedi Brotnjo, tj. "*Brochno provinciam cum omnibus iuribus et territoriis*".

⁴⁹⁶ K. JIREČEK, 1879, 79 (prema: R. BONIĆ, 1965, 118).

⁴⁹⁷ V. KLAJIĆ, 1882, 24 (prema: R. BONIĆ, 1965, 118).

Na tom području nalazi se čak i selo Kruševo (u jugoistočnom dijelu Blata). U selo Kruševo, srednjovjekovni Kruševac su 'smjestili': S. Novaković, D. Kovačević – Kojić, M. Vego⁴⁹⁸ te M. Dinić. Široku raspravu u ubikaciji ovog srednjovjekovnog grada ukratko je rezimirao R. Bonić u radu Srednjovjekovni grad Kruševac u Humu⁴⁹⁹. Njegovo je mišljenje da su svi ovi autori bili na krivom putu te da treba isključiti kako okolicu samog sela Kruševa, tako i cijelo Blato. On to obrazlaže činjenicom da na tom prostoru nema arheoloških ostataka koji bi ukazivali na mogućnost postojanja nekog utvrđenja.

Međutim, u blizini Blata u prostoru koji je povezan s njim, nalazi se duboki kanjon rijeke Lištice iznad čijeg vrela, na brdu nalazi se utvrđenje (sl. 184) za koje R. Bonić (uz neke druge autore) smatra da je srednjovjekovni Kruševac. Taj dio brda se u narodu naziva Borak. Ovu utvrdu spomenuli su samo P. Bakula u svom *Šematizmu*⁵⁰⁰ u poglavlju u kojem piše o srušenim tvrđavama (*arx diruta* u lat. originalu) te D. Mandić⁵⁰¹.

Slika 184: Kruševac (foto: N. Čuljak, snimak dronom 2016. god.).

R. Bonić je zapravo napravio prvu ispravnu ubikaciju ovog srednjovjekovnog grada. Utvrđenje o kojemu je riječ je jedino tog tipa na širem području i njegov položaj u odnosu na kanjon rijeke, potom činjenicu da se ta rijeka ulijeva u Mostarsko Blato u kojem i ponire, dakle prostor koji se oduvijek prirodno veže sa Blatom, ujedno potvrđuje i navod u

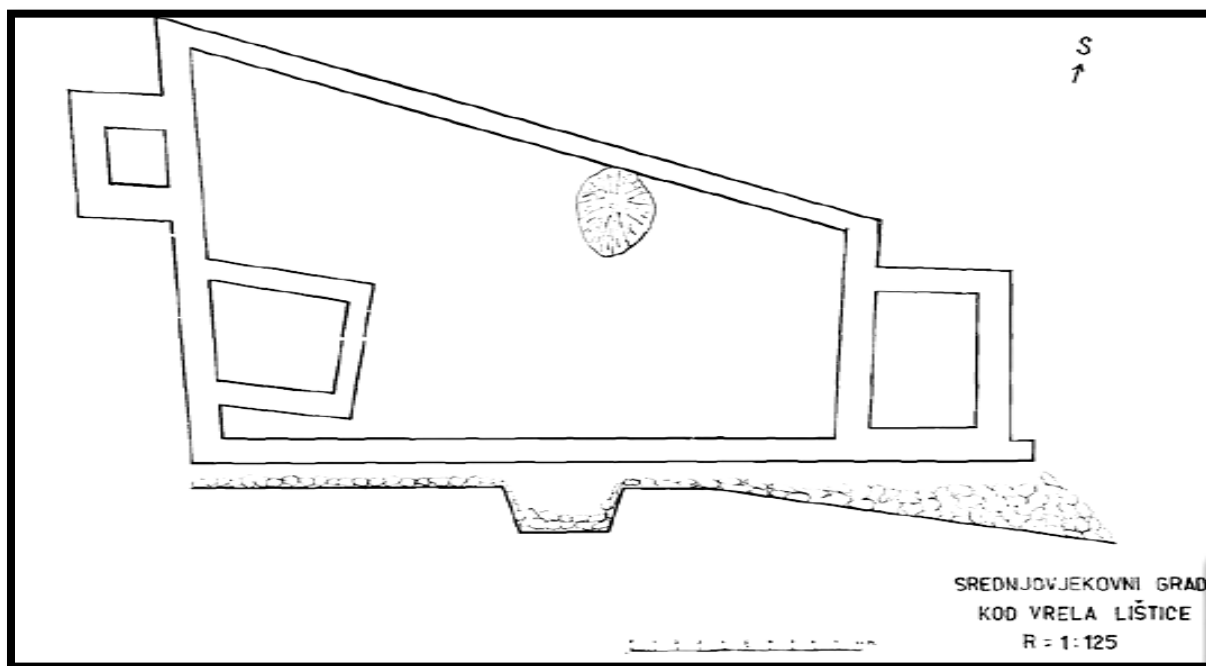
⁴⁹⁸ M. VEGO, 1957, 65.

⁴⁹⁹ R. BONIĆ, 1965, 117-139.

⁵⁰⁰ P. BAKULA, 1970, 70.

⁵⁰¹ D. MANDIĆ, 1960, 96. prema: R. BONIĆ, 1965, 123.

povijesnom izvoru koji ga označava u vezi s Blatom *Crussevaz et Blato*⁵⁰² te se ubikacija R. Bonića čini kao jedina doista osnovana u ovom trenutku.

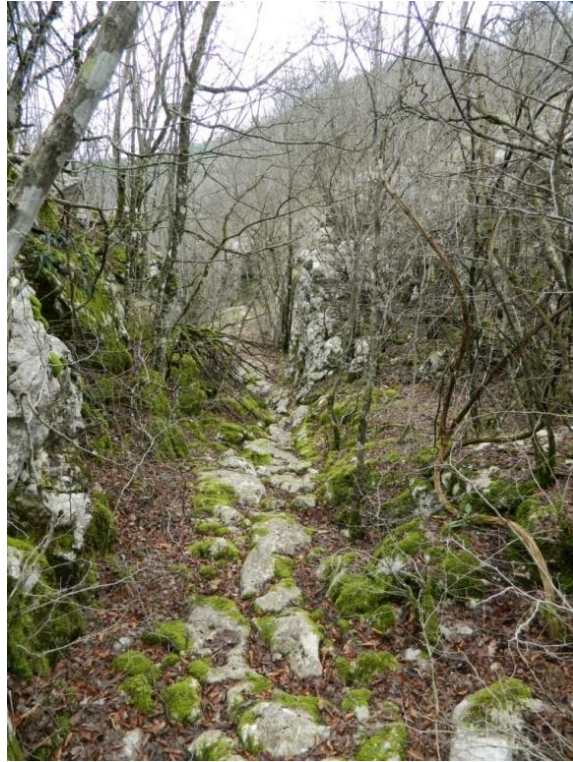
Slika 185: Tlocrt utvrde (prema: T. Anđelić, 1978, sl. 2).

Ovaj grad, poznat kao Gradina, ili Borak, smješten je iznad vrela rijeke Lištice, nadomak Širokog Brijega i Mostarskog blata. Jedan od svega nekoliko hercegovačkih srednjovjekovnih gradova koji je bio arheološki istraživan. Istraživanja je proveo Tomislav Anđelić tijekom 1975. i 1976. god. te je odmah po okončanju istraživanja rezultate objavio u časopisu *Tribunia*.⁵⁰³ Orijentacija utvrde koja oblikuje nepravilan četverokut približno je orijentirana u pravcu istok – zapad (sl. 185). Na užim stranama utvrda ima po jednu četvrtastu kulu. Prema T. Anđeliću, sa jugoistočni zid je dodatno ojačan podzidama i kontraforom.⁵⁰⁴ Grad je od brdskog masiva zaštićen usjecima, a do njega vodi oblikovana staza (sl. 186) koja se i danas koristi kao glavni put do utvrde.

⁵⁰² E. FERMENDŽIN, 1892, 87. Odnosi se na objavljeni dokument (točnije povelju bosanskog kralja Ostoje) od 28. prosinca 1408. god., u kojoj se navodi između ostalih navodi: "*Civitate Crussevaz et Blato cum omnibus iuribus et territoriis..*". Grad je bio u posjedu braće Radivojevića. Godine 1434. Grad je potvrđen braći Radivojević – Jurjević, da bi se 1444. i 1454. našao darovan hercegu Stjepanu Vukčiću. U njegovom kasnijem ratu sa sinom, poznato je zauzeće Kruševca od strane hercegovog sina Vladislava 1452. god. (pregled izvora kod: M. VEGO, 1957, 65). Osim kao *civitate* (1408.), u izvorima se spominje i kao *castello con contato* (1444.) te kao *castrum* (1448.) i *civitate cum castris et pertinentis suis* (1454.) prema: T. ANĐELIĆ, 1978, 23.

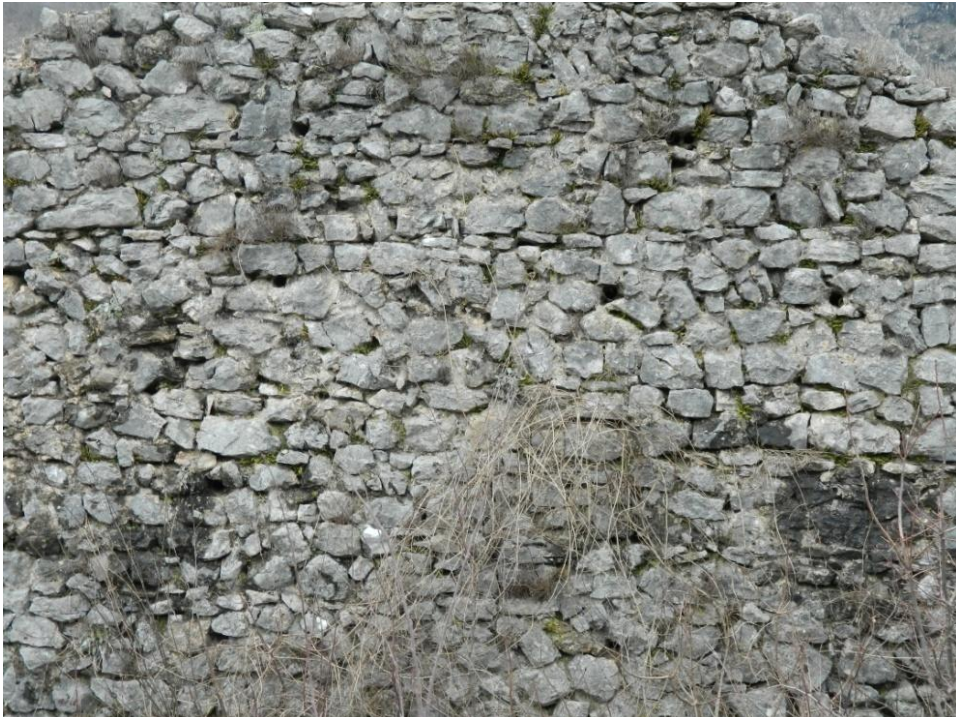
⁵⁰³ T. ANĐELIĆ, 1978, 11-30.

⁵⁰⁴ T. ANĐELIĆ, 2003, 47.

Slika 186: Put do Kruševca (foto: N. Čuljak).

Zidovi utvrđenja debeli su od 1 – 1,5 m, a mjestimice su sačuvani i do 4 m visine. U zidu se uočavaju rupe od oblikih kolaca, mjestimice i od greda četvrtastog presjeka korištenih za skele prilikom podizanja zida (sl. 187), ili za međukatne konstrukcije.

Slika 187: Detalj izgleda južnog zida (foto: N. Čuljak).

Unutrašnje dimenzije gradskog prostora su 29,70 x 17, 30 m. Prema riječima istraživača, u tom prostoru *intra muros* karakterističan je kulturni sloj sa obiljem gareži koji govori o stradavanju grada. Pokretnih nalaza je relativno malo i oni uglavnom uključuju ulomke keramike, stakla, željeznih strelica i sl. Većina nalaza je iz ovog prostora, ili iz prostora četvrtastih kula od kojih je manja (zapadna) dimenzija cca 3 x 3 m, a veća (istočna) 6,50 x 4,70 m.⁵⁰⁵

Slika 188: Pogled sa gradske kule prema Širokom Brijegu i Blatu (foto: N. Čuljak).

Fra Petar Bakula (*Šematizam*⁵⁰⁶) spominje ostatke starih utvrda na području župe Široki Brijeg: "Lise u Borku više izvora Lištice, u Mokrom, Čerigaj na Magovniku, Buhovo na Ozrinju"⁵⁰⁷ Zanimljivi su podaci koje o ovom utvrđenju donosi Petar Bakula, koji utvrdu navodi među 'srušenim tvrđavama' pod nazivom Lise (odnosno *Lisse* u latinskom originalu *Šematizma*). On navodi podatak da kod izvora rijeke Lištice i niže blizu mosta ima mnogo mlinica koje su stalno u pogonu (riječ je o 1867. god.).⁵⁰⁸ Za obližnje Mostarsko Blato navodi

⁵⁰⁵ Detaljan opis svih gradskih dijelova i pokretnih nalaza vidjeti kod T. ANĐELIĆ, 1978, 11-30.

⁵⁰⁶ P. BAKULA, 1970.

⁵⁰⁷ P. BAKULA, 1970, 70.

⁵⁰⁸ P. BAKULA, 1970, 70.

da je plodno sijenom i usjevima te da plavi samo zimi, a većinom je cijelo, ili najvećim dijelom bez vode i svake godine daje žito i sijeno.⁵⁰⁹

Slike 189 i 190: Pogled na staru mlinicu ispod Grada (foto: N. Čuljak).

Kada se ovi podatci povežu u smislenu cjelinu, može se naslutiti i uloga utvrde koja nadzire put prema Blatu. Istovremeno, ako pretpostavimo tradiciju postojanja mlinica (sl. 189-190) na tom mjestu oko izvora Lištice u prošlosti, i kontrolu oko korištenja istih. A kao što vidimo Mostarsko je Blato snabdijevalo žitom. Ne može se oteti dojmu da je arhitektura ovih mlinica veoma inspirirana onom na Gradu, mada se očito štedjelo na žbuci. A blokovi sedre su iz doline Lištice.

Slika 191: Zidić od sedre unutar gradskih zidina (foto: N. Čuljak).

⁵⁰⁹ P. BAKULA, 1970, 72.

U sklopu grada postoji neki zidić (sl. 191) smisao kojeg nisam mogla shvatiti, niti ga uklopiti u neku smislenu cjelinu, i predstavlja zidić od sedre, jedini takav na platou Grada. Možda odgovor na ovo pitanje leži u pojašnjenju gradnje utvrde koje je dao T. Anđelić, gdje navodi da je nakon podizanja perimetralnih zidova prostor grada izniveliran sitnim tucanikom⁵¹⁰. Moguće da je ovdje riječ o ostatku ranijeg objekta naknadno zatrpanog, ali ne bih se usudila ništa zaključiti bez dodatnih konzultiranja sa voditeljem istraživanja i analizom stratigrafskih odnosa, koja bi svakako uključivala i uvid u terenske dnevničke, ili detaljnija izvješća o iskopavanju. Inače, govoreći o gradnji od sedre na ovom području, na nedalekom lokalitetu Varda u Knešpolju, također je nedavno otkopan⁵¹¹ jedan objekt zidan sedrom, a nalazi se u sklopu kasnosrednjovjekovne nekropole sa stećcima.

Slika 192: Pogled na gradsku arhitekturu iz 2015. god. (foto: N. Čuljak).

Današnje stanje očuvanosti lokaliteta je veoma loše i zapušteno. Lokalitet bi svakako zahtijevao temeljitu konzervaciju zidova, kao i revizijska istraživanja ili istraživanja u zonama uz grad, koja bi svakako ponudila neke nove podatke o životu grada. Ujedno bi omogućila bolje prezentiranje lokaliteta. Sam pristup Gradu je dosta jednostavan. Naravno, moguć je

⁵¹⁰ T. ANĐELIĆ, 1978, 13.

⁵¹¹ Istraživanje su vodili arheolozi: mr. sc. T. Glavaš i M. Soldo.

samo *per pedes apostolorum*, ali nekih satak vremena blagog uspona od krajnje točke do koje se može doći vozilom. Pristup samom platou grada moguć je oštrom strminom i sa jugozapada, ali postoji put ispod grada i ulazak je očito zamišljen sa istoka. Zidovi su zidani sa dva lica manje-više uredno složenih redova, primjetno je povremeno 'umjetno' niveliranje redova sitnim kamenjem, dok je unutrašnjost rađena od amornog kamenja, tj. nemarnom ispunom uz obilje žbuke.

Slika 193: Pogled prema gradu s platoa uz rijeku Lišticu (foto: N. Čuljak).

Glede povijesnih izvora, važno je reći da se od prvog spomena, 1408. god., spominje kao *Civitate Crusevaz et Blato*⁵¹², dakle kao *civitas* odnosno grad. Njegov položaj je

⁵¹² E. FERMENDŽIN, 1892, 87. Odnosi se na objavljeni dokument (točnije povelju bosanskog kralja Ostoje) od 28. prosinca 1408. god., u kojoj se navodi između ostalih navodi: "*Civitate Crusevaz et Blato cum omnibus iuribus et territoriis..*". Grad je bio u posjedu braće Radivojevića. Godine 1434. Grad je potvrđen braći

pomno odabran na dominantnoj koti s koje se lako nadzire dio važnog puta, koji je vodio od prostora Mostara, preko Mostarskog Blata, ispod ovog lokaliteta, prema Rakitnu i Tomislavgradu. To je put koji se koristio još od antičkog vremena, kroz srednji vijek i kasnije u novom vijeku, sve do izgradnje mosta preko rijeke Lištice, kada je cesta usmjerena prema Posušju. Naime upravo je u blizini ovog lokaliteta od davnih vremena rijeka Lištica bila premoštena mostom /mostovima, a sjećanje na ovaj put sačuvalo se kod starih mještana sve do XX. st. "kako je kroz Borak prolazila turska džada/put od Mostara preko Mostarskog Blata prema Rakitnu i Duvnu".⁵¹³

Slika 194: Stećci srednjovjekovne nekropole na Sajmištu pokraj rijek Lištice (foto: N. Čuljak).

Na putu kroz Široki Brijeg prema ovom lokalitetu, gotovo na samom ulazu u kanjon koji vodi do ove utvrde nalazi se i srednjovjekovna nekropola sa stećcima (sl. 194), na lokalitetu znakovitog naziva Sajmište (u sklopu aktivnog katoličkog groblja).

Radivojević – Jurjević, da bi se 1444. i 1454. našao darovan hercegu Stjepanu Vukčiću. U njegovom kasnijem ratu sa sinom, poznato je zauzeće Kruševca od strane hercegogovog sina Vladislava 1452. god. (pregled izvora kod: M. VEGO, 1957, 65).

⁵¹³ R. BONIĆ, 1965, 132-133.

3.13. Trebinje

Trebinje⁵¹⁴ se nalazilo u srednjovjekovnoj oblasti Travuniji, koja spada među najstarije slavenske teritorijalno – upravne jedinice na prostoru današnje Hercegovine (sl. 195). Spomenuta je u djelu *De administrando imperio* bizantskog cara Konstantina Porfirogeneta. U ovom djelu navedeno je pet gradova Travunije: Trebinje, Vrm, Risan, Lukavete i Zetlivi (dva posljednja nisu ubicirana). Također se navode i pet gradova Zahumlja: Ston, Mokro, Ošlje, Dabar i Galumainik (nepoznat).⁵¹⁵ Ovdje je svakako zanimljivo naglasiti da se Trebinje (*Terbunia*) spominje u istom obliku kao i oblast u kojoj se nalazi.⁵¹⁶ Prostor na koji se odnosi ime *Terbunia* očito se prvotno odnosio na župu, kao manju cjelinu, a kasnije se proširio i na susjedne župe.⁵¹⁷ Oblik naziva Trebinje – u srpskim izvorima se spominje od XIV., a u dubrovačkim tek od XVI. st., kada je u Dubrovniku štokavski 'nadjačao' stari čakavski izgovor.⁵¹⁸

Slika 195: Pogled sa Crkvine na Trebinje (foto: N. Čuljak).

⁵¹⁴ Trebinje u današnjem obliku (stari grad) datira s početka XVIII. st. (H. KREŠEVLJAKOVIĆ, H. KAPIDŽIĆ, 1954., 15).

⁵¹⁵ B. GRAFENAUER – D. PEROVIĆ – J. TADIĆ (uredn.), 1953., 246.

⁵¹⁶ E. ARNAUTOVIĆ, 1975., 92.

⁵¹⁷ E. ARNAUTOVIĆ, 1975., 92.

⁵¹⁸ J. JIREČEK, 1951, 38.

O karakteru ovih nastanjenih gradova zna se vrlo malo, u *Historiji naroda Jugoslavije* je zaključeno: "Svakako su u prvom redu bili tvrđave, vojni i upravni centri, ali su poneki po svoj prilici mogli imati i neku ekonomsku ulogu. Udara u oči razmjerno veći broj "nastanjenih gradova" u Zahumlju i Travuniji; te dvije oblasti bile su bliže romanskim primorskim gradovima, s kojima su rano došle i u ekonomske veze, naročito s Dubrovnikom, pa se proces raslojavanja društva u njima morao vršiti relativno brže nego u zagorskim oblastima."⁵¹⁹

Slika 196: Današnji izgled platoa Crkvine (foto: N. Čuljak).

Proučavajući dostupnu literaturu i izvore, E. Arnautović u svom radu konstatira kako je u oblasti Travunije (*Terbunie, Tribunie*) bilo više gradova no da je centar bio u Trebinju po

⁵¹⁹ B. GRAFENAUER – D. PEROVIĆ – J. TADIĆ (uredn.), 1953., 246-247. Zanimljivo je navesti i ovaj podatak: "Već od druge polovine IX. st. Dubrovnik je zahumskom i travunjskom knezu plaćao danak, kasnije nazvan mogoriš, od po 36 zlatnika za vinograde izvan gradskih zidina na njihovu zemljištu."

kojem se oblast kasnije spominje kao Trebinjska oblast.⁵²⁰ Prema V. Koraću ostatci u Donjim Policama su ostatci crkve Sv. Mihajla koju je pak naveo Pop Dukljanin kao mjesto pokopa Pavlimira, koji je pokopan "u jednom gradu Travunije" (...*in unum oppidum Tribuniae*...), te je u Donjim Policama ubicirao dio grada, a drugi dio smješta na prostor današnjeg Starog Grada.⁵²¹ Stevan Delić zaključuje (oslanjajući se na činjenicu da se nekoć na Crkvini (sl. 196) iznad Trebinja nalazila crkva koju su Turci srušili, a na istoj lokaciji Austro-Ugarska je izgradila utvrdu) da je središte trebinjske župe bilo u Policama.⁵²²

Sa ubikacijom u Policama složili su se i H. Kapidžić i H. Kreševljaković, ubicirajući ga na lijevu obalu Trebišnjice uz dubrovački put.⁵²³ E. Arnautović se poziva na zapažanja P. Anđelića koja je iznio po obavljenom rekognosciranju na prostoru Crkvine, te se slaže da je logično tražiti utvrđenje na samom vrhu Crkvine (brdo iznad Trebinja), na što upućuju i ostatci arhitekture na padinama, koji bi eventualno mogli biti ostatci arhitekture podgrađa, a budući da je srednjovjekovna komunikacija išla lijevom obalom Trebišnjice, te da je u prirodnim liticama koje vode do vrha Crkvine E. Arnautović uočio i trag ljudske ruke u oblikovanju, sve skupa ga upućuje da je utvrda morala biti na vrhu Crkvine, sa podgrađem uz lijevu obalu Trebišnjice, a ne sa obje strane Trebišnjice i centrom u turskom gradu (današnji Stari Grad) koji se prostire sa desne strane Trebišnjice, kako je pretpostavio V. Korać⁵²⁴. E. Arnautović zaključuje da je teško povjerovati da bi originalno srednjovjekovno utvrđenje bilo na izrazito ravničarskom području, udaljeno od glavne komunikacije te da ga je logično tražiti na samoj Crkvini.⁵²⁵

Na Crkvini se nalazila i stara crkva, koju su Turci po okupaciji zbog strateške važnosti položaja pretvorili u kulu, a kasnije je po austrougarskoj okupaciji pretvorena u tvrđavu. S. R. Delić piše 1911. god. da je uz crkvu postojalo veliko groblje sa stećcima te da su se tu Poličani pokopavali (a da su se u nekropoli u Policama pokraj rijeke, koja je također bila smještena uz crkvu pokopavali članovi odličnijih trebinjskih obitelji) čak i nakon turske intervencije na Crkvini, ali da je već u vrijeme njegova pisanja teksta groblje sa stećcima 'poravnjeno' te su se Poličani nastavili pokopavati uz rijeku.⁵²⁶ Također za crkvu pored rijeke u Policama kaže da je tu premještena (zaključuje to po tomu što su u njenu gradnju ugrađeni stećci sa postojeće nekropole na tom području), a stara crkva je bila južnije, "naviše jedno

⁵²⁰ E. ARNAUTOVIĆ, 1975.,92.

⁵²¹ V. J. Korać, 1966., 71., prema: E. ARNAUTOVIĆ, 1975.,92.

⁵²² S. R. DELIĆ, 1911., 485.; E. ARNAUTOVIĆ, 1975.,92.

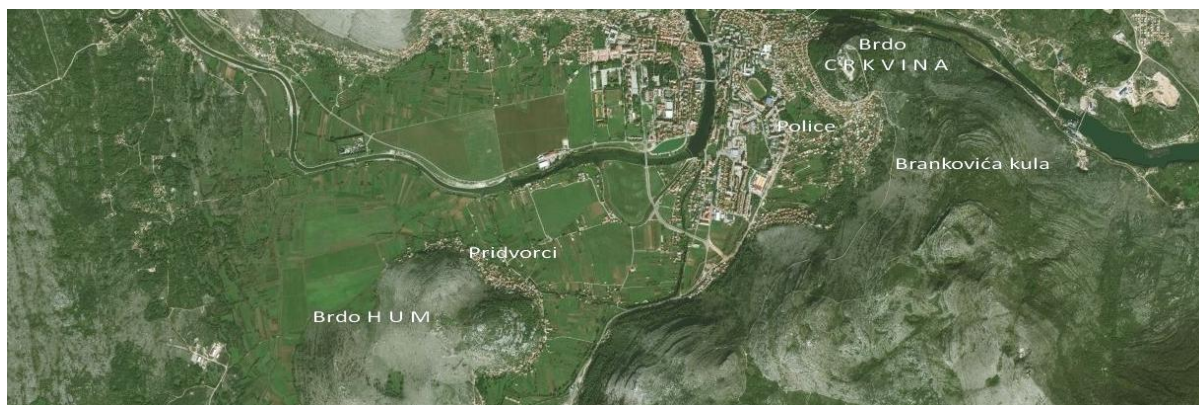
⁵²³ H. KREŠEVLJAKOVIĆ, H. KAPIDŽIĆ, 1954., 15.; E. ARNAUTOVIĆ, 1975., 93.

⁵²⁴ V. J. Korać, 1966., 71., prema: E. ARNAUTOVIĆ, 1975.,93.

⁵²⁵ E. ARNAUTOVIĆ, 1975., 93.

⁵²⁶ S. R. DELIĆ, 1911., 487.

150-200 metara u strani, gdje se uz put temelj i ruševina poznaje, kao i od manastira pokraj nje kaluđerski stanovi, gdje su sada vrtovi, zvani – "Ćelije". Prva crkva, kako narod veli, bijaše posvećena sv. Đorđu, a i donja, no kada je gornja porušena, a donja podignuta na groblju – to tačno niko ne zna. Bilo je to po svoj prilici iza dolaska Osmanlija, jer bijaše na putu, te je sklonište na sjever u groblje pokraj rijeke, a prama Gradini."⁵²⁷ U ovoj su crkvi kao *spolia* pronađeni i epigrafski spomenici sa imenima trebinjskih župana Grda i Radomira⁵²⁸, pisani ćirilicom, iz druge polovice XII. stoljeća⁵²⁹.

Slika 197: Zračni snimak Trebinja (izvor: *Nokia Bing maps*, nadopunila oznakama N. Čuljak).

Sa južne strane ovog groblja / crkve, na položaju Gornjih Polica, smještena je Brankovića kula (sl. 197). Istočnom stranom Gornjih Polica, pokraj kule Vuka Brankovića prolazio je stari Dubrovački drum⁵³⁰, a zapadno od kule nalazi se plodno polje, koje je u narodu poznato kao Brankovina. Ova kula (sl. 198-199) je prema A. Figuriću u prvoj polovici XIV. st. bila je u posjedu trebinjskih gospodara Mladena i sina mu Branka, koji je odselio u Ohrid 1353. god., gdje je i umro 1365. god., no njegov sin Vuk je "poznat po kosovskoj katastrofi", te je vjerojatno narodna tradicija zamijenila oca Branka sa sinom Vukom.⁵³¹

Riječ je zapravo o utvrdenju, koje se sastoji od: kule, unutrašnjeg i vanjskog obora. Kula se nalazi u jugoistočnom kutu unutarnjeg obora, a na sjevernoj strani unutarnjeg i vanjskog obora bile su prislonjene dvije građevine dimenzija cca. 16 x 6,5 m. U jugozapadnom kutu unutarnjeg obora vide se ostatci omanje građevine 8x5 m.⁵³²

⁵²⁷ S. R. DELIĆ, 1911., 485.

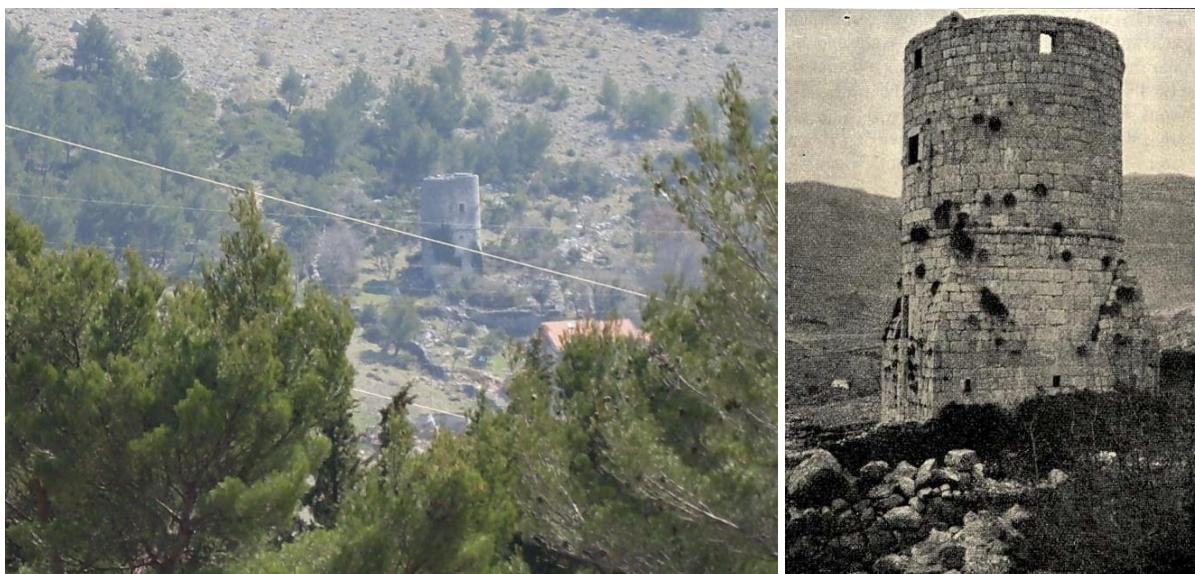
⁵²⁸ S. R. DELIĆ, 1911., 486-487.

⁵²⁹ M. VEGO, 1957., 117.

⁵³⁰ S. R. DELIĆ, 1911., 490; A. FIGURIĆ, 1930, 68. Figurić to manje-više ponavlja, bez navođenja izvora. Zanimljiv je podatak koji donosi S. R. Delić, da neki ovu kulu zovu i ćumrukanom', jer je tu uziman 'ćumruk' ili carina na putu iz Dubrovnika kroz Trebinje u Hercegovinu.

⁵³¹ A. FIGURIĆ, 1930, 69.

⁵³² H. REDŽIĆ, 2009, 206.

Slike 198 i 199: Lijevo Brankovića kula (foto: N. Čuljak) desno snimak iste kule iz 1911. god. (prema: S. R. Delić, 1911, 488).

Ovu kulu je detaljno opisao već 1911. god. S. R. Delić. U njegovu opisu stoji da je visoka preko 15 m (uz napomenu da se govori da je bila visoka od 18-20 m), zidana je na četvrtastom temelju (stranica 7,27 m) i u toj formi se diže do visine 4,40 m (u toj visini je donji prag vrata). Ovdje je 'upisana kružnica' sa promjerom stranice kvadratne osnovice kule i odatle se izdiže kružne forme do vrha, a taj prijelaz iz jednog u drugi oblik je izveden pomoću ojačanja poput trompi visine 2,37 m. Poviše njih je "za 0.64 m kameni pas okolo cijele obline". Vrata su smještena sa zapadne strane iznad četvrtastog dijela prema oblom. Ulaz je izvana 137 cm visok, 80 cm širok, dok je iza dovratnika širi i lučno sveden. Prije se ulazilo preko pokretnog mosta od kojeg je ostao samo zid zvan "Mostina" koji se pruža usporedno sa zapadnim zidom kule. U kuli se u donjem dijelu nalazila cisterna.⁵³³

H. Redžić opaža utjecaje dubrovačkog graditeljstva na ovoj građevini, pr. u vijencu polukružnog profila koji opasuje kulu iznad četvrtastog dijela. A za sam prostorni koncept prijelaza od kvadrata u krug preko trompi, utjecaje vidi u raško – bizantskim krugovima.⁵³⁴

⁵³³ S. R. DELIĆ, 1911, 488-491.

⁵³⁴ H. REDŽIĆ, 2009, 207.

3.13.1. Klobuk

Stari grad Klobuk (sl. 200) smješten je na dominantnoj koti, na visini od cca 960 m. Nalazi se u blizini današnje hercegovačke granice sa Crnom Gorom. Do njega vodi put koji se pruža od današnje ceste za Nikšić, na sve više razine i uspon nije težak (u odnosu na današnju asfaltnu cestu cca 2h laganog hoda).

Slika 200: Klobuk – pogled sa grada (foto: N. Čuljak).

Međutim, u odnosu na udolinu ispod njega, odakle je moguće doći tek mukotrpnim usponom oštrim serpentinama, grad mora da je djelovao neosvojiv u prošlosti. Ljudi iz sela Arandelovo sa ponosom pokazuju grad iz udoline, odakle se vidi tek planina na kojoj se prostire. Današnje selo Klobuk se nalazi na nešto nižoj razini od grada.

Klobuk se nalazio u srednjovjekovnoj župi Vrm.⁵³⁵ Klobuk i Vrm se povijesno vežu uz širu oblast Travunije.⁵³⁶ M. Vego navodi dosta podataka iz Jorge, međutim provjerom

⁵³⁵ M. VEGO, 1957, 54.

originala do nekih nisam mogla doći, ali sam međutim pronašla druge spomene koje on nije uključio. Ovdje ću izdvojiti prvi spomen Klobuka sa župom Vrm iz 1408. god., kod N. Jorge je i pojašnjenje: "*Vrm, un territoire, une "jupa"*", te navod: "*Verma, sub Clobuch*".⁵³⁷ Potom spomen grada Klobuka i Vrma iz 1415. god. "*de Clobuch e Verno*"⁵³⁸ (uz pojašnjenje necitiranog podatka: "*les chateaux*", jer se spominje i Mičevac). I dalje iz iste godine: "*Verno e lo castello di Clobuch*"⁵³⁹. Potom spomen 1430. god., kao "*la contrada de Verum, con lo castello de Clobuch...*"⁵⁴⁰ Kod Thallóczyja sam također pronašla spomen Klobuka u poznatoj trećoj povelji kojom Alfons V. 1454. god. priznaje hercegu Stjepanu Vukčiću Kosači njegove posjede⁵⁴¹, između ostalih i: "*civitate Clobuch, cum castris et pertinentiis suis*"⁵⁴²

Slika 201: Pogled sa donjeg platoa prema gradu (vide se bedemi) i tamnozeleno-kosa crta koja označava usječeni put prema njemu (foto: N. Čuljak).

⁵³⁶ Travunija je izvorno ranosrednjovjekovna samostalna teritorijalno – politička jedinica. S vremenom njen prostor podpada pod vlast vladara: Raške, Duklje (Zete), Bosne, te oblasnih gospodara – velikaških obitelji: Sankovića, Radenovića, Pavlovića i Kosača, sve do pada pod tursku vlast. (R. PEKIĆ, 2014, 77).

⁵³⁷ N. JORGA, 1899, 63, bilj. 4. Ovaj podatak imamo i kod M. VEGO, 1957, 54, s tim da je neprecizno citirao navod. Neke stranice navoda se također ne poklapaju sa ovima iz naše provjere istih.

⁵³⁸ N. JORGA, 1899, 455.

⁵³⁹ N. JORGA, 1899, 456.

⁵⁴⁰ N. JORGA, 1899, 1430, 286.

⁵⁴¹ Prije Kosače, grad je bio u posjedu Radoslava Pavlovića, do njegove smrti 1444. god. A Turci su ga zauzeli 1477. god. Njegova strateška važnost jača nakon Karlovačkog mira, kada Klobuk postaje granični teritorij prema Crnoj Gori i Veneciji. Tijekom tog XVIII. st. također se i staro ime župe Vrm mijenja novim Korjenici. Tada se grad dograđuje. Poč XIX. st. dogodila se poznata opsada Klobuka u kojoj su sudjelovali Rusi, Crnogorci i puk. Nakon ove opsade podignuta je džamija. U drugoj pol. XIX. st. grad su bombardirale trupe Austro-Ugarske iz topova, tom prilikom je grad poprilično razoren. (H. KREŠEVLJAKOVIĆ – H. KAPIDŽIĆ, 1954, 19).

⁵⁴² L. THALLÓCZY, 1914, 398.

Ovaj grad je imao veoma burnu prošlost, koja se veže uz brojne narode, bitke, spomene u povijesnim izvorima i sl. Njegova je povijest u pravom smislu zasigurno započela već u prvoj polovici X. st. Naime, u slavnom spisu bizantskog cara Konstantina Porfirogeneta (*De Administrando Imperio*), među utvrđenim mjestima u Travuniji spominju se Trebinje (*Treburnia*) i Vrm (*Hormili Hormos*).⁵⁴³ Također, župa Vrm spomenuta je i u Ljetopisu popa Dukljanina: "*Boleslavo dedit Tribuniam cum his iupaniis: ...Vrmo...*"⁵⁴⁴

Bedemi samog grada su vidljivi (danas) tek iz zone "donjeg platoa" (Vrmca), na kojem su danas vidljivi ostatci starih grobova (također i srednjovjekovnih – stećci!), suhozidnih gradnji, te ostatci nekih sa žbukom zidanih građevina (202-203). Na cijelom ovom donjem platou uočava se lijepo klesano kamenje, kako leži razbacano po površini platoa. Odavde se pruža pogled prema najvećoj stijeni do koje vodi uski put usječen uz sam rub klisure, a na vrhu stijene uočljivi su bedemi srednjovjekovnog grada Klobuka (gornji plato). Čak niti sa ove razine (mada u zbilji uspon nije toliko zahtjevan) grad ne izgleda nimalo lakše dostupan. Pa linija usječenog puta (sl. 201) koja se sa razine donjeg platoa nazire duž stijene na kojoj se nalazi gornji plato – djeluje prijeteće. No uspon sa prostora Vrmca do gornjeg platoa nije previše zahtjevan.

Slike 202 i 203: Suhozidne gradnje na stijenama lijevo i desno stećak (foto: N. Čuljak).

Put od Vrmca do gornjeg grada predstavlja solidnu, stoljećima formiranu stazu, na kojoj još u zoni izlaska sa prostora donjeg platoa nailazimo na neke fortifikacijske zapreke, očito novovjekovne. Inače, kompletan donji plato grada se smatra turskim, mada ovdje ima naznaka starije arhitekture, koje bi trebale biti niti vodilje za planiranje arheoloških

⁵⁴³ B. Ferjančić, prema: A. RATKOVIĆ, 2005, 171.

⁵⁴⁴ *LJETOPIS POPA DUKLJANINA*, 1950, 75.

istraživanja, da bi se utvrdilo da li je taj dio grada doista isključivo iz turskog perioda i kasnije.

Svakako je indikativan naziv Vrmac, za kojega sam već prethodno u tekstu spomenula koliko je star i značajan (Vrm) za povijest ovog grada. Možda bi sačuvanost tog naziva baš na ovom položaju trebalo uzeti kao smjernicu u pravcu preispitivanja dosadašnje smještanje najstarijeg srednjovjekovnog grada na najvišu razinu gornjeg grada. Ovdje se svakako otvara pitanje koje se veže uz periode ranog i razvijenog srednjeg vijeka, koji izlaze iz okvira ovog rada. Dok mi se (imajući u vidu dosadašnje proučavanje pozicija kasnosrednjovjekovnih gradova), smještanje kasnosrednjovjekovnog grada Klobuk na najvišu razinu gornjeg platoa – čini kao posve prihvatljivo i najvjerojatnije. Posebice uz tradicije i danas sačuvane pr. među mještanima Arandelova, s kojima sam razgovarala, a koji su mi rekli kako 'oduvijek' doživljavaju svoj prostor "pod Klobukom", i ta tradicija je očito dugotrajna i postojana.

Slika 204: Put usječen uz rub okomite stijene na kojoj je smješten gornji plato grada (foto: N. Čuljak).

Pred sam izlazak na gornji plato grada, nalazi se ruševni stepenik, neki vid praga, gdje je nekoć moguće bila i gradska kapija. Sada je tu loše montirana metalna ograda koja posve narušava sklad ovog ambijenta (sl. 205-206).

Slike 205 i 206: Ulaz na gornji plato Klobuka (foto: N. Čuljak).

Na gornjem platou grada nailazi se ponovno na prostor, koji se pruža terasasto, ovdje prema provaliji koja gleda na tok rijeke Sušice. Na gornjem platou se nalaze ruševine niza objekata, te se također izdvaja gornji dio grada, smješten na najvišoj koti grada sa veličanstvenim pogledom na cijelu okolicu. Razlike u nadmorskoj visini na prostoru koji grada vizualno kontrolira su naprosto neopisive. Svi objekti na nižim razinama ovog gornjeg platoa su – prema vidljivim zidovima, najviše pod pečatom novovjekovnih dogradnji, no posve je evidentno da se u dosta zona vide tragovi starije arhitekture.

Arheološka iskopavanja na ovom lokalitetu (nažalost samo ograničenog opsega) proveo je A. Ratković tijekom 2004. god., o čemu saznajemo iz publiciranog izvješća iz 2006. god.⁵⁴⁵ Njegova istraživačka kampanja bila je usmjerena na centralni objekt na prostoru gornjeg platoa grada, koji je veoma dobro očuvan te smo mu i sami mogli izraditi veoma preciznu skicu, koja je sad suvišna, budući da imamo na raspolaganju geodetsku koju je objavio spomenuti autor u svom radu (sl. 209).

Raspravljajući o počecima korištenja ovog lokaliteta, a vezano uz svoja arheološka istraživanja, autor spominje određene ranosrednjovjekovne tragove, kao i nalaze (kasnoantičke?) keramike ispred južnog vanjskog zida palate na dubini od oko 0,70 do 1 m.

⁵⁴⁵ A. RATKOVIĆ, 2006, 63-79.

Očito je da istraživanja manjeg opsega na ovom lokalitetu, svakako mogu dati neke nove informacije, no za prave odgovore o dataciji pripadajućih objekata gornjeg platoa, morat će se čekati sustavna i višegodišnja istraživanja većeg arheološkog tima. Za džamiju se jasno zna kada je mogla nastati, no postoje zidovi ispod i iza njenog mihraba, koje sam jasno uočila prilikom pregleda lokaliteta, i veoma je moguće da ova džamija počiva na mjestu starijeg objekta. U svakom slučaju to bi se moglo jedino iskopavanjima provjeriti.

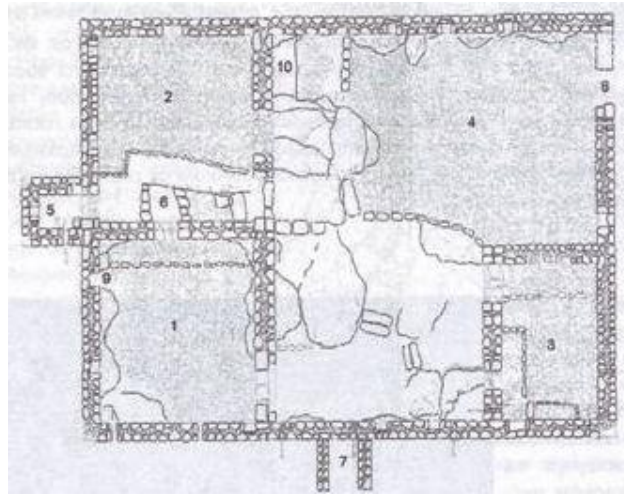

Slike 207 i 208: Pogled na ostatke palače i desno ukras na stećku ispred džamije (foto: N. Čuljak).

Ispred ulaza u džamiju nalazi se srednjovjekovni kameni nadgrobnik – stećak sa zanimljivim ukrasom (sl. 208). Sami vrh ovog gornjeg platoa je izdvojen već svojim uzdignutim položajem, no postoje i zidovi, koji su očito dio tog kompleksa koji je činio gornje utvrđenje. Na samom vrhu se vidi jedno djelomice ukrašeno korito (na prvi pogled me je podsjetilo na ruševnu srednjovjekovnu stolicu, ali to nije), vidi se kut neke građevine, obrisi čijih zidova se tek naziru ispod površine. Također su vidljivi i ostatci nekih drugih zidova kojima je teško odrediti smisao, to su tek naznake na površini tla (sl. 210).

Svakako je zanimljiv pogled koji odavde seže na donji plato i onaj utvrđeni kapijski prostor (uvjetno rečeno) na putu od donjeg prema gornjem platou (ne mislim na glavni ulaz na gornji plato). Tu mi se odmah javila asocijacija na situaciju u Črešnjevu, gdje se sa utvrđenja pruža vizualna kontrola i nad kapijskim prostorom koji je dosta niže. Položaj ovog grada me

također mnogo podsjeća na spomenuti lokalitet na dosta dalekom sjeveru Hercegovine kod Konjica.

Slika 209: Plan klobučke palate (prema: A. Ratković, 2006, 66).

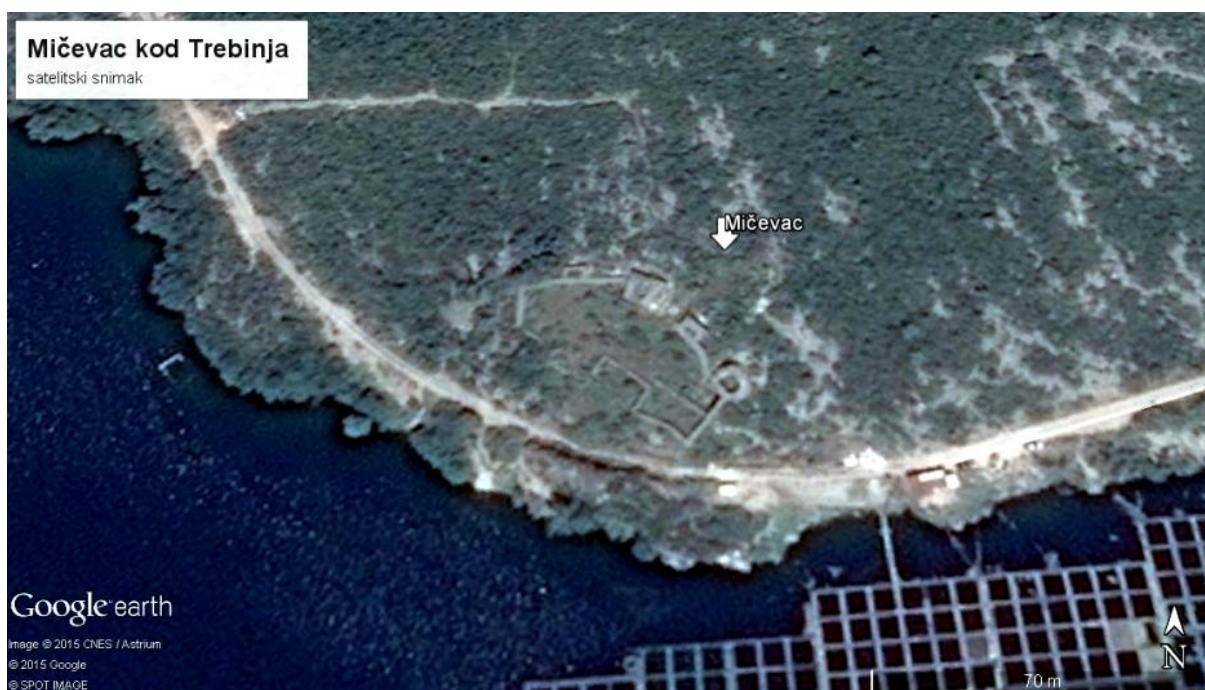

Slika 210: Pogled na sam vrh klobučkog grada (foto: N. Čuljak).

Na prostoru gornjeg platoa također sam u gustom raslinju uočila i prilično veliku cisternu, no nažalost nisam ju mogla temeljitije pregledati. Osnovno je zapažanje svakako da je ovo lokalitet koji današnji vizualni dojam sigurno najviše treba "zahvaliti" novovjekovnim graditeljskim intervencijama, no evidentno je da se ostatci starijih zidova i gradnji koje idu u srednji vijek, ako ne i ranije uočavaju na cijelom lokalitetu. Ostaje iskrena nada da će se lokalitet temeljitije istražiti te da ćemo uskoro imati i detaljne arheološke potvrde ovim pretpostavkama.

3.13.2. Mičevac

Srednjovjekovni Mičevac (sl. 211) je smješten na prapovijesnoj gradini⁵⁴⁶, koja se strmo, ali ne odveć visoko pruža iznad desne obale rijeke Trebišnjice, oko 2 km uzvodno od samog Trebinja. U blizini (sjeverno) od ove utvrde prolazi današnji put za Nikšić, a ispod lokaliteta uz rijeku je prolazio srednjovjekovni put koji je povezivao Trebinje, ovaj lokalitet i Klobuk – tri najvažnija srednjovjekovna punkta do današnje granice Hercegovine sa Crnom Gorom.

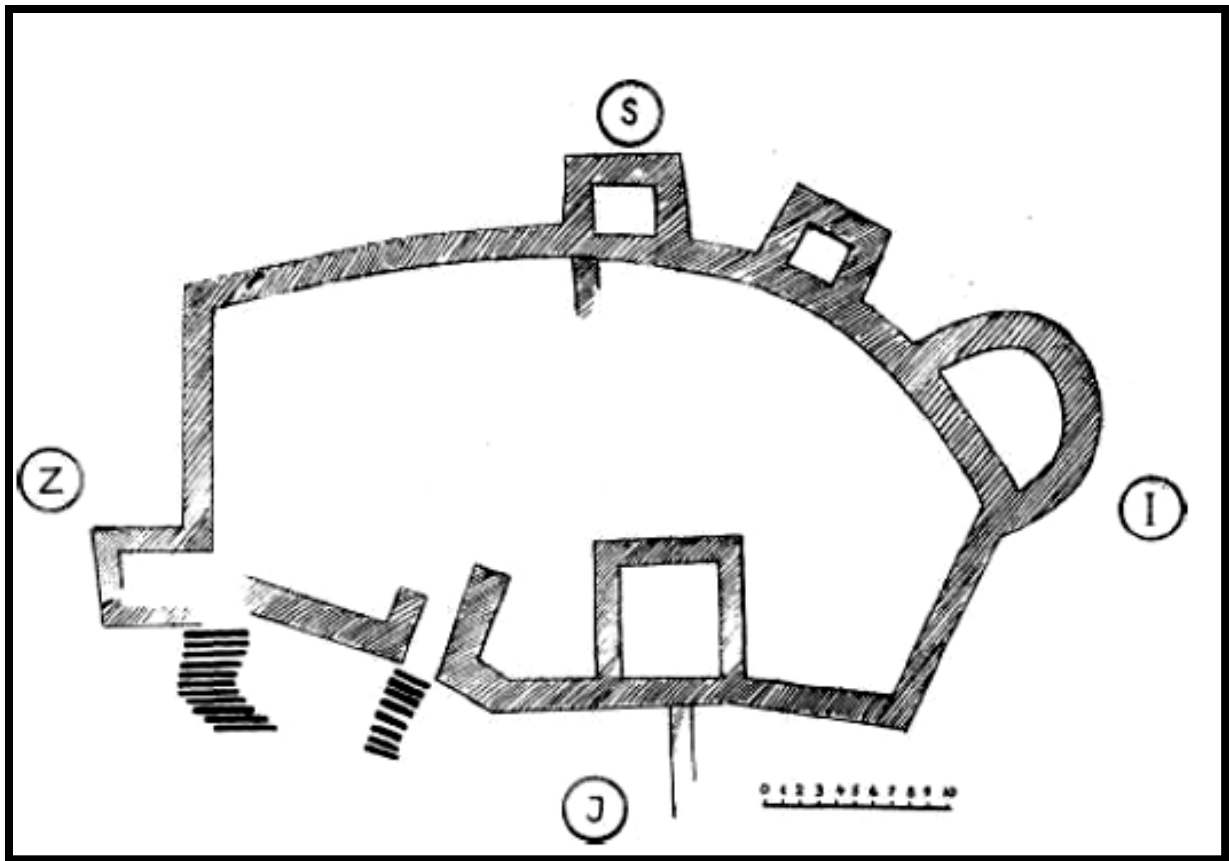
Slika 211: Satelitski snimak Mičevca (foto: *Google Earth*).

Mičevac kao Mičevac spominje u svom radu o prošlosti Trebinja i A. Figurić 1930. god., gdje navodi da je riječ o gradini na kojoj je bila utvrda sa pet kula, te da se njena prošlost ne zna no da utvrdu narod zove Stjepan-gradom i uvjerenja je da ju je podigao herceg Stjepan Vukčić Kosača.⁵⁴⁷ Za ovaj grad (sl. 212) postoji vjerojatnost njegovog ranijeg srednjovjekovnog postanka, pr. Luccari spominje da se kod Mičevca (*rocca di Miciaz*) odvijala bitka u XI. st. između humskog kneza Ljutovida i zetskog Dobroslava.⁵⁴⁸

⁵⁴⁶ Đ. ODAVIĆ, 1983, 213.

⁵⁴⁷ A. FIGURIĆ, 1930, 77.

⁵⁴⁸ M. VEGO, 1957, 74.

Slika 212: Tlocrt Mičevca (prema: H. Kreševljaković – H. Kapidžić, 1954, 17).

Ispod ovog grada nalazila se jedna od carina na putu *via Anagasti*, na dionici puta od Trebinja prema Klobuku, a tu su bili carinici vlastele Pavlovića⁵⁴⁹ i kasnije Kosača⁵⁵⁰. Pretpostavlja se da je u posjed Kosača došao 1438. god., kada je u njegov posjed došlo i Trebinje. U poveljama stranih vladara u kojima se Kosači priznaju posjedi, Mičevac se spominje sva tri puta, i to kao: "*castello*" (1444. god.), "*castrum*" (1448. god.), i "*civitate*" (1454. god.). O razvijenom podgrađu ovog grada svjedoči i toponim Varošište u blizini grada. Grad su pokušavali zauzeti i Dubrovčani i Turci, ali ga herceg Stjepan Kosača nije htio prepustiti. Nešto kasnije potpao je pod vlast Vladislava, sina hercega Stjepana. Pod tursku vlast Mičevac potpada 1466. god.⁵⁵¹ Očito da pod turskom vlašću posve gubi značaj, jer mu više nema spomena u povijesnim izvorima.⁵⁵²

⁵⁴⁹ E. KURTOVIĆ, 2011, 299.

⁵⁵⁰ Carine hercega Stjepana Vukčića Kosače u Mičevcu spomenute su u dubrovačkim izvorima 1445. i 1451. god. (M. VEGO, 1957, 74).

⁵⁵¹ H. KREŠEVLJAKOVIĆ – H. KAPIDŽIĆ, 1954, 17.

⁵⁵² H. REDŽIĆ, 2009, 149.

Slike 213 i 214: Pogled na Mičevac sa trase srednjovjekovnog puta i desno trasa puta (foto: N. Čuljak).

Na ovom lokalitetu su 1983. god. provedena arheološka istraživanja, pod vodstvom Đ. Odavića. Tijekom prve kampanje na lokalitetu je pronađeno dosta ulomaka luksuzne keramike (importirana talijanska majolika), fragmenata staklenih posuda importiranih iz Italije (Murano), ali i Njemačke.

Slika 215: Pogled na ruševine Mičevca zarasle u raslinju (foto: N. Čuljak).

Uz ove luksuzne nalaze, tu su naravno nađeni i nalazi obične srednjovjekovne 'slavenske' keramike, čavala, itd. Ono što Đ. Odavić navodi kao začuđujuće u svom izvještaju je to da je u tom gradu pronađeno više nalaza luksuzne robe, nego oružja, od kojeg je pronađen tek jedan vereton, jedna obična strelica, nekoliko kamenih topovskih kugli i sl.⁵⁵³

Povijest ovog grada očito prestaje sa turskom okupacijom, te smatram da njegov opus zidanja možemo smatrati reprezentativnim za XV. st., mada nije isključeno da u temeljima i nekim dijelovima on datira i iz ranijih faza srednjeg vijeka. Do određenih konzervatorskih radova na zidinama je došlo i 80ih god. XX. st., nakon arheoloških istraživanja Đ. Odavića, no lokalitet je trenutno u dosta ruševnom stanju, posve nepristupačan, zarastao u gusto raslinje te mu se teško uopće može pristupiti.

⁵⁵³ Đ. ODAVIĆ, 1983, 214-215.

Slika 216: Kula Mičevca (foto: N.Čuljak).

Srednjovjekovni grad (213-216) je nepravilno četverokutnog oblika, podignut tako da se maksimalno prilagođava konfiguraciji terena. Izvorno je bio zaštićen sa pet kula prema sjevernoj strani. Prema nekim arheološkim nalazima iz istraživačke kampanje Đ. Odavića, može se pretpostaviti da su neke kule služile i kao tamnice. Od ovih kula jedna je posve izgubljena, dok se druga može naslutiti iz ostataka zidova. Na južnoj strani izostaju kule, budući da je s te strane prirodno zaštićen. Dimenzije njegovog obora su 55 x 20 m.⁵⁵⁴ Za ovaj grad zbog osnovnog rastera pružanja njegovih kula, već su uočene određene sličnosti sa mnogo većim i reprezentativnijim Blagajem (Stjepangrad) iznad vrela Bune. Neki autori u ovom rasporedu vide više sličnosti sa srpskom fortifikacijskom arhitekturom XIV. i poč. XV. st., nego s bosanskom, no bez navođenja konkretnih primjera i pojašnjenja.⁵⁵⁵

⁵⁵⁴ H. REDŽIĆ, 2009, 149-150.

⁵⁵⁵ recimo kod: M. POPOVIĆ, 1995, 39.

3.13.3. Zavala – Grad u Klisuri (Popovo, Popovski)

Zavala se tijekom srednjeg vijeka nalazila na putu koji je vodio iz Slanog⁵⁵⁶ prema Ljubinju (sl. 217). Na ovom prostoru postoji srednjovjekovni grad, koji u literaturi prvi put spominje H. Mihajlović 1892. god., kao Grad u Klisuri⁵⁵⁷, a opravdana je pretpostavka da bi se moglo raditi o lokalitetu u izvorima poznatom kao Grad Popovo (Popovski), koji je spomenut u povelji 1444. god., u posjedu hercega Stjepana Vukčića Kosače.⁵⁵⁸

Slika 217: Zavala položaj Gradac (foto: *Google Earth*).

Zavala je u srednjem vijeku bila središte srednjovjekovne humske župe Popova⁵⁵⁹, a razlog tomu je bio veoma povoljan geografski položaj ovog mjesta (gotovo središnji u cijeloj bivšoj župi Popovu), od kojega je put do nekadašnje humske župe Primorja najkraći i samim tim predstavlja logičnu poveznicu iste sa unutrašnjosti Huma. Da je ovaj lokalitet bio značajno središte još od vremena ranog srednjeg vijeka, potvrđuju ostatci sakralne arhitekture i crkvene kamene plastike (reprezentativni primjerci predromaničke umjetnosti, za koje je Lj.

⁵⁵⁶ Prema J. JIREČEK, 1951, 46, u oblast župana srednjovjekovnog Popova ulazilo je i Slano, kao glavna luka, sve dok nije potpalo pod vlast Dubrovnika 1399. god.

⁵⁵⁷ H. MIHAJLOVIĆ, 1892, 252-254.

⁵⁵⁸ L. THALLÓCZY, 1914, 361; M. DINIĆ, 1940, 184; M. VEGO, 1957, 94; P. ANĐELIĆ, 1999, 27-47.

⁵⁵⁹ Popovo se na popisu humskih župa spominje u Ljetopisu popa Dukljanina u XII. st., kao "Papava", kao "popovska" župa ili općina, ponovno u značenju župa, spominje se u još par dokumenta iz XIII. st., opširnije vidjeti u P. ANĐELIĆ, 1983, 61. Općenito u u dokumentima na narodnom jeziku javlja se isključivo naziv "Popovo", dok se nazivi "Papava, Papoa" i sl. javljaju u talijanskim i latinskim dokumentima, P. ANĐELIĆ, 1983, 64.

Karaman još 1930. god. napisao da "spadaju skupini skulptura dubrovačke okolice"⁵⁶⁰), koji potječu upravo iz Zavale.

Lokalitet Crkvine je istraživao i objavio M. Vego⁵⁶¹, a u tijeku je revizijsko istraživanje istog lokaliteta koji vodi S. Vasilj. Srednjovjekovni grad u Zavali, koji u literaturi prvi put spominje H. Mihajlović 1892. god., kao Grad u Klisuri⁵⁶², P. Anđelić poistovjećuje sa Popovskim gradom⁵⁶³, koji se spominje u povelji aragonsko-napuljskoga kralja Alfonsa V. iz 1444. god., u posjedima Stjepana Vukčića Kosače, kao "Popohosti Vpopohu", i pri čemu se na istom mjestu također navodi: *castello con contato*⁵⁶⁴, s tim da je mišljenje M. Dinića da je spomen grada kao Popovski u Popovom (polju) najvjerojatnije samo pridjev od Popovo, tj. da nije pravi naziv, budući da nije nigdje drugo zabilježen pod imenom Popovski⁵⁶⁵.

Slika 218: Zavala položaj Gradac (foto: *Google Earth*).

Iz opisa koji donosi Vego⁵⁶⁶ o lokaciji ostataka grada na položaju Gradac (sl. 218), donesena je netočna lokacija koja nas upućuje na brdo na desnoj strani ceste (kad se ide iz smjera od Zavale prema Slanom), dok je lokalitet zapravo na lijevoj strani iz tog smjera. Zbog informacija o opasnosti od mina koje sam dobila od mještana, pregled ovog lokaliteta sam izvršila u skladu s mogućnostima: detaljnim pregledom katastarskih podataka i visinskim snimanjem dronom (sl. 219, 222). Može se konstatirati da se usporedbom karti i naziva

⁵⁶⁰ LJ. KARAMAN, 1930, 118.

⁵⁶¹ M. VEGO, 1959, 179-203.

⁵⁶² H. MIHAJLOVIĆ, 1892, 252-254.

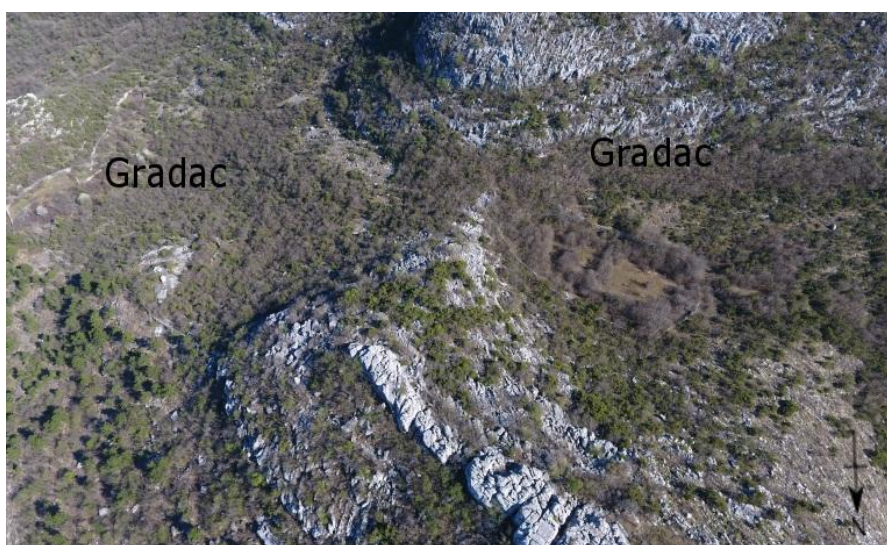
⁵⁶³ P. ANĐELIĆ, 1999, 37.

⁵⁶⁴ L. THALLÓCZY, 1914, 361.

⁵⁶⁵ M. DINIĆ, 1940, 184.

⁵⁶⁶ M. VEGO, 1957, 94.

parcela iz katastra i naših snimaka iz zraka, lokalitet Gradac prostire u zoni južno i jugoistočno od velike klisure koja se nalazi jugoistočno iznad sela Zavala. I na tim mjestima se vide tragovi neke arhitekture, koja doduše više upućuje na suhozidne pregrade parcela koje su česte u ovim krajevima. Dok se tragovi arhitekture u punom smislu vide u zoni jugozapadno od ove dominantne klisure, što se može vidjeti na priloženim snimcima. Zbog nemogućnosti detaljnijeg pregleda, ne bih se usudila pretpostaviti koji bi se od tih ostataka mogli poistovjetiti sa opisom koji je dao H. Mihajlović koji je lokalitet fizički posjetio i 1892. god. i opisao u spomenutom radu⁵⁶⁷. Od autora koji su fizički posjetili lokalitet u XX. st., iz dostupne literature ima se osjećaj da je to bio samo M. Sivrić, čije su fotografije (sl. 220-221) dostupne u kasnijoj objavi P. Anđelića⁵⁶⁸ iz 1983. god.

Slike 219: Zavala – Gradac, snimak dronom (foto: N. Čuljak).

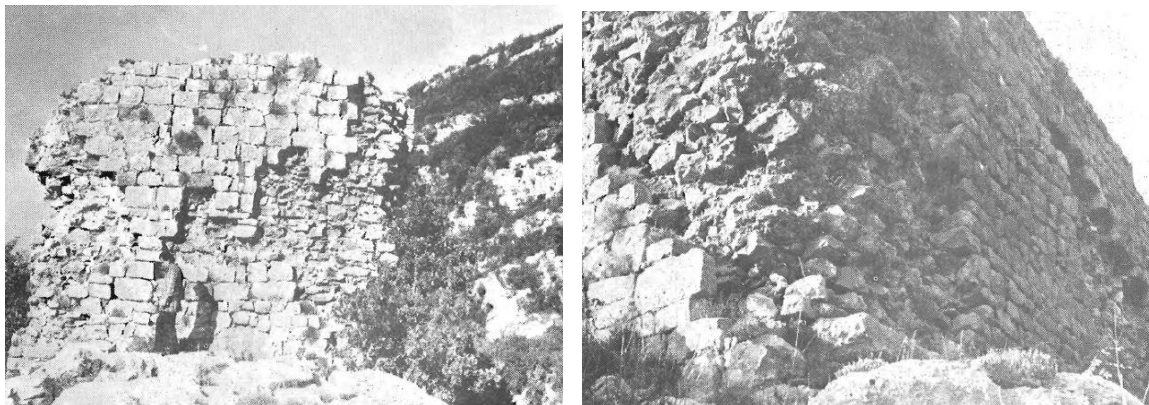
Na osnovu opisa H. Mihajlovića i fotografija M. Sivrića (vjerojatno iz '70ih godina 20.st.), vidi se da su ruševine još dosta vidljive, te na tom tragu pretpostavljam da bi se i danas morale vidjeti čak i prilikom zračnog snimanja, ukoliko nisu 'nestale' u raslinju, te je za pretpostaviti da su one ipak smještene malo jugozapadno od parcela Gradac. No nije isključena ni mogućnost postojanja ostataka na obje razine, što bi u svakom slučaju bilo moguće provjeriti samo fizičkim obilaskom terena.

Najveću pomutnju u interpretaciji zračnih snimaka predstavljaju svakako suhozidne ograde, za koje je evidentno da su česte po svim planinama Hercegovine, i predstavljaju određene podsjetnike na praksu koja je bila uobičajena gotovo do prije pola stoljeća, naime stanovništvo je izvodilo stoku na ispašu dio godine i na planinama je imalo svoje primitivno

⁵⁶⁷ H. MIHAJLOVIĆ, 1892, 252-254.

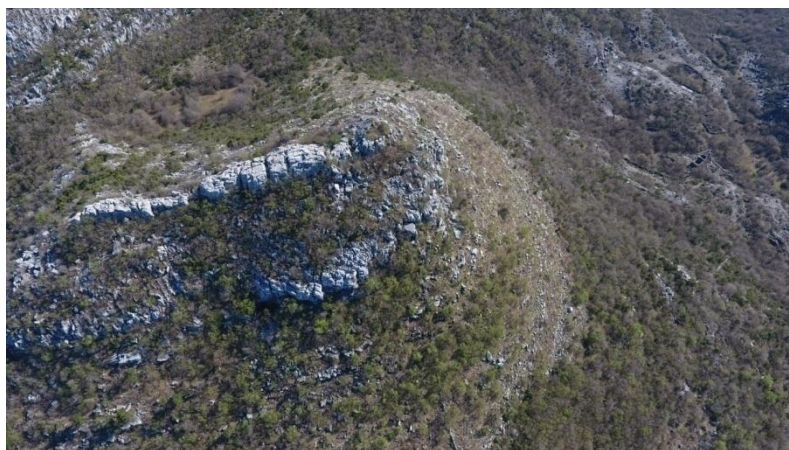
⁵⁶⁸ P. ANĐELIĆ, 1983, 72; P. ANĐELIĆ, 1999, 44.

zidane stanove/kolibe⁵⁶⁹, a za stoku kružno ograđene torove, koji su bili slično zidani⁵⁷⁰ posvuda u Hercegovini. Tako da ostatci zidina koje uočavam na više mjesta na mojim zračnim fotografijama mogu biti preostatci pastirskih stanova, ili torova, ili prosto razgraničenja nekih planinskih parcela, stoga ostavljam pitanje očuvanih zidina srednjovjekovnog grada otvorenim dok se ne otvori mogućnost fizičkog obilaska lokaliteta.

Slike 220-221: Ruševine grada iznad Zavale (prema: M. Sivrić, 1983, 72).

Ovdje svakako treba računati i na nastavak korištenja ovog grada i tijekom turskog razdoblja, dakle kroz novi vijek. Naime, poznato je da su u Slanom bila stovarišta soli za izvoz na tursko područje⁵⁷¹ i ovaj najkraći put od Ljubinja do Slanog je prolazio kroz Zavalu i mogao se nadzirati za ove dominantne kote iznad samog sela, što se također vidi iz priložene fotodokumentacije.

Slika 222: Snimak Fantomom 4 iz zraka vidljiva arhitektura ispod položaja Gradac (foto: N. Čuljak).

⁵⁶⁹ Ovo su suhozidne građevine sa drvenom gornjom konstrukcijom i podom od nabijene zemlje. Podijeljene su na dva dijela: dio sa ognjištem – kuća, i dio u kojemu se čuva sir i dr. mliječni proizvodi (J. POPOVIĆ, 1935, 140).

⁵⁷⁰ Primjerice vidjeti kod J. POPOVIĆ, 1934, 102. Da ne spominjem da na ovu temu postoji opširna literatura, koja pokriva problematiku još od srednjeg vijeka (katuni), do najnovijeg vremena.

⁵⁷¹ LJ. MIHIĆ, 1975, 16.

4. NASTANAK GRADOVA I UTVRDA U GEOGRAFSKO- PROSTORNOM OKRUŽENJU

Dosadašnja praksa povjesničara, ali i arheologa vjernih tradicionalnom, kulturno-povijesnom pristupu, počivala je u promatranju gradova kao izoliranih zdanja. Pokušavalo ih se sagledati kao arhitektonske objekte i kao objekte koje se dovodilo u vezu sa određenim vladarima, i povijesnim prilikama. Ovdje ću pokušati promotriti gradove na jedan drugačiji način, metodologijom koja veoma eklektički uključuje neke od značajki i metoda 'stare' arheologije, ali i pojedinih metoda/pristupa novih pravaca koji su se počeli formirati od 60ih godina XX. st.

U daljnjem razmatranju pokušat ću uzeti u obzir gradove kao korpuse koji nerijetko nastavljaju živjeti i nakon srednjeg vijeka, te njihovo proučavanje zahtijeva drugačije pristupe, kako u razmatranju njihove arhitekture, tako i u promatranju njihovog egzistiranja u konkretnom prirodnom, privrednom i kulturnom krajoliku. Tu se baziram na nova kretanja unutar same arheologije.

Naime, u teorijskom smislu – arheologija se danas i nalazi u vremenu kada je nakon pokušaja nametanja epistemologije prirodnih i kvantitativnih znanosti kroz tzv. *novu arheologiju*, odnosno *procesnu arheologiju* (kroz koje se željelo arheologiju utemeljiti kao egzaktnu znanost), došlo do 'odgovora' ili protesta u vidu *postprocesne arheologije* 80-ih, te napokon i do određenih 'sinteza', ili koegzistiranja naizgled posve suprotstavljenih pristupa, koji se mogu promatrati primjerice kroz nove eklektične pristupe *arheologije krajolika*. Pri tome se suživot različitih epistemologija pokazao ne samo kao moguć, nego i kao koristan te kao jedna od prednosti arheologije u odnosu na druge znanosti.⁵⁷²

Ovdje ću između ostalog pokušati uzeti u obzir i jednu od paradigmi *arheologije krajolika*, naime pitanje humaniziranja prostora kroz njegovo imenovanje.⁵⁷³ Ovim činom se uspostavlja veza između samih lokacija i deskriptivnih, klasifikacijskih sustava, pri čemu "mjesto zadobivaju svoje značenje, identitet i referenciju i arhivima kulture".⁵⁷⁴

Proučavanje kasnosrednjovjekovnih gradova ne može biti fokusirano na same građevine, bez da se pokuša shvatiti odraz njihove egzistencije na prostor na kojem se nalaze i koji ih okružuje, te način na koji ga oni preoblikuju, organizirajući vlastiti 'život'. Na taj način se

⁵⁷² P. NOVAKOVIĆ, 2008, 17, 45.

⁵⁷³ P. NOVAKOVIĆ, 2008, 44.

⁵⁷⁴ P. NOVAKOVIĆ, 2008, 44.

može doći i do vjerojatnih razloga podizanja gradova na odabranim lokacijama. Pri tome se naravno moraju uzeti u obzir i političko – ekonomske okolnosti tog vremena i prostora. U tom smislu može se reći da s banom Stjepanom II. Kotromanićem započinje jedno novo razdoblje uzleta srednjovjekovne bosanske države, koje se postupno odrazilo i na razvoj gradova. Riječ je o XIV. st., kada bosanski ban, Stjepan II Kotromanić, koristeći političku nestabilnost u regiji, zauzima Hum i dolinu Neretve – važnu prometnu vezu obale i unutrašnjosti. Tako u sastav bosanske države ulazi i veoma značajan trg Drijeva, čiji se razvoj može pratiti od XII. st.⁵⁷⁵ Širenjem granica, Bosna se približila Dubrovniku i drugim važnim primorskim trgovačkim gradovima, što je također doprinijelo intenziviranju trgovine, a samim tim i akumuliranjem prihoda koje je bosanski ban dobivao od poreza na trgovinu u svojoj zemlji.⁵⁷⁶

Uspoređujući anonimne *castra* XIII. st., sa onima iz idućeg stoljeća, može se reći da se već od 30ih godina XIV. st. javlja veći broj utvrđenih gradova čija imena i lokacije znamo, a također i njihova funkcija se promijenila u odnosu na situaciju iz prethodnih stoljeća. Tada su gradovi bili administrativna središta župa, a u XIV. st. oni su ujedno i utvrđenja feudalaca, podjednako rasprostranjeni i na njihovom području i na onom pod izravnom upravom vladara, što je pak u svezi sa jačanjem državnog establišmenta i razvijenim oblicima feudalnog sustava.⁵⁷⁷ Upravo je cijeli taj proces u svezi sa sve većim jačanjem privredne moći, posebice na bosanskom prostoru, uslijed razvoja i jačanja rudarske djelatnosti, kao i općeg prosperiteta prouzrokovanim intenziviranjem trgovine.

Svakako u razmatranju nastanka hercegovačkih (baš kao i bosanskih) srednjovjekovnih gradova potrebno je istaknuti i djelovanje franjevac⁵⁷⁸, koji osnivaju samostane upravo u razvijenim, odnosno gradskim naseljima Bosne, ali i Humske zemlje od sredine XIV. do sredine XV. st. (pr. u Mostaru i Ljubuškom).⁵⁷⁹ U ovom smislu zanimljiv je podatak A. Zirduma o postojanju čak 475 dosad evidentiranih srednjovjekovnih crkava (na osnovu pisanih izvora), od kojih se za 213 zna i patron.⁵⁸⁰ Ako se to poveže s činjenicom da su franjevci ne samo svoje kuće, nego i crkve gradili pored urbanih (a ne ruralnih) sredina, može se i tom logikom doći do pomisli o dosta velikom broju gradskih naselja, mada jasno većina

⁵⁷⁵ D. KOVAČEVIĆ – KOJIĆ, 1978., 29. "U ugovoru o miru koji je Nemanja sa braćom zaključio sa Dubrovnikom (1186. godine), garantuje se Dubrovčanima, između ostalog, i sloboda trgovine u Drijevimima."

⁵⁷⁶ Stjepan II. Donio je odluku da od dubrovačkih trgovaca uzima desetinu robe unesene u njegovu zemlju. J. GELCICH, *Monumenta Ragusina V*, Zagreb 1897., 193-194; D. KOVAČEVIĆ – KOJIĆ, 1978., 29, f.2.

⁵⁷⁷ D. KOVAČEVIĆ – KOJIĆ, 1978., 30.

⁵⁷⁸ D. KORAC, 2008, 16, bilj. 15.

⁵⁷⁹ D. KORAC, 2008, 9.

⁵⁸⁰ A. ZIRDUM, 2001.

njih nije nužno bila vezana uz franjevački red, ali podatak je okviran i svakako zanimljiv za promišljanje.

U interpretiranju svrhe i razloga podizanja srednjovjekovnih gradova, autori su najčešće isticali razloge poput 'obrane i osiguravanje naselja, posjeda i putova, ili čitavih krajeva'⁵⁸¹ Također sekundarno se navodi i mogućnost gradnje s ciljem da isti postanu 'centri vlasti, i rezidencije kraljeva ili krupnih feudalaca, a neki da postanu jezgre za stvaranje trgovišta i gradova'.⁵⁸²

Pri svemu tome nekako se često neopravdano zanemarivala osnovna, naprosto ljudska paradigma – gradove su gradili, ali i koristili - ljudi, *eo ipso* - oni su nužno morali biti građeni po njihovom onodobnom načinu razmišljanja (poimanja svijeta). Smještanje gradova na tako teško pristupačne visinske položaje, moralo je nositi ne samo praktičnu (obrambenu) svrhu, nego i onu psihološku – naime isticanje klasnog sustava, u kojem je velikaš i na taj način bio istaknut, a sa njegovom 'slavom' na određen način i svi oni podređeni žitelji njegove plemenite zemlje. Upravo u tome leži opravdanje (i istinska motivacija) za često nevjerojatan napor koji je trebalo podnositi u izradnji pojedinog grada. Ta logika se i dalje nastavlja, odnosno reflektira i na višoj instanci, tako imamo pr. nadgrobne spomenike feudalaca na kojima se s ponosom u pismenom obliku navodi da su poginuli u vjernoj službi nekom bosanskom kralju, i da su pokopani na svojoj zemlji plemenitoj.⁵⁸³ Zanimljiva je i u tom smislu relacija s konkretnim gradovima, koja se može iščitati iz takvih upisa. Primjer je znameniti stećak Vignja Miloševića⁵⁸⁴, na kojem se navodi njegova služba pod banom Stipanom i kraljem Tvrtkom, kraljem Dabišom, kraljicom Grubom i kraljem Ostojom, te njegovo počivanje na svojoj plemenitoj (zemlji) "pod Kočerinom". U čemu se možda najbolje reflektira doživljaj grada 'pod' kojim se nalaze i njegovi posjedi, grada – orijentira, grada – koji označava pripadnost i dio identiteta, u očima ovog čovjeka preminulog oko 1410. god.

Ono do čega sam došla prilikom obilaska terena i proučavanja literature u pripremama za pisanje ovog rada jeste – da je ključnu ulogu u nastanku i razvoju većine hercegovačkih srednjovjekovnih gradova imao privredni razvoj Bosanskog kraljevstva, tijekom druge polovice XIV. i posebice tijekom XV. st. Tu prvenstveno mislim na razvoj rudarske djelatnosti u rudarskim bosanskim centrima. Naime, razvojem rudarstva, intenzivira se trgovinska razmjena, samim tim intenzivira se promet srednjovjekovnim putovima, oblikuju

⁵⁸¹ Vidjeti recimo Š. BEŠLAGIĆ, 1971, 12.

⁵⁸² Š. BEŠLAGIĆ, 1971, 12.

⁵⁸³ Pr. Š. BEŠLAGIĆ, 1971, 59-69.

⁵⁸⁴ M. BRKOVIĆ, 2004, 60-78. Ovdje navedeni rad M. Brkovića dio je tematskog Zbornika "Viganj i njegovo doba", u kojemu su radovi i drugih autora, koji se tiču ove teme.

se trgovi, uspostavljaju se carine, s tim u svezi razvijaju se i srednjovjekovni gradovi, upravo kao posljedica akumuliranja prometa i financija na prometnim čvorištima. Srednjovjekovni gradovi na taj način postaju i uporišta simboličkog i stvarnog – vladarskog i vojnog uporišta moćnih velikaša, ali i jamac sigurnosti u prostorima podgrađa na kojima se odvijala sve intenzivnija trgovačka razmjena i na kojima su se postupno oblikovali i drugi vidovi privredne djelatnosti, te se na taj način stvaralo zametke kasnijih gradskih naselja. Ovaj proces koji kroz pisane dokumente pratimo kao veoma živahan posebice tijekom XV. st., bio je prekinut turskim osvajanjima ovih prostora koja su uslijedila u drugoj polovici XV. st.

Govoreći o rudarskoj proizvodnji, čini se da je usprkos činjenici da je Dubrovčanima od osobitog interesa bio uvoz srebra iz Bosne, dok im je uvoz željeza bio manje unosan, čini se da je upravo izvoz željeza bio ključan za privredni razvoj Bosne pa i njenu samostalnost. Naime, uslijed velike potražnje za oružjem, Bosna je bila među rijetkim zemljama koja je ne samo uspijevala podmiriti osobne potrebe za željezom, nego je naveliko izvozila željezo u susjedne oblasti, pa čak i u Veneciju, o čemu svjedoče pisani dokumenti.⁵⁸⁵

Iz ovoga slijedi da je dinamika iskorištavanja rudnog potencijala Bosne zapravo uvjetovala privredni razvoj šireg prostora, te je rezultirala i stvaranjem trgova, ali i gradova, na važnim prometnim pravcima. Posljedični razvoj trgovine i trgovačke razmjene osobito je vidljiv na najvećem hercegovačkom srednjovjekovnom trgu, trgu Drijeva, koji je predstavljao jedan od najvažnijih emporija istočne obale Jadrana u to vrijeme. Do njega, ali i dublje (do Počitelja sigurno) Neretva je bila plovna⁵⁸⁶, te se uvelike i to iskorištavalo za trgovinu morskim / riječnim putem, ali i kopnenim putovima iz primorskih krajeva s jedne strane, te važnim putom *Via Narente* prema Bosni.

⁵⁸⁵ V. MIKOLJI, 1942, 665.

⁵⁸⁶ Govoreći o važnosti Neretve, koja je tijekom srednjeg vijeka bila "najvažniji vodeni put srednjovjekovne Bosne", D. Kovačević – Kojić prenosi podatak Č. Mijatovića o mogućnosti da je Neretva (očito na ključnim dijelovima) tijekom turskog razdoblja bila zasipana pijeskom i sprudovima, te da je njena plovnost do konca srednjeg vijeka bila mnogo veća (D. KOVAČEVIĆ – KOJIĆ, 1961, 158).

4.1. Podgrađe i Trg

Trg predstavlja poseban tip naselja koji karakterizira pojačana robna razmjena i neagrarna privreda. Postoji jasno više tipova trgova i oni su uglavnom vezani uz jedan od ovih faktora: blizina sakralnog, gradskog, rudarskog centra, ili raskrižja važnih putova. Trg je staroslavenska riječ, sa značenjem robe. Od nje kasnije nastaju izvedenice: trgovina, trgovac, tržište, te trg kao centar naselja, ili samo naselje. U kategorizaciji trgova *mercatum* predstavlja posljednju fazu, odnosno naselje koje se formiralo oko stalnog trga.⁵⁸⁷

Granice (u našem poimanju) su u srednjem vijeku bile fluidnije shvaćane. Zanimljiv je podatak D. Nordmana koji je kod Froasara (europskog kroničara iz XIV. st.) uočio da "za ono što mi nazivamo granicom najčešće koristi termin trg, dok se reč granica kod njega odnosi na ratnu granicu – na front".⁵⁸⁸ Tako da se može reći da su trgovi još od vremena Karla Velikog, početkom IX. st. nastajali na mjestima dodirnih područja, na kojima su se događali kako sukobi, tako i komunikacije, razmijene i miješanja. Riječ je o ipak protočnim srednjovjekovnim 'granicama'.⁵⁸⁹

Uvođenje carina na širem europskom prostoru, s jačanjem ekonomije dogodilo se na prijelazu iz XIII. u XIV. st.⁵⁹⁰ Za dosta hercegovačkih gradova imamo podatke da se na njihovom području ubirala carina. To je svakako bilo u interesu lokalnom plemstvu, kao i bosanskim kraljevima. No i Dubrovčanima, koji su itekako imali velike interese, posebice na trgu Drijeva, jer su bili glavni zakupnici drijevske carine. U dubrovačkim izvorima spomen hercegovačkih carina je često vezan uz negodovanje Dubrovčana upućeno pr. Kosačama, zbog uspostave neke nove carine, jer im to naravno nije bilo u interesu. O živoj protočnosti prometa svjedoči cijeli niz dokumenata u kojima se spominju neke karavane sa ponekad i iznimno vrijednim teretom, te podatci također iz Dubrovačkog arhiva o pljačkama izvršenim nad pojedinim trgovcima i sl.

Uz carine se vežu konkretne carinarnice, kojima također ima spomena u povijesnim izvorima, pr. u Cernici (spomen još od 1368. god.)⁵⁹¹, ali i drugdje. S carinama u vezi su svakako bili i tzv. *domus*-i, odnosno neki vidovi svratišta (ili kasnije hanova) za trgovce i robu, pr. poznat je *domus*⁵⁹² koji je bosanski kralj imao u Konjicu. Vezano uz carine na

⁵⁸⁷ B. V. ZARKOVIĆ, 2012, 61-62.

⁵⁸⁸ Ž. LE GOF, 2010, 12.

⁵⁸⁹ Ž. LE GOF, 2010, 12.

⁵⁹⁰ Ž. LE GOF, 2010, 12.

⁵⁹¹ D. KOVAČEVIĆ – KOJIĆ, 1978, 44.

⁵⁹² D. KOVAČEVIĆ – KOJIĆ, 1978, 112.

prostoru današnje Hercegovine, spominju se carine u: Konjicu, Vrabaču (1410. god. ju je uspostavio vojvoda Sandalj⁵⁹³), poč. XV. st. postojala je carina i u Bišću (podgrađe Blagaja), Nevesinju, Mičevcu (točnije njegovu podgrađu⁵⁹⁴), itd.

Kao što vidimo carine su vezane uz podgrađa kasnosrednjovjekovnih gradova. One su svakako glavni centri, od velikog ekonomskog interesa velikaša i kraljeva.

Latinski i talijanski izvori donose za podgrađa uz ime grada *sub*, odnosno *sotto*. U XV. st. u Bosni se za podgrađe javlja mađarski naziv varoš. Tijekom vremena naziv podgrađe lagano nestaje iz uporabe, djelomice ga zamjenjuje predgrađe.⁵⁹⁵

Slika 223: Ruševine starog grada Gabele s pogledom na trg Drijeva preko rijeke (foto: N. Čuljak).

Najznačajniji trg (na prostoru koji obuhvaćamo ovim radom) u srednjem vijeku je bio trg Drijeva (sl. 223). Nalazio se 4 km sjeverno od Metkovića, na lijevoj obali Neretve, u današnjim naseljima Tersana i Višići.⁵⁹⁶ U pisanim izvorima spominje se tek 1186. god.⁵⁹⁷,

⁵⁹³ D. KOVAČEVIĆ – KOJIĆ, 1978, 113.

⁵⁹⁴ D. KOVAČEVIĆ – KOJIĆ, 1978, 119.

⁵⁹⁵ B. V. ZARKOVIĆ, 2012, 61.

⁵⁹⁶ A. ZELENKA, 2004, 15.

mada se pretpostavlja da funkcionira još od starijeg vremena. Ovaj trg je predstavljao najvažnije ekonomsko središte šireg prostora, a na njegovo oblikovanje svakako je utjecao povoljan geografski položaj na raskrižju važnih putova, te blizina ušća Neretve (komunikacija Jadran – unutrašnjost Bosne). Posebice od početka XV. st. se postupno intenzivirao dovoz rudarskih proizvoda, prvenstveno olova, potom koža i voska iz Bosne, dok je jednako intenzivno morskim putem pristizala sol iz Dubrovnika, Venecije itd. Herceg Stjepan Kosača je, mada gospodar okolnog prostora, prihode od ovog trga morao dijeliti sa velikaškom obitelji Radivojević, te sa Radoslavom Pavlovićem. Glavni zakupci drijevske carine bili su Dubrovčani, koji su nadzirali trgovinu solju, te je tu bila njihova značajna kolonija.⁵⁹⁸

Pitanje postojanja utvrđenja koje je štitilo ovaj trg otvorio je već K. Jireček, držeći da su Drijeva bila neutvrđeni trg⁵⁹⁹, a to mišljenje su kasnije u literaturi preuzeli i: D. R. Jerković⁶⁰⁰, M. Dinić⁶⁰¹, D. Kovačević – Kojić⁶⁰², Đ. Tošić⁶⁰³ i A. Zelenika⁶⁰⁴. Bez obzira što je pojava neutvrđenih trgova ustanovljena u unutrašnjosti Balkana, ipak se za prostor današnje Hercegovine ne može pronaći odgovarajuća paralela. Trgovi su na ovom području bili redovito štice utvrdom/gradom iznad, odnosno u blizini. Utvrda sigurno nije postojala u sklopu samog trgovišta, i carine, ali je posve sigurno morala biti na obližnjem prostoru, te položaj turskog utvrđenja u Gabeli savršeno zadovoljava kriterije za pozicioniranje takvog utvrđenja.

U središtu Drijeva nalazio se trg – centar poslovnog i javnog života, sa crkvom i drvenim kućama trgovaca, radionicama, svratištima za putnike i sl. Poznate su u Drijevima zapravo dvije crkve: crkva sv. Vida, koja se spominje još u XIV. st., te crkva sv. Marije, koja se u izvorima spominje 1434. god. Malo udaljenija od trga bila je i luka za brodove, uz koju je bila smještena carinarnica s magazinima soli. Ovo iznimno važno srednjovjekovno naselje je s vremenom prestalo funkcionirati i danas mu se gotovo zametnuo trag.⁶⁰⁵

Svakako je zanimljiva pojava formiranja podgrađa. To su naselja koja se oblikuju ispod utvrđenih gradova, a u izvorima se navode sa prefiksom 'pod', odnosno *sub* na latinskom. Pitanje je kojoj vrsti naselja podgrađa pripadaju. D. Kovačević Kojić isključuje (na osnovu izvorne pisane građe) postojanje bilo kakve trgovine, ili privredne aktivnosti u većini

⁵⁹⁷ Đ. TOŠIĆ, 1987, 43.

⁵⁹⁸ D. KOVAČEVIĆ – KOJIĆ, 2002, 372-373.

⁵⁹⁹ J. JIREČEK, 1951 (prijevod), 123.

⁶⁰⁰ D. R. JERKOVIĆ, 1939, 4.

⁶⁰¹ M. DINIĆ, 1938, 141.

⁶⁰² D. KOVAČEVIĆ – KOJIĆ, 1976, 30 (ali i kasnije, pr. 2002, 372-373).

⁶⁰³ Đ. TOŠIĆ, 1987, 38-39.

⁶⁰⁴ A. ZELENKA, 2004, 16.

⁶⁰⁵ D. KOVAČEVIĆ – KOJIĆ, 2002, 373-374.

podgrađa u prvoj polovici i sredinom XIV. st., koja bi doprinijela stvaranju lokalnog trga. Ona smatra da su za razvoj gradskih naselja od mnogo većeg značaja "novi ekonomski procesi koje je sa sobom donio razvoj rudarstva".⁶⁰⁶ Početke razvoja rudarstva u srednjovjekovnoj Bosni, ona smješta u prve godine vladavine Stjepana II.⁶⁰⁷ U ovom kontekstu D. Kovačević-Kojić vidi jedan značajan fenomen, a to je oblikovanje naselja rudara (uglavnom Sasa) i trgovaca koji se naseljavaju u blizini radi mogućnosti dobre zarade. U srednjem vijeku se često pod nazivom trg podrazumijeva carina i obratno. To je stoga što su upravo na trgovima i bile carine. Poznato je iz pisma bana Tvrtka 1355. god. (upućenog dubrovačkoj vladi) o tomu kako je zatvorio neke Dubrovčane "zbog duga od carina koje su držali na trgovima Drijevu, Ostružnici, Gradcu i Dvorišću još za vrijeme njegova strica".⁶⁰⁸

Dolaskom na vlast Tvrtka I., procesi započeti za njegovog strica Stjepana II. još više se intenziviraju. Naime, Tvrtko I. potiče razvoj trgovine, prisutnost stranih trgovaca u Bosni potpomaže zaštićivanjem njihovih prava i sloboda, izjednačavanjem stope dubrovačkog i bosanskog novca dodatno olakšava trgovinu. Sve to skupa utječe na oblikovanje novih trgova, posebice na bosanskom prostoru, uz rudnike srebra, bakra i olova. D. Kovačević-Kojić ističe značaj rudarstva na oblikovanje bosanskih gradova i dokaze za to pronalazi upravo u jačanju neagrarnih načina priređivanja u podgrađima tvrđava koje se nalaze u blizini rudarskih centara.

Upravo na osnovu postojanja velikih i značajnih trgova i privredno aktivnih podgrađa (čije spomene nalazimo u građi dubrovačkog arhiva), može se uvidjeti stupanj privrednog razvoja regije. Na toj se osnovi može konstatirati da su na području današnje Hercegovine tijekom kasnog srednjeg vijeka privredno razvijeniji bili samo gradovi: Konjic, Trebinje, Cernica iznad Gacka te Drijeva na ušću Neretve.⁶⁰⁹ Može se zaključiti da je privredno najrazvijeniji ipak bio predio gornjeg Podrinja, odnosno gradovi/podgrađa/trgovi koji su gravitirali tzv. Dubrovačkom drumu, koji je u smislu međunarodnog tranzita – ipak bio najznačajniji put na ovom prostoru.⁶¹⁰

⁶⁰⁶ D. KOVAČEVIĆ – KOJIĆ, 1978., 30-31.

⁶⁰⁷ Navodi podatak o povelji iz 1339. godine, kojom Stjepan II. Trogiranima daje slobodu trgovanja, a u kojoj se prvi put navode rudarski proizvodi. Njemački rudari, Sasi, odigrali su važnu ulogu u počecima rudarstva u Bosni (jasno ovog srednjovjekovnog). Njihova djelatnost je već stoljeće prije bila zabilježena u Srbiji i pretpostavlja se da su djelatnost u Bosni prvo koncentrirali u rudnicima uz rijeku Drinu, međutim činjenica jeste da je upravo Ostružnica u središnjoj Bosni najstariji poznati rudarski trg (iz pisanih izvora). Dok se Srebrenica u pisanim izvorima spominje 1352. god., a razvija se blizu rimske Domavije.

⁶⁰⁸ D. KOVAČEVIĆ – KOJIĆ, 1978., 32.

⁶⁰⁹ D. KOVAČEVIĆ – KOJIĆ, 2002, 372.

⁶¹⁰ D. KOVAČEVIĆ – KOJIĆ, 2002, 370.

Svakako je uz intenziviranje rudarske djelatnosti u Bosni - usko povezano i intenziviranje trgovine na prostoru cijele današnje Bosne i Hercegovine. Naime, preko Hercegovine su vodili važni karavanski putovi, te je rudarstvom u Bosni uvjetovano intenziviranje prometa i u hercegovačkim gradovima i velikašima donosilo porast zarade. Sve je to uzročno – posljedično vezano uz nastanak brojnih utvrda i gradova koji su kontrolirali ekonomski važne putove, a posebice i mjesta razmjene (trgove) te mjesta ubiranja carina koja su u vezi s trgovima, odnosno podgrađima kasnosrednjovjekovnih gradova. Ovo je proces koji je očito bio od vitalnog interesa za život na ovim prostorima tijekom kasnog srednjeg vijeka, a kao što vidimo neke naznake mu već susrećemo u ranijim stoljećima srednjeg vijeka, pr. u spomenutoj Povelji Kulina bana iz 1189. god., no i u još nekim važnim dokumentima.

4.2. Putovi

Problematikom putova u srednjovjekovnoj Hercegovini posvetilo se svega nekoliko autora, i to tek djelomice, obrađujući neke šire ili s tim povezane teme. Ova konstatacija se zapravo odnosi i na šire područje, dakle i na susjednu oblast Bosne, ali i Dalmacije. Kao što je to opazila L. Čoralić⁶¹¹, ova tema se većinom smatrala temom sporednog značaja. Ovoj problematici se prvi ozbiljnije posvetio češki povjesničar K. J. Jireček, o čemu je 1879. god. objavio poznatu studiju *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters*.⁶¹² Ovdje je nastojao i pribilježiti i pokušati ubicirati lokacije nekih srednjovjekovnih gradova, te je radio i greške, koje su kasniji istraživači ispravljali (pr. ubikacija Kruševca, itd.), no ovo djelo bez sumnje ostaje temeljnim za sva kasnije proučavanja dotične problematike. U tom smislu je od velikog značaja, kao nadopunjenu verziju na tragu Jiričekovog djela – važno spomenuti i djelo *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Desanke Kovačević – Kojić iz 1978. god., u kojemu je posebna pozornost posvećena trgovima i carinama.

Značajan doprinos o razumijevanju pojedinih dijelova srednjovjekovnih putova ostavio je P. Anđelić, ali i brojni autori koji su se bavili proučavanjem antičkih komunikacija, poput I. Bojanovskog, budući da su to putovi koji se nerijetko koriste i tijekom srednjeg vijeka. Posebno lijep primjer je trasa srednjovjekovnog puta (ali i antičkog, kao i novovjekovnog) u blizini Lipeta, gdje se i danas vide podzide tog prastarog puta miljokazima potvrđenog korištenja u antičko vrijeme, a u srednjem i novom vijeku potvrđenog pisanim izvorima. Ono što je tužno je da se i na ovom dijelu u neposrednoj blizini radi asfaltiranje puta, koje će po svoj prilici uništiti i posljednje originalne ostatke ovog prastarog puta, bez arheološkog nadzora i bez da su provedena bilo kakva arheološka istraživanja. Ja sam u ovom radu među prvima, a vjerojatno i posljednjima uspjela donijeti fotografije te sigurne trase puta, te sam put osobno detaljno pregledala sve do Konjica.

Govoreći o srednjovjekovnim putnim komunikacijama, prilikom terenskih obilazaka i priprema za ovaj rad, došla sam do dodatne potvrde o tomu da je njihova uloga ključna za proučavanje srednjovjekovnih gradova, a da je privredni razvoj (posebice jačanje rudarskih centara u Bosni), te s njim u svezi razvoj trgovine i trgovačke razmjene, upravo onaj ključ, kako za razvoj putnih komunikacija, tako za razvoj srednjovjekovnih trgova i carina, a samim

⁶¹¹ L. ČORALIĆ, 1991, 25.

⁶¹² Knjiga je prevedena pod naslovom: *Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku*, 1951. god.

tim i za razvoj kasnosrednjovjekovnih gradova! Ovo je proces koji se posebice prati kroz drugu polovicu XIV. st., i tijekom XV. st., a koji je bio tragično prekinut potpadanjem ovih prostora pod tursku okupaciju u drugoj polovici XV. st. Ovo je promišljanje na tragu onog koje je u svojim radovima izrazila i D. Kovačević – Kojić, a pregledom terena i literature, kao i objavljenih izvora, mogu to dodatno potvrditi.

Također sam došla do spoznaje da je s jedne strane lako govoriti o putnim pravcima, ali da je veoma teško utvrditi točne trase istih. Evidentno je jedan glavni put imao mnogo manje važnih, priključnih putova. Ponekad se nekima od njih išlo da bi se zaobišla poneka krizna situacija na dijelu određene trase, a to se sve može iščitati preko objavljenih izvornih dokumenata iz Dubrovačkog Arhiva i sl. No, ponovno i u tom slučaju riječ je o pravcima, dok sam za konkretne trase osobno utvrdila da se o njima može govoriti samo i isključivo na mjestima izrazitih suženja posve sigurnog putnog pravca, na kojima doslovno ne postoji mogućnost alternativnog prolaza. A takvih dijelova puta je zapravo jako malo. U ovom poglavlju ću izdvojiti neke od njih. Spomenuti dio puta oko Lipeta definitivno spada u tu skupinu. To je dionica koja ide uz sam rub brda, trenutno je još uvijek neasfaltirana i vide se podzide puta za koji je, kako rekoh, utvrđeno da se koristio sigurno još od antičkog rimskog vremena, a u ograničenom opsegu se koristi i danas.

Slika 224: Siguran dio trase jednog od najprometnijih srednjovjekovnih putova *Via Drine* (foto: N. Čuljak).

Glavni putovi na prostoru Hercegovine, ali općenito i unutrašnjosti Balkana, bili su karavanskog tipa. Njima se odvijala većina trgovačke razmjene, a nju su gotovo redovito obavljali Vlasi. Kolskih putova ovdje (na području koji obrađujem) u srednjem vijeku nije bilo, nego su se samo djelomice koristile stare rimske komunikacije⁶¹³, dok se većina prometa (prvenstveno trgovačkog) ipak odvijala uglavnom brdskim konjskim stazama.⁶¹⁴ Vezano uz karavansku trgovinu, važno je naglasiti da se ona u slučaju daljih destinacija gotovo redovito odvijala uz pretovar nakon jedne etape puta, tj. roba nije išla direktno do krajnje destinacije istom karavanom, nego se mijenjalo ponosnike nakon dijela puta.⁶¹⁵

Ovim putovima su se kretali ljudi i roba. A najvažnija njihova funkcija je bila – prijenos robe, tj. karavanska trgovina. Pojam karavan (lat. izraz *turma*) označava organiziranu skupinu ljudi i konja, na čelu koje se nalazio kramar, ponekad nazivan i primidur. Upravo su Vlasi imali glavnu ulogu u organiziranom prijevozu robe iz Dubrovnika u unutrašnjost.⁶¹⁶ Pri tome je važno da se roba nastojala osigurati, da se na nju plaćala carina na točno određenim lokacijama, koje su smještene na karavanskim stanicama. *Capitaneus turmae* je bio u Dubrovniku imenovani zapovjednik karavana, koji je ponekad bio zadužen da sa karavanom ponesi i neki važan dokument.⁶¹⁷ Posljednji put se spominje 1332. god., nakon toga njegovu funkciju očito preuzima sam trgovac koji ugovara prijevoz sa kramarima.⁶¹⁸ U kasnijim izvorima 1464. god., ponovno se spominje zapovjednik karavana, ali sa turskim nazivom karavan-baša.

Za razliku od kapetana, odnosno zapovjednika, koji je dubrovački predstavnik, starješina ponosnika je bio primidur ili kramar.⁶¹⁹ Karavani su bili različite veličine od 10 do 100 konja, iznimno i veći. Na čelu je bio kramar⁶²⁰ na najboljem konju sa zvonom, a ostali konji su bili povezani za repove ili samar. Karavane su putovale danju, a noćivalo se pod šatorima. Prema

⁶¹³ Već je Mark Bloh istaknuo razlike između rimskog puta i srednjovjekovnog drumu. Rimski put je osim vojne svrhe imao i tehničku superiornost (Ž. LE GOF, 2010, 20).

⁶¹⁴ M. DINIĆ, 1937, 119.

⁶¹⁵ M. DINIĆ, 1937, 121.

⁶¹⁶ B. V. ZARKOVIĆ, 2012, 72.; M. DINIĆ, 1937, 134.; konji Vlaha ponosnika bili su žigosani posebnim oznakama katuna ili plemena (M. DINIĆ, 1937, 135).

⁶¹⁷ M. DINIĆ, 1937, 132.

⁶¹⁸ M. DINIĆ, 1937, 132.

⁶¹⁹ M. DINIĆ, 1937, 133.

⁶²⁰ Kapetan je predstavnik Dubrovnika u karavani. Kramar ili primidur je starješina ponosnika. Kramari i ponosnici (svi koji se spominju u izvorima) su bili Vlasi iz današnje Hercegovine i Crne Gore, pr.: Banjani, Bukvići, Burmazi, Drobnjaci, Maleševci, Mirilovići, Tomići, itd. Njihovi konji su bili označeni posebnim znacima katuna ili plemena. Riječ kramar je očito posuđenica iz staronjemačkog (od rudara Sasa iz Bosne), Primidur je bizantskog podrijetla, ali dolazi od latinskog *primus in cera*, javlja se kao i katunar u srednjovjekovnim izvorima. Riječ karavan je već od 1359. god. u uporabi u Dubrovniku, očito je došla preko Bizanta (već u spisima Konstantnina Porfirogeneta), dok se iz Primorja proširio latinski izraz *turma*, od koje je nastala izvedenica *turmar* (M. DINIĆ, 1937, 133-135).

nazivu za šator (*tenda*) dobilo je ime i Tjentište koje je bilo glavna stanica na putu za Drinu.⁶²¹

Slika 225: Siguran dio trase važnog antičkog, srednjovjekovnog i turskog puta *Via Narente* u blizini Lipete (foto: N. Čuljak).

Dinić smatra da su hanovi koji se javljaju uz sve važnije putove krajem srednjeg vijeka zapravo "kuće" (*domus*) pojedinaca, ili vladara, koje se spominju u ugovorima. Spominje se recimo kuća hercega Stjepana u Tjentištu, a osobito je zanimljiv spomen karavana koji je trebao pristati *in Bradine in domo Miloradi patareni*, a ukoliko bude ružno vrijeme *in Cognic*

⁶²¹ M. DINIĆ, 1937, 135.

in domibus regis Bosne.⁶²² Inače dotični karavan sa 337 tovara soli predstavlja jedan od tri najveća karavana iz Dubrovnika.⁶²³ Ponekad je ugovorno dogovoreno kojim putem ponosnici trebaju prenijeti robu, ali većinom je trgovcima ostavljeno na volju da izaberu put.⁶²⁴

Slika 226: Tjentište danas – ispred hotela Mladost (foto: N. Čuljak).

Uz analizu putova, svakako bi trebalo više pažnje obratiti i mjestima gazova, brodova, skela, mostova, preko kojih su ovi putovi prelazili rijeke. Poznat iz izvora je pr. most u Mostaru, no tek oko sredine XV. st. Na takvom jednom punktu je bila recimo carinarnica u Bišću, a to je poznato iz izvora, makar još uvijek nije ubicirana precizna lokacija te carinarnice, no zna se da je to bilo na mjestu gdje je put prelazio preko rijeke Bunicu i Bunu. Ta carinarnica je bila u posjedu roda Kosača (Sandalja i kasnije Stjepana).⁶²⁵ Prilikom razmatranja prošlosti hercegovačkih srednjovjekovnih gradova, nezaobilazan segment proučavanja su svakako srednjovjekovni putovi kojima se odvijala za život neophodna karavanska trgovina, odnosno protok i razmjena namirnica. Naime, svi veći i značajniji gradovi svakako su bili prometno povezani, a nameće se i misao da su gradovi – utvrde nerijetko i nastajali upravo na prometno važnim, strateškim položajima; kojima su mogli

⁶²² M. DINIĆ, 1937, 135-136.

⁶²³ M. DINIĆ, 1937, 143.

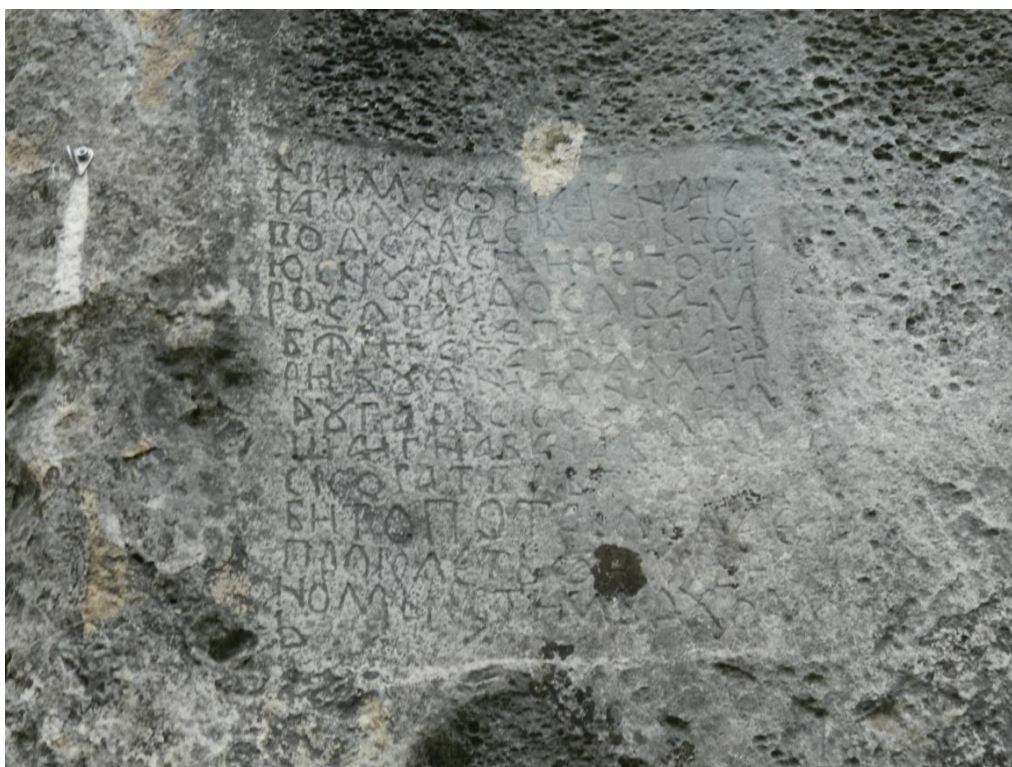
⁶²⁴ M. DINIĆ, 1937, 125-126.

⁶²⁵ P. ANĐELIĆ, 1981, 46. S ovim u svezi P. Anđelić spominje lokalitet Negočine (selu Hodbini). Toponim Negočine bi doista mogao biti indikativan u ovom kontekstu.

kontrolirati određeni dio važne prometnice, a vezano ne samo uz sigurnost nego i da bi imali i neku vrstu monopola nad trgovačkom razmjenom, kontroliranja carina i sl.

Detaljnim pregledom lokaliteta, ustanovila sam da je većina značajnih srednjovjekovnih gradova smještena uz jedan od nekoliko važnih srednjovjekovnih putova. Štoviše, zaključila sam da su upravo putovi esencijalni razlog formiranja gradova i utvrda na ovom prostoru. Naime, srednjovjekovna karavanska trgovina bila je od vitalnog ekonomskog interesa za život ovog prostora u to vrijeme. Duž ovih putova je intenzivno cirkulirala roba na koju se u podgrađima gradova (trgovi, carine) ubirao porez, od kojeg su velike koristi imali oblasni gospodari poput Kosača, ali i bosanski kraljevi i Dubrovčani. Posve sigurno i lokalni trgovci i mještani takvih podgrađa.

Pored ovih značajnih putnih pravaca na koje ću se detaljnije osvrnuti, postoje, međutim, očito također značajni putovi, ili dijelovi putova dosta korištenih tijekom srednjeg vijeka, uz kojih nemamo sačuvane ostatke utvrđenih gradova, a postoje arheološki i arheološko-topografski dokazi da su baš uz njih postojala srednjovjekovna naselja, čak i dvorovi velikaša, kao što je slučaj sa dionicom puta koja je od ušća Drežanjke vodila kroz Donju i Gornju Drežnicu⁶²⁶, prema Blidinju.

Slika 227: Epigrafski natpis na dvoru vojvode Masna (XIV. st.) u Donjoj Drežnici (foto: N. Čuljak).

⁶²⁶ Na području Gornje Drežnice na lokalitetu Križevi – Striževo – Sveća, nalazi se grupica iznimno zanimljivo ukrašenih stećaka u obliku križa. Ukraši su različiti: križevi, svastike, ljudi, scene lova, itd. Oni su danas nažalost jako oštećeni. Više o njima kod: Š. BEŠLAGIĆ, 1956, 179-188.

Na trasi ovog puta moram neizostavno spomenuti jedan lokalitet koji je posebno zanimljiv za proučavanje života u kasnom srednjem vijeku na današnjem hercegovačkom prostoru. Riječ je o položaju Toplo⁶²⁷, u Donjoj Drežnici, smještenom gotovo uz ušće rijeke Drežanjske u Neretvu. Ovdje se nalazio dvor vojvode bosanskog Masna, o čemu svjedoči spomenik iznimne vrijednosti, koji se i danas nalazi *in situ* – u stijeni uklesan epigrafski natpis na bosančici (sl. 227).⁶²⁸ Na gornjoj spomenutoj dionici ovog puta (na brdu) postoji toponim Masna luka, koja je očito bila posjed vojvode Mastana – Masna sa drežničkog natpisa, ujedno potvrda spomenute komunikacije⁶²⁹ koja se i danas koristi.⁶³⁰

Ovaj natpis⁶³¹ govori o tomu da je upravo tu izgrađen dvor velikaša Masnovića: vojvode⁶³² Masna i njegovih sinova Radoslava i Miroslava u vrijeme ugarskog kralja Lojša (Ludovik I.) i bosanskog bana Tvrtka. Tako da se može i vremenski precizirati u period od 1355.-1357., a u svakom slučaju prije 1377. god., kada Tvrtko postaje kralj. Natpis vojvode Masna je jedinstven i po tome što je među 325 natpisa koje je M. Vego objavio u *Zborniku srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, to jedini natpis uklesan na nekom dvoru, dok je većina drugih sa stećaka.⁶³³

⁶²⁷ Arheološka istraživanja ovog lokaliteta provela je V. Atanacković – Salčić. Evidentirano je postojanje srednjovjekovnog naselja uz tragove kuća i obilje pripadajuće keramike (V. ATANACKOVIĆ – SALČIĆ, 1988, 307).

⁶²⁸ Ovaj spomenik spada među najljepše i najvrjednije spomenike te vrste na prostoru cijele Bosne i Hercegovine, a otkrio ga je Č. Truhelka 1887. god. Vidjeti u: Č. TRUHELKA 1889, 75.

⁶²⁹ M. ŠIMIĆ, 2006, 43.

⁶³⁰ Okolo i iznad ovog lokaliteta svoje zemlje od davnina imaju katoličke obitelji: Čuljak, Raič, itd., kao i brojne muslimanske obitelji.

⁶³¹ O stupnju očuvanja kulturne baštine Hercegovine govori i podatak da pored ovog lokaliteta (inače proglašenog nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine) nesmetano funkcionira penjalački klub, čavli su postavljeni gotovo u sam natpis!

⁶³² O tomu da su drežnički Masnovići bila značajna velikaška obitelj govori i titula vojvode iznimno rijetka u 6. i 7. desetljeću XIV. st. Iz tog razdoblja datiraju samo tri poznate osobe s tom titulom: Purča – vojvoda bosanski, Vukac Hrvatinić – vojvoda bosanski te Tvrtko Ivahnić – vojvoda trebotički i usorski (M. ŠIMIĆ, 2006, 49).

⁶³³ M. ŠIMIĆ, 2006, 59.

4.2.1. Via Drine

Promatrano u međunarodnom smislu, vjerojatno najznačajniji srednjovjekovni put hercegovačkim prostorom bio je Drinski put, *via Drine*, (ili rjeđe *via Bosne*⁶³⁴)⁶³⁵, koji je polazio iz Dubrovnika⁶³⁶, vodio je preko: Trebinja, Bileće, Gacka, Čemerna, Tjentišta do Foče, i dalje. Ovaj put se još naziva i Dubrovački drum. Neki od navoda u izvorima glase: "*in Vermo eundo per viam Tribigne*" (1419. god.); "*transiret per viam Tribigne in Sclauoniam*" (1420. god.), "*irent viam Tribigne*" (1427. god.); "*per viam Drine*" (1433. god.).⁶³⁷ Što bi značilo da se ponekad nazivao i *via Tribigne*, kako to navodi i D. Kovačević – Kojić⁶³⁸, pretpostavljajući da je to zbog toga što je Trebinje prvi važan centar na tom putu izvan Dubrovnika.

Slika 228: Dio srednjovjekovnog puta preko Trebinja vodio je i uz rub Gornjih Polica, odmah uz Brankovića kulu (foto: N. Čuljak).

⁶³⁴ Moguće da se pod bosanskim mislilo većinom na drugi put koji se spaja s ovim u jednom dijelu (vidjeti J. JIREČEK, 1951, 120-121).

⁶³⁵ M. DINIĆ, 1937, 125; D. KOVAČEVIĆ – KOJIĆ, 1961, 159.

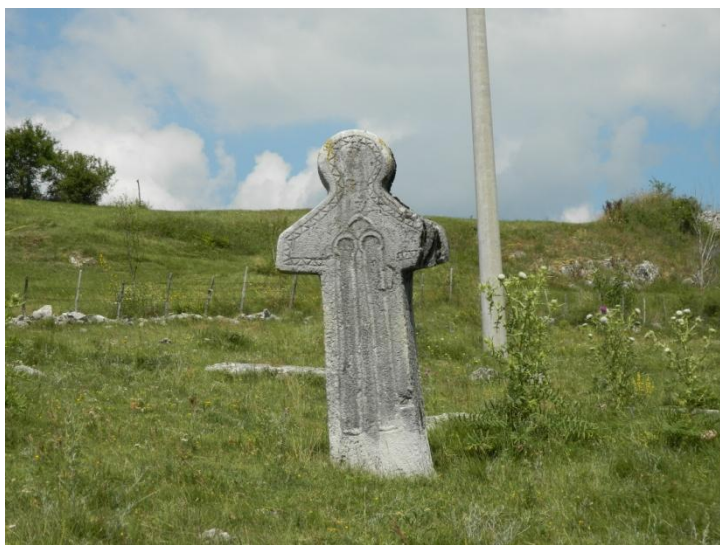
⁶³⁶ Ovim putom se od Dubrovnika u Carigrad stizalo za 30 dana putovanja. U Dubrovniku se put odmah iz grada dizao na brijeg prema Brgatu i preko Carine je dalje vodio put Trebinja, odatle je drugi put vodio prema Onogoštu, a ovaj glavni put je išao prema Foči, Prijepolju i Mileševu... J. JIREČEK, 1951, 117-118.

⁶³⁷ E. KURTOVIĆ, 2011, 285.

⁶³⁸ D. KOVAČEVIĆ – KOJIĆ, 1961, 159. Ona također spominje spomen kao *via Coze*, što se vjerojatno veže uz važnost Foče kao bitnog trgovačkog centra na tom putu.

Prva važna 'hercegovačka' stanica ovog puta bila je svakako na prostoru današnjeg Trebinja, gdje je bilo i srednjovjekovno naselje. Za sigurni dio trase ovog puta uzimamo onaj neposredno pokraj Brankovića kule (sl. 228) u trebinjskim Gornjim Policama, koji spominje i S. R. Delić 1911. god.⁶³⁹, uz podatak da neki mještani ovu kulu zovu i 'ćumrukanom', jer je tu uziman 'ćumruk' ili carina na putu iz Dubrovnika kroz Trebinje 'u Hercegovinu'.⁶⁴⁰

Ovom putu su gravitirala privredno najrazvijenija središta, odnosno podgrađa/trgovi. Tu se svakako podrazumijevaju stari trgovi: Cernica, Foča, Goražde, no posebice Foča, koja je u XV. st. postala najveće trgovačko središte gornjeg Podrinja. Budući da Foča i Goražde teritorijalno izlaze iz okvira ovog rada, osvrnut ću se samo na Cernicu iznad Gacka. Mada je Cernica geografski malo periferno u odnosu na oblast gornjeg Podrinja, ona nesumnjivo pripada nizu trgova uz Dubrovački drum. Cernica se, od spomena novih carina koje je uveo Sandalj (na ogorčenje Dubrovčana), posebno spominje izvorima u vrijeme hercega Stjepana (čije je omiljeno sjedište bio obližnji grad Ključ - pod čijim je nadzorom zapravo bio cijeli Dubrovački drum).⁶⁴¹

Slike 229-230: Stećak u Stepenu koji gleda na put koji također pripada Dubrovačkom drumu i vodi prema Cernici i dalje se odvaja prema srednjovjekovnom gradu Ključu (foto: N. Čuljak).

Sjevernije od Cernice, iza utvrde Vrtar (koja nadgleda ovaj drum) razvila se još jedna važna karavanska stanica, a to je Tjentište, koje već ulazi (kao i obližnja Foča) u oblast koju danas smatramo Bosnom. Samo ću spomenuti da je u Tjentištu bio "domus" ("kuća") herceg Stjepana Kosače, odnosno neki vid svratišta (ono što će u tursko vrijeme biti hanovi). Razlog privrednom razvoju prostora gornjeg Podrinja počiva upravo na značaju Dubrovačkog druma,

⁶³⁹ S. R. DELIĆ, 1911, 490., ali također i kod A. FIGURIĆ, 1930, 68 (doduše bez navođenja izvora).

⁶⁴⁰ S. R. DELIĆ, 1911, 490.

⁶⁴¹ D. KOVAČEVIĆ – KOJIĆ, 2002, 364.

koji je predstavljao najkraću i najpouzdaniju poveznicu Dubrovnika s unutrašnjosti Balkana.⁶⁴² Očito je da je utvrda Vratar strateški veoma dobro pozicionirana, u uskom klanca rijeke Sutjeske, odakle je imala izvrsnu kontrolu prometa (sl. 231) nad ovim dijelom Dubrovačkog druma. Smještena je na stijeni koja se doslovno okomito izdiže u odnosu na trasu puta, te je više nego očito da je upravo i podignuta s ciljem nadzora i kontrole karavana koje su ovuda učestalo prolazile.

Slika 231: Pogled na dio trase srednjovjekovnog puta Via Drina (danas magistrale), sa utvrde Vratar (foto: N. Čuljak).

Pregledom terena ustanovila sam da je još jedan mali dio srednjovjekovnog puta očuvan, tj. nije prekriven asfaltom u onom dijelu gdje su ga zaobišli i proširili u moderno doba, jedinim mogućim načinom – probijanjem tunela kroz stijenu, jer druge mogućnosti proširenja nema na tom iznimno uskom prolazu uz samu rijeku. Tako da je dio originalnog srednjovjekovnog puta ostao kao moguća pješačka stazica izvan tunela. Ovaj dio puta spominje i K. Jireček 1879. god.⁶⁴³, precizno ga ubicirajući iznad mjesta gdje je put napola usječen u stijeni poput napola zasvedenog hodnika⁶⁴⁴. On također navodi podatak da je 1533. god. Ramberti ovdje na obje strane 20 m uskog klanca Sutjeske vidio dva "*castelleti*", od kojih je jedan već bio srušen, dok se drugi očuvani zvao Vratac. Tu je bila straža hercega Stjepana Vukčića Kosače te nitko nije mogao izbjeći plaćanje carine. K. Jireček također navodi da je Des Hayes 1621. god. čuo da se u kršćansko vrijeme zatvarao željeznim lancem.⁶⁴⁵ Mogu reći da se i danas na suprotnoj obali rijeke Sutjeske na ovom mjestu vide ostatci nekih umjetnih rupa u stijeni iznad rijeke, koje mještani pokazuju uz sačuvanu tradiciju o

⁶⁴² D. KOVAČEVIĆ – KOJIĆ, 2002, 365.

⁶⁴³ K. JIREČEK, 1879, 74-78, u poglavlju *Von Ragusa nach Niš*.

⁶⁴⁴ To mjesto se i danas vidi – pogledati fotografije koje ovdje prilažem uz tekst.

⁶⁴⁵ K. JIREČEK, 1879, 75-76.

postojanju nekih metalnih lanaca na tom mjestu. Taj detalj se može vidjeti na slici koju ovdje prilažem (sl. 232).

Slika 232: Moguća mjesta za utore – držače željeznog lanca preko Sutjeske (foto: N. Čuljak).

Slika 233: Siguran dio puta *Via Drine* ispod utvrde Vratar (foto: N. Čuljak).

4.2.2. Via Narente / Via Chelmi

Rijeka Neretva je bila i ostala glavna prirodna komunikacija središtem hercegovačkog prostora, ona glavna veza s Jadranom, koja je i u smislu klimatskih utjecaja – predstavljala vezu s Jadranom i Sredozemljem, a u kulturnom pogledu također gotovo prirodno nametala utjecaje iz primorja. Uz rijeku Neretvu danas ide glavni magistralni put koji povezuje jug i sjever Hercegovine, ali također povezuje Hercegovinu sa središtem Bosne.

Međutim, tijekom srednjeg vijeka ova komunikacija uz Neretvu je postojala (uostalom postoji od prapovijesti), ali jednim dijelom nije korištena⁶⁴⁶, bar ne za glavni prometni pravac koji je (gledajući od juga), išao od trga Drijeva⁶⁴⁷, lijevom obalom rijeke Neretve, preko Blagaja, Mostara i Bijelog polja. Nakon Bijelog Polja (nešto sjevernije od Mostara) put je skretao prema Rujištima, odnosno od Podporima na Porim, odakle je nastavljaao dalje preko Zijemlja (Hanskog polja), Lipete, Kule, Boraka, do Vrabača i samog Konjica. Neke karavane su se tu zaustavljale, druge su pak nastavljale dalje do Bradine i na sjever u Bosnu. To je put *via Narente*, kojega pod tim nazivom imamo spomenutog i u srednjovjekovnim izvorima.⁶⁴⁸

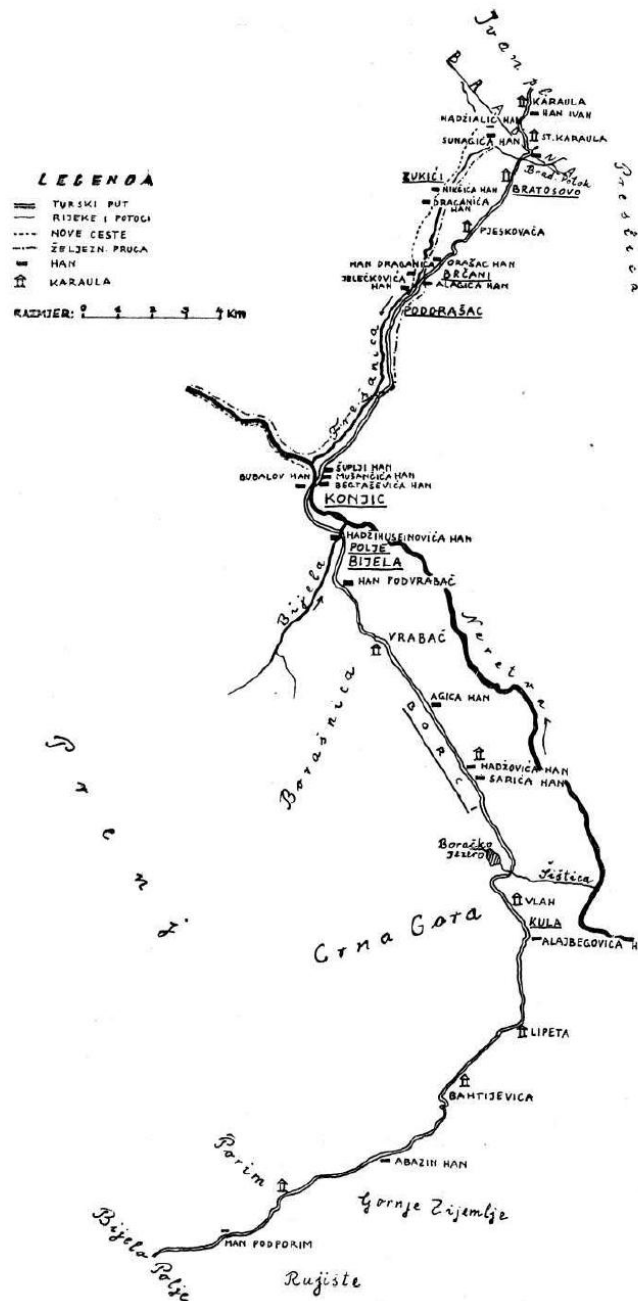
Slika 234: Panorama Konjica iz 1912. god. Pogled od Željezničkog kolodvora na naselje Trešanica i desno – ušće Trešanice u Neretvu. (prema: I. Anđelić, 2014, 46).

⁶⁴⁶ U pravcu kojim se danas pruža magistralna cesta prema Sarajevu iz pravca Metkovića i Mostara.

⁶⁴⁷ Do Drijeva se putovalo iz Dubrovnika, ali i drugih mjesta morem, ali i kopnenim putovima.

⁶⁴⁸ Primjerice u jednoj odluci dubrovačke vlade iz 1403. god., u kojoj se poradi ratnih prilika u Bosni uvodi privremena zabrana dubrovačkim trgovcima da izvoze: olovo, vosak i druge stvari *per viam Narenti* (Đ. TOŠIĆ, 1987, 216-217).

Također ga imamo spomenutog u izvorima kao *Via Chelmi*, jer je prolazio Humskom zemljom i to preko glavne prijestolnice Blagaja.⁶⁴⁹ Svakako uz važan politički centar koji je bio u prijestolnici Huma, u Blagaju, najvažniji privredni centri na ovom centralnom Humskom putu su bili najvažniji srednjovjekovni trg u Donjoj Neretvi – trg Drijeva i Konjic.

Slika 235: Dio puta *Via Chelmi*, od Bijelog Polja do Ivan-planine, koji se koristio i u turskom razdoblju, ali koristi se i danas, ali kao posve sporedni put (prema: P. Anđelić, 1957, 170).

⁶⁴⁹ Primjerice u dokumentu iz 1452. god.: "*Prima pars est de permittendo mercatores nostros ire per viam Chelmi in Bossinam*" (D. KOVAČEVIĆ – KOJIĆ, 1961, 159 i bilj. 15).

Promet ovim putem intenzivirao se doista tek početkom XV. st., i to upravo kao posljedica jačanja rudarske djelatnosti u srednjobosanskom rudarskom bazenu.⁶⁵⁰ Dubrovačke karavane su znale voditi izravno od Dubrovnika do Borča (grada Pavlovića), ali neke ipak nisu prelazile Neretvu te su bile pretovarane u Konjicu, Bradini i Vrapču.⁶⁵¹ Prema Visokom se redovito išlo putem preko Vrapča i Konjica. Sa ovog puta u izvorima je ostao zabilježen incident kada je knez Stipan Stančić oštetiio trgovce koji su išli s karavanima iz Podvisokog u Dubrovnik (1425. god.).⁶⁵² Od trga Drijeva karavanski put je vodio u Vrabač i Konjic.⁶⁵³ Preko Konjica je vodio važan dubrovački put za Olovo (*ad Plumbum*), dok je alternativni put za tu destinaciju išao preko Zagorja, *per viam Cognicie vel per viam Xagorie* (u dokumentu iz 1413. god.).⁶⁵⁴ Ovaj put se koristio i tijekom kasnijeg, turskog perioda, te se uz to razdoblje vežu nazivi i "Veliki mostarski put", ili "Mostarska džada". On je u Hercegovinu iz smjera Sarajevskog polja ulazio malo sjevernije od Konjica, a u sam grad Konjic je ulazio dolinom rijeke Trešanice (sl. 234) do njenog ušća u Neretvu (u samom Konjicu). Na tom mjestu put 'prelazi' rijeku Neretvu i nastavlja se njenom lijevom obalom uzvodno nekoliko kilometara da bi se kod ušća Bijele u Neretvu skrenuo dolinom Bijele, pa dalje serpentinama preko Vrapča na visoravan Boračkog Polja i dalje se spuštao do Boračkog Jezera, a potom preko dva velika uspona ("uz Vlah" na visoravan sela Kule, te uz Lipetu) put skreće sjeverozapadnim smjerom, spuštajući se u kraško polje Gornje Zijeplje i nakon njega se podiže na Porim i potom naglo spušta u Bijelo Polje i mostarsku kotlinu (sl. 235).⁶⁵⁵ Iz ovoga vidimo da se turski put poklapao sa onim kasnosrednjovjekovnim, a može se reći da se dobrim dijelom preklapao i sa rimskim putem, no, kako se čini ovaj rimski je vodio preko Dubrava i Nevesinjskog polja⁶⁵⁶, odnosno izgleda da je zaobilazio ovaj najteži uspon preko Porima. Prema mišljenju P. Anđelića razlog skretanju s trase starog rimskog puta na Zijeplju preko Porima i Bijelog Polja, leži u sve većoj važnosti Mostara, ali znamo da je put ovuda prolazio ne samo u turskom, nego i u srednjovjekovnom periodu, kada je značaj Mostara bio neusporedivo manji, tako da ne bih nužno učestalost korištenja ovog puta povezala na bilo koji način sa jačanjem uloge Mostara. Mišljenja sam da je put korišten iz sigurnosnih razloga koji su sigurno bili dobro znani vlaškim ponosnicima kojima je bilo u cilju da karavane s vrijednim tovarom sretno doputuju na svoju destinaciju, a budući da je nevesinjski kraj bio možda nešto više

⁶⁵⁰ D. KOVAČEVIĆ – KOJIĆ, 2002, 370.

⁶⁵¹ M. DINIĆ, 1937, 128.

⁶⁵² M. DINIĆ, 1937, 130.

⁶⁵³ M. DINIĆ, 1937, 130.

⁶⁵⁴ M. DINIĆ, 1937, 129.

⁶⁵⁵ P. ANĐELIĆ, 1957, 169.

⁶⁵⁶ P. ANĐELIĆ, 1957, 169.

zabilježen po pljačkama, moguće je da se koristio ovaj sigurno teži uspon, ali vjerojatno sigurniji. To su neka moja razmišljanja bazirana na čitanju objavljenih dokumenata iz tog vremena, kao i na vlastitom pregledu terena. Također smatram da su bitan čimbenik svakako bile i carine, tj. njihov raspored. Poznate su stalne tužbe Dubrovčana humskim velikašima na uspostavu novih carina, koje su ovi naravno željeli izbjeći. Pretpostavljam da su se svakako željele izbjeći nevesinjske carine, kad se već nisu mogle izbjeći one konjičke, preko kojih se nužno moralo proći na putu prema Bosni.

Slike 236 i 237: Od srednjovjekovnog puta koji je od Konjica išao prema Bradini, dio puta se odvaja prema gradu Črešnjevju. Desno - pogled prema gradu podignutom na visokim klisurama (foto: N. Čuljak).

Budući da sam ovaj put prošla u sklopu terenskog pregleda za izradu ovog rada, mogu konstatirati da je čak i sada, uz mogućnosti korištenja vozila i sl., kada je velikim dijelom trasa asfaltirana i proširena, svejedno iznimno zahtjevno proći određene dionice ovog puta. Osobito je jak uspon iz Bijelog Polja na Porim, čak i današnjim modernim cestama. Drugi težak uspon je svakako iz suprotnog smjera, dakle od Konjica preko Vrapča, i onda od Boračkog jezera na Vlah do Kule, i odatle do Lipeta. Dalje prema Mostaru i Blagaju nema više uspona. Postavlja se pitanje datiranja dijelova još uvijek djelomice vidljive kaldrme, koja je postojala na dijelovima ovog puta. P. Anđelić prenosi narodnu tradiciju da ju je gradio Omer paša s ciljem lakšeg prijevoza topova,⁶⁵⁷ međutim nemoguće je bilo što tvrditi. Ja sam uočili tragove kaldrme baš na onom dijelu gdje se prolaz sužava odmah u blizini Lipete, kuda je sigurno vodio i rimski, i srednjovjekovni i turski put. Ovdje donosim slike iste, na kojima se posebno dobro vide ivičnjaci, odnosno rubovi kaldrme, koji su očito i bolje rađeni. Da li je ova kaldrma i mnogo starija od turskog razdoblja i je li bila više puta obnovljena? Teško je bilo što reći, bez nekih dodatnih istraživanja. Nažalost, velika je vjerojatnost da će ona biti u

⁶⁵⁷ P. ANĐELIĆ, 1957, 171.

potpunosti poništena radovima na asfaltiranju puta, koji se opasno primiče i ovoj zoni. U vrijeme mog pregleda, najveći dio ovog puta je bio makadamski i doista veoma teško prohodan sa ogromnim rupama, tako da je za ono malo lokalnog stanovništva koje još koristi ovaj put, svakako korisno što se put popravlja, ali smatram da se previše destruktivnih (po kulturno nasljeđe) građevinskih radova odvija u Državi, bez da se informira arheologe nadležnih službi, i bojim se da će dosta kulturnog nasljeđa biti uništeno⁶⁵⁸.

Slika 238: Zijemlje - dio trase srednjovjekovnog puta (foto: N. Čuljak).

U vezi Porima, poznat je spomen u izvorima o izvršenoj pljački pismonoše kliškog trgovca Radiča 1377. god., kao i naredba dubrovačkim poslanicima da prate bosanskog kralja Tvrtka I. do Porima "*usque in Porimum*" 1382. god.⁶⁵⁹ Međutim do današnjeg dana ovaj grad nije precizno ubiciran. Mada se točno zna na kojem je prostoru mogao biti smješten. A Podporim je toponim u podnožju puta prema Rujištima, dok je Porim brdo iznad, odnosno gornja točka tog iznimno zahtjevnog dijela puta *Via Narente*. Uz prilaz Podporimu nalaze se ostatci kasnosrednjovjekovnog života u smislu nekropola sa stećcima. A danas je ovaj put asfaltiran i predstavlja put ka izletištu na Rujištima. Inače Bijelo Polje (povijesno područje

⁶⁵⁸ Primjer najnovijeg datuma su djelomice uništene srednjovjekovne kamene stolice u Zovom Dolu.

⁶⁵⁹ M VEGO, 1957, 95.

koje predstavlja grupu susjednih sela nešto sjevernije od Mostara), odakle se odvaja ovaj put za Porim, važan je centar još od antičkog vremena (rimski nalazi, istočnogotski nalazi u bjelopoljskim Potocima, kasnoantičke bazilike, itd). Postoji selo Prigrađani, nedaleko od ovoga odvojka puta, te se prema nekim informacijama koje je prikupio P. Anđelić 1980. god.⁶⁶⁰ došlo do podatka o tragu "hercegova grada" iznad Bijelog Polja. U svakom slučaju ovo je još uvijek otvorena problematika. Nekako sam ipak sklona ideji da bi se tragovi ovog grada ipak trebali tražiti na samom Porimu, odnosno na njegovim padinama, kuda je put definitivno prolazio.

Slika 239: Dio puta koji nakon Hanskog polja vodi prema Lipetama i prolazi pokraj nekropole sa stećcima (foto: N. Čuljak).

Teško je iti zamisliti napor koji su morali ulagati ljudi u srednjovjekovnim karavanama, da savladaju ovako oštar uspon kuda se moglo ići isključivo *per pedes apostolorum*. Nakon uspona, slijedi relativno jednostavna dionica puta duž Hanskog polja, koja vodi pokraj jedne nekropole sa stećcima (sl. 239).

⁶⁶⁰ P. ANĐELIĆ, 1981, 68.

Slike 240-241: Siguran dio trase srednjovjekovnog puta nadomak Lipeta (foto: N. Čuljak).

Kako se put približavao Lipetama, koje su zapravo smještene na samom rubu na kojem put skreće u smjeru Boračkog jezera, sve više se na makadamskom putu uočavaju podzide, graničnici puta (sl. 240-241), za koje pretpostavljam da većinom datiraju iz turskog vremena. To mislim budući da je ovaj dio Mostarske džade u tursko vrijeme također bio veoma korišten i jako frekventan. Danas se na dionici nakon spomenute nekropole stećaka jedva da susreće pokoje vozilo, ili pješak. Pomalo je čak i zastrašujući prelazak u izrazito šumoviti predio nakon Lipete, kada put skreće prema Kuli, a potom se strmo spušta na Boračko jezero. Ovaj dio puta predstavlja drugi najteži dio, dok je treći morao biti onaj nakon Boraka u dijelu gdje se spušta niz Vrabač prema dolini Bijele i Konjicu.

U Lipetama je u tursko doba bila kula, za koju je E. Čelebi zabilježio da ima pet katova, pet šahi – topova, žitnicu, cisternu i željeznu kapiju.⁶⁶¹ On dalje piše da je odatle išavši četiri sata prema sjeveru došao do Konjica. Zanimljivo je nekoliko detalja oko Čelebijinog opisa. Prvo pitanje točnog smještaja te utvrde u Lipetama, te njenog mogućeg kontinuiteta iz srednjeg vijeka. Nadalje u opisu Konjica, navodi uz hanove, dućane, posebno spominje one kovačke, uz napomenu da je "gvožđe koje se ovdje obrađuje poznato i čvrsto", te također da je u konjičkim planinama 'gvozdeni majdan'. Ovo nekako dovodim u vezu, tj. pitam se oko

⁶⁶¹ E. ČELEBI, 1967, 470.

problema transporta tih pet šahi – topova koje on spominje u utvrđi u Lipetama. Jer nakon već spomenute dionice puta na Porim (ali i udaljenosti nekih bar malo većih centara), ovi topovi su mogli biti dovedeni samo iz smjera Konjica. To mislim jer po definiciji šahi – topova⁶⁶² (a Čelebi spominje razne vrste topova u svom Putopisu) oni spadaju u kategoriju velikih zarbazena, koji su veliki obrambeni topovi koje Čelebi redovito spominje u utvrdama.

Slika 242: Na dionici Vrabač – Konjic, preko samog Vrapča: stvarnost poslijeratnog vremena (foto: N. Čuljak).

⁶⁶² E. ČELEBI, 1967, 648.

4.2.3. Via Anagasti

Drugi, tzv. Nikšićki put (*via Anagasti*) odnosno Jezerski put (*via Jesera*) vodio je iz Dubrovnika do Trebinja, ali odatle dalje prema Onogoštu (Nikšiću)⁶⁶³ i vodio u Jezera.⁶⁶⁴ Ovaj put je prolazio pokraj nekoliko hercegovačkih gradova.

Slika 243: Pogled prema Trebinju sa magistralne ceste (foto: N. Čuljak).

Srednjovjekovni put koji je vodio od Trebinja prema Onogoštu, odnosno konkretno dionica koja nas zanima, do granice sa Crnom Gorom, teško je pratiti do onog dijela kada se prostor znatno sužava uz sam rub rijeke Trebišnjice. Ovo je manje zahtijevan dio puta, koji između ostalog prolazi i pokraj srednjovjekovnog grada Mičevca, te svoj hercegovački dio završava ispod grada Klobuka, na samoj granici sa Crnom Gorom.

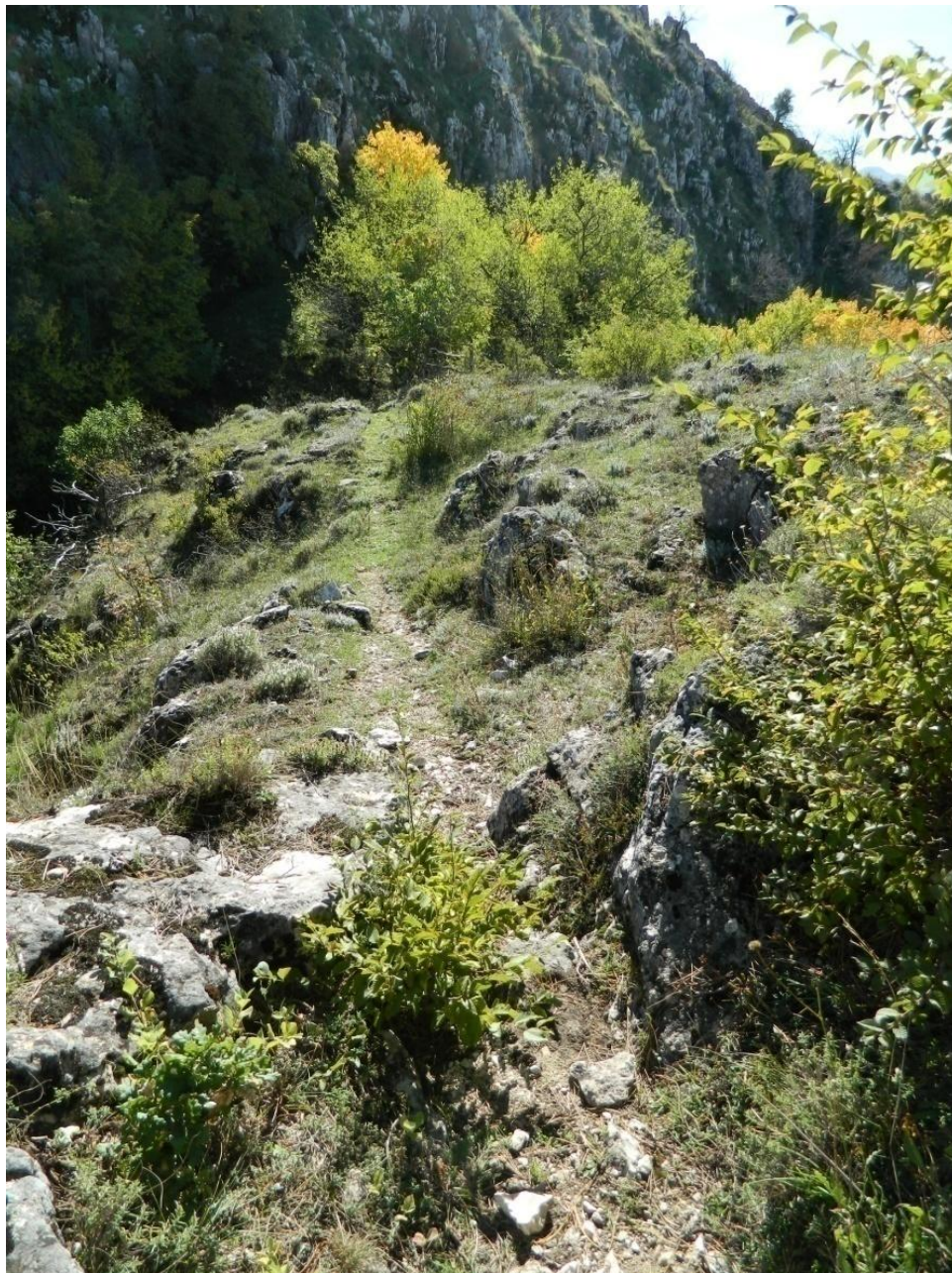

Slike 244 i 245: Lijevo – pogled sa puta na ruševine Mičevca i desno put ispod Mičevca (foto: N. Čuljak).

⁶⁶³ B. ZARKOVIĆ, 2012, 74.; M. DINIĆ, 1937, 125.

⁶⁶⁴ M. DINIĆ, 1937, 125.

Ova posljednja hercegovačka dionica puta je iznimno zahtjevna, uspon je oštar i naporan. Sa ovog puta doslovno pred samim graničnim prijelazom, odvaja se put prema srednjovjekovnom gradu Klobuku koji je još uvijek očuvao dosta arhitekture, međutim zbog njegovog dugog postojanja, veoma je teško razlučiti pojedine razvojne faze.

Slika 246: Put od Vrmca prema Klobuku (foto: N. Čuljak).

Većina vidljivih zidina sigurno pripada novovjekovnom periodu, što je uostalom uočljivo već i po opusu gradnje. Ovaj grad, smješten na dominantnoj klisuri, mogao se uočiti već sa velike udaljenosti. S njegovog platoa se vidi ne samo plato Vrmca, nego i kompletna donja razina uz rijeku i pripadajuća polja, od kojeg ga odvaja nevjerojatno velika visinska razlika.

4.2.4. Ostali srednjovjekovni putovi

Paralelno s putom uz jadransku obalu u unutrašnjosti je išao put od Livna, preko Duvanjskog Polja, Kočerina, Blata (Mostarsko Blato), u Blatnu Župu i odatle preko Blagaja vodio za Nevesinje.⁶⁶⁵ Ovdje je zanimljivo 'preskakanje' Mostara (koji doduše i nije usput, ako se uzme kratica koja se vjerojatno tada koristila kao glavna komunikacija), što bi značilo da se glavni put od Mostarskog Blata spuštao starim seoskim putem direktno u Rodoč, gdje je prelazio Neretvu i vodio prema Blagaju. Obično se u literaturi Mostar stavlja u sekundaran položaj, i to je u srednjem vijeku tako i bilo, kada se uzme u obzir tadašnja uloga Blagaja kao istinskog centra šireg prostora. Ali, svakako se mora naglasiti, da su mostarska srednjovjekovna utvrđenja kao i most koji je postojao na mjestu onog (kasnijeg) znamenitog turskog, arheološki evidentirani. Ovom putu je svakako gravitirao grad Kruševac. A najvažniji centar je bio grad Blagaj (kasnije prozvan Stjepan – grad ili Šćepan – grad, prema hercegu Stjepanu u čijem je posjedu bio).

Slike 247 i 248: Odvojak puta prema Kruševcu (foto: N. Čuljak).

⁶⁶⁵ K. JIREČEK, 1879, 83.

Blagaj je bio povezan s Nevesinjem i jednim dijelom taj put prati i današnji put prema Nevesinju (sl. 250). U srednjem vijeku (ali, očito i mnogo kasnije, sve do izgradnje moderne asfaltne ceste na brdu nasuprot Stjepangradu), stari put je vodio ispod Stjepangrada, te se uskoro dizao uzbrdice⁶⁶⁶, na svom pravcu u smjeru Nevesinja. Pretpostavlja se da je na ovom putu gravitirao i grad Nečigrad (Rabina)⁶⁶⁷, ali držim da njegova ubikacija nije sigurna⁶⁶⁸. Jednako kao i ubikacija Vjenčaca na uzvišenju iznad Nevesinja, mada postoji velika vjerojatnost da je Vjenčac baš tu bio smješten, ali bez arheoloških istraživanja se ne može sigurno govoriti o toj lokaciji.

Slike 249 i 250: Put iz Bišća polja do Blagaja (ispod Stjepangrada), te od Blagaja prema Nevesinju (foto: N. Čuljak).

Nevesinje je svakako bilo sjecište putova, tu se sigurno nalazio i srednjovjekovni grad i podgrađe, mada precizna lokacija grada nije utvrđena. U Nevesinju su između ostalih vladali Sankovići, ali i Hranići – Kosače. Poznata je, između ostalih, i tamo izdana povelja hercega Stjepana iz 1435. god.⁶⁶⁹, upućena Dubrovčanima.

Pored ostalih putova, iz Nevesinja preko Kifinog sela, pa dalje prema sjeveru, postojala je, i danas još uvijek postoji glavna komunikacija prema Kalinoviku. To je put koji vodi preko visoravni Morina (sl. 251), i prometan je, usprkos činjenici što je još uvijek velikim dijelom makadamski, u što sam se uvjerila terenskim obilaskom. O važnosti ove komunikacije kroz

⁶⁶⁶ Ovo znamo primjerice iz putovanja Henrika Rennera (iz druge polovice XIX. st.), koje je opisano u knjizi: *Herceg – Bosnom uzduž i poprijeko* (H. RENNER, 1900, 324), u kojoj ovaj grad autor navodi kao Stjepanograd i donosi zanimljivu legendu o nastanku natpisa na bosančici, no zanimljivo je da je on prilikom posjeta vidio te natpise "na nekim kamenovima u visini".

⁶⁶⁷ Ili Nični- Grad (Nečano) tu locira M. Vego (M. VEGO, 1957, 81; M. VEGO, 1988, 150).

⁶⁶⁸ Ovo je mišljenje i M. Dinića, koji smatra da grad Nečano treba tražiti među istočnim gradova herceg Stjepana Kosače.

⁶⁶⁹ M. VEGO, 1957, 81.

prošla stoljeća svjedoči i podatak da su na južnom dijelu planine Treskavice⁶⁷⁰ (koja se pruža sjeverno od Kalinovika) i u prvoj pol. XX. st. postojala sezonska naselja "humljačkih" (hercegovačkih) stočara iz ljubinskog i stolačkog kraja južne Hercegovine.⁶⁷¹ S obzirom na činjenicu da je Treskavica planina posebno bogata izvorima vode, ali i vegetacijom, bila je posebno pogodna za ispašu, odnosno sezonska naselja stočara iz manje bogatog prostora južne Hercegovine.

Slika 251: Dio puta blizu Morina (foto: N. Čuljak).

Uspoređujući putanje 'posljednjih' stočara iz Ljubinja (ali i Stoca) koji su četiri dana putovali sa stokom do ljetnih stanova (koliba) na Treskavici, s vlastitim terenskim pregledom, došla sam do vrijednih spoznaja o ovoj komunikaciji, koja se velikim dijelom koristi i danas. U opisu puta 'posljednjih' stočara koji je u *Glasniku Zemaljskog Muzeja* 1933. god. objavio Jovo Popović, zabilježena je točna ruta⁶⁷² kojom su se stočari kretali od Ljubinja, preko Stoca,

⁶⁷⁰ Koja se 'dijeli' na sjevernu Turovsku ili Bosansku Treskavicu te južnu, Kalinovičku ili Humnjačku Treskavicu.

⁶⁷¹ J. POPOVIĆ (ured.), 1935 (b), 42-43.

⁶⁷² J. POPOVIĆ, 1933, 194.

Nevesinja, Uloga, Kalinovika do Treskavice.⁶⁷³ Na trasi ovog puta smješten je i srednjovjekovni grad Obalj (sl. 252). Osobito je zanimljiv podatak da se taj put još u XX. st. zvao "humski", tj. onaj dio iza Stoca, koji je preko Dabar Polja išao na sjever, prema Trusini, potom preko Džinova Dola, Rakove Noge, Zovog Dola, dalje na Knežak, pa na Plužine, Morine, i dalje prema Oblju, Kalinoviku. Uz ovaj donji dio puta, nalazio se i Hercegov grad u Zovom Dolu, a ovim dijelom puta je i tijekom XVII. st. prošao i turski putopisac Evlija Čelebi.

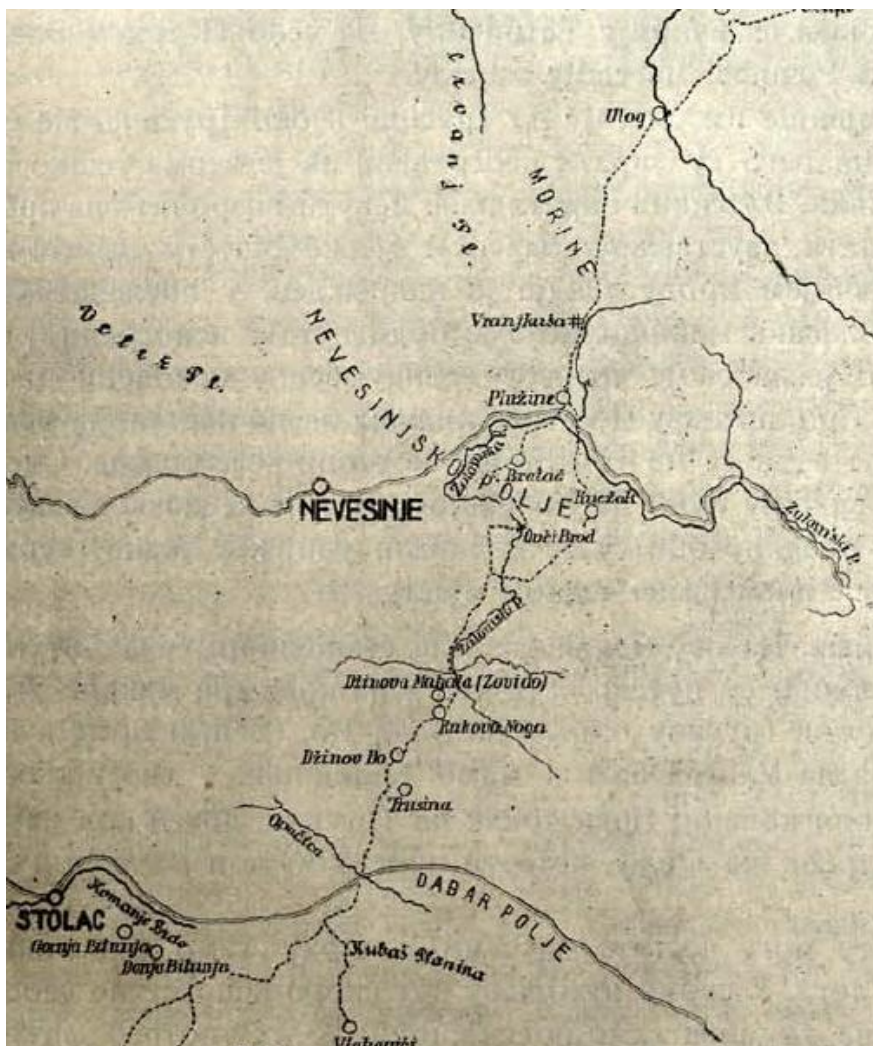

Slika 252: Dio puta ispod Oblja (foto: N. Čuljak).

Pokušavajući pratiti pravce i staze srednjovjekovnih humskih putova, došla smo do zaključka da ih je dosta "naslijeđeno" i u novom vijeku, te se ponegdje danas tu nalaze suvremene asfaltne ceste koje se čak u potpunosti poklapaju (naravno samo u nekim zonama) s nekadašnjim srednjovjekovnim stazama. Druge su se pak nastavile koristiti upravo zahvaljujući lokalnom stanovništvu koje je naviklo koristiti brdske staze, kao prečace do svojih domova. Dok sam promatrala jednog mještana okolice Džepa, kako se brzo i s lakoćom uspinje strmim puteljkom iznad današnje željezničke stanice Grad (sjeverno od

⁶⁷³ J. POPOVIĆ, 1933, 194.

Konjica), koja simbolično i nosi naziv po Gradu smještenom na nevjerojatnoj visinskoj poziciji u odnosu na spomenutu, a za isti uspon je meni kasnije trebalo dobrih dva sata mukotrpnog uspinjanja, shvatila sam da je onodobnom pučanstvu tih krajeva moralo sve to izgledati posve drugačije, kako putovi, tako i visinske pozicije gradova – utvrda. Tako da sam nastojala prestati razmišljati o odnosu gradova prema mreži suvremenih cesta i prema današnjim normama u prostornim odnosima (a opazila sam da je u literaturi upravo to čest slučaj – promatranje iz današnje perspektive) i pokušala se koncentrirati na navode starih putopisaca, kao i na putove posljednjih stočara, i uopće sporedne putove koje i danas koristi lokalno pučanstvo, a nekoć su bili od mnogo većeg značaja.

Slika 253: Mapa putova hercegovačkih stočara preko Dabar Polja, "humskim putem" preko Zovog Dola, prema Ulogu i Kalinoviku (prema: J. Popović, 1933, 195).

Za prostor zapadne Hercegovine, osim onog spomenutog u uvodnom dijelu ovog poglavlja, nemam, kao za neke druge pravce, dovoljno podataka da bih mogla ukazati i na neki sigurni dio glavne trase puta. Na ovom dijelu je sigurno postojalo više putova (kao i u

istočnoj Hercegovini u oblasti Popova polja, gdje su neki pravci išli okolo, a neki i preko polja, ovisno o dijelu godine kad je polje plavilo, ili se koristilo u poljoprivredi, itd.). Prostrano polje i uopće okolica Ljubuškog o kojemu postoji mnoštvo (prvenstveno arheoloških) podataka o naseljenosti, još od prapovijesti, a posebice tijekom antičkog rimskog razdoblja, posve sigurno je bio poprilično prometan kraj i tijekom kasnog srednjeg vijeka, o čemu uostalom svjedoče i srednjovjekovni gradovi, nekropole sa stećcima, potom postojanje srednjovjekovnog franjevačkog samostana, ali još i starijih važnih srednjovjekovnih spomenika poput Humačke ploče, najstarijeg ćiriličnog (sa nekoliko glagoljičnih slova)⁶⁷⁴ epigrafskog spomenika na ovim prostorima.

Glavni srednjovjekovni put je morao povezivati dva utvrđena srednjovjekovna grada na ovom prostoru, a to su Ljubuški i Visoka. A ako sa Visoke pogledamo dalje preko polja, vidjet ćemo u daljini obrise Vrgorca. A ta djelomična i vizualna kontrola među ovim gradovima, jednako kao i njihov gotovo pravilan geografski razmještaj, sa Visokom na pola puta između druga dva spomenuta lokaliteta, posve sigurno dokazuje i njihovu prometnu povezanost. Međutim, kao što rekoh, o konkretnim dijelovima trase nemoguće je govoriti. Možda jedino dio odakle se put iz podnožja odvaja za srednjovjekovni grad Ljubuški.

Dokaz ovoj pretpostavci utemeljenoj na gotovo jedinstvenoj osi pružanja ova tri lokaliteta, pronašla sam i na F. Mlechorijevoj karti vojno-sanitarnog kordona na mletačko – osmanskoj granici iz 1731. god.⁶⁷⁵, na kojoj su naznačena sva tri grada: Vergoraz, Vissocka i Glivbuschi sa označenim pravcem, koji ih gotovo u ravnoj osi povezuje. U svakom slučaju, ako i dvojim oko ucrtanih pravaca na ovoj karti, kao siguran dio trase svakako ostaje onaj u podnožju Starog grada Ljubuškog, odakle se odvaja put prema utvrđi. Današnji makadamski (djelomice protekle godine i asfaltirani put) koji vodi na Stari grad probijen je tek u XX. st., i nema veze sa starim putom na Grad. S tim u svezi može se pretpostaviti da se dio današnjeg puta od Ljubuškog prema Visokoj, odnosno Grabu koristio u srednjem vijeku, ali prije bih ga smatrala nekim vidom zaobilaznice, ako se uzme u obzir onodobni način putovanja, te činjenica da se ipak nastojalo maksimalno skratiti putovanje. Bar u slučaju perioda kada je prijelaz preko polja/rijeka bio moguć.

Skraćivanje vremena putovanja korištenjem alternativnih putova, je nešto što se prakticiralo u kasnom srednjem vijeku. Put se očito birao iz mnogo razgranatije putne mreže nego što sam ja uspjela ovdje predočiti, i to ovisno o: ratnoj opasnosti, položaju (i broju carina), učestalim pljačkama, i sl.

⁶⁷⁴ M. NOSIĆ, 1996, 149-157.

⁶⁷⁵ Ova karta je objavljena u knjizi M. Alilovića i dijelom je privatne zbirke (M. ALILOVIĆ, 2015, 210-211).

Primjer za razmišljanje je recimo pitanje kojim je putom kći hercega Stjepana Vukčića Kosače, bosanska kraljica Katarina Kosača, došla do Stona/Dubrovnika, na svom bijegu iz Bosne. Tu su sigurno uvaženi i trenutni politički i ratni odnosi (vezano uz tursku okupaciju i opasnost presretanja), tako da je možda i ciljano zaobiđen neki korišteniji dio puta. Zanimljivo je u tom smislu i promišljanje koje donosi S. Vukorep⁶⁷⁶, veliki poznavatelj narodnih predaja iz donje Hercegovine, i uopće prošlosti tog kraja. Svakako ne smijemo zanemariti ni učestalost legendi o prolazu Hercega s blagom ("prođe herceg i protjera blago"⁶⁷⁷) na dionici od Hutova prem Stonu. Ovakve legende ponekad ukazuju i na neke povijesne činjenice. I na određen način potvrđuju korištenje nekih dionica puta u kasnom srednjem vijeku. Vezano uz trasu ovog puta otvara se i pitanje postojanja Hutovskog grada u predturskom razdoblju, koje nažalost ne može biti razriješeno prije nego se provedu arheološka istraživanja na lokalitetu tzv. Hadžibegovog grada, koji veoma vjerojatno u svom novovjekovnom ruhu čuva i srednjovjekovne osnove. Kao što vidimo gradovi, putovi i legende, prepliću se i povezuju na razne načine i ostavljaju nam još mnogo prostora za daljnja promišljanja.

⁶⁷⁶ S. VUKOREP, 2010, 98-109.

⁶⁷⁷ S. VUKOREP, 2010, 107.

5. ODNOS GRAD-UTVRDA I PRIPADAJUĆI DIJELOVI

Tijekom izrade ovog rada, došla sam do zaključka da se još uvijek ne može govoriti niti o točnom broju⁶⁷⁸ kasnosrednjovjekovnih gradova, niti o nekim normama oko organiziranja njihovog unutarnjeg prostora i rasporeda pojedinih objekata. Naime, osnovni problem je arheološka neistraženost ovih lokaliteta. Za većinu gradova imamo tek povijesni podatak da su bili na nekom prostoru, i nešto malo slučajnih površinskih nalaza i poneki dio gradskih zidova. Doista, bez konkretnog arheološkog istraživanja, moguće je tek donekle doznati određene informacije metodama arheološke topografije, ali o unutarnjem gradskom prostoru i rasporedu građevina većinom se ne može reći ništa. Stoga ću se u ovom osvrtu pokušati koncentrirati na lokalitete koji su djelimice istraženi (Klobuk kod Trebinja, Blagaj – Stjepangrad kod Mostara), ali i druge gradove kod kojih uopće postoji u nešto većoj mjeri očuvana gradska arhitektura, tj. koji nisu na razini arheoloških lokaliteta na kojima se tek nazire arhitektura. To su primjerice gradovi: Blagaj, Počitelj i Ljubuški.

Ovdje je odmah potrebno navesti da se jedini manje – više potpuno istraženi srednjovjekovni grad u Bosni i Hercegovini, koji nam omogućava istinski uvid u izgled unutrašnjosti kasnosrednjovjekovnog (uz to i kraljevskog) grada, raspored prostora odnosno pripadajućih objekata, ukrase kamene plastike, itd., nalazi na prostoru Bosne, i riječ je o srednjovjekovnom gradu Bobovcu. Njega je sustavno istražio i objavio Pavao Anđelić. Upravo nam nalazi sa ovog lokaliteta daju najbolje shvatiti kako je izgledao jedan srednjovjekovni grad na prostoru današnje Bosne i Hercegovine, i koju je raskoš dekorativnih elemenata kamene plastike podrazumijevao, i koliko se zapravo sasvim uklapao u kontekst ostalih europskih dvorova i vladarskih prijestolnica. Lokalitet tog tipa je teško uopće očekivati da se može pronaći na prostoru Hercegovine, no ako uzmemo u obzir gradove, koji su bili od posebnog značaja pojedinim plemićima i plemićkim obiteljima, onda u tom smislu – svakako možemo izdvojiti Blagaj – Stjepangrad iznad Bune (koji je upravo po svom najpoznatijem vlasniku – hercegu Stjepanu Vukčiću Kosači i ostao zapamćen stoljećima kasnije), ali i Ključ

⁶⁷⁸ Primjerice, kako tretirati grad za koji 100% znamo iz povijesnih izvora da postoji recimo u okolini nekog današnjeg hercegovačkog grada, a koji do dana današnjeg nije precizno ubiciran. Ili, kako tretirati grad za koji postoji velika vjerojatnost da je kasnosrednjovjekovni, ali zbog nemogućnosti provođenja arheoloških istraživanja to ne možemo potvrditi materijalnim dokazima *par excellence*. Potom gradovi poznati iz povijesnih izvora koje grupa autora identificira s jednim, a grupa s drugim ruševnim ostacima (koji su sigurno kasnosrednjovjekovni). Ovakve i druge slične situacije su me dovele do toga da izostavim navod broja lokaliteta. Naprosto držim da je stanje istraženosti ove problematike još uvijek na samom početku. To osobito važi i za pitanje gradske arhitekture, tlocrta gradova, pripisivanju ovih zdanja nekim utjecajima i stilovima. Sve to skupa zvuči veoma apsurdno kad se stavi na papir činjenično stanje koje govori o tomu da je većina gradova još uvijek u potpunosti (ili većim dijelom) neistražena.

kod Gackog, kao omiljeni grad vojvode Sandalja Hranića Kosače, a kasnije i njegovog nasljednika hercega Stjepana Kosače. Ovi gradovi su sigurno u kasnom srednjem vijeku morali imati prepoznatljiv izgled i morali su svjedočiti o bogatstvu i ugledu svojih vlasnika. O nešto luksuznijem životu unutar grada saznajemo iz rezultata istraživanja još jednog grada hercega Stjepana Kosače, naime Mičevca kod Trebinja. U Muzeju Hercegovine u Trebinju se čuvaju ostatci veoma luksuznog (za to doba) posuđa uvezenog iz Italije i sl.

Kada se promotre tlocrtna rješenja ovih gradova, može se konstatirati da na prostoru obuhvaćenom ovim radom možemo govoriti o dva osnovna tipa gradova – utvrda, i to prema vrsti terena možemo ih razvrstati u visinske ili gorske gradove (Bokševac, Črešnjevo, Klobuk, Ljubuški, Blagaj, Kruševac (Blato), itd.), te u ravničarske uz rijeke (Dbar, Mičevac, vjerojatno i Trebinje). Proučavajući tlocrte (za one koji su na tolikom stupnju očuvanosti da im se uopće može definirati tlocrt), došla sam do zaključka da se ne može govoriti o nekoj podjeli prema tipu tlocrta, budući da je ovim gradovima upravo zajednička karakteristika da se u potpunosti prilagođavaju terenu i da koriste prirodne strukture (poput stijena, vrhova klisura i sl.) i ugrađuju ih, odnosno grade na njima koristeći ih kao dio svoje strukture. U takvom prilagođavanju terenu ne odaje se tendencija nekom konkretnom obliku, osim da se grad tako pozicionira, da bude što više prirodno utvrđen rubovima uzvisina, i sl., tako da nad takvim strmoglavim padinama njihove nadograđene zidine djeluju dodatno impresivno i neosvojivo.

Određena sličnost u tlocrtnim rješenjima vidljiva je pr. u slučaju Mičevca kod Trebinja i Blagaja (Stjepangrada) kod Mostara. To je zapažanje već registrirano od strane drugih istraživača, mada smatram da je prije riječ o slučajnosti, nego o normi. Posebice kad se uzme u obzir činjenica da su osnove istočnog blagajskog 'štita' formirane možda već u kasnoj antici.

Z. Horvat u svojoj *Burgologiji* primjerice koristi podjelu (nazivlje): gorski burgovi, ravničarski burgovi, vodeni burgovi i burgovi povezani s naseljem.⁶⁷⁹ Jasno je da su kod nas zapravo svi gradovi na određen način gorski, jer zapravo i nekolicina lokaliteta koji su na omanjim uzvišenjima, ipak jesu na uzvišenjima (Mičevac pa i Dbar koji je 'najravničarskiji' od svih). Možda bi u našem slučaju bila adekvatnija terminologija visinski i nizinski uz rijeke (neka kombinacija Z. Horvatovih ravničarskih i vodenih burgova), budući da ovih nekoliko ravničarskih jeste u nizinskim prostorima, ali ne nužno ravničarskim, a potom postavlja se pitanje postojanja grabe-opkopa (kao karakteristike ravničarskih gradova): primjerice u slučaju Mičevca - omanje uzvišenje na kojem se nalazi, kao i gradski bedemi ne zahtijevaju nužno nikakve opkope, posebice uz relativno dobro branjeni uži prostor prema rijeci. O

⁶⁷⁹ Z. HORVAT, 2014, 41-65.

ovome bi se svakako dalo dalje raspravljati, no, držim da smo po pitanju proučavanja gradova na prostoru o kojem pišem još u fazi provjere nekih ubikacija, datiranja, tlocrta, i sl., *i.e.* u začetcima bavljenja ovom problematikom i doista mi se čini previše ambicioznim (pa i pogrešnim) donositi neke generalne zaključke o detaljima tog tipa. Postoje naravno određene pravilnosti koje uostalom i čine bit srednjovjekovnog utvrđenog grada, a to je postojanje kula (utvrda) i bedema. Koliko sam uspjela ustanoviti - većina gradova sa bolje očuvanom arhitekturom ima ishodište u jednom omanjem ograđenom prostoru (utvrda/kula sa oborom) koji se kasnije proširivao, i u čijem se podnožju oblikovalo podgrađe, ponekad i trg. Kao što sam to ranije navela u tekstu, ključni događaj (ili radije proces) za razvoj gradske arhitekture, odnosno izgradnju i širenje gradova, je zapravo jačanje opće ekonomske moći⁶⁸⁰ oblasnih vladara i plemstva, a ono je pak u svezi s razvojem rudarskih centara u Bosni i s tim povezanim intenziviranjem trgovine.

Unutar gradskih bedema redovito se uočava pojava glavne obrambene kule, svojevrsnog donžona. On predstavlja najjaču gradsku kulu, neki vid sigurnog zadnjeg utočišta za branitelje. Također, primjećujem pojavu posebno osmišljene obrane najugroženijeg – ulaznog dijela u grad, koji ponekad ima i prave ulazne kule u svojoj konstrukciji, ali i bočne zaštite tog dijela prostora sa susjednih bedema ili utvrda. Ili oblikovanje nekog vida dobro šticećenog predvorja sa dvostrukim gradskim kapijama. Za neke gradove se tradicijski zna za postojanje tamnice, koja i jeste ponegdje evidentirana (u kulama Mičevca je su prema riječima istraživača Đ. Odavića čak pronađene željezne bukagije, te je dokazano korištenje iste kao tamnice). Također ustanovljeno je i postojanje tajnih izlaza iz grada. Nezaobilazan dio gradske arhitekture jeste svakako postojanje jedne, ili više gradskih cisterni. Ove cisterne su upravo zbog svoje nužnosti često bile obnavljane i u turskom razdoblju. U par gradova imamo naznake mogućih palača, pr. u Blagaju i Klobuku, no svakako je glavna blagajska palača, odnosno dvor bio u podgrađu, u Bišću, te se spominje u brojnim povijesnim dokumentima. U rasporedu gradskog prostora ponegdje uočavam njegovu organiziranost na različitim razinama koje su istovremeno postojale. Primjerice situacija u Črešnjevju, gdje je grad bio paralelno organiziran na dvije gradine (kako se zovu u narodu danas), a cijeli kompleks je na ugroženim dijelovima bio zaštićen i povezan bedemima i imao je zajedničku gradsku dvostruku kapiju koja je sačuvana do danas. Možda je slična situacija bila i u Klobuku. U nastavku teksta svakako ću se osvrnuti na ove i još neke druge dijelove gradske arhitekture na konkretnim primjerima.

⁶⁸⁰ Ovaj proces i svezu je uočila (na Jiričekomom tragu) već D. Kovačević – Kojić, o čemu je također bilo već govora u ovom radu. Moj terenski pregled je samo potvrdio ta promišljanja i zaključke.

5.1. Dijelovi srednjovjekovnog grada

Osnovno polazište u razvoju srednjovjekovnog grada je utvrda – kula. Ona je mogla predstavljati oblik sam za sebe, u smislu utvrde koja je imala ulogu samostalne kule – stražare. Kada se uz kulu pridoda i odgovarajući prostor dvorišta, koji se opasa bedemima (tzv. obor), dolazi se do idućeg razvojnog stupnja – osnove srednjovjekovnog grada koji ima svoju kulu, i uz nju ograđen prostor. Vrhunac razvoja grada predstavlja kulama zaštićen širi prostor, koji ima i svoje satelitsko naselje, u vidu podgrađa izvan gradskih bedema. Upravo postojanje trga u podgrađu, ili toponim varošište, ukazuje na postojanje višeg stupnja razvoja nekog naselja.

Glavne dijelove srednjovjekovnog grada čine: glavna obrambena kula (mogući donžon⁶⁸¹, ali ne nužno), bedemi s posebno zaštićenim ulazom (gradska kapija), ostale kule – stražare, ulazna kula, stambena kula (palas), cisterna (ili više njih), ostali prateći objekti. Za ove gradove je karakterističan izostanak kontrafora, ukoliko ih ima, oni su uglavnom dozide iz turskog perioda. Gradska kapija je najčešće u sklopu ulazne kule.⁶⁸² Neki vid barbakana imao je sigurno u ranijoj fazi Blagaj (Stjepangrad), te mu se tragovi još mogu vidjeti na prilazu gradu.

Slika 254: Pogled na krunište Blagaja sa psobranima i zupcima (foto: N. Čuljak).

⁶⁸¹ P. Anđelić (P. ANĐELIĆ, 1984, 454) je otvorio pitanje opravdanosti korištenja termina donžon, prema njemu glavna kula na ovim prostorima nikada nije postala i stan gospodara grada, pa u tom slučaju nije opravdano korištenje tog termina, no drugi autori i dalje koriste taj termin u smislu glavne kule, bez obzira na nepostojeću istraženost istih, koja bi ukazala na opravdanost tog nazivlja.

⁶⁸² P. ANĐELIĆ, 1984, 452.

Vrh gradskih bedema, tzv. branište, činilo je krunište (sl. 254) sa zupcima te vizirima – prosjecima za obranu, te prsobranima ispod, uz, naravno, stražarsku stazu, koja je djelomice bila zidana, a drugim dijelom formirana u vidu drvenih trijemova (u slučaju tanjih zidova), te je omogućavala brzu pokretljivost gradskih branitelja. Svakako je jedno od glavnih obilježja srednjovjekovnog grada bio upravo završetak kruništa nizovima zubaca, a učestalost tog funkcionalnog, ali i stilskog detalja pokazuje i primjer Paganove karte jadranske obale i zaleđa (poč. XVI. st.) bez obzira na shematiziranost prikaza.⁶⁸³ Zanimljiv mi je pokušaj Z. Horvata da sa arhitektonske strane pokuša analizirati korištene mjerne jedinice prilikom recimo izrade kruništa, tj. omjer zubaca prema vizirima i sl. Smatram da bi ovu metodu trebalo primijeniti i na našim gradovima tamo gdje je to izvedivo. Ovo je u svezi s promišljanjima o razlici u mjernim jedinicama te načinu planiranja i izgradnje srednjovjekovnih i turskih kula, te bi se možda apliciranjem ove metode na naše lokalitete moglo doći do posve novih spoznaja.

Promatrajući ulaze (sl. 255-258) u srednjovjekovne hercegovačke gradove – naravno na lokalitetima na kojima su ulazni dijelovi bar djelomice očuvani, uočila sam da kod nekih gradova, poput Blagaja i Ljubuškog recimo, postoji cijeli složeni sustav dobro branjenog i uopće arhitektonski vješto (u fortifikacijskom pogledu) osmišljenog predvorja i sustava zaštite ulaza. To me upućuje na njihovo nadograđivanje vjerojatno bliže sredini XV. st., i vjerojatno od strane profesionalnih graditelja. S druge strane, u gradovima poput Črešnjeva nalazim tek na dugački gradski bedem koji se pruža obronkom brda i koji je otvoren prolazom sa dvostrukim vratima, za koji mogu reći da predstavlja mnogo jednostavniju varijantu osiguranja. U djelomice porušenoj gradskoj kapiji Črešnjeva može se vidjeti četvrtasta udubina (svojevrsni utor), koja je vjerojatno služila za neki vid rampe ili na neki drugi način oblikovala mehanizam zatvaranja vrata. Druga njena funkcija (pr. nekog serklaža ili sl.) zbog izgleda i položaja nije moguća. Sličan ostatak nalazim i u ulaznom dijelu u počiteljsko centralno gradsko jezgro, tj. vanjski obor počiteljske kule. No ovdje je također riječ o jednom drugačijem, i složenijem sustavu obrane ulaza, u odnosu na ovaj iz Črešnjeva.

Zanimljiva je situacija i u Klobuku, gdje u donjem dijelu grada, dakle još u prostoru Vrmca, gdje se odvaja put prema gornjem platou grada, postoji neki vid kapijskog sustava za koji bih rekla da najranije datira iz turskog razdoblja, dok je pravi kapijski prostor na grad, točno ispod gradskog bedema, na nešto jačem usponu kojim se izlazilo na gornji plato. Ovdje osim (nove) montirane ogradice koja posve narušava integritet kompleksa, ne postoje

⁶⁸³ Z. HORVAT, 1996, 178-179.

sačuvani ostatci arhitekture, i pitam se da li je ona izvorno ito postojala ovdje. Naime, zbog specifičnosti pristupa koji uskim prolazom prati rub klisure, sa umjetno podešenim veoma teškim usponom pri izlasku na gornji plato (kojim se jašući očito ne bi moglo pristupiti, a koji je izravno branjen sa gradskog bedema), ovaj ulaz je očito bio veoma dobro zaštićen i bez klasične gradske kapije.

Slike: 255-258: Na dvije fotografije lijevo ulaz u Stari grad Ljubuški, na dvije fotografije desno ulaz u Stari grad Blagaj (foto: N Čuljak).

Usudila bih se ipak pretpostaviti da ulaz u grad Črešnjevo (sl. 259-260) ne ukazuje nužno svoju arhaičnost u odnosu na neke druge, nego možda je više odraz lokalnih tradicija oblikovanja fortifikacijskog sustava, dok je na primjeru Blagaja i Ljubuškog riječ o očito veoma složenim sustavima, u kojima se nedvojbeno osjeća utjecaj iz drugih europskih srednjovjekovnih gradova. U kategoriju sa Črešnjevom bih (ali samo djelomice) ubrojila i Klobuk, mada je arhitektura Klobuka, poradi svog veoma aktivnog korištenja i nadograđivanja tijekom turskog razdoblja nepouzdana u tom smislu.

Slike 259 i 260: Ulaz u stari grad Črešnjevo (Trešnjevac) lijevo dio urušene vanjske gradske kapije, a desno drugi dio gradske kapije promatran s bočne strane (foto: N. Čuljak).

U kategoriju složenih kapijskih sustava bih svakako ubrojila i ulaz u Počitelju (sl. 261-262), pri čemu jasno mislim na ulaz u vanjski obor uz počiteljsku kulu, odnosno dio koji je sigurna jezgra srednjovjekovnog Počitelja i koji po svojoj prilici datira (u današnjem obliku) iz vremena obnova Matije Korvina.

Slike 261 i 262: Obnovljeni ulaz u vanjski obor uz počiteljsku kulu (foto: N. Čuljak).

Za hercegovačke kasnosrednjovjekovne gradove – za koje imamo vidljive ostatke arhitekture, može se reći da postoji određena zajednička osobina zidanja: zidova su sa dva lica s kamenjem trpancem u sredini zida, na koji se često obilno nanosi žbuka. Kamen koji se koristi je često grubo priklesani lomljenac. Mada po ovom pitanju postoje određene varijacije (pr. na lokalitetima Bokševac i Vrtar u odnosu recimo na Ljubuški i Blagaj). Ustanovila sam da bi ključ u rješavanju ove problematike mogao biti u pokušaju izdvajanja gradova koji prestaju egzistirati (bar u većoj mjeri) u turskom razdoblju, te bi trebalo graditi usporedbe na tom temelju. Međutim, čak i u tom slučaju, ne mora se uopće raditi o općeprihvaćenom opusu zidanja, nego o lokalnim varijantama na tu temu, prilikom koje se graditelji koncentriraju na kamen njima dostupan (poznato je da se graba kopala na lokacijama što bližim samom gradilištu!), te ga obrađuju u skladu s njegovim mogućnostima oblikovanja, kao i vlastitim graditeljskim znanjem i spretnošću.

Proučavanje opusa zidanja, kada se dobije malo više ogoljenih srednjovjekovnih zidova (ukoliko se realiziraju bar neka arheološka istraživanja na ovom području!), svakako će doprinijeti učinkovitijem proučavanju faza gradnje i pregradnje, kao i boljem razumijevanju kasnosrednjovjekovnog načina zidanja. Mada, u principu, glavne podatke o starosti pojedinih gradskih područja možemo dobiti isključivo arheološkim iskopavanjem i povezivanjem određenih segmenata arhitekture sa konkretnim artefaktima otkopanim iz prethodno intaktnih slojeva.

Što se tiče izgleda srednjovjekovnih kula, čini se da ipak prevladavaju četvrtaste kule (Blagaj, Mičevac, gradovi na prostoru Konjica, itd), kula polukružne osnove je ona u Prozoru, a primjer poligonalne kule je počiteljska glavna kula. Tek će arheološka istraživanja pokazati da li možda (moguće) još neke kule kružnog tlocrta pripadaju i kasnosrednjovjekovnom periodu (bar u osnovi), a to je kako se čini veoma izvjesno za kulu u Trebinju. Istraživanja na Hutovskom gradu bi mogla potvrditi nešto slično i za tamošnju kulu. Pokušaj razmatranja tlocrta bosansko-hercegovačkih srednjovjekovnih gradova je napravio M. Popović⁶⁸⁴, no obuhvatio je samo manji broj lokaliteta, a i sam je bio ograničen na već publicirane i njemu dostupne lokalitete.

Slika 263: Cisterna u gradu Blagaju – Stjepangradu (foto: N. Čuljak).

Vodoopskrba je bila od vitalnog značaja za život svakog srednjovjekovnog grada, tako da su gradovi redovito imali cisterne (za prikupljanje atmosferske vode), a za podzemne vode bunare. Na nekim gradovima postoji i više cisterni (pr. Blagaj), a na drugima zbog loše istraženosti lokaliteta, nisam uspjela detektirati niti onu jednu koja je morala postojati. Poznato je iz izvorne građe da su specijalizirani dubrovački graditelji (*magistre a cisternis*)

⁶⁸⁴ M. POPOVIĆ, 1995, 33-55.

djelovali na prostoru današnje Bosne i Hercegovine, te da su bili iznimno cijenjeni na domaćim dvorovima.⁶⁸⁵ Za gradove u kojima nisu registrirane cisterne, a koji se nalaze odmah uz rijeke, izostanak cisterne se tumači blizinom pitke izvorske vode (pr. situacija Mičevca, ili u mostarskoj tvrđavi). Ove cisterne su bile četvrtastog ili kružnog oblika, i obložene su hidrauličnom žbukom crvenkaste boje i korištenje takve žbuke traje kroz cijeli razvijeni i kasni srednji vijek te osmanski period.⁶⁸⁶

Cisterne na prostoru današnje Hercegovine su mnogo lošije ispitane od onih u Bosni, o njima je nešto više pisao A. Ratković⁶⁸⁷. Primjere cisterni imamo u gradovima poput: Črešnjeva, Ključa kod Gacka, Klobuka, Ljubuškog, Blagaja (sl. 263). Kod Kruševca iznad vrela Lištice postoji neko kružno udubljenje, no bez ostataka žbuke, te je upitno da li je to bila nekad cisterna⁶⁸⁸. Ista situacija je na utvrđi Vratar iznad Sutjeske. Na ovom prostoru je svakako bila najveća blagajska kružna cisterna smještena u centralnom objektu – palati. Uz ovu su korištene i dvije četvrtaste cisterne, koje se za razliku od prve – i danas mogu vidjeti.

Tajni prolazi u srednjovjekovnim gradovima su zabilježeni na više lokaliteta, pr. u Blagaju, Klobuku, itd. Mada, kad pogledamo kroz jedan od tih otvora na oštne i opasne litice ispod – djeluje nezamislivo da bi se netko služio takvima 'izlazom', no pronašla sam potvrde iz novijeg vremena da su se ti izlazi doista i kasnije koristili. Primjer za to je u srednjovjekovnom gradu Klobuku, koji je poseban uzlet doživio i pod turskom okupacijom, a od strateškog značenja je bio i kasnije, te je poznat događaj iz novije povijesti, prilikom austrijske opsade Klobuka kojeg su držali Crnogorci, a koji su se, ne mogavši izdržati pritisak austrijske vojske (1878, god.), spustili konopcima u provaliju pod gradom Klobukom i povukli se u Crnu Goru.⁶⁸⁹

Mašikuli, kao dio gradske srednjovjekovne arhitekture sačuvani su u rijetkim slučajevima srednjovjekovnim gradovima Bosne (pr. Sokolac), no nigdje nisu očuvani direktno iznad ulaznih gradskih vrata. Nažalost o tomu nemam nikakvu domaću literaturu, ali već prvim pogledom na ulaz u stari grad Ljubuški, ugledavši konzole iznad gradskih vrata, pomislila sam da bi se tu moglo raditi o konzolama koje su držale mašikule, no nisam odmah mogla pronaći identičnu paralelu, no kasnije sam je pronašla u dalekoj Irskoj – na primjeru u Dahir castle-u (sl. 264-265), koji datira iz XIV. st. Mašikuli su bili veoma efikasne konzolne galerije sa otvorom na dnu, odakle se moglo neprijatelja posipati vrelim uljem, ili zasipati kamenjem.

⁶⁸⁵ A. RATKOVIĆ, 2005, 25.

⁶⁸⁶ A. RATKOVIĆ, 2005, 57.

⁶⁸⁷ A. RATKOVIĆ, 2005, 41-58.

⁶⁸⁸ T. ANĐELIĆ, 1978, 15-16.

⁶⁸⁹ H. KREŠEVLJAKOVIĆ – H. KAPIDŽIĆ, 1954, 18-19.

Mašikul ovog tipa, postavljen ovako izravno iznad ulaza u stranoj literaturi o srednjovjekovnim gradovima označen je kao *brattice*, ili *bretèche*. To je manji oblik mašikula iznad vrata.

U slučaju Ljubuškog (sl. 266) ovaj mašikul je predstavljao krajnju točku zaštite ionako dobro utvrđenog ulaza u gradski prostor, koji je očito rađen smišljeno, po 'modi' i praksi tog vremena. Prava šteta što se osim kamenih konzola sama konstrukcija mašikula nije očuvala, ali u svakom slučaju navedena paralela je dokaz da je praksa postavljanja takve zaštite postojala i u drugim dijelovima srednjovjekovne Europe. Veoma sličnu paralelu imamo i u primjeru breteša, ali na ulasku u bedemsku kulu u Aigues – Mortes⁶⁹⁰ (Francuska), iz XIII./XIV. st.

Slike 264-265: *Dahir castle* u Irskoj ulaz i desno mašikul iznad ulaza (prema: *Enjoy-irish-culture*), <http://www.enjoy-irish-culture.com/castles-in-ireland-cahir.html> (10.04.2017.).

Slika 266: Ulaz u stari grad Ljubuški i konzole za mašikul, odnosno breteš (*bretèche*) iznad ulaza (foto: N. Čuljak).

⁶⁹⁰ J. D. LEPAGE, 2002, 115.

Krajem srednjovjekovnog razdoblja, pod utjecajem jačanja opasnosti od Turaka, ali i općenite promjene u načinu ratovanja, pojedini srednjovjekovni gradovi probijaju otvore za topove. U tom smislu postoje primjeri primjere ravnih topovskih otvora manje-više iste širine i visine u Blagaju na Buni, Ljubuškom, Klobuku i Ključu kod Gacka .

Slike 267 i 268: Probijeno topovsko okno i pogled na pristup gradu (foto: N. Čuljak).

U slučaju grada Blagaja (Stjepangrad) imamo situaciju da je topovsko okno bilo ugrađeno u sjeverni bedem te se sa njega moglo ciljati na neprijatelje još dok su bili relativno udaljeni od grada. Ovo je okno bilo stubama povezano s tamnicom i stražarskom stazom.⁶⁹¹ Primjere zasvedenih topovskih otvora imamo u počiteljskom donžonu (oni su po svoj prilici vezani uz kasnosrednjovjekovne pripreme za obranu od Turaka).

U počiteljskom donžonu također nalazim lijepe primjere kamina (sl. 269-270), za koje se tradicionalno u našoj arhitekturi isključivo drži da pripadaju novovjekovnom, turskom razdoblju, no takvih je kamina bilo i u srednjovjekovnom razdoblju o čemu svjedoče brojni primjeri iz literature. Primjerice, kamina zidanog u velikoj okrugloj kuli srednjovjekovnog grada Nenagh castle u Irskoj⁶⁹² svjedoči o postojanju određenog srednjovjekovnog građevinskog modela u gradnji kamina u kulama. Po sličnom modelu zidan je i kamin u Ružici u Hrvatskoj, čiji tlocrt donosi Z. Horvat⁶⁹³ koji se nešto više bavio problematikom grijanja u srednjovjekovnim gradovima.

⁶⁹¹ A. RATKOVIĆ, 2005, 36-37.

⁶⁹² T. MC NEILL, 1997, 33.

⁶⁹³ Z. HORVAT, 2014, 282.

Slike 269 i 270: Pogled na unutrašnjost počiteljskog donžona: lijevo su kamini na različitim katovima i topovski otvori, desno je kružno zidano stepenište unutar kule (foto: N. Čuljak).

U počiteljskom donžonu također postoje drvene krovne grede, koje predstavljaju lijep primjer potpune restauracije (sl. 271-272) prema srednjovjekovnim uzorcima, slično kao kod francuskog Carcassonne-a. Z. Horvat⁶⁹⁴ je za prostor sjeverne Hrvatske napravio analizu tipova krovišta na srednjovjekovnim gradovima i tu se također mogu naći ogledne paralele.

Slike 271 i 272 : Izgled obnovljenog krovišta počiteljske glavne kule (foto: N. Čuljak).

⁶⁹⁴ Z. HORVAT, 2014, 186-199.

Još jedno nedovoljno istraženo pitanje vezano uz arhitekturu koju vežemo uz kasnosrednjovjekovne gradove, jeste pitanje crkvene arhitekture. Ona je nesumnjivo postojala, o čemu svjedoče rezultati istraživanja P. Anđelića u Bobovcu. A u smislu hercegovačkih gradova, mogu spomenuti pr. istraženi objekat moguće crkve u gradu Bokševcu. Na području Konjica postoji nekoliko istraženih srednjovjekovnih crkava, no nisu povezane uz uži gradski prostor. Od neistraženih je ona u Črešnjevu.

Svakako je zanimljivo pitanje džamija koje su nastale na temeljima starijih srednjovjekovnih crkva. O tomu je nešto pisao i P. Bakula, no ima i dosta podataka koji govore o tome, a tiču se prostora cijele današnje Bosne i Hercegovine. Možda je najzanimljiviji primjer Fethija džamije u Bihaću (Bosna), koja je čak u svojoj arhitekturi zadržala karakterističan ostatak srednjovjekovnog gotičkog portala izvorne crkve posvećene sv. Anti. Zanimljiva su svakako o ovoj problematici i istraživanja A. Zirduma⁶⁹⁵, koji donosi podatak o čak 464 srednjovjekovne crkve na prostoru današnje Bosne i Hercegovine.

⁶⁹⁵ A. ZIRDUM, 2001, 161-219.

6. MOGUĆNOSTI NEDESTRUKTIVNOG ISTRAŽIVANJA U OKVIRIMA ARHEOLOŠKE TOPOGRAFIJE I ARHEOLOGIJE ARHITEKTURE

Kroz ovaj rad pokušala sam upravo arheološko-topografski doći do što više informacija o srednjovjekovnim gradovima na prostoru koji obrađujem. Također sam radila baze podataka u kojima imam obrasce opusa zidanja svih gradova do kojih sam uopće mogla doći prilikom terenskih rekognosciranja u sklopu izrade ovog rada. Iz svega spomenutog sam zaključila da je ipak moguće doći do određenih spoznaja koje nadopunjuju one koje znamo iz povijesnih izvora, te mogu predstavljati jedan korak dalje u proučavanju srednjovjekovnih gradova, ujedno i stvoriti osnovu za klasična arheološka istraživanja, za koja vjerujem da će tek dati konačnu riječ po pitanju nekih lokaliteta i potvrditi zapažanja i pretpostavke koje sam donijela i one koje sam "naslijedila" od starijih istraživača.

Arheološko-topografsku metodu sam pokušala detaljnije primijeniti i predočiti na lokalitetu Grad kod Ribića, koji još uvijek nije definiran u smislu povezivanja sa konkretnim gradom iz povijesnih izvora (što svakako znatno otežava interpretaciju). Terenskim obilaskom, proučavanjem katastra, zračnih snimaka, kao i povezivanjem s podacima o pokretnim arheološkim nalazima iz neposredne blizine, te intervjuiranjem lokalnog stanovništva, uspjela sam doći do nekih zanimljivih spoznaja koje ne nalazim kod prethodnih istraživača.

Naime, mislim da sam arheološko-topografskom studijom uspjela predočiti da je Grad kod Ribića, bez obzira na njegovo evidentno (kasno)antičko postanje⁶⁹⁶, bio aktivno korišten i tijekom kasnog srednjeg vijeka.⁶⁹⁷ Slučajni nalazi dvije velike ostave (od preko 1400 primjeraka) srednjovjekovnog bosanskog novca u neposrednoj blizini položaja označenog toponimom Grad, mapiranje karakterističnih toponima vezanih uz srednjovjekovni grad, terenski pregled lokaliteta, te informacije prikupljene od lokalnog stanovništva, sve to je bilo dovoljno da dobijem osnovne konture rasporeda prostora grada kojemu tek slijedi klasično arheološko istraživanje.

⁶⁹⁶ U prilog tomu govore nalazi rimskih tegula, tehnika zidanja južnog zida, pravilna forma građevine, a to su ustanovili već: Patsch (K. PATSCH, 1902, 326), Basler (Đ. BASLER, 1955, 228) i Anđelić (P. ANĐELIĆ, 1958, 199).

⁶⁹⁷ Srednjovjekovnu fazu nadgradnje rimskih zidova registrirao je P. Anđelić (P. ANĐELIĆ, 1958, 199) za vrijeme svojih rekognosciranja, no dao ju je naslutiti već i Đ. Basler, pozivajući se na općenito spominjanje Ribića u srednjovjekovnim poveljama, te također navodi velike količine novca bosanskih kraljeva nađenih u blizini. On smatra da grad bio aktivan još tijekom XIV. st. (Đ. BASLER, 1955, 228).

Slika 273: Mapiranje karakterističnih toponima grupiranih prema rasprostranju (foto: na ortofoto snimku izradila N. Čuljak).

Znakovite toponime ovog područja sam označila i grupirala u prostore na kojima su zastupljeni u katastru. Tu prije svega mislim na: niz parcela Grad, i iza njih dosta parcela Za Grad (također i u varijanti Za gradom). Zanimljiv je toponim Gostinovac odnosi se na više parcela (vidjeti na sl. 273). Od drugih toponima: veoma znakovito Staro tršće, koje bih mogla zanemariti jer toponimi trsje se ovdje pojavljuju, no ovo Tršće je znakovito locirano pokraj lokaliteta Utrge, što apsolutno ne može biti slučajno i posve sigurno upućuje na trg. Potvrda tome je i jedna parcela naziva Podgrad, također u blizini ovih prethodnih. Znakoviti su i toponimi: Puščanija/Pušćanija te Gostinac / Gostinovac⁶⁹⁸ i Grab⁶⁹⁹. Mada je zbog umjetnog Jablaničkog jezera izmijenjena situacija sa dolinom rijeke Neretve, kao i tokom Ribičkog potoka, ipak se može zamisliti nekadašnji izgled okoline lokaliteta. Izbor smještaja utvrde

⁶⁹⁸ Pitam se ne radi li se i ovdje o posjedu Crkve bosanske, tj. o krstjanskim kućama (hižama, gostinjcima), poznato je da se u povijesnim izvorima spominje takva i u nedalekom Podbiogradu. Također i ovaj položaj bi odgovarao položaju u sklopu podgrađa.

⁶⁹⁹ Graba je prema P. Skoku (P. SKOK, 1971, 599) sa značenjem jarak, prokop. U tom istom značenju grabu imamo i u *Glosaru naziva* A. Deanović (A. DEANOVIĆ 1978). No graba je u ovom kontekstu mjesto sa kojega se 'brao kamen' za gradnju, a ta mjesta su poradi smanjenja troškova transporta bila redovito u blizini i na samom gradilištu: "dubljenje grabe" (Z. HORVAT, 2014, 19). U slučaju ovog lokaliteta isključujemo primarno logičnu primisao na drvo grab i držimo da je upravo na padini brijega koja se spušta od grada ujedno bio i bran kamen za gradnju, odnosno dogradnju ovog utvrđenja. Dodatnu potvrdu ovome daju i Grabu ponedje susjedne parcele naziva Krč.

posve odgovara, pristup od Bešika je nemoguć za kretanje natovarenih konja. Prilaz sa juga je najblaži, no otkuda bi vodio. Sa platoa grada se odlično nadzire upravo prilaz od strane Ostrošca, i utvrda ga može štiti, kao i zaravan koja se pruža uz njega. Moj je zaključak da je pristup Gradu bio upravo s te strane, da je čak i raspored toponima Zagrad dokaz da je glavni pristup išao od jugozapada. Samo jedna jedina mala parcela koja nije potopljena Jablaničkim jezerom nosi naziv Podgrad. No njen smještaj uz Staro tršće i Utrge smatram dovoljno znakovitim za donošenje navedenih zaključaka. Tek će naravno konkretna arheološka iskopavanja dati svoj konačan odgovor, no u ovom kontekstu proučavam lokalitet u okvirima nedestruktivnih metoda istraživanja. Položaje Gostinovac, koji su očito vezani uz podgrađe, povezujem sa mogućim posjedima krstijana (sljedbenika Crkve bosanske), odnosno mogućom njihovom "kućom", tj. *domus*-om, koji bi svakako i sam po sebi ukazivao na intenzitet prometa i potvrđivao postojanje podgrađa.

Informacije koje sam dobila od lokalnog stanovništva, a koje se tiču pronalazaka puno željeznih predmeta "za kovanje" (koji su po svoj prilici bačeni u rijeku), na mjestu gdje oni misle da su bile kovačnice, kao i pronalazak velikih ostava srednjovjekovnog bosanskog novca (na dvije lokacije), od kojih je jedna sadržavala oko 1400 komada srebrnog novca bosanskih kraljeva: Tvrtka II. (1421.-1443.) i Stjepana Tomaša (1444.-1461.), a bila je spremljena u zemljanom loncu sa drvenim čepom na lokalitetu Gaj⁷⁰⁰, dok je druga s novcem istih vladara pronađena na položaju vinograda Prijeko, a riječ je o vrču sa 1422 kovanice⁷⁰¹, sve me to upućuje na mogućnost postojanja kovnice novca, koja je svojedobno već od strane Ć. Truhelke pretpostavljena u Konjicu⁷⁰².

Dodatnu potvrdu bi ovome možda dala i činjenica da je prostor Konjica sa svojim velikim brojem što sigurno - što djelomice utvrđenim srednjovjekovnim gradovima, carinama, itd., definitivno ukazivao na centar veoma razvijene trgovačke i obrtničke djelatnosti. Poznati su i podatci iz turskog perioda, pr. iz XVII. st., kod putopisca E. Čelebija⁷⁰³, koji u opisu Konjica, navodi uz hanove, dućane, posebno spominje one kovačke, uz napomenu da je "gvožđe koje se ovdje obrađuje poznato i čvrsto", te također da je u konjičkim planinama 'gvozdeni majdan'.

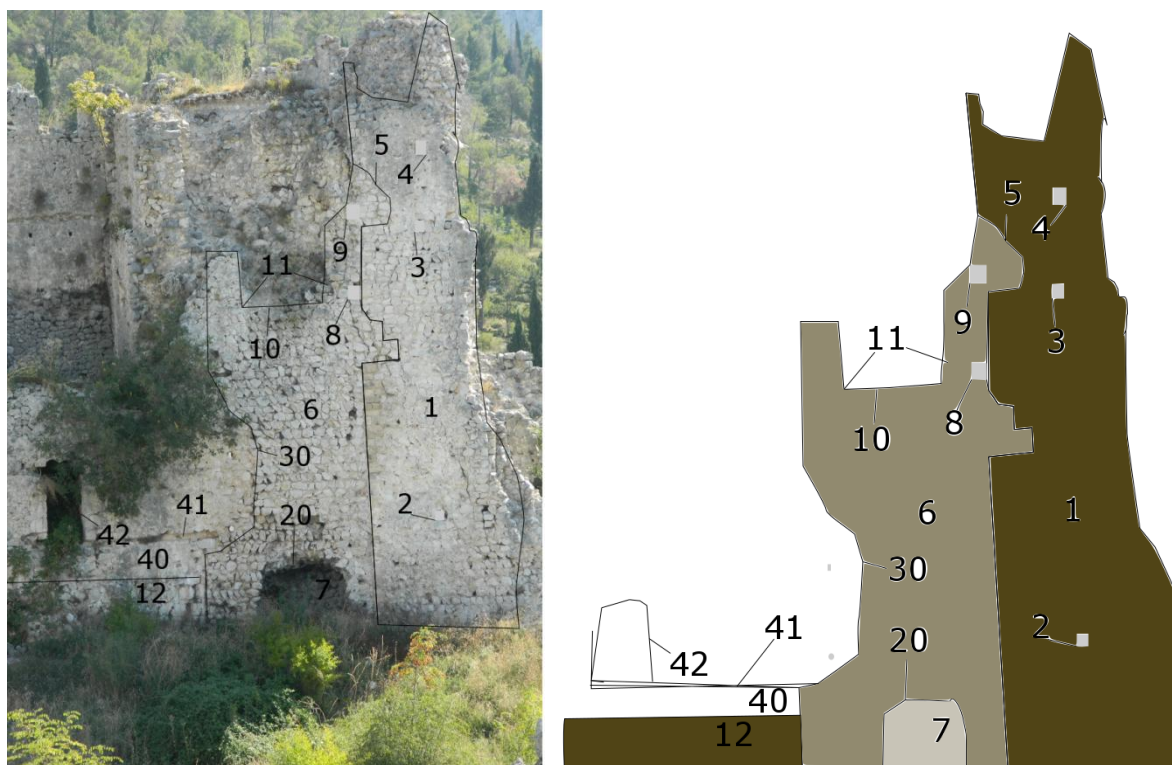
⁷⁰⁰ T. GLAVAŠ, 1988, 223. (Arh. Leksikon 3).

⁷⁰¹ G. KRALJEVIĆ, 1988, 223. (Arh. Leksikon 3).

⁷⁰² Ć. TRUHELKA, 1905, 28.

⁷⁰³ E. ČELEBI, 1967, 470.

Glede nedestruktivnog istraživanja u sklopu metode arheologije arhitekture⁷⁰⁴, primjer ću dati na analizi dijela tzv. Velikog štita (prema Ć. Truhelki), u gradu Blagaju, odnosno riječ je istočnom, kulama dobro utvrđenom bedemu Blagaja. U ovom primjeru imamo pogled prema kulama II i III (prema Đ. Basleru). Upravo je Đ. Basler prvi pokušao i primijeniti ovu metodu, u vremenu dok još nije bila aktualna pod tim nazivom.

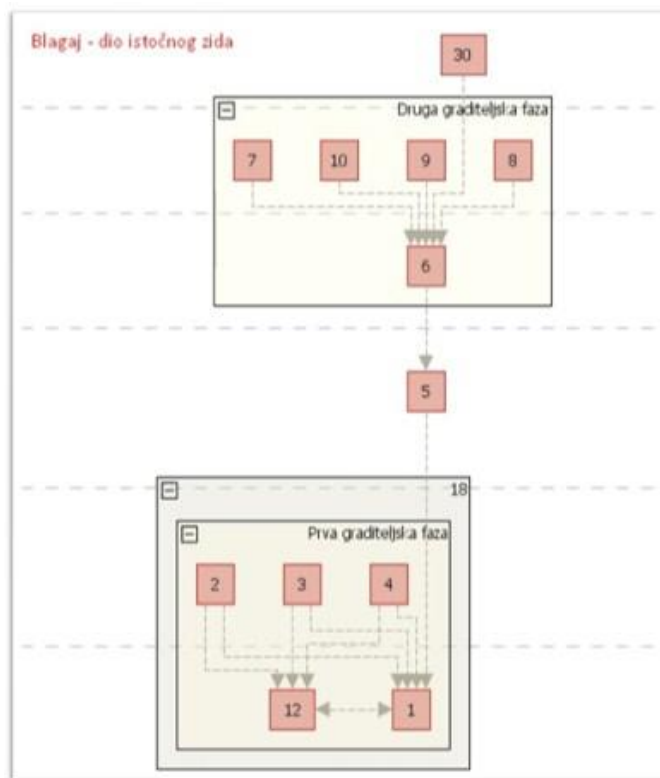

Slike 274 i 275: Analiza stratigrafskih jedinica južnog dijela istočnog zida Blagaja (izradila: N. Čuljak).

Naime, analizirajući zidove, utvrdio je da se promatrajući detaljno zidnu oplatu, već u opusu zidanja mogu razlučiti određene građevinske faze. Studirajući njegovu analizu, došla sam do zaključka da je trebalo podrobnije proučiti fotografiju istog zida koju je objavio Ć. Truhelka 1904. god. (sl. 277), budući da ona pokazuje na još neke promjene (uz one koje je Đ. Basler naveo), na izgled tog dijela bedema u njegovo (pa i u današnje vrijeme), u odnosu na onaj iz Truhelkinog vremena. Naime, poznato je (a to je Đ. Basler također naveo), da su na ovom zidu po Truhelkinim naputcima rađene određene sanacije, odnosno konzervatorske

⁷⁰⁴ Kao referentnom za ovo područje vodila sam se knjigom *Archeologia dell'architettura, metodi e interpretazioni* (G. P. BROGIOLO – A. CAGNANA, 2012), u kojoj su sumirane ideje arheologije arhitekture, mada o tome postoji pozamašna literatura većinom na talijanskom i španjolskom jeziku. U navedenoj knjizi se može u prvim poglavljima pročitati razvoj arheologije arhitekture, te kasnije njena konkretna primjena na povijesnim građevinama. Osnovna novina je pokušaj primjenjivanja Harrisove matrice, odnosno stratigrafska analiza vertikalnih struktura zidova, na sličan način kako se u arheologiji analiziraju ukopani slojevi i strukture. Takva analiza, kombinirana sa svim mogućim dostupnim izvorima i podacima, u konačnici rezultira boljim razumijevanjem i interpretacijom povijesnih građevina.

radnje, od strane Vejsila Ćurčića pred I. svjetski rat. Ove intervencije je Đ. Basler označio kao petu graditeljsku fazu na ovom zidu. Međutim, nije uzeo u obzir da toj fazi *de facto* pripada i prozor (koji bi bio s.j. 43 na skici) unutar faze 4, koji je još u vrijeme Truhelkine fotografije, posve drugačije izgledao. Tako da očito i radovi na njegovoj konzervaciji spadaju u petu fazu. Također u odnosu na 1904. god., u današnje vrijeme izgled južne niše unutarnje strane istočnog zida je gotovo neprepoznatljiv (s.j. njegove destrukcije je na priloženoj skici označen kao s.j. 11). Prvoj fazi (sl. 276) svakako pripadaju zidovi građeni u opusu slojevitog *opus incertum*-a u horizontima 20 do 30 cm, vezan kvalitetnom žbukom. Prema Đ. Basleru, krovovi su bili od tegula koji se mnogo nalazilo od grada uz padine brijega. On ovu fazu pripisuje IV. st.⁷⁰⁵ Na mojoj skici je označena tamnozelenom bojom i uključuje s.j. 1-4, od čega su s.j. 2 do 4 zapravo rupe od greda, za koje se vidi da su u istom vertikalnom pravcu, što možda ukazuje na ostavljanje kompletne skele prilikom gradnje. Poznato je da su u srednjem vijeku pomjerali skelu, tj. podizali je uz tijek gradnje zida, tj. nisu ostavljali cijelu konstrukciju od tla.

Slika 276: Dio istočnog zida Blagaja – s.j. prikaz kroz Harrisovu matricu (izradila: N. Čuljak).

Druga faza označena svijetlo –zelenom bojom na mojoj skici ukazuje na VI. st., kao što je to zabilježio i Đ. Basler, uočivši da su zidovi koji se naslanjaju nakon faze urušavanja

⁷⁰⁵ Đ. BASLER, 1972, 47.

(s.j. 5 na mojoj skici) dijela zida iz prve faze, nadozidani novim zidom, drugačijeg opusa, poznatog kao *opus spicatum*, tj. zidanje u obliku riblje kosti, koje se može uočiti u unutarnjem dijelu zida. Da je ovaj zid mlađi od onog prethodnog, potvrđuje i dio zida ove faze koji 'ulazi' u stariji zid, očito kao njegova 'nadopuna', odnosno pokušaj sanacije u to vrijeme. Da ovi zidovi pripadaju različitim fazama dodatno potvrđuju i rupe od greda (na mojoj skici označene kao s.j. 8 i 9), koje su u vertikalnoj ravnini, ali nisu u horizontalnoj ravnini sa onima iz prethodne faze (s.j. 3 i 4), čak je vidljivo da se s.j. 9 i s.j. 3 umalo razlikuju u horizontalnom smislu, te je evidentno da nisu nikako mogle biti dio iste skele, niti uopće istovremene. Možda je potrebno naglasiti da zbog visine uništene niše (s.j. 10), nije moguće da se u slučaju s.j. 8 i 9. radi o međukatnoj konstrukciji. Ulaz označen kao s.j. 7 je u nekoj kasnijoj fazi uništen (faza uništenja je označena kao s.j. 20), a faza destrukcije zida ove faze je na skici označena kao s.j.30.

Iduća faza je prema Basleru treća faza na mojoj skici – što bi trebala biti 4. faza (turske gradnje) na skici, no smatram da Basler nije u ovom slučaju uzeo u obzir sve faktore. Naime, upravo je zid koji je sam opisao karakterističnim za 3. fazu (srednjovjekovnu, vjerojatno XIV. i XV. st.) zid koji se nadovezuje na fazu destrukcije druge faze. Odnosno držim da je glavna dogradnja ovog zida zapravo iz kasnosrednjovjekovnog perioda. One intervencije na koje je možda Đ. Basler mislio da su iz turskog vremena su u nekim slučajevima zapravo još novijeg datuma. A u to sam se uvjerila usporedbom fotografije tog dijela zida iz 1904., iz 1972., te detaljno pregledavajući zid, njegov trenutni izgled te zračne snimke nekih dijelova koje se drugačije ne može pregledati. Nadalje, činjenica jeste da je grad očito bio i pregrađivan i nadograđivan tijekom turskog perioda, jednako kao što je očito postojao (u određenoj formi) i tijekom kasne antike (o čemu nam ne govori toliko Baslerova prva *opus incertum* faza, koliko druga *opus spicatum*, koja je dobar vremenski orijentir i tek ona nam zapravo potvrđuje i onu raniju na koju se naslanja, i u čiji zid djelomice ulazi, kao što se vidi na skici).

Grad je po samom svom izgledu – srednjovjekovni, i upravo je činjenica da je stoljeća turske vladavine preživio zapamćen kao Stjepan grad (odnosno Šćepan grad, kako i danas stoji u katastru), govori zapravo u kojem periodu je dobio svoj prepoznatljiv izgled i značaj. Turci su ga koristili stoljećima, kao i druge važne bosanskohercegovačke utvrde koje su im bile od strateškog značaja, ali to je upravo to – u novom vijeku ovi gradovi gube značenje simbola koje su imali tijekom srednjeg vijeka. Srednjovjekovni Blagaj, toliko puta spomenut u povijesnim izvorima kao srednjovjekovni grad, sa svojim podgrađem, dvorom u Bišću, bio

je centar, bio je (izgrađen upravo veleban na takvoj lokaciji s koje se može vidjeti sa velike udaljenosti) simbol vlasti jedne kasnosrednjovjekovne plemićke obitelji, koja se i dalje (makar se već odavno izgubilo značenje Humske zemlje kao takve, u korist oblasti ovakvih feudalnih velikaša) naziva u svojim titulama vladarima Huma, jer je to i dalje u javnosti, u narodu imalo itekako bitno značenje, simbolički – poput vlasti nad 'cijelom zemljom', ali i identitetom, koji nije zaboravljen.⁷⁰⁶

Turskom razdoblju svakako pripadaju džamija i cisterne (makar nadogradnja), kako je to interpretirao i Đ. Basler⁷⁰⁷, te intervencije na objektu XII. Sigurno je i dosta drugih gradskih zidina u turskoj fazi djelomice doradivana. To se uostalom prati na oplatama zidova, ali smatram da je Basler kao više naklonjen starijim razdobljima, možda malo previše toga pripisivao originalnim rimskim strukturama. Neke detaljnije studije samo ovog lokaliteta će to sigurno pokazati. Gradnja centra Huma, a to je Blagaj bio, nije mogla proći bez prisustva iskusnih graditelja, posebno unajmljenih od strane velikaša. I smatram da je srednjovjekovna gradnja na ovom lokalitetu sasvim solidna, te ju je ponekad teško razlikovati od one koju Basler smatra rimskom.

Slika 277: Izgled unutarnje strane Velikog štita 1904. god., tj. prije prvih konzervatorskih radova pred prvi svjetski rat (foto: Č. Truhelka, 1904, 64).

Ovaj grad, koji svojim općim izgledom ostavlja dojam tipičnog srednjovjekovnog grada, bio je, kao što se vidi, mnogo puta pregrađivan i dograđivan. Različiti narodi i vojne

⁷⁰⁶ Više o značenju Blagaja u srednjovjekovno i tursko vrijeme (prema E. Čelebiju), u poglavlju o Blagaju.

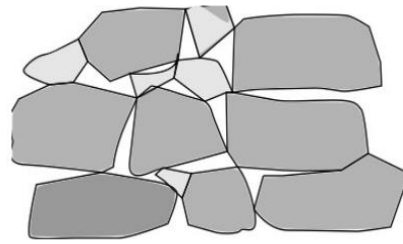
⁷⁰⁷ Đ. BASLER, 1972, 49.

postrojbe su boravili na njemu, vladari i pučani. Ne usuđujem se niti obraditi cijeli istočni zid ove utvrde, jer bi to zahtijevalo mjesec studioznog rada tima stručnjaka, nego sam samo na jednom segmentu, pokazala da se primjenjujući metoda arheologije arhitekture, kombinirajući ove podatke sa svim drugim dostupnim, doista može doći do novih spoznaja o nekoj historijskoj građevini. Usporedbe sa situacijom na starim fotografijama, detaljna analiza zidova, apliciranjem Harrisove matrice, i smislenim grupiranjem određenih stratigrafskih jedinica u faze, analizama vezivnog materijala, analiza kamena i njegovog klesanja, sve su to metode koje spadaju u istu grupu i koje često zahtijevaju ne samo veći broj specijaliziranih stručnjaka, nego i mnogo veća materijalna sredstva (za potrebne analize kamena, žuke, itd.).

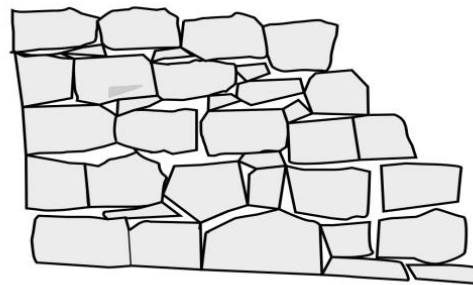
Studirajući povijest hercegovačkih srednjovjekovnih gradova, shvatila sam da je veoma teško izdvojiti neki siguran srednjovjekovni segment zidova, budući da su oni pretrpjeli mnoštvo kasnijih nadogradnji i pregradnji, a ponekad počivaju i na gradnjama iz starijih razdoblja. Međutim, metodom eliminacije svih lokaliteta za koje sigurno znam da su aktivno korišteni i tijekom novog vijeka, došla sam do svega o nekoliko gradova koji gotovo sigurno nisu (bar ne u većoj mjeri) bili pregrađivani kasnije. To je na prvom mjestu Vrtar, potom Mičevac, koji je bio i arheološki istraživani i njegov istraživač je u više navrata isticao očit gubitak njegovog značaja u turskom razdoblju te prestanak korištenja. Na koncu bih ovoj skupini pridodala i Hercegov grad u Zovom Dolu, koji je kao Hercegov grad, ili grad hercega Stjepana ostao upamćen u narodu i do danas, a to na određeni način potvrđuje i M. Vegina analiza natpisa sa stećka, kao i Š. Bešlagićeva analiza srednjovjekovnih kamenih stolica na prostoru ovog grada i njegovog podgrađa. Mada nemam dokaza da neki od neubiciranih gradova iz srednjovjekovnih povelja poput Medveda, identificiram sa ovim gradom, smatram da nije upitna njegova pripadnost ovom razdoblju, a također navod E. Čelebija, koji sam citirala u poglavlju o ovom gradu, također potvrđuje da je ovo u srednjem vijeku bio važan centar, te da je njegov značaj izgubljen u turskom razdoblju. Činjenica da je spomenuti turski putopisac i sam prošao upravo ovim putem, putujući od Nevesinja prema Stocu sredinom XVII. st., govori u prilog postojanja komunikacije tada, ali sigurno i ranije, koja se očito znatnije koristila.

Kada sam izolirala ova tri grada, i pokušala crtežom predočiti strukturu njihovih zidova (sl. 278), došla sam do spoznaje da postoji određeni obrazac u opusu zidanja. Obrazac koji pratim na sva tri grada smještena na prostoru istočne Hercegovine koji se vežu za hercega Stjepana Vukčića Kosaču. Mada su strukture nekih zidova, zbog slabe vidljivosti,

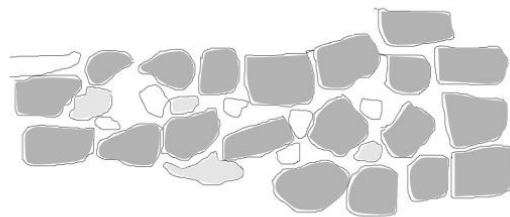
djelomičnog urušavanja, pomicanja zbog raslinja, ali i opće nepristupačnosti teško vidljive, ipak sam uspjela i slikovno predočiti svoja zapažanja.

VRATAR

MIČEVAC

ZOVI DO

Slika 278: Prikaz struktura zidova na tri "hercegova" grada (foto: crtež izradila N. Čuljak).

Naime, kod sva tri grada riječ je o zidovima zidanim grubo priklesanim kamenim blokovima, kod kojih se nastojalo držati redove, što često zbog nejednake veličine i nepravilnosti obrade kamena nije bilo moguće, te su se onda redovi 'nivelirali' ubacivanjem sitnog kamenja trpanca, koji je uz nanose žbuke ipak vršio svoju svrhu, no u kasnijim urušavanjima i pomicanjima redova zidova, očito je da ta metoda zidanja i nije imala posve dobru statiku te se općenito ne bi moglo govoriti da su ove zidove podizali neki posebno vješti graditelji.

Međutim, kada pogledamo pr. ostatke Mičevca, koji je jedini znatnije očuvan u ovom nizu, te ima svoju složenost i smislenost rasporeda, usudila bih se parafrazirati ono što je

davno nekad bilo rečeno za starohrvatsku predromaničku arhitekturu u Dalmaciji: to možda jeste naizgled jednostavan načini zidanja, no to je arhitektura koja ima itekako zanimljivu i složenu idejnu pozadinu svojih tlocrta i prostornog rasporeda. To apsolutno vrijedi i za hercegovačke kasnosrednjovjekovne gradove. Kad se tomu pribroje pr. svi nalazi iz Mičevca koji se čuvaju u Muzeju Hercegovine u Trebinju, a koji ukazuju na bogat i raskošan srednjovjekovni život hercegovačkog plemstva XV. st., vidimo da je ta arhitektura bila okvir jedne šire priče, koja je sigurno imala i svoj vizualni eksterni dizajn, koji su stoljeća nekorištenja, urušavanja i pljačkanja, izbrisala sa lica Zemlje, no promatrajući druge, bolje očuvane srednjovjekovne gradove, možemo ih djelomice, makar u mašti rekonstruirati.

Mišljenja sam da bi se u ovom pravcu moglo i trebalo ići sa studioznijim proučavanjima, te je ovo jedino konkretno uporište za istinsku primjenu metoda arheologije arhitekture. Kada bi se napravile dodatne analize, za koje ja nisam imala materijalnih sredstava da ih provedem u svom proučavanju, moglo bi se doći do još zanimljivijih rezultata. Na prvom mjestu bi se svakako trebao omogućiti normalan pristup kako lokalitetu tako i zidovima, da bi se mogli dobiti reprezentativni segmenti zidova na više dijelova, a to je nemoguće bez novih arheoloških, a onda kasnije i konzervatorskih radova koji bi morali biti rađeni prema utvrđenim obrascima onodobne gradnje.

Zaključno uz ovu problematiku bih mogla spomenuti da se u graditeljskom smislu svakako najviše pažnje posvetilo gradnji Mičevca, ali tomu je svakako pogodovao i njegov izrazito povoljan položaj uz jedan od glavnih putnih pravaca, kao i pozicija koja premda jeste pozicija visinske utvrde, ipak, u odnosu na Vratar, a posebno u odnosu na Hercegov grad u Zovom Dolu, predstavlja znatno pristupačniju lokaciju kojoj se moglo jednostavnije posvetiti. Danas je Mičevac (druga dva lokaliteta da i ne spominjem, budući da su u javnosti gotovo nepoznati) teško pristupačan, iz razloga totalne zapostavljenosti od strane nadležnih službi, te je u potpunosti zarastao u gusto raslinje i jedva se može pristupiti njegovim zidovima. Također niti jedan od ova tri lokaliteta nije adekvatno označen⁷⁰⁸ (kao kulturni spomenik) jedino je Vratar djelomice označen i predstavljen na mapi Nacionalnog parka Sutjeske, ali do njega ne postoji apsolutno nikakva staza u današnje vrijeme.

⁷⁰⁸ U ovom smislu samo bih napomenula slučaj nehotečajnog uništavanja srednjovjekovnih kamenih stolica u Zovom Dolu tijekom građevinskih radova na gradnji tunela. To se dogodio upravo zbog neoznačenosti istih, te činjenice da se tako opsežni radovi na lokalitetu koji je evidentiran čak i u *Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine* provode bez ikakvog arheološkog nadzora. Za napomenuti je da ovakva pojava nije samo vezana uz Republiku Srpsku, nego je nažalost česta praksa u cijeloj Bosni i Hercegovini.

6.1. Preobrazba gradova po turskom osvajanju Hercegovine

Nakon turskog osvajanja prostora današnje Hercegovine, srednjovjekovni gradovi doživljavaju preuzimanje u ruke turske vojske uz adaptacije, ili rušenje. Za tursku upravu, gradovi koji su u srednjem vijeku imali posve drugačije i šire značenje, postaju tek strateški važni punktovi vojnog karaktera, dok se u dosta slučajeva gradski život u punom smislu razvija u podgrađu. U ovom smislu na prostoru današnje Hercegovine moram odmah navesti primjer srednjovjekovnog Blagaja (zapamćenog kao Stjepangrad), gdje se prema navodu turskog putopisca E. Čelebija u XVII. st. nalazila tek nekolicina vojnika i grad je bio napušten, a pravo naselje je zaživjelo u podgrađu, uz vrelo rijeke Bune. Razlog ovomu je sve veće opadanje važnosti Blagaja, u korist Mostara, u kojemu se 1566. god. izgradio i novi kameni most preko rijeke Neretve, na mjestu mnogo lošijeg srednjovjekovnog mosta. Samim tim na prostoru grada Stjepangrada prestaju turski interesi. Oni i dalje održavaju omanju stalnu stražu, no očito je njena funkcija posve simbolična. Na osnovu toga, teško je pretpostaviti neke značajne građevinske intervencije iz ovog razdoblja. Očito je samo moglo biti riječi o nekim najnužnijim sanacijama i građevinama za koje je bilo nužno da postoje i funkcioniraju (poput cisterni, džamije, nekog vida platforme za topove (ne nužno prave tabije), i sl.

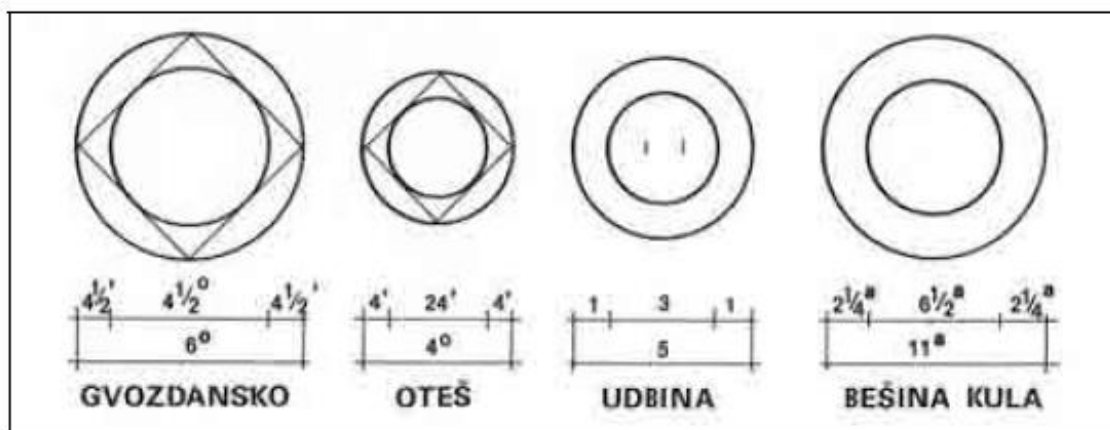
Turska vojna strategija imala je uhodan princip oko izgradnje novih, odnosno obnove starih utvrđenih gradova. Novi gradovi se grade (ili stari održavaju) na strateški važnim mjestima poput državnih granica, ili uz veća naselja, trgovišta i sl., dok manje kule, karaule, grade poradi osiguravanja putova. Takav je iznimno važni značaj u ranom novom vijeku za Turke imala i Gabela, koja je bila i granična utvrda, i važno trgovište soli potrebne u unutrašnjosti, i sjecište važnih putova, itd. Turci su stoga na ovom mjestu podigli svoj utvrđeni grad, 1559. god., kao dio šireg sustava obrambenih kula, od kojih su neke također još uvijek sačuvane.⁷⁰⁹ Svakako zidine Gabele predstavljaju u svojim glavnim konturama prepoznatljiv oblik graditeljstva iz turskog razdoblja, no također ostavljaju neriješeno pitanja postojanja starijeg, srednjovjekovnog utvrđenja na tom mjestu, budući da se doslovce preko puta rijeke nalazio trg Drijeva – glavni trgovačko – ekonomski centar cijele Humske zemlje. Mada se za ovaj trg često u literaturi navodi da je bio neutvrđen, smatram da ima dovoljno argumenata da se pretpostavi postojanja starijeg utvrđenja, o čemu je bilo više riječi u poglavlju o Gabeli.

⁷⁰⁹ A. ZELENKA, 2004, 110.

Govoreći o Gabeli, i uopće širem prostoru Čapljine, sa ovog prostora poznato je više turskih kula. One su raspoređene tako da kontroliraju put dolinom Neretve, ali i sporedne putove koji su se tu susretali. Ova utvrđenja, uz sam grad Gabelu, čine prilično gustu fortifikacijsku mrežu utvrda, koja govori o turskoj zaštiti graničnog područja.

Ovdje se otvara jedno novo pitanje koje još nije u potpunosti razriješeno. Naime, pitanje razlikovanja turskih od kasnosrednjovjekovnih utvrda. Ponekad se turska kula (ovo je termin koji dolazi sa Turcima na naš prostor) može posve jasno razlikovati, a često se i u izvorima spominje gradnja kule, ili se ona povijesno veže uz nekog turskog dužnosnika iz tog perioda i sl. Međutim postoje pojedine kule koje jasno ukazuju na drugačije karakteristike u opusu zidanja, i tu nastaje konfuzija. Iščitavajući literaturu nailazim na različita mišljenja autora, te neki od njih pojedine turske kule smatraju izvorno srednjovjekovnim.

Poznat mi je pr. pokušaj Z. Horvata⁷¹⁰ da za prostor Hrvatske donese neke zaključke, o načinu gradnje karakterističnim za srednjovjekovne, ali i turske kule, ali čini mi se da ni ta interpretacija nije u potpunosti primjenjiva na našem prostoru. Radi se naime o njegovom zapažanju da se (piše za prostor kontinentalne Hrvatske) koncem XV. i poč. XVI. st. grade isključivo branič – kule kružne osnove, a to je utjecala promjena u načinu ratovanja, uvođenje vatrenog oružja, i kružni oblik koji je otporniji na udare topovskih kugla. Također, kao važnu karakteristiku navodi to da prilikom određivanja tlocrta utvrde na terenu, srednjovjekovni graditelji koriste tzv. kvadrangulaciju, dok turski graditelji primjenjuju aršin (sl. 279).⁷¹¹

Slika 279: Primjeri primjene kvadrangulacije te aršina (Bešina kula) na primjeru nekih utvrda na prostoru R. Hrvatske (prema: Z. Horvat, 2013, 423).

⁷¹⁰ Z. HORVAT, 2013, 417-470.

⁷¹¹ Osmanski građevinski sustav mjera s aršinom 75,55 cm (Z. HORVAT, 2013, 417-470). Ovo je svakako zanimljiv zaključak koji bi se mogao pokušati provjeriti na dijelu bosanskohercegovačkih kula, no na ovom prostoru su ipak česte upravo četvrtaste turske kule.

Od adaptacija karakterističnih za tursko razdoblje, nailazim na izgradnje novih turskih kula, potom izgradnje tabija (platformi za topove, koji su u većoj mjeri zastupljene upravo tek s dolaskom turske vojske), čardaka i palanki.⁷¹²

Vezano uz korištenje vatrenog oružja u ratu protiv Turaka, važno je navesti primjer da je 1464. god. Venecija odobrila ugarskom kralju Matiji da besplatno uzme u Splitu i Šibeniku do 150 barila baruta za bombe, upravo za potrebe njegovih utvrda u Bosni.⁷¹³ Inače, Bosna je bila prva feudalna država na Balkanu koja je počela koristiti vatreno oružje, točnije bombe.⁷¹⁴

Ono što je prethodilo turskoj okupaciji, ili radije ono što se događalo usporedo s turskim osvajanjima je zapravo proces dodatnog utvrđivanja gradova, posebice na graničnim prostorima. I to je proces koji se ne prati samo na prostoru koje obrađujem, nego i na širem teritoriju. Postoje i neki izvori⁷¹⁵ koji govore o radnjama koje su uslijedile po planu utvrđivanja graničnih područja u opasnosti od turske okupacije.

Osnovne turske građevinske intervencije u gradovima koji su im bili od strateškog interesa te ih nisu napustili, nego su držali svoju stalnu posadu kroz dulji period, podrazumijevaju: tabije (vid platforme) za topove, dograđuju nove kule / učvršćuju bedeme, često u kuli grade zidane kamine i dimnjake, te gotovo po pravilu unutar utvrde podižu malu džamiju za posadu.⁷¹⁶ Na prostoru koji je obuhvaćen ovim radom primjere za primjenu ravnih topovskih otvora manje-više iste širine i visine imamo u: Blagaju na Buni, Ljubuškom, Klobuku i Ključu kod Gacka. Inače je malo očuvanih topovskih otvora na gradskim bedemima, dok su zasvedeni otvori još rjeđi, te takve primjere imamo pr. na bosanskim lokalitetima. Ovo je proces prilagodbe vatrenom oružju, koji se na srednjovjekovnim gradovima provodi u periodu od konca XIV. st. do druge polovice XV. st., odnosno prvog desetljeća turske prisutnosti, te su očito upravo uvjetovana opasnošću od turske okupacije, ali i općim novinama u načinu ratovanja, koje Turci još više primjenjuju. U slučaju grada Blagaja (Stjepangrad) imamo situaciju da je topovsko okno još prije dolaska Turaka bilo ugrađeno u sjeverni bedem koji je bio najslabije zaštićen. Ovo je okno bilo stubama povezano sa tamnicom i stražarskom stazom.⁷¹⁷ Tako da postoje slučajevi ovakvih prilagodbi gradske

⁷¹² H. KREŠEVLJAKOVIĆ, 1953, 7.

⁷¹³ D. LOVRENOVIĆ, 2006, 375, bilj. 238.

⁷¹⁴ D. KOVAČEVIĆ – KOJIĆ, 1978, 328.

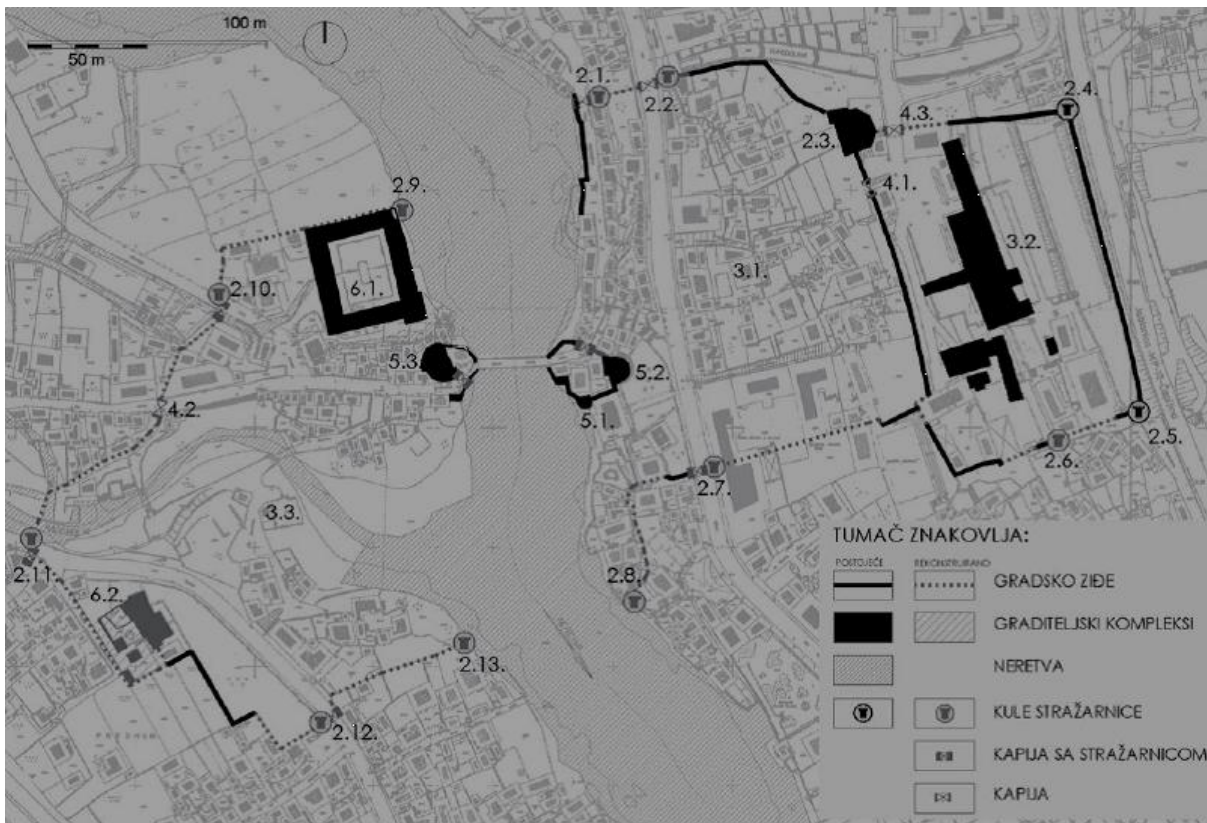
⁷¹⁵ Pr. vidjeti kod: M. KRUIEK, 1990, 93-112.

⁷¹⁶ H. REDŽIĆ, 2009, 35-36.

⁷¹⁷ A. RATKOVIĆ, 2005, 36-37.

arhitekture koja nije izravno rezultat turske graditeljske aktivnosti, ali je usko vezana uz tursku opasnost te promjene u načinu ratovanja.

Proučavanjem literature i izvora, ali ponajviše vlastitim terenskim opservacijama, došla sam do zaključka da je većina hercegovačkih srednjovjekovnih gradova, nastavila 'živjeti' i kroz tursko razdoblje. Oni koji su bili manje značajni su s vremenom napušteni, ili se život premjestio u njihova podgrađa, no gradovi na strateški važnim položajima su se znatno dograđivali (pr. Ljubuškog, Počitelja i sl.) i njihova današnja slika je dobrim dijelom izmijenjena u novovjekovnom periodu. Proučavanjem razvoja ovakvih gradova, zapažam tendenciju njihovog razvoja od većinom manjih utvrda sa pratećim oborima, prema oblikovanju mnogo većih obora, koji se također ograđuju bedemima, no nešto drugačijih kruništa, prilagođenih promjenama u ratovanju, uvjetovanim sve većom primjenom vatrenog oružja.

Slika 280: Prikaz bedema i kula Mostara iz turskog razdoblja (prema: B. Puljić – Z. Karač, 2014, 56).

Primjer širenja grada u turskom razdoblju, koji se po svoj prilici tek tada prvi put utvrđuje zidovima, je upravo grad Mostar (sl. 280). Njegova srednjovjekovna jezgra koju su činile dvije utvrde na dvije obale rijeke Neretve i pripadajući lančani, pa drveni most, tijekom

turske okupacije se uvelike širi. Na mjestu starog drvenog mosta 1566. god.⁷¹⁸ podignut je novi, kameni most, i upravo u toj aktivnosti, vidimo zapravo značaj koji je taj prijelaz i to mjesto na Neretvi imalo za tursku vojnu strategiju. Srednjovjekovne kule na obje strane rijeke se dodatno nadograđuju i njima se pridružuju (kasnije) i druge kule i bedemi, koji su zaokruživali grad mnogo većeg opsega.

U ovom kontekstu želim spomenuti i tzv. kulu Stojana Jankovića, ili Kulinu (kako se češće zove u narodu), smještenu na padini brda Hum (sl. 281-282). Terenskim pregledom ustanovila sam da je ova kula jako dobro pozicionirana, na povišenom položaju, u blizini Radobolje, ali i Neretve, s nje se pruža pogled na Stari grad. Kula je u ruševnom stanju, ali još uvijek stoji i kružnog je presjeka. Zbog takvog njenog položaja, ali i promatranja njenih zidova, bila sam na tragu ideji da ova kula moguće datira čak iz srednjeg vijeka, te da je bila neki vid predstraže srednjovjekovnom gradu – utvrdi, na desnoj obali Neretve.

Slika 281: Kula Stojana Jankovića (foto: N. Čuljak).

Ovo su naravno samo razmišljanja koja se jedino mogu provjeriti arheološkim istraživanjem utvrde. U svakom slučaju, čak i ako je isključivo dio turske arhitekture,

⁷¹⁸ Vidjeti poglavlje o Mostaru.

smještena izvan osnovnog gradskog prostora u novovjekovnom razdoblju, ona svejedno zaslužuje konzervaciju i arheološko istraživanje. Posebice, što je njeno trenutno stanje (kao što se vidi na fotografiji) jako loše i postoji mogućnost obrušavanja njenih zidova na veoma prometnu mostarsku cestu Bulevar, smještenu točno ispod. Ovoj kuli se prvi ozbiljnije posvetio A. Zelenika, te je prema njemu bez ikakve dvojbe riječ o utvrdi iz XVII. st., koju je krajem istog stoljeća (preciznije 1687. god.) srušio, odnosno spalio Stojan Janković u službi Mletaka.⁷¹⁹ Ovo je utvrda koja je kontrolirala zapadni dio grada, i bila predstraža izvan gradskih bedema koje je Mostar u turskom razdoblju imao. Možda je još zanimljivo spomenuti da sam sa mostarske kule Tare utvrdila da pogled seže direktno na kulu Stojana Jankovića. Tako da su one sigurno bile u nekoj fortifikacijskoj svezi u turskom razdoblju.

Slika 282: Ruševine tzv. kule Stojana Jankovića (foto: N. Čuljak).

U ovom kontekstu mogu spomenuti još jedan lokalitet, koji je općepoznat kao Hadžibegov grad u Hutovu. U izvorima i narodnoj predaji poznati je kao Hutovski grad (sl. 283-284). Ovaj lokalitet je smješten na putu koji spaja Neum i Stolac, odnosno Gabelu i Trebinje, na prijevoju "na Prešjeći". Poradi blizine crkve na Crkvini, srednjovjekovnih nekropola stećaka hutovskog kraja,⁷²⁰ te (dodala bih) postojanja određenih zidova koji se svojim položajem u postojećem arhitektonskom kontekstu ne uklapaju inače pravilno

⁷¹⁹ A. ZELENIKA, 1987, 141-143.

⁷²⁰ F. MULABEGOVIĆ, 2012, 136.

organiziran manje-više pravokutni gradski prostor, postoje određene sumnje da bi grad mogao (vjerojatno samo manjim dijelom) biti srednjovjekovnog podrijetla.

Njegov prvi spomen u povijesnim izvorima datira 28. lipnja 1525. god. Tom prigodom je fratar slanski Siksto posjetio samostan sv. Petra u Zavali. M. Vego navodi da je tuda prolazila i stara rimska cesta⁷²¹, a također i postojanje prapovijesnog naselja⁷²² u neposrednoj blizini ukazuje na dugi kontinuitet. Đ. Basler je mišljenja da postoji mogućnost da bi i ovaj lokalitet mogao biti dijelom Justinijanovog limesa VI. st., te u tom smislu upućuje na ispitivanje temelja tzv. Hadžibegove kule.⁷²³ Godine 1968. provedeni su na ovom lokalitetu određeni konzervatorski radovi manjeg opsega.⁷²⁴

Slike 283 i 284: Okrugla kula Hutovskog grada (foto: N. Čuljak).

H. Redžić je mišljenja da utvrđenje predstavlja primjer nizinske utvrde s opkopom, te da okrugla kula "nesumnjivo potječe iz srednjeg vijeka, a dograđivana je i pregrađivana u doba turske uprave."⁷²⁵ U unutrašnjosti grada se vide ostatci kamina, sličnog dizajna (bar osnove) kakve smo vidjeli i u donžonu starog grada Počitelja. Ovaj grad još uvijek nije arheološki istražen.

⁷²¹ M. VEGO, 1957, 48.

⁷²² F. MULABEGOVIĆ, 2012, 136.

⁷²³ Đ. BASLER, 1972, 52.

⁷²⁴ F. MULABEGOVIĆ, 2012, 136.

⁷²⁵ H. REDŽIĆ, 2009, 109.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Promatrano iz današnje perspektive, srednjovjekovni gradovi na prostoru Hercegovine doživljavaju se kao "europski" srednjovjekovni gradovi. S vremenskom distancom od cca pet stoljeća, uočava se ponavljanje određenih obrazaca (poimanja svijeta, klasa društva, prezentacije pripadnosti određenoj feudalnoj klasi, prisutnost pr. franjevaca i njihovih samostana, i konkretno u obrambenoj arhitekturi – izbor lokacije, način gradnje, itd.), koje pratimo diljem Europe.

S druge strane, postavlja se pitanje opravdanosti uopće korištenja pojma "europski" u vrijeme kada je Europa tek apstraktna misao⁷²⁶ poznata dijelu onodobnog pučanstva. Danas razmišljamo globalno, a upravo analizom ostavštine koju imamo na raspolaganju vidimo da su ljudi tog vremena razmišljali prvenstveno lokalno. Pa čak i velikaši, koji su svojim stilom života, pa tako i načinom gradnje fortifikacijskih objekata, nastojali oponašati velikaše susjednih krajeva, niti oni nisu mogli pojmiti širi jedinstveni prostor u kojem će se kristalizirati ostavština određenih karakteristika, koju sa ove vremenske distance jasno razlikujemo.

U fokusiranju na lokalno granice su velikaški posjedi. Upravo je prostor današnje Bosne i Hercegovine dobar primjer teškog probijanja centralne vlasti (u ovom slučaju kraljeve) i raslojenost po posjedima velikaša, nepostojanje jedinstvene kohezivne sile, što je na koncu i prouzročilo relativno lagan pad ovog prostora pod tursku okupaciju. U takvom kontekstu podijeljenosti i rascjepkanosti, gotovo da i nije bilo potrebe povoditi se za onom latinskom *divide et impera*. Turci su, zaustavljeni u proboju prema srcu Europe, relativno lako osvojili centralni prostor srednjovjekovne bosanske države, područje Vrhbosne sa utvrđenim Hodidjedom i na taj način su kao dobro organizirana vojna sila stvorili osnovu za superiornu vojno-stratešku poziciju u Bosni, odakle je osvajanje ostalih prostora bilo lakše izvedivo.

Zanimljivo je promatrati, upravo kroz prizmu ovog (jednog od ključnih) događaja za propast srednjovjekovne bosanske države, percepciju onodobnog pučanstva (i shvaćanje gradova – utvrda!). Zauzeće Hodidjeda je uočeno kao ključni strateški potez⁷²⁷ kojim je ozbiljno ugrožena sigurnost ne samo Bosne nego i šireg prostora. To potvrđuju Dubrovčani koji 1451. god. savjetuju Ivana Hunjadija da potisne Turke iz Hodidjeda, te također pišu kralju Matiji Korvinu 1459. god., o "neosvojivom Hodidjedu, preko kojeg su Turci imali

⁷²⁶ Ž. LE GOF, 2010, 9, 11 i dalje. O postupnom 'stvaranju' Europe i pojavi izraza "europski".

⁷²⁷ A. PAPONJA, 2009, 103.

otvoren put u Bosnu".⁷²⁸ Iz ove reakcije na osvajanje jednog srednjovjekovnog bosanskog grada, može se iščitati način razumijevanja, takoreći "šahovsku" logiku razmišljanja srednjovjekovnih ljudi na vlasti. Grad / utvrda nije samo to. On je simbol. Osvajanje nekog prostora se računa kroz osvajanja njegovih utvrđenih točaka. Grad / utvrda je baza dovoljno jaka da se odupre nasrtajima bilo koje manje vojske.

Prije uvođenja vatrenog oružja u ratovanje (koje se tek postupno uvodi s dolaskom Turaka na ove prostore), određeni gradovi su doista mogli nositi pridjev neosvojivi. Nikako ne treba izostaviti ulogu grada / utvrde u osiguranju pripadajućeg / susjednog trga, često sjecišta putova. Mjesta koje osigurava ekonomski prosperitet, komunikaciju, razmjenu. Također mogućnost zaštite obližnjih plodnih područja i pašnjaka, carina i sl., sa kojih se ubiru određeni porezi / naknade. Grad / utvrda jamči sigurnost. Ta sigurnost se i naplaćivala.

Ono do čega sam došla prilikom izrade ovog rada jeste spoznaja da se mnoštvo korisnih informacija o strukturi nekadašnjeg grada, njegovog podgrađa i privrede, može dobiti detaljnim arheološkim rekognosciranjem u kombinaciji sa detaljnom analizom naziva katastarskih čestica (i njihovog pružanja) obuhvaćenih interesnim područjem grada i okolice. Naime, grupiranjem parcela određenih indikativnih naziva, dobiva se zapravo niz oblasti koje u konačnici daju naslutiti drevni razmještaj pojedinih zona, iz kojih se može iščitati život grada u prošlosti.

Mada je već odavno u arheologiji poznato da određeni indikativni nazivi parcela (poput Crkvina, Greblje, itd.), gotovo redovito označavaju postojanje određenih tipova arheoloških ostataka na tom mjestu, ipak – nikada se nije (bar ne u domaćoj bosanskohercegovačkoj arheologiji) na ovaj način napravio korak dalje istom logikom: ako su drevne crkve i groblja ostale 'zapamćene' u toponimima, je li moguće da isto važi i za druge segmente života nekog konkretnog naselja (promatranje preciznih lokacija ne samo podgrađa, nego i zagrada, gostinovca, i sl. Na taj način sam za grad u Ribićima odredila sa koje je strane bilo gradsko podgrađe i pristup gradu).

Drugo važno uporište u izradi ovog rada (ili radije rečeno prvo) pronašla sam u promatranju grada u njegovom odnosu prema postojećim srednjovjekovnim putovima. Naime, nakon što sam osobno prošla svim glavnim srednjovjekovnim putovima Hercegovine i pročitala dostupnu literaturu i meni dostupne izvore koji ih spominju, došla sam do zaključka – da je za postanak i razvoj kasnosrednjovjekovnih gradova direktno zaslužna upravo mreža karavanskih putova, na čijim su bitnim punktovima oni redovito podizani, u smislu njihove

⁷²⁸ A. PAPONJA, 2009, 103.

zaštite, ali i kao simboli moći velikaša, koji su imali veliku korist upravo od tih putova, odnosno ubiranja carina na ključnim punktovima.

Analizirajući trase ovih putova, i uzimajući u obzir karakteristike srednjovjekovne karavanske trgovine, ustanovila sam da se za razliku od nekih solidno građenih trasa putova, karavanske staze mogu teško fizički pratiti (mislim na konkretne staze, dok je za pravce pružanja jednostavno), te da se o njima može govoriti isključivo na onim prostorima izrazito sužene mogućnosti prolaska, kao što su neki uski klanci, i sl. Savršen primjer za točan dio staze koji se stoljećima koristio na glavnom srednjovjekovnom putu kroz Hercegovinu (u smislu međunarodnog značaja) *Via Drine*, za koji znamo da se pružao manje-više pravcem kuda i danas ide asfaltirana cesta od Trebinja prema Foči, je na mjestu kod tunela Vratar u Sutjesci. Naime, pokraj ovog u novije doba probijenog tunela sačuvana je originalna staza (jedina moguća) kojom su ovuda stoljećima prolazile sve te karavane i koju je "čuvala" utvrda Vratar, smještena na klisuri točno iznad ovog najužeg dijela kanjona rijeke Sutjeske, smještenog između velikih planinskih masiva. Donekle sličnu situaciju nalazim i u Mičevcu, i naravno na dijelu puta prema Lipetama, o čemu je detaljnije bilo riječi u poglavlju o putovima.

U pogledu unutarnje organizacije gradskog prostora, kao i primijenjenog opusa zidanja, ustanovila sam da se zbog malog broja potpunije očuvanih gradova, te mnoštva njihovih kasnijih preuređenja, i sl., još uvijek ne mogu donijeti egzaktni podatci u tom smislu. Ipak, uspjela sam ustanoviti određene pravilnosti, te objekte koji su redovito prisutni na ovakvim lokalitetima, o čemu je bilo govora u odgovarajućem poglavlju o gradskoj arhitekturi. U pogledu načina zidanja, došla sam do zaključka da o njemu možemo govoriti samo na onim karakterističnim lokalitetima za koje sa velikom sigurnošću možemo utvrditi da se ne koriste ili bar ne u većoj mjeri u kasnijim razdobljima. U tom smislu sam izdvojila nekoliko lokaliteta, te pokušala analizirati njihov opus zidanja, pri čemu sam pronašla odgovarajuće paralele. Smatram da je ipak potrebno doći do većeg broja oglednih zona zidanja za koje nema dvojbe da pripadaju kasnosrednjovjekovnom razdoblju, sa drugih lokaliteta, da bismo mogli govoriti o nekom konkretnom opusu. No nadam se da sam već s ovim ponudila način koji bi se mogao kasnije aplicirati i na druge lokalitete (ukoliko se dođe do novih povijesnih i arheoloških spoznaja koji bi ih svrstali u oglednu grupu pogodnu za primjenu ove metode).

Prilikom izrade ovog rada ustanovila sam također da je stanje očuvanosti kasnosrednjovjekovnih hercegovačkih gradova doista poražavajuće. Uvidjela sam obilaskom terena, da su ti važni srednjovjekovni lokaliteti u potpunosti arheološki neistraženi. I one probne sonde koje su bile rađene uglavnom nisu rezultirale publiciranim rezultatima istraživanja.

Stanje očuvanosti ovih lokaliteta je često u katastrofalnom stanju (samo da spomenem slučaj obrušene glavne ljubuške kule!). Upravo zbog neistraženosti nažalost ni dan danas ne možemo govoriti o točnom broju ovih lokaliteta, jer bi brojne lokalitete trebalo provjeriti u smislu utvrđivanja njihovih predturskih faza arheološkim iskapanjima, ali također i za brojne lokalitete koji se spominju u pisanim izvorima, još uvijek postoje određene dvojbe oko precizne lokacije, a za neke za koje posve sigurno znamo i godinu izgradnje (Novi u Luci), još uvijek uopće ne znamo njihovu točnu lokaciju.

S tim u svezi smatram da je još uvijek otvoreno pitanje grada u blizini najvećeg hercegovačkog srednjovjekovnog trga – Drijeva, koji se nalazio preko puta starog grada Gabele. Stari grad Gabela svakako pripada turskom, ali i mletačkom periodu, ali držim da bi arheološka istraživanja mogla ukazati i na njegovo srednjovjekovno podrijetlo (u jednom dijelu lokaliteta), i tu sam na tragu razmišljanja koje je iznio i H. Redžić.

Ono s čim sam se morala suočiti prilikom izrade ovog rada su tužne posljedice nemilih (nadam se i posljednjih!) ratnih zbivanja na prostoru Hercegovine. Osobito problematično je bilo pitanje pristupa većini lokaliteta na konjičkom prostoru. Njihovi položaji su nažalost korišteni i u ovom ratu, i danas je dobar dio pod oznakama minskih polja. Veliki trud sam uložila dok sam uopće pronašla odgovarajuće kontakte s lovcima koji "sigurnim" stazama prolaze pored označenih minskih polja i sl., pa sam se ipak odvažila, usprkos evidentnoj opasnosti, obići dosta lokaliteta.

Drugi važan problem je svakako potpuna zapuštenost i teška pristupačnost kasnosrednjovjekovnih hercegovačkih gradova, koji su često smješteni na nevjerojatnim planinskim položajima. Do dosta njih trebalo se uspinjati i po nekoliko sati (Črešnjevo, Klobuk, Bokševac, a zbog trenutnog nepostojanja staze toliko je trajao uspon i do Vratara, itd.). Upravo ti dugotrajni usponi, kasnije su me potaknuli na promišljanja o razlogu izgradnje gradova na toliko nedostupnim lokacijama. Došla smo do zaključka da su srednjovjekovni gradovi na prvom mjestu predstavljali simbole⁷²⁹ snage i moći.

⁷²⁹ Zanimljiv mi je u ovom smislu rad naslova *Castles as Status Symbols* (L. E. HULL, 2006), u kojem se upravo raspravlja o gradovima kao statusnim simbolima, simbolima moći određenih vladara ili velikaša. Autorica na str.

Velikaši koji su ih posjedovali, predstavljali su svoje istaknuto mjesto u Društvu koristeći utvrđenja da pokažu svoju moć i prava. Shvatila sam to analizirajući topografsko-arheološki sve meni dostupne lokalitete tog tipa u Hercegovini, i moje istraživanje je pokazalo da je većina gradova podignutih na iznimno nedostupnim lokacijama, bila ciljano podignuta baš tu (bez obzira što su mogli imati isti stupanj sigurnosti na istaknutim, ali nešto nižim položajima). Osim toga - često su korištene i prirodne istaknuto dominantne stijene, na koje su se izravno nadograđivale gradske kule i bedemi, koje su koristile stijene da učvrste svoju strukturu i da budu i impresivnog izgleda, uočljive sa velike udaljenosti. Odgovor na to može biti samo: simboličko značenje mjesta koje je izgledalo gotovo "na nebu" u očima onih koji su živjeli ispod i davali doprinose za potrebe velikaša.

Gradovi su (u nedostatku neke druge solidnije arhitekture) u životu srednjovjekovnog čovjeka značili i orijentire. Oni su omogućavali lociranje određenih događaja. Na to često nailazim dok čitam objavljene pisane izvorne dokumente iz Dubrovačkog arhiva, kako su određene pljačke bile u podgrađu nekog grada, ili kako se nekim trgovcima, ili poslanicima sugerira da idu putem preko nekog grada, a ne nekim drugim i sl. Smatram da svi povijesni podatci, kojih se s vremenom dosta nagomilalo (a pitam se koliko ih još čeka na otkrivanje po raznim domaćim i stranim arhivima), predstavljaju iznimno dragocjene izvore, koji su za ovakve teme od neprocjenjivog značaja. Upravo kombiniranje rezultata osobnih terenskih rekognosciranja sa poznatim povijesnim informacijama, omogućilo mi je bolje razumijevanje ove problematike i uviđanje određenih pravilnosti, na koje prethodno možda nije bila ukazana pozornost.

Kasnosrednjovjekovni gradovi i utvrde uz karakteristične nadgrobne spomenike – stećke – predstavljaju zasigurno najupečatljivije i najljepše spomenike iz perioda kasnog srednjeg vijeka na prostoru današnje Hercegovine. Njihovo proučavanje započelo je nešto kasnije, i privlačilo je manje znanstvenog interesa u odnosu na proučavanje istovremenih gradova na prostoru Bosne. Do danas ne postoji cjelovita monografija napisana na ovu temu, mada je bilo nekoliko pokušaja kojima se čak nastojalo obuhvatiti prostor cijele današnje Bosne i Hercegovine, no to naravno, zbog prevelikog opsega - nije bilo moguće u potpunosti provesti. Također, riječ je uglavnom o radovima arhitekata i povjesničara, kojima je zajednički nedostatak potpuni izostanak osobne terenske fotodokumentacije (koja je ponekad zamijenjena nedovoljno jasnim skicama), te se teško mogu pratiti njihovi opisi i razmatranja.

125 kaže: "Jedan od najočiglednijih oznaka postignuća...bila je izgradnja i posjed dvorca (i. e. grada)"(prev. N. Čuljak).

Došla sam do zaključka da ova tema nije i ne može biti zaključena, budući da i dan danas još uvijek postoje brojne dileme i nejasnoće oko pojedinih gradova, i te nejasnoće se mogu razjasniti isključivo arheološkim iskopavanjem.

Glede perspektiva daljnjeg proučavanja ove problematike, osim nužnih i nezaobilaznih konkretnih arheoloških iskopavanja, u smislu nedestruktivnih metoda, osobito su mi se učinile zanimljive naznake mogućeg pravca proučavanja građevinskih normi i uporabe određenih mjernih sustava koji nam mogu ponuditi odgovor o vremenu gradnje, koje sam u tekstu spominjala uz istraživanja Z. Horvata. Možda bi se primjenom metode koju je on aplicirao na nekim hrvatskim lokalitetima, a koja se bazira na proučavanje primjene kvadrangulacije ili aršina, moglo napokon doći do novih spoznaja o starosti određenih kružnih kula za koje se smatra da su isključivo iz turskog razdoblja. Nadalje takva analiza bi se mogla aplicirati i na druge dijelove gradske arhitekture. Ovo je nešto što smatram da bi svakako trebalo uzeti u obzir prilikom idućih proučavanja ove problematike, ali i prilikom konzervatorskih radova koji se povremeno organiziraju na nekim lokalitetima.

Glede konzervatorsko – restauratorskih radova na srednjovjekovnim gradovima na prostoru Hercegovine, mogu navesti primjere: Blagaja, Stoca, Ljubuškog, gdje su izvršeni radovi, koje su vodile određene firme, preko nekih projekata pokrenutih od strane odgovarajućih gradova i općina. U Općini Ljubuški su ovi radovi provedeni dosta površno, pri čemu se nije vodilo brige primjerice prilikom ugrađivanja kamenja, koje su strane bile vidljive na licu zida i sl., potom dosta su proizvoljno radene neke rekonstrukcije i sl. U Blagaju i Stocu su ovi radovi, koliko sam imala priliku vidjeti provedeni nešto ozbiljnije, no i dalje se postavlja najvažnije pitanje: kako je moguće da se tako opsežni radovi provode, bez angažiranja tima arheologa, koji će uz arhitekta nadzirati radove, ali još važnije: paralelno provoditi sustavna arheološka istraživanja?

Pozitivan primjer (doduše radilo se i na prostoru puno manjeg opsega) u ovom smislu su arheološki radovi koji su se odvijali paralelno uz obnovu mostarskog Starog mosta. Ovom prilikom su istražene srednjovjekovne utvrde uz Stari most, te se došlo do vrijednih i zanimljivih spoznaja, koje su u konačnici ponudile bolje razumijevanje srednjovjekovnog podrijetla grada Mostara, koje se prethodno, bez konkretnih arheoloških dokaza, uvelike zanemarivalo.

Na koncu, zaključila bih mišlju, da srednjovjekovni hercegovački gradovi predstavljaju važno uporište kulturnog krajolika ove regije. Nemoguće je proći Hercegovinom, a ne uočiti bar neke od ovih lokaliteta kako sivi, strogi i ponosni gledaju sa

svojih dominantnih kota na putove ispod, na svijet koji stoljećima prolazi pokraj njih, na svijet koji se mijenja. Mislim da njima, tim jedinstvenim prostornim, ali i vremenskim "reperima", koji su stoljećima budili maštu, davali jednu konstantno važnu estetsku odrednicu mjestu u kojem se nalaze, pokraj kojih su odrastale generacije: dugujemo mnogo ozbiljnije studije, detaljnija istraživanja te bolju konzervaciju i prezentaciju, odnosno - sve ono za što vjerujem da će tek uslijediti. Postoji iskrena nada da će ovaj rad biti bar mali poticaj na daljnja istraživanja.

IZVORI I LITERATURA

- ALIČIĆ, A., 1985., Ahmed Aličić, Prilog izučavanju istorije Ljubuškog i okolice u XV i XVI stoljeću, *100 godina muzeja u Humcu (1884-1984.)*, (ur.: A. Zelenika), 187-201, Ljubuški.
- ALILOVIĆ, M., 2015., Mirko Alilović, *Hercegovina na kartama i planovima*, Velika Gorica.
- ANČIĆ 1996., Mladen Ančić, "Humsko kneštvo", u: *Zbornik Znanstvenog simpozija u Ljubuškom; Ljubuški kraj, ljudi i vrijeme*, Hrvatska tiskara, Zagreb, 1996., str. 129-143.
- ANČIĆ, M., 2001., Mladen Ančić, *Na rubu Zapada: tri stoljeća srednjovjekovne Bosne*, Zagreb.
- ANČIĆ, M., 2005., Mladen Ančić, Kasnosrednjovjekovni Stolac, *Povijesni prilozi*, vol. 29, 41-58, Zagreb.
- ANĐELIĆ, I., 2014., Ivan Anđelić, *Župe Konjic i Glavatičevo*, Konjic.
- ANĐELIĆ, P., 1957., Pavao Anđelić, Turski put od Ivan planine do Porima, *Naše Starine IV*, 169-178, Sarajevo.
- ANĐELIĆ, P., 1958., Pavao Anđelić, Srednjovjekovni gradovi u Neretvi, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s., sv. XIII., 179-231, Sarajevo.
- ANĐELIĆ, P., 1965., Pavao Anđelić, Blagaj – srednjovjekovni grad, *Arheološki pregled* 8, 178-180, Beograd.
- ANĐELIĆ, P., 1970., Pavao Anđelić, *Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- ANĐELIĆ, P., 1975., Pavao Anđelić, *Historijski spomenici Konjica i okoline I*, Konjic.
- ANĐELIĆ, P., 1975., Pavao Anđelić, Grbovi hercega Stjepana Vukčića Kosače na kruni jedne kućne cisterne u Dubrovniku, *Tribunia I*, 83-90.
- ANĐELIĆ, P., 1976., Pavao Anđelić, Srednjovjekovna župa Večernike – Večerić i postanak Mostara, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s., 29, 1974(1976), 259-279, Sarajevo.
- ANĐELIĆ, P., 1981., Pavao Anđelić, Bišće i Blagaj politički centar Humske zemlje u srednjem vijeku, *Hercegovina 1*, 41-71, Mostar.
- ANĐELIĆ, P., 1982., Pavao Anđelić, *Studije o teritorijalnopoličkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo.

- ANĐELIĆ, P., 1984., Pavao Anđelić, Doba srednjovjekovne bosanske države, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, 435-579, Sarajevo.
- ANĐELIĆ, P., 1988., Pavao Anđelić, *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, 3. tom (odabrane natuknice).
- ANĐELIĆ, T., 1988., Tomislav Anđelić, Gradina, Lištica, *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, 3. tom, 297.
- ANĐELIĆ, T., 1999., Tomislav Anđelić, Srednjovjekovna župa Dubrave, *Srednjovjekovne humske župe*, 189-208.
- ANĐELIĆ, T., 2003., Tomislav Anđelić, Srednjovjekovni grad kraj vrela Lištice, *Vitko*, br. 3, 46-59, Široki Brijeg.
- Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine* 3, 1988., Sarajevo.
- Arheološki rječnik*, priredili: R. Francovich i D. Manacorda, 2014., Sandorf.
- ARNAUTOVIĆ, E., 1975, Esad Arnautović, Oblici imena oblasti i grada Trebinja u srednjovjekovnim izvorima, *Tribunia* 1, 91-99, Trebinje.
- ATANACKOVIĆ – SALČIĆ, V., 1988., Vukosava Atanacković – Salčić, Toplo, Donja Drežnica, *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, 3. tom, 307, Sarajevo.
- BAKULA, P., 1867., Petrus Bakula, *Schematismus topographico – historicus Custodiae provincialis et Vicariatus apostolici in Hercegovina. Sub regimine spiritali Fratrum Min. Observ. Sancti Francisci pro Anno Domini 1867.*, Spalati.
- BAKULA, P., 1970., Petar Bakula, *Hercegovina prije sto godina ili Topografsko-Historijski Šematizam Franjevačke Kustodije i Apostolskog Vikarijata u Hercegovini za godinu Gospodnju 1867 (Šematizam fra Petra Bakule)*, Mostar.
- BASLER, Đ., 1955., Đuro Basler, Dolina Neretve od Konjica do Rame, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n.s., sv. X, 219-229, Sarajevo.
- BASLER, Đ., 1972., Đuro Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo.
- BASLER, Đ., 1982., Đuro Basler, Istočni zid grada Blagaja na Buni, *Hercegovina* 3, 29-33, Mostar.
- BEŠLAGIĆ, Š., 1956., Šefik Bešlagić, Stari krstovi u Drežnici, *Naše starine* III, 179-188, Sarajevo.
- BEŠLAGIĆ, Š., 1971, Šefik Bešlagić, *Stećci i njihova umjetnost*, Sarajevo.

- BEŠLAGIĆ, Š., 1985., Šefik Bešliagić, *Kamene stolice srednjovjekovne Bosne i Hercegovine, Djela, knj. CIX*, 34, Sarajevo.
- BOJANOVSKI, I., 1974., Ivo Bojanovski, Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, Sarajevo.
- BONIĆ, R., 1965., Rudolf Bonić, Srednjovjekovni grad Kruševac u Humu, *Mandićev zbornik*, 117-139, Rim.
- BONIĆ, R., 1971., Rudolf Bonić, Porfirogenetovo Zahumlje i Dukljaninova Chelmania, *Radovi Hrvatskoga povijesnog instituta u Rimu*, sv. III-IV, 23-59, Rim.
- BRKLJAČA, S., 1997., Seka Brkljača, Iz srednjovjekovne istorije Blagaja, *Hercegovina* 9, 15-18, Mostar.
- BRKOVIĆ, M., 2004., Milko Brković, Diplomatičko – povijesna pozadina sadržaja Kočerinske ploče, *Zbornik "Viganj i njegovo doba"*, 59-79, Široki Brijeg – Kočerin.
- BRMBOLIĆ, M., 2009., Marin Brmbolić, *Vršački zamak*, Beograd.
- BROGIOLO, G. P., CAGNANA, A., 2012., Gian Pietro Brogiolo, Aurora Cagnana, *Archeologia dell' architettura – metodi e interpretazioni*, Firenze.
- BUDAK, N., 1994., Neven Budak, Kultura humsko-duklijanskog područja do kraja 12. Stoljeća, *Prva stoljeća Hrvatske*, 128-142, Zagreb.
- ČELEBI, E., 1967., Evlija Čelebi, *Putopis*, Svjetlost, Sarajevo.
- ČELIĆ, DŽ., 1960., Džemal Čelić, Počitelj na Neretvi – Urbanističko – arhitektonska studija s osvrtom na problematiku održavanja, *Naše starine* VII, 5-49, Sarajevo.
- ČORALIĆ, L., 1991., Lovorka Čoralić, Izvori i literatura o povijesti cesta i puteva u srednjovjekovnim hrvatskim zemljama i Bosni, *Radovi*, vol. 24 Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Zagreb, 23-40, Zagreb.
- ČREMOŠNIK, G., 1957., Gregor Čremošnik, Original povelje Kulina bana, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, n. s., sv. XII, Istorija i etnografija, 195-213, Sarajevo.
- ČREMOŠNIK, I., 1954., Irma Čremošnik, Izvještaj o iskopavanjima na Crkvini u Lisičićima kod Konjica, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, n. s., sv. IX, 211-227, Sarajevo.
- ĆIRKOVIĆ, S., 1964., Sima Ćirković, *Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba*, Srpska književna zadruka, Beograd.
- ĆIRKOVIĆ, S., 1964. (b), Sima Ćirković, Istorija srednjovjekovne bosanske države, Beograd.
- ĆURIĆ, H., 1977., Hajrudin Ćurić, Stolački stari grad, *Slovo Gorčina*, 60-61, Stolac.

- DEANOVIĆ, A., 1978., Ana Deanović, Glosar naziva u upotrebi srednjovjekovnog i renesansnog vojnog graditeljstva u Hrvatskoj, *Rad JAZU*, knj. 381, Zagreb, 1978., str. 35-48.
- DELIĆ, S. R., 1911., Stevan R. Delić, Dva stara natpisa iz Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, XXIII, 485-502, Sarajevo.
- DINIĆ, M., 1937., Mihailo Dinić, Dubrovačka srednjovekovna karavanska trgovina, *Jugoslavenski istorijski časopis* III, 119-146, Beograd.
- DINIĆ, M., 1938., Mihailo Dinić, Trg Drijeva i okolina u srednjem veku, *Godišnjica Nikole Čupića* XLVII, 109-147, Beograd.
- DINIĆ, M., 1940., Mihailo Dinić, Zemlje hercega Svetoga Save, *Glas* CLXXXII, 151-257, Beograd.
- DINIĆ, M., 1955., Mihailo Dinić, *Državni sabor srednjovekovne Bosne*, Beograd.
- DINIĆ, M., 1978., Mihailo Dinić, Zemlje hercega Sv. Save, *Srpske zemlje u srednjem veku*, 178-269, Beograd.
- DODIG 2008 - Radoslav Dodig, Cipus iz Konjica, *Hercegovina, godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe*, 22, 265-270, Mostar.
- ENCIKLOPEDIJA JUGOSLAVIJE, *Socijalistička republika Bosna i Hercegovina*, Separat iz II. izdanja *Enciklopedije Jugoslavije*, Jugoslavenski leksikografski zavod, 1983.
- EVANS, A. DŽ., 1965., Artur Džon Evans (Arthur John Evans), *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške tokom pobune augusta i septembra 1975*, Sarajevo.
- FEHRING, G. P., 2004., Günther P. Fehring, *Arheologija srednjeg vijeka*, Zagreb.
- FEKEŽA – MARTINOVIĆ, L., 2012., Lidija Fekeža – Martinović, Evidencija i arheološka istraživanja starih gradova, *Stari gradovi Bosne i Hercegovine*, 2012., Nacionalni komitet ICOMOS u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 24-31.
- FERMENDŽIN, E., 1892., Eusebius Fermendžin, *Acta Bosniae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752.*, Academia scientiarum et artium slavorum meridionalium, Zagrabiae.
- FIGURIĆ, A., 1930., Ante Figurić, *Trebinje nekada i danas*, Ljubljana.
- FILIPOVIĆ, E., 2013., Emir Filipović, Povelja hercega Stjepana Vukčića Kosače Barbari od Liechtensteina (Ključ kod Gacka, 1. mart 1455. godine), *Građa Arhiva Bosne i Hercegovine*, god. V, broj 5, 7-19, Sarajevo.
- FILIPOVIĆ, M., 1932, Milenko Filipović, Prozor, *Glasnik srpskog geografskog društva* 18, 1-16, Beograd.

- FOJNIČKI GRBOVNIK, 2012, Nakladnik Franjevački samostan Fojnica. Dostupan u digitalnom obliku na: <http://www.fojnica-samostan.com/grbovnik/Fojnica> , Fojnica.
- GAVRANKAPETANOVIĆ, M., 1997., Munir Gavrankapetanović, *Počitelj – tvrđava i grad na Neretvi*, Mostar.
- GLAVAŠ, T., 1988., Tihomir Glavaš, Grad, Obalj, Kalinovik / Prozor, Prozor / Ribiči 2, Ribiči, *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine* , tom 3, Sarajevo.
- GLAVAŠ, T., MARIĆ, A., 2006., Tihomir Glavaš, Ante Marić, *Vodič kroz izložbu Sv. Stipana od Imote*, Mostar.
- GLAVAŠ, T., 2007., Tihomir Glavaš, Arheološka istraživanja u Gorici, Godišnjak Matice hrvatske Grude, 110-125, Grude.
- GRAFENAUER, B., PEROVIĆ, D., ŠIDAK, J. (uredn.), 1953, Bogo Grafenauer, Dušan Perović, Jaroslav Šidak, *Historija naroda Jugoslavije I*, Zagreb.
- HASANDEDIĆ, H., 1972./1973., Hivzija Hasandedić, Tvrđave (kule) i bedemi u starom Mostaru, *Glasnik arhiva i društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, god. XII-XIII, knj. XII- XIII, 267-273, Sarajevo.
- HORVAT, Z., 2013., Zorislav Horvat, Turske kule i gradovi u Lici i Krbavi, *Senjski zbornik: prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu*, vol. 40, no. 1, 417-479, Senj.
- HORVAT, Z., 2014., Zorislav Horvat, *Burgologija – Srednjojtekovni utvrđeni gradovi kontinentalne Hrvatske*, Zagreb.
- HULL, L., 2006., Lise E. Hull, Castles as Status Symbols, *Britain's Medieval Castles*, London.
- ISAKOVIĆ, S., 2013., Sejfidin Isaković, Tjentište u srednjem vijeku, *Godišnjak BZK Preporod*, god. XIII, 349-372, Sarajevo.
- JELAŠ, D., 2012., Danijel Jelaš, Tipologija srednjojtekovnih gradskih naselja u donjem međurječju Drave i Save, *Povijesni zbornik* 5, 5-17, Osijek.
- JERKOVIĆ, R., 1938., Radovan Jerković, *Gabela (Prilog povijesti donje Neretve)*, Sarajevo.
- JIREČEK, K., 1879., Konstantin Jireček, *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters: historisch-geographische Studien*, Prag.
- JORGA, N., 1899., Nicolae Jorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle (seconde série)*, Paris.
- KARAMAN, LJ., 1930., Ljubo Karaman, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Zagreb.

- KONSTANTIN PORFIROGENET 1994, Konstantin Porfirogenet, *O upravljanju carstvom*, August Cesarec Zagreb - AGM, Zagreb.
- KORAĆ, D., 2007., Dijana Korać, Franjevci i njihovi samostani u Humu, *Croatica Christiana periodica*, vol. 31, no. 60, 17-33, Zagreb.
- KORAĆ, D., 2008., Dijana Korać, *Vjera u Humskoj zemlji*, Mostar.
- KORAĆ, D., 2015., Dijana Korać, *Religioznost humske vlastele u kasnom srednjem vijeku*, Mostar.
- KOSTIĆ, Z., 1993., Zorica Kostić, Preobražaj grada u razdoblju V-VI stolecá, *Balkanika*, XXIV, 33-50, Beograd.
- KOVAČEVIĆ KOJIĆ, D., 1961., Desanka Kovačević Kojić, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo.
- KOVAČEVIĆ KOJIĆ, D., 1976., Desanka Kovačević Kojić, O naselju Drijeva i njegovom položaju, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, god. XXI-XXVII, 29-36, Sarajevo.
- KOVAČEVIĆ KOJIĆ, D., 1978., Desanka Kovačević Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Veselin Masleša, Sarajevo.
- KOVAČEVIĆ KOJIĆ, D., 1991., Desanka Kovačević Kojić, Les villes médiévales de Serbie et de Bosnie avant et après l'instauration du pouvoir ottoman, *La culture urbaine des Balkans (XV-e-XIXe siècles)*, 3, Beograd – Paris.
- KOVAČEVIĆ KOJIĆ, D., 1995., Desanka Kovačević Kojić, Franjevci u gradskim naseljima srednjovjekovne Bosne, *Radovi Hrvatskog društva za znanosti i umjetnost*, III., 33-45, Sarajevo.
- KOVAČEVIĆ KOJIĆ, D., 2002, Desanka Kovačević Kojić, Naselja u zemlji Kosača, Četvrti naučni skup istoričara u Gacku: Kosače – osnivači Hercegovine, *Srpska proza danas. Kosače – osnivači Hercegovine (Zbornik radova)*, 363-377, Beograd, Bileća-Gacko-Beograd.
- KOVAČEVIĆ KOJIĆ, D., 2007, Desanka Kovačević Kojić, *Gradski život u Srbiji i Bosni (XIV-XV vijek)*, Beograd.
- KURTOVIĆ, E., 2009., Esad Kurtović, Bišće i Blagaj u doba vojvode Sandalja Hranića Kosače, *Zbornik radova naučnog skupa "Prirodno – graditeljska cjelina blagajske tekije i vrela Bune"*, 10.05.2007., Mostar.
- KURTOVIĆ, E., 2011., Esad Kurtović, Iz historije trebinjskog kraja u srednjem vijeku, *Godišnjak BZK Preporod*, god. XI., 279-302, Sarajevo.

- KRALJEVIĆ, G., 1988., Gojko Kraljević, Ribiči 1, Ribiči, *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom 3, Sarajevo.
- KREŠEVLJAKOVIĆ, H., 1953., Hamdija Kreševljaković, Stari bosanski gradovi, *Naše starine I*, Zavod za zaštitu spomenika kulture R BiH, 7-45, Sarajevo.
- KREŠEVLJAKOVIĆ, H., 1954., Hamdija Kreševljaković, Kule i odžaci u Bosni i Hercegovini, *Naše starine*, Sarajevo.
- KREŠEVLJAKOVIĆ, H., 1991. (1957.), Hamdija Kreševljaković, Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini, *Izabrana djela III*, 241-371, Sarajevo.
- KREŠEVLJAKOVIĆ, H., KAPIDŽIĆ, H., 1954., Hamdija Kreševljaković, Hamdija Kapidžić, Stari hercegovački gradovi, *Naše starine II*, Zavod za zaštitu spomenika kulture R BiH, 9-21, Sarajevo.
- KRUHEK, M., Milan Kruhek, 1990., Utvrde senjske kapetanije u XVI. stoljeću, *Senjski zbornik*, 17, 93-112, Senj.
- KUJAČIĆ, M., 1960., Mirko Kujačić, Konzervacija Starog mosta u Mostaru, *Naše starine VII*, 207-216, Sarajevo.
- KURTOVIĆ, E., 2006., Esad Kurtović, Vidovski, Vidovo polje i Stolac - prvi pisani pokazatelji, *Bosna franciscana : časopis Franjevačke teologije Sarajevo*, 14 (2006), 24, 87-102, Sarajevo.
- KURTOVIĆ, E., 2009., Esad Kurtović, Bišće i Blagaj u doba vojvode Sandalja Hranića Kosača, *Zbornik radova Naučni skup 'Prirodno-graditeljska cjelina blagajske tekije i vrela Bune 10.05. 2007. godine, Medžlis islamske zajednice Mostar*, 34-54, Mostar.
- KURTOVIĆ, E., 2009., Esad Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Institut za istoriju, Sarajevo.
- KURTOVIĆ, E., 2010., Esad Kurtović, "Sandalj Hranić Kosača – Biografija bosanskog vlastelina" u: *Bosna franciscana*, Franjevačka teologija Sarajevo, 2010, str. 71-78, Sarajevo.
- KURTOVIĆ, E., 2011., Esad Kurtović, Iz historije trebinjskog kraja u srednjem vijeku, *Godišnjak BZK "Preporod"*, god. XI, 279-302, Sarajevo.
- LE GOFF 1968, Jacques Le Goff, Apostolat mendiant et fait urbain dans la France médiévale: l'implantation des ordres mendiants. Programme-questionnaire pour une enquête. *Annales Économies, Sociétés, Civilisations*, sv. 23, br. 2, 335-352, Paris. http://www.persee.fr/doc/ahess_0395-2649_1968_num_23_2_421913 (11.02.2016.).

- LE GOF 2010, Žak Le Gof (izv. Jacques Le Goff), *Da li je Europa stvorena u srednjem veu?*, Beograd.
- LEKO, I., ŠARAVANJA, V., RAGUŽ, N., 2008., Irena Leko, Vinko Šaravanja, Nada Raguž, Stari grad Ljubuški - opis stanja i provedenih istraživanja, *HERCEGOVINA, godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe*, br. 22, 273-293, Mostar.
- LEPAGE, J. D., 2002., Jean – Denis G. G. Lepage, *Castles and Fortified Cities of Medieval Europe, An Illustrated History*, McFarland & Company, Inc., Publishers Jefferson, North Carolina, and London.
- LOVRENOVIĆ, D., 2006., Dubravko Lovrenović, Na klizištu povijesti (sveta kruna ugarska i sveta kruna bosanska), 1387-1463, Sarajevo – Zagreb.
- LJETOPIS POPA DUKLJANINA, 1950, *Ljetopis popa Dukljanina, latinski tekst sa hrvatskim prijevodom i "Hrvatska kronika"*, Matica hrvatska, Zagreb.
- MAMFORD, L., 2001., Luis Mamford, *Grad u istoriji. Njegov postanak, njegovo menjanje, njegovi izgledi*. Beograd.
- MANDIĆ, D., 1978., Dominik Mandić, *Bosna i Hercegovina*, I., Chicago - Rim, 1978.
- MANENICA, H., 2012., Hrvoje Manenica, Antički fluvijalni lokaliteti u Dolini Neretve, *Histria Antiqua* 21, 279-291, Pula.
- MARCOLONGO, B., 2014., Bruno Marcolongo, Daljinsko istraživanje, *Arheološki rječnik*, 263-270, Sandorf.
- MARGETIĆ, L., 2007., Lujo Margetić, Srednjovjekovni pojam grada, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta Rijeke* (1991) v. 28, br. 2, 897-904 (2007), Rijeka.
- MARIJANOVIĆ, B., 2003., Brunislav Marijanović, Značenje Neretve u prostornom rasporedu prapovijesnih kultura, *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve*, Zagreb – Metković – Split, 321.
- MARIJANOVIĆ, I., 1988., Ivana Marijanović, Varošišće, Kostajnica, Konjic, *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom 3, 224, Sarajevo.
- MARKOTIĆ, A., 1996., Ante Markotić (ured.), *Ljubuški kraj, ljudi i vrijeme*, Zbornik Znanstvenog simpozija održanog u Ljubuškom 11. i 12. kolovoza 1995., Ziral, Mostar.
- MARKOVIĆ, M., 1998., Mirko Marković, *Descriptio Bosnae & Hercegovinae – Bosna i Hercegovina na starim zemljovidima*, Zagreb.
- MARTINOVIĆ, M., Manuel Martinović, Austrougarske utvrde u Hercegovini. Obrambena crta: Kalinovik, Ulog – Obrnja, Nevesinje, Stolac (die zweite linie), *Hercegovina – časopis za kulturno i povijesno naslijeđe*, god. XXVI, br. 1, 215-250.

- MATKOVIĆ, P., 1881., Petar Matković, Putovanja po balkanskom poluotoku XVI vieka, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knj. 56, 141-232, Zagreb.
- MC NEILL, T., 1997., Tom Mc Neill, *Castles in Ireland, Feudal power in a Gaelic World*, London.
- MESIHOVIĆ, S., 2009., Salmedin Mesihović, Blagaj u arheološkim istraživanjima, *Zbornik radova Naučni skup Prirodno-graditeljska cjelina blagajske tekije i vrela Bune* 10.05. 2007. godine, Medžlis islamske zajednice Mostar, 22-29, Mostar.
- MIHAJLOVIĆ, H., 1892, Hristifor Mihajlović, Grad u Klisuri, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, knj. III, god. IV., 252-254, Sarajevo.
- MIHALJČIĆ, R., Rade Mihaljčić, 2002, Idejna podloga titule herceg, Četvrti naučni skup istoričara u Gacku: Kosače – osnivači Hercegovine, *Srpska proza danas. Kosače – osnivači Hercegovine* (Zbornik radova), 308-341, Beograd, Bileća-Gacko-Beograd.
- MIHIĆ, LJ., 1975., Ljubo Mihić, *Ljubinja sa okolinom*, Ljubinja.
- MIJATOVIĆ, A., 1996., Anđelko Mijatović, Srednjovjekovne države, bosansko kraljevstvo i Hercegovina u vremenu i prostoru, u: *Ljubuški kraj, ljudi i vrijeme*, 112-125, Mostar.
- MIKOLJI, V., 1942., Vinko Mikolji, Rudarstvo u Bosni u srednjem vijeku, *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine – od najstarijih vremena do godine 1463.*, 651-667, Sarajevo.
- MILOŠEVIĆ, A. – PEKOVIĆ, Ž., Ante Milošević – Željko Peković, 2006., Povijesne i arheološke potvrde za srednjovjekovni Mostar, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, knj. 33, 5-51, Sarajevo.
- MINIĆ, D. – VUKADIN, O., 2007, Dušica Minić – Obrenija Vukadin, *Srednjovjekovni Stalać*, Beograd.
- MIŠIĆ, S., 2002, Siniša Mišić, Kosače – gospoda humska, Četvrti naučni skup istoričara u Gacku: Kosače – osnivači Hercegovine, *Srpska proza danas. Kosače – osnivači Hercegovine* (Zbornik radova), 342-350, Beograd, Bileća-Gacko-Beograd.
- MOŠIN, V., 1950 - Vladimir Mošin, *Ljetopis popa Dukljanina*, Matica hrvatska, Zagreb.
- MULABEGOVIĆ, F., 2012., Ferhad Mulabegović (ured.), *Stari gradovi Bosne i Hercegovine*, Nacionalni komitet ICOMOS u Bosni i Hercegovini, Sarajevo.
- MULIĆ, J., 2003., Jusuf Mulić, Dvije značajne godišnjice grada Konjica: 620 godina prvog zvaničnog pomena grada i 320 godina od izgradnje bivšeg kamenog mosta, *Hercegovina* 15-16, Mostar.
- MULIĆ, J., 2007., Jusuf Mulić, *Konjic i njegova okolina u srednjem vijeku*, Konjic.

- MUSTAĆ, I., 1996., Ivan Mustać, Počitelj u sustavu obrane hrvatsko-ugarske države od Turaka, u: *Zbornik znanstvenog simpozija "Povijest Hrvatskog Počitelja"*, Čapljina.
- NOSIĆ, M., 1996., Milan Nosić, Humačka ploča, *Ljubuški kraj, ljudi i vrijeme*, 149-159.
- NOVAKOVIĆ, P., 2008., Predrag Novaković, Arheologija prostora i arheologija krajolika, *Povijest u kršu – zbornik radova projekta "Naselja i komunikacije u kontekstu veza jadranskog priobalja i unutrašnjosti* (ur. B. Olujčić), 15-54, Zagreb.
- ODAVIĆ, Đ., 1983., Đorđo Odavić, Prethodni izvještaj sa arheološkog iskopavanja na srednjovjekovnom gradu Mičevcu, *Tribunia VII*, 213-215, Trebinje.
- ÖZBAŞBUĞ, O., 2008., Onur Özbaşbuğ, O drvenom mostu u Konjicu / About Wooden Bridge in Konjic, *Hercegovina* br. 22, 261-264, Mostar.
- PAPONJA, A., 2009., Ante Paponja, Neki aspekti osmanske strategije prodora na područje zapadno od Neretve, *Hercegovina* br. 23, 95-130, Mostar.
- PARENTI, R., 2014., Roberto Parenti, Arheologija arhitekture, *Arheološki rječnik*, 44-52, Sandorf.
- PAŠALIĆ, E., 1960., Esad Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo.
- PATSCH, K., 1902., Karlo Patsch, Rimska mjesta u konjičkom kotaru, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 1902/3, 303-334, Sarajevo.
- PEKIĆ, R., 2014., Radmilo Pekić, Vrm i tvrđava Klobuk od najranijih pomena do pada pod tursku vlast, *Klobuk kroz istoriju – međunarodni tematski zbornik*, 75-97, Trebinje.
- PETROVIĆ, Đ., 2002., Đurđica Petrović, Glavno oružje epohe i oružari u zemlji Stefana Vukčića Kosače, Četvrti naučni skup historičara u Gacku: Kosače – osnivači Hercegovine, *Srpska proza danas. Kosače – osnivači Hercegovine* (Zbornik radova), 515-542, Beograd, Bileća-Gacko-Beograd.
- POPOVIĆ, J., 1933., Jovo Popović, Ljetni stanovi (mahale) na planini Treskavici, *Glasnik Zemaljskog Muzeja XLV*, Sveska za prirodne nauke, 1933, 181-206.
- POPOVIĆ, J., 1934., Jovo Popović, Ljetni stanovi (staje) na Prenj – planini, *Glasnik Zemaljskog Muzeja, XLVI*, sv. za prirodne nauke, 81-112, Sarajevo.
- POPOVIĆ, J., 1935., Jovo Popović, Ljetni stanovi na planinama Plasi, Muharnici i Čvrnsnici, *Glasnik Zemaljskog Muzeja, XLVII*, 117-146, Sarajevo.
- POPOVIĆ, J., 1935. (b), Jovo Popović (uredn.), *Kroz planine Bosne i Hercegovine*, Sarajevo.

- POPOVIĆ, M., 1995., Marko Popović, Srednjovjekovne tvrđave u Bosni i Hercegovini – prilog proučavanju fortifikacionih struktura, *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine 1*, 33-55, Beograd.
- POPOVIĆ, M., 1997., Marko Popović, Vladarski i vlasteoski dvor u srednjovekovnoj Bosni – prilog proučavanju fizičkih struktura, *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine 2*, 1-33, Beograd.
- POPOVIĆ, M., 2006., Marko Popović, Zamak u srpskim zemljama poznog srednjeg veka, *Zbornik radova Vizantološkog instituta XLIII*, 189-207, Beograd.
- POPOVIĆ, M., 2012., Marko Popović, *Maglički zamak*, Beograd.
- PREMOVIĆ, M., 2013., Marjan Premović, *Srednje i donje Polimlje i gornje Podrinje u srednjem veku*, doktorska disertacija, Beograd.
- PUDARIĆ, S., 2012., Stari grad Mostar, *Stari gradovi Bosne i Hercegovine*, 160-163, Sarajevo.
- PULJIĆ, B. – KARAC, Z., Borislav Puljić – Zlatko Karač, Fortifikacijski sustav u urbanoj strukturi Mostara tijekom razdoblja osmanske uprave, *Prostor*, 22, 50-61, Zagreb.
- RADIMSKY, V., Vaclav Radimsky, 1891, Bišće – polje kod Mostara, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, god. III, knj. 2, 159-195, Sarajevo.
- RATKOVIĆ, A., 1982., Aleksandar Ratković, Mostar – kula Herceguša, *Arheološki pregled*, 151-153, Beograd.
- RATKOVIĆ, A., 1984., Aleksandar Ratković, Srednjovjekovni Mostar i problematika njegovog istraživanja, *Naše starine*, XVI-XVII, 75-78, Sarajevo.
- RATKOVIĆ, A., 1995., Aleksandar Ratković, Srednjovjekovne tvrđave u Bosni i Hercegovini – Prilog proučavanju fortifikacionih struktura, *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine 1*, Srpska akademija nauka i umetnosti, 33-55, Beograd.
- RATKOVIĆ, A., 1998., Aleksandar Ratković, Blagajska tvrđava u svjetlu najnovijih istraživanja, *Hercegovina* 10, 7-15, Mostar.
- RATKOVIĆ, A., 2005., Aleksandar Ratković, *Srednjovjekovni gradovi u Bosni i Hercegovini*, Srpsko prosvjetno i kulturno društvo Prosvjeta, Mostar.
- RATKOVIĆ, A., 2006., Aleksandar Ratković, Klobučka palata – Rezultati arheološkog istraživanja 2004. god., *Glasnik udruženja muzejskih radnika Republike Srpske*, broj 4, 63-79, Banja Luka.
- REDŽIĆ, H., 2009., Husref Redžić, *Srednjovjekovni gradovi u Bosni i Hercegovini, Kulturno naslijeđe*, Sarajevo.

- REGAN, K., 2016., Krešimir Regan, Plemički grad Prozor u Rami, *Zbornik radova sa Simpozija održanog 11.08.2016. u povodu 650 god. prvog pisanog spomena Prozora u Rami*, 266-310.
- RENNER, H., 1900., Henrik Renner, *Herceg – Bosnom uzduž i poprijeko. Putovanja Henrika Rennera* (prijevod), Mitrovica.
- SANKOVIĆ – SIMČIĆ, V., Vjekoslava Sanković – Simčić, 2012., Stari grad Počitelj, *Stari gradovi Bosne i Hercegovine*, 164-167, Sarajevo.
- SIJARIĆ, M., 2014., Mirsad Sijarić, *Hladno oružje iz Bosne i Hercegovine u arheologiji razvijenog i kasnog srednjeg vijeka*, Sarajevo.
- SIVRIĆ, M., 1999., Marijan Sivrić, Srednjovjekovna župa Luka, *Srednjovjekovne humske župe*, 71-118, Mostar.
- SIVRIĆ, M., 2009., Marijan Sivrić, Dolazak franjevaca u Humsku zemlju i susjedno područje u srednjem vijeku, *HERCEGOVINA FRANCISCANA*, god. V, br. 5, 71., Mostar.
- SKOK, P., 1971, Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (odgovarajuće natuknice), Zagreb.
- STOJAKOVIĆ, V., 1982., Velibor Stojaković, Etno-socijalni okviri života stanovništva Drežnice, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Etnologija, n.s. sv. 37, 189-218.
- STOJANOVIĆ, LJ., 1929., Ljubomir Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma*, Beograd.
- ŠABANOVIĆ, H., 1959., Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk, postanak i upravna podjela*, Svjetlost, Sarajevo.
- ŠIMIĆ, M., 2006., Marinka Šimić, Natpis vojvode Masna iz Donje Drežnice, *Hercegovina* br. 20, 41-62, Mostar.
- ŠIŠIĆ, F., 1925., Ferdo Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb.
- THALLÓCZY, L., 1914., Ludwig von Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München - Leipzig.
- TOMIČIĆ, Ž., 2011., Željko Tomičić, *Suhopolje – Kliškovac. Od mjestopisa do arheološke spoznaje*, 13-22, Zagreb.
- TOŠIĆ, Đ., 1987., Đuro Tošić, *Trg Drijeva u srednjem vijeku*, Veselin Masleša, Sarajevo.
- TRPKOVIĆ, V., 1964., Veljan Trpković, Humska zemlja, *Zbornik Filozofskog fakulteta*, k. VIII-1, 225-260, Beograd.
- TRUHELKA, Ć., 1904., Ćiro Truhelka, *Naši gradovi, opis najljepših sredovječnih gradova Bosne i Hercegovine*, Sarajevo.

- TRUHELKA, Ć., 1911., Ćiro Truhelka, Tursko – slovjenski spomenici dubrovačke arhive, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XXIII, 1-162; 303-350; 437-484, Sarajevo.
- VASILJ, S., 1996., Snježana Vasilj, Povijesni spomenici Počitelja i njegove okolice od prapovijesti do dolaska Hrvata, *Povijest hrvatskog Počitelja*, 1-10, Čapljina – Zagreb.
- VEGO, M., 1937., Marko Vego, *Povijest Humske zemlje (Hercegovine)*, I. dio, Samobor.
- VEGO, M., 1957., Marko Vego, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Svjetlost, Sarajevo.
- VEGO, M., 1957., (b), Marko Vego, Prilog topografiji srednjovjekovne Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 267-276, Sarajevo.
- VEGO, M., 1959., Marko Vego, Arheološko iskopavanje u Zavali, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n.s.,sv. XIV, 179-203, Sarajevo.
- VEGO, M., 1962., Marko Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine I*, Sarajevo.
- VINSKI, Z., 1949., Zdenko Vinski, Prilog poznavanju gradišta s osvrtom na jedan nalaz u Podravini, *Historijski zbornik*, god. II, br. I-4, 223-241, Zagreb.
- VUKOREP, S., 2010., Stanislav Vukorep, Veliki put, Stari put, ili Put soli, *Suvremena pitanja, časopis za prosvjetu i kulturu*, 9, 98-109, Mostar.
- ZANINOVIĆ, M., 1980., Marin Zaninović, Područje Neretve kao vojni mostobran rimske antike, *Dolina Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, 173-180, Split.
- ZARKOVIĆ, B., 2012., Božidar Zarković, *Trgovi i urbanizacija Srbije krajem srednjeg i početkom novog veka*, doktorska disertacija, Beograd.
- ZELENIKA, A., 1987., Anđelko Zelenika, Kula iz XVII stoljeća na Humu u Mostaru, *Hercegovina*, 6, 141-150, Mostar.
- ZELENIKA, A., 2004., Anđelko Zelenika, *Gabela na Neretvi (1478.-1878.)*, Mostar.
- ZIRDUM, A., 2001, Andrija Zirdum, Dopunjena karta srednjovjekovnih crkava do 1463. godine, *Bosna franciscana*, 15, 161-219.
- ŽIVKOVIĆ, P., 1996., Pavo Živković, Pregled političkih prilika u srednjovjekovnoj Humskoj zemlji, u: *Zbornik znanstvenog simpozija "Povijest hrvatskog Počitelja"*, Čapljina.
- WENZEL, M., 1999., Marian Wenzel, *Bosanski stil na stećcima i metalu*, Sarajevo.

SAŽETAK

Ovim radom predstavljeni su rezultati mog istraživanja kasnosrednjovjekovnih gradova i utvrda na prostoru današnje Hercegovine. Odabir teme leži u činjenici da je to bilo dosta zapostavljeno područje znanstvenog interesa tijekom posljednjih desetljeća, a čak i prije toga - jer je ovo područje većinom uključivano u djelomična istraživanja povjesničara, ili arhitekata, ali većinom ne arheologa. Tako da je moja ideja bila da prezentiram jedan drugačiji pogled na ovu problematiku, sa stajališta arheološke struke.

Moderna arheologija je sve više orijentirana prema novoj vrsti nedestruktivnih metoda istraživanja, kao solidne osnove za stvaranje baza podataka, koji mogu ponuditi dosta novih informacija o različitim lokalitetima; što se može koristiti za donošenje posve novih zaključaka. U ovom radu pokušala sam prikupiti sve moguće dostupne podatke o kasnosrednjovjekovnim gradovima i utverdama u Hercegovini, od njihovog spomena u povijesnim izvorima, preko izvješća koja su o njima donijeli prijašnji istraživači, i te sam informacije kombinirala sa onima koje sam sama prikupila.

Koristila sam sve nedestruktivne metode koje sam mogla koristiti s obzirom na svoje mogućnosti, te sam ih kombinirala s novim tehnologijama, tj. zračnim snimkama modernim pomagalicama poput drona, koja su bila nedostupna u prošlosti. To mi je pomoglo da pregledam i one lokalitete koji se ne mogu pregledati na drugi način (pr. zbog minskih polja zaostalih nakon posljednjeg rata na ovom prostoru). Također sam u proučavanju samih građevina koristila metode arheologije arhitekture, u onom opsegu u kojem mi je to bilo moguće.

To mi je uvelike pomoglo da shvatim procese koji su se dogodili u strukturama zidova kasnosrednjovjekovnih gradova i utvrda tijekom dugog perioda njihovog postojanja. Istraživanje sam provela primarno se koncentrirajući na arheološko – topografski pregled, tako da je moj glavni interes bio da shvatim te gradove i utvrde u njihovom stvarnom okruženju, istražujući sačuvane toponime, istražujući položaje samih lokaliteta, u odnosu prema različitim prirodnim resursima, poput polja/pašnjaka, rijeka. Njihov odnos prema važnim srednjovjekovnim putovima, postojanje podgrađa, i trgova.

Kroz sve to – pokušala sam razumjeti zašto su te strukture doista bile sagrađene, i – ono što arheologija uvijek čini – pokušala sam razumjeti njihov utjecaj na život ljudi koji su živjeli unutar i izvan gradskih zidina. Došla sam do zaključka da su ti srednjovjekovni gradovi na prvom mjestu predstavljali simbole snage i moći.

Velikaši koji su ih posjedovali, predstavljali su svoje istaknuto mjesto u Društvu koristeći utvrđenja da pokažu svoju moć i prava. Shvatila sam to analizirajući topografsko-arheološki sve meni dostupne lokalitete tog tipa u Hercegovini, i moje istraživanje je pokazalo da je većina gradova podignutih na iznimno nedostupnim lokacijama, bila namjerno podignuta baš tu (bez obzira što su mogli imati isti stupanj sigurnosti na istaknutim, ali nešto nižim položajima). Osim toga često su korištene i prirodne istaknuto dominantne stijene, na koje su se izravno nadograđivale gradske kule, koje su koristile stijene da učvrste svoju strukturu i da budu vidljive na velike udaljenosti. Odgovor na to može biti samo: simboličko značenje mjesta koje je izgledalo gotovo "na nebu" u očima onih koji su živjeli ispod i davali doprinose za potrebe velikaša.

Tijekom ovog istraživanja, došla sam do spoznaje da je razvoj kasnosrednjovjekovnih gradova u Hercegovini izravno povezan s razvojem srednjovjekovne karavanske trgovine, koja je bila organizirana preko mreže srednjovjekovnih putova. Tako da sam spoznala da ključ razumijevanja samih gradova leži u proučavanju odnosa prema srednjovjekovnim putovima, ali također u proučavanju srednjovjekovnih trgova koji su bili smješteni na tim putovima i u podgrađima hercegovačkih srednjovjekovnih gradova. Kombinirajući povijesne podatke i rezultate istraživanja drugih autora sa svojim osobnim, shvatila sam da je najvažniji događaj kako za razvoj trgovine, tako i za razvoj srednjovjekovnih putova i gradova, zapravo razvoj srednjovjekovnih bosanskih rudarskih središta, koja su odigrala važnu ulogu u razvoju ekonomskog prosperiteta cjelokupnog prostora današnje Bosne i Hercegovine.

Na kraju, mogu reći da sam uspjela prikupiti i napraviti reviziju svih hercegovačkih kasnosrednjovjekovnih gradova i utvrda (meni dostupnih) na jednom mjestu, te sagledati i prezentirati njihovo trenutno stanje očuvanosti, njihovu dostupnost posjetiteljima, i eventualnu potrebu za konzervacijom i restauracijom. Također napravila sam solidnu bazu podataka za buduća arheološka istraživanja.

Ključne riječi: srednjovjekovni gradovi, srednjovjekovni putovi, kulturna baština Huma, povijest Hercegovine, arheologija.

SUMMARY

This work presents the results of my research of late – medieval fortifications in region of Herzegovina (within its present borders). The reason for doing this research was the fact that it was mostly a neglected subject of interest of researchers during the last decades, and even before that, this subject was generally included only in partial researches of historians, architects, but not of archaeologists. So, my idea was to present a different view on this subject from the standpoint of archaeologists.

Modern archaeology is more oriented towards the non-destructive methods of investigation, as a solid base for creating a database which can offer a solid amount of new information about different sites, which can be used for creating completely new conclusions. In this work I tried to collect all possible data about late-Medieval castles and fortifications in Herzegovina, from their mention and description in historic documents, to the reports of early researchers, and I combined all those informations with those that I collected myself.

I used all non-destructive methods that I was able to use, combined with new technologies, *i.e.* using aerial survey with modern gadgets like drones that were unavailable in the past. This helped me to do a survey of sites that could not be visited otherwise (for example because of land mines from the last war on this territory). I also used some methods of archaeology of buildings, in the amount that was possible for me. It was a great help in understanding the processes which happened in the structures of walls of Late Medieval castles and fortifications during the long period of their existence.

I did my research primarily concentrating on archaeological topography, so my primary interest was to understand those castles and fortifications in their actual context, investigating the remained toponyms, investigating their position, in the relation with different necessary natural resources, like fields, rivers. I studied their relation with important medieval roads, the existence of their lower level settlements ("podgrađe"), and merchant places.

Through all that – I tried to understand why those structures were really built for, and - as archaeologists always do – I tried to understand their influence on the lives of the people that lived within and outsides of town walls. We came to the conclusion that those medieval castles were in the first place symbols of strength and power. Nobles that owned them, presented their distinctive place in the Society using them to prove their power and rights. I realized that by topo-archaeologically analyzing all available sites of that type in Herzegovina, and my research showed that some castles were intentionally positioned on the

most unavailable positions (while they could have the same amount of security on distinctive, but much lower position), and plus they used natural distinctive rocks, and were building their city towers and walls directly on them, using them to strengthen their constructions and make them visible sometimes from miles away. The answer for that could be only: symbolical meaning of the place which looked almost as it was 'in the sky' in the eyes of those who provided tributes for the needs of those nobles.

During my research, I realized that the cause for the establishment and the development of late - medieval castles in Herzegovina is directly connected with the development of the medieval trade, which was established through the net of medieval pathways. I therefore realize, that the key for understanding of the development of castles themselves lies in the research and exploration of those very pathways (roads) but also in the exploration of merchant squares which were located in the key locations on those pathways (roads) and were usually located in the lower level of castles ("podgrađa"). So, the key event for the development of the trade, medieval roads and castles is actually the development of medieval mining centers of Bosnia, which had an important role in the development of economic prosperity of the entire territory of today's Bosnia and Herzegovina.

In the end, I managed to collect and to make a revision of all our Late Medieval castles and fortifications in one place, and to understand and present their actual state, their availability to visitors, and the need for their conservation and restoration. Also, I created a solid base for future archaeological excavations.

Key words: medieval castles, medieval roads, cultural heritage of Hum, history of Herzegovina, archaeology.

Životopis autora

Nina Čuljak, rođena je 16. ožujka 1983. god. u Konjicu. Osnovnu školu, Osnovnu glazbenu školu (smjer glasovir) i Gimnaziju fra Grge Martića (opći smjer) završila je u Mostaru. U akademskoj 2007./'08. godini diplomirala je arheologiju i povijest umjetnosti na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru. Od svibnja 2008. godine radi kao mlađa asistentica na Odjelu za arheologiju pri Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru. Od prosinca 2008. do siječnja 2014. godine uz asistentski posao obnašala je i dužnost tajnice Odjela za arheologiju. Od akademske godine 2009./'10. studentica je Poslijediplomskog doktorskog studija *Arheologija istočnog Jadrana* pri Sveučilištu u Zadru. Uspješno je obranila sinopsis doktorske disertacije na temu *Kasnosrednjovjekovni gradovi i utvrde na prostoru današnje Hercegovine u svjetlu arheološko - topografskih istraživanja*. U siječnju 2014. godine izbrana je u zvanje više asistentice (grana srednjovjekovna arheologija). Sudjelovala je kao dio stručnog tima na više arheoloških istraživanja u Hercegovini: Rivine kod Stoca (2011-2014.), Doci kod Ljubuškog (2015.), Velike stine – Beriš kod Ljubuškog (2016.). Tijekom 2009. god. stručno se usavršavala na Fakultetu za arheologiju Sveučilišta u Kairu u Egiptu (zaštita i konzervacija spomenika). Tijekom 2010. god. sudjelovala je u koautorstvu na *Šestom međunarodnom numizmatičkom kongresu* u Hrvatskoj, a tijekom 2014. god. sudjelovala je u koautorstvu na *Prvom međunarodnom kongresu "Kulturno povijesna baština općine Ljubuški"*. Također u koautorstvu objavila je jednu knjigu (*Arheološki vodič Hercegovine*, 2012. god.) te par znanstvenih radova.

Radovi:

-Terenska istraživanja Odjela za arheologiju Filozofskog fakulteta u Mostaru, *Hum – Časopis Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, Mostar 2014. Koautor Tino Tomas.

-*Arheološki vodič Hercegovine*, Federalno Ministarstvo obrazovanja i nauke, Sarajevo 2012. Koautori: Snježana Vasilj i Ante Paponja.

-Novac hrvatsko-ugarskih kraljeva iz zbirke Muzeja samostana sv. Ante na Humcu (Hercegovina), *INCC 2010*. Koautor Jure Šućur.

-Nikola Njirić , *Časopis Akademija* br. 3/2008., 2008., str. 112-139. Koautor prof. dr. sc. Antun Karaman.